

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществателство на

**МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА**

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

РАЧО СТОЯНОВ

МАЙСТОРИ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2005

МАЙСТОРИ

ДРАМА В ЧЕТИРИ ДЕЙСТВИЯ

*На корицата: детайли от картини
на художника Владимир Рилски*

© Рачо Стоянов, автор
© Панко Анчев, съставителство, 2005
© Петър Добрев, художник, 2005
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2005

ISBN 954-739-616-1

ЛИЦА:

Тихол

Гена

Найден

Милкана

Живко

Добри

Генчо

Кольо

Янко

Чорбаджи Славчо

Чорбаджи Иван

I майстор

II майстор

Двама ясакчи

Момче

Действието – в малък резбарски и златарски градец в северните пазви на Стара планина.
Време – началото на XIX век.

ПЪРВО ДЕЙСТВИЕ

Стая у майстор Найденови. Стара българска наредба с мингерлъци, писани възглавници и губери. Ранно утро.

Найден седнал на миндера, пред него ниска масичка. Копира на лист книга някакъв дюлгерски молив. Той е облечен в потури, нашарени с гайтани, със салтамарка от същия тип. Опасан с червен недебел пояс, от който се подава шарен пош. Милкана влиза отляво. Тя е в сукман от тъмно-синьо сукно, с къс чепак, изпод който се виждат ръкавите и пазвите ѝ от домоткано платно с копринени кенари и шевици. На главата кърпа.

Милкана. Тъй сладко спеше, че не исках да те будя, а не съм разбрала кога си станал.

Найден. Какво има? Работа нещо?

Милкана. Още в тъмни зори дохождаха пак поленците, които са на конак у чорбаджи Славча. Все за черквата, да идеш ти да им изрежеш олтара.

Найден. Ще видим тая работа, ще почакаш.

Милкана. Разпитвах ги кой им е рекъл тебе да търсят. Зер три дни път са били при тебе да дойдат, а пък селото ни с майстори е пълно.

Найден. Е, кой ги е напътил?

Милкана. Работата, казват, ни доведе. Ние сме хора йолджии, ходим навсякъде и де как минахме и видяхме хубава работа, все майстор Найденова беше.

Найден. Я! Кой каквото ще да приказва, но

един е по целия Балкан майстор Найден. Разваш ли се, Милкано? Хем ти сякаш си плакала пак?

Милкана. Малко, съвсем малко.

Найден. Не бива да ти домъчнява и за малко. Виждаш, кой отде се загаде, все мене търси. А покрай мене на целия ни дом расте честта.

Милкана. Замини, Найдене, не отлагай работата на поленците. Ами че може някой друг да я вземе. Като им догее да ти се молят, поглеж, отишли при другого.

Найден. Няма да отидат, не бой се. Но нека почака малко, доде свърши друга работа.

Милкана. Искане ми се да замине, да им изрежеш темплото... И аз бих дошла с тебе.

Найден *(смее се)*. Е, това не може. Но защо са тия глуми? Какво те е уплашило? Слава богу, дал ни господ здраве, народът ни тачи...

Милкана. Тежко ми е на сърцето, Найдене. Страх ме е, че ако не замине, може да гоjde край на нашето щастие. Ще ми се да съм далеч оттука, заедно с тебе, при тебе...

Найден. Ти криеш нещо от мене, Милкано? Да не се е случило нещо?

Милкана. Послушай ме, замине с поленците, вземи и мене. Защо да не може?

Найден. Но кажи ми, какво има, какво е станало? Отде тоя страх?

Милкана. Снощи от невиделица се е върнал Живко, Аниният син.

Мълчание.

Найден. А, а, не бил загинал, както се говореше? Е, нека е добре дошъл. Находил се е и може да му е убрала главата.

Милкана. Ако се срещнете и подновите старата вражда...

Найден. От това ли си се уплашила? Минало е то. Той беше сприхав и буен, аз пък — упорит и горд, но това минава с годините.

Милкана. Боя се аз, Найдене.

Найден. Право е, не можехме да се търпим ние тогава. Баща ми учеше еднакви и двама ни, но аз бях раснал от малък в работилницата, гледал бях как се работи, а той беше просто овчарче, когато майка му го даде на занаят. Затова ми завиждаше...

Милкана. Мълвеше се, вдигнали сте брадви веднъж...

Найден. Бяхме се спречкали. За темплото в нашата черква. Аз дълбаех десния притвор, той — левия...

Милкана. Нали гето е голямата перуника?

Найден. Той изработи тая перуника. Баща ми се разсърди, като му видя работата. Де се е виждало на олтар перуника? Гюлт и лозата са божии цветя, а перуниката — самогивско, дяволско. Посочи ми тате моята работа за пример. Найден, каже, ще стане майстор, а ти си луда глава, за нищо те не бива, по-добре остави длетото и се върни да пасеш овцете. Оттогава го зачовърка завист и веднъж, като се спречахме яката, дигнахме кой що му падна подръка... Лудории...

Милкана. За една перуника щели сте да се избиеете...

Найден. Не беше само за това. Ден не минаваше без разпра. Той се присмиваше на моята работа, аз се присмивах на неговата и така се трупахме от ден на ден. Той се мислеше за по-голям майстор от мене, аз пък не го смятах за нищо. Минаха се години и се разбра кой е по-голям майстор. Отгето е минал, чул е какво е сега майстор Найден.

Влиза Тихол, побелял човек с бозави грехи и с кожен калпак на главата.

Тихол. Добро ти утро, сине, добро утро, невесто! Чухте ли новината? Дошъл си Живко! Пък ние го мислехме за умрял! Аниният син! Онова хлапе, което съм учил как да гържи длетото. И голям майстор станал, голям майстор!

Найден. Майстор?... Не вярвам... Не си го биваше него с време още.

Тихол. Що думаш ти! С голям салтанат пристигнал... Три коли хазна донесъл, двама ясакчи го пазели като някакъв паша!

Найден. Ако слушаш хората, те от иглата чересло правят.

Тихол. Не знаеш какво е из село! Мало и голямо все за това приказва. Нощес късно, като си дошъл и почукал на майчини порти, сирота Ана не го познала, ами рекла: „Иди, аго, при чорбаджиите, тук е вдовишка, сиромашка къща.“ Чудеса, ти казвам. И като си помисля, че аз съм първият му майстор!

Найден. Е, тате, не си само него майстор изкарал, та само с него да се гордееш.

Тихол. Тъй е то, тъй, но Живко е друго.

Найден. Друго е, че от чужбина иде. В нашето село като дойде някой чужденец, мало и голямо зяпва в устата му. А нас, дето сме тук и не ходим да гоним облаците, тачат ни като леща по Великден. И ти си се зарадвал, а пък си го знаеш много добре какъв си беше едно време.

Тихол. Лугоглав беше, слдобен, право е.

Найден. Камъкът си тежи на мястото. Не вярвай ти, че може нещо пътнo да излезе от човек, който не се свърта на едно място.

Тихол. Цялото село гърми. Срещна ме на ра-

нина майстор Янко, па ме здрависва: блазе ти, каже, на старините, майстор Тихоле, виж какъв майстор си изкарал. Двама ясакчи го пазят, три товара хазна носи. Честит си, дума, че такъв човек е бил чирак при тебе и ти си го на занаят учил.

Найден. Изведнъж го прогласиха за майстор! Кой му е видял работата? Майстор! Лесно се казва тая дума от такива като майстор Янка, че той като вземе да гълбае, длетото се кандилка в ръката му като пияно, а като изреже нещо, не можеш да го различиш: човешка глава ли е, или зелка. Майстор Янко, и той се туря с майсторите барабар, и той взе да преценява кой какво струва...

Тихол. Той, майстор Янко, какъв е, та да се допитвам аз го него, но и ти, като извадиш чираци, ще разбереш каква радост е за стар майстор, майстори като изкара. Ей го нà, Живко... учих го едно време, мъчничко приемаше и все на своя глава караше, ала знай, че дето са го запитали кой му е майсторът, мене е прославил. А пък то е една чест за всеки майстор.

Найден. Ти си мислиш, че той, като се е нашироко прошетал, за тебе го е направил, тебе да прочуе. Как не!

Милкана. Найдене! Ти виждаш сам, че не можеш спокойно да говориш за него. Послушай ме, замини, не се заядай с него.

Найден. Не се плаши, Милкано.

Милкана. Предумай го и ти, тате!

Найден. Не се обръщай към тате, нали виш, че той се зарадвал като малко дете.

Тихол. Е, синко, та има пък защо да се радвам и наистина радвам се като дете.

Милкана. Тате!

Найден. Гледай си къщната работа, Милкано!

Как ще изглежда това? Иде си един човек, с когото по-рано не сме били добре, и докато той влиза от горния край на селото, аз излизам през долния. Всички ще кажат, че това е бягство, а аз досега не съм бягал от никого и сега от Живка Анин няма да се уплаша.

Милкана. Найдене!...

Найден. Стига, стига! Нищо лошо няма да стане. Не сме деца вече, та да дигнем пак брадвите. Иди си.

Милкана излиза.

Ядоса ме ти с твоите хвалби за моя скитник и ми развали хубавата сутрин. Рекли сте – вражда. И ти, и Милкана. Сякаш аз съм враждувал с него, аз съм му завиждал, а не той на мене. Та на що ли пък ще му завиждам? Дали на сиромашкото му име, или на ума му, или на хубостта му, или на уменията му в занаята? Де се е видяло богат да завижда на сиромаш и здрав на болен? Но като се разчу, че се е удавил, трябваше да се намери причина, трябваше да се измисли нещо.

Тихол. Разно говореха хората тогава. И на нас падна сянка, та и затова се радвам, като си е дошъл сега жив и здрав...

Найден. Върнал се сега, бре чудо голямо! Тогава грънкаха: Найден се скарал с него, Найден му завиждал, майстор Тихол не му показвал като на сина си да изучи занаята... Клеветиха ни, че сме причина да се удави. Сега пък викнаха да го хвалят, още дошъл-недошъл.

Влиза Гена, стара жена, пребрадена с черна кърпа, с черен сукман без украшения. Тя е заморена и се подпира с тояжка, която слага в къта, като влезе.

Гена. Ох, уморих се да бързам. Много ви здраве от Ана вдовицата и от сина ѝ. Отивах рано към бахцията, пък нали пътят ми е край къщата им...

Найден. Не ти е бил пътят оттам, мале...

Гена. Оттам, оттам, синко... Та минавам покрай тях. Като ме видяха, че като ме грабнаха от улицата, та право вкъщи. Че като ме залови Живко – майсторице, та майсторице... Ръка ми целува, умилква се като дете. Много здраве, казва, да носиш на моя майстор, на майстор Тихола, и на сина му, майстор Найдена, и на цялата им челяд. Много здраве, казва, и прошка искам. Да ми дадат дозволение да им ида в къщата, гар да ги гаря, както прилича на майстори, че при тях занаят съм взел, учили са ме и съм ял хляба им, а пък огорчение, казва, са видели досега от мене.

Тихол. Видиш ли, знаех си аз...

Гена. Донесъл съм им, каже, армагани от далечни земи, че за тях съм мислил, кога съм тръгвал за бащинията си. Моля им се да ме простят и да ме приемат.

Тихол. Виж как се почита стар майстор! Хвала на такъв момък!

Найден. Та що? Да заповяда!

Тихол. Скланяш ли?

Найден. Та защо не? Нямам що да деля с него. Нека се знае, че майстор Найден ще си остане същият майстор Найден, ако щат хиляди такива като Живка Анин да възкръснат.

Тихол. Само кротко, кротко, сине... Аз ще изпратя чирака да им каже: нека заповядат... И аз трябва да се приготвя като за гост. Пък и ти, старо. Гост ни иде и не е какъв да е... (Излиза.)

Гена. Ще сваря аз... Пък и какво било, ако съм си тъй. Той ми е като свой... Па ме пита, разпитва

за тебе, синко. *(Отваря сандък, вади покривки, застила масите, възглавниците, подрежда стаята през време на разговора си с Найден.)*

Найден. Е, и какво?

Гена. Хвали те, не може да те нахвали... Хе, казва, голям майстор станал Найден. По цяла Стара планина гърми, дума, името му. Отдето минахме, все хвалби за него чухме. Драго ми беше да казвам, дума, че при един майстор, при майстор Тихола, сме учили заедно.

Найден. Ха, такъв майстор ли е той! Да се прославя с моето име!

Гена. Колкото скитах, казва, все той и майстор Тихол ми бяха на ума. Че все чужбина е то, дума, все чужбина е. Нищо я няма нашата Стара планина и нейните майстори.

Найден. Добре, че го е разбрал след толкова скитане. Ние го знаем това, без да ходим тъй далеч.

Влиза Милкана.

Милкана. Найдене, истина ли е? Истина ли е, че каните Живка у дома?

Найден. Къщата ми е отворена за всекиго. Майстор Найден не затваря портата си ни пред паща, ни пред просяк.

Милкана. Найдене! Още веднъж ти се моля, не се срещай с Живка. Откажи!

Гена. Хвала богу! Как можеш тъй да говориш на мъжа си, невесто?

Милкана. Страх ме е, майко!

Найден. Все този страх! Отпусни сърцето си и се развесели, Милкано. Нека дойде. Той иде с мир, аз не искам да се каже, че съм отхвърлил протегнатата ръка.

Милкана. Но ако той има нещо лошо наум?

Найдене, послушай ме!

Гена. Ако мъжете слушаха жените, светът наопаки щеше да се обърне.

Милкана. Поленците те чакат. Кон ще ти намерят... Какво от това, че някой ще помисли, че бягаеш? Работа те чака. Той ако е слободен да скита по света, ти не си. Страх ме е... Нещо ще се случи. Нещо лошо, нещо зло иде.

Найден. Зло? Е, ще го посрещнем...

Гена. Та как може това? Зло идело... Празни приказки... *(Надига на прозореца.)* Ето и майсторите идат. Кога друг път са ни почели така рано? Всичко е за Живка.

Найден. Идат те да зяпат и злословят. Ела, Милкано, ела ми извади новите грехи. И не плаши се, не плаши се! Нищо лошо не ще стане. Не съм дете. Мога ли да не го приема? *(Извежда я.)*

От другата врата влизат Генчо, Кольо, Добри, Янко, I и II майстори.

Янко. Добро ти утро, майсторице, добро ти утро и честит ти гост!

Добри. Добро утро, сватя Гено. И ние като еснаф трябваше да дойдем при майстор Тихола да му честитим.

Генчо. Голяма чест е за майстор Тихола, че е изкарал такъв майстор.

Кольо. Радваш ли се, радваш ли се, кума Гено?

Гена. Ех, Кольо, та като син рожден ми е бил Живко. Нали беше сираче, буйно, лудоглаво, не го свърташе на едно място, жалих го и на тежка работа не съм го карала, както има някои майсторици, дето карат чираците и калфите да им копаят бостаните...

И майстор. Има ги, има ги и такива...

Гена (*продължава*). Но щом се загуби, като рекоха хората... Е, то вече майка му, как да е: майка е, простено да ѝ е за всички гumi, които ми изрече тогава в яда си. Кае се сега. Ами другите, другите, дето им не влизаше в работа...

Кольо. Но сега! Нали се оправя всички! Виж, всяко зло току се обърнало на добро, кума. Нанук на завистници.

Генчо. Ако тогава не беше забягнал, сега нямаше да се върне с такъв салтанат.

Янко. Видях му ясакчиите. Вярвайте бога, такива лични ясакчи нима и филибелишкият паша.

Генчо. То е една чест за нашия еснаф, че имаме такъв богат и знамен човек между нас.

И майстор. Богат, богат човек.

Янко. Той е по-голям и от чорбаджия, ви казвам. Думаха, къде не ходил: по Мора, по Масър, на Божигроб, на Света гора... Скитало, учило... чак до Дамаск бил стигнал, казват.

Влиза Тихол. Той е облякъл сукнена салтамарка.

Тихол. Ей сега ще пристигнат. Игат. Добре ми дошли, майстори. Благодаря ви, че сте ме почели. Радост имам днес, голяма радост. То е все едно, че роднина ми се връща от хаджилък.

Всички майстори. Да ти е честито, майстор Тихоле!

Гена (*която е гледала през прозореца*). Игат! Влязоха в двора!

Тихол. Къде е Найден? Найдене! Найдене! Хайде, че игат.

Всички стават. От едната страна влизат Найден и Милкана. Найден е облечен в сърмошита

салтамарка, подплатена с кожи. Милкана не се е пременила. От другата, дясната страна влиза Живко. Той е облечен по турски, със сърмошит чепкен, с висящи ръкави, със сукнени потури, на шарени с много гайтани, с копринена чалма на главата. Млад, бодър момък, с дебели вежди и тънки мустаци. Заг него върви малко момче, което носи в ръце подаръците в шарена бохча. Заг момчето гвама ясакчи, богато обръжени. През цялото време стоят мълчаливи и безучастни като статуи, с ръце, скръстени на селяхлъците.

Живко. Добро ти утро, майстор Тихоле, на тебе, майстор Найдене, и вам, добри майстори!

Тихол и другите майстори. Дал ти бог добро и добре дошъл, майстор Живко!

Живко. Грешен съм пред тебе, майстор Тихоле. Прости ми. Млад бях, буен и несмислен бях. Огорчих тебе и семейството ти. Сянка паднала на доброто ти име поради мене, когато се пунал лъжлив слух, че съм се удавил. Прости ме, ако можеш. Бъди милостив към младежките ми лудини.

Тихол. От сърце ти прощавам, синко. Бог да ти даде здраве и дълъг живот, майсторство да покажеш, майстори да извадиш. Миналото – минало.

Живко (*целува ръка на майстор Тихола. После се обръща към Гена*). Прости ми и ти, добра ми господарке майсторице, че със зло отплатих за твоето добро, за твоите грижи и милеене за мене. Скитах много по света, но като тебе добра нигде не намерих.

Гена. Да ти е просто, сине, от мене и от бога.

Живко (*целува ръка на Гена. Към Найдена*). И ти, майстор Найдене, забрави злото, което съм ти причинил, и клеветите, които са се сипали върху тебе, като виждаш, че искрено се разкайвам за всичко,

и ми прости. Забрави обиди, забрави спречквания. Млади бяхме, глупави бяхме, от малко купвахме.

Найден. Отдавна съм забравил обидите, Живко – знаеш, не съм злопамятен. Право каза, че млади и глупави бяхме тогава. Дано годините са ни променили. *(Стискат си ръцете.)*

Живко *(към другите майстори)*. И от вас прошка искам, майстори. Закон е в еснафа калфата да се покорява на майстора си. Наруших закона. А като се чуло, че съм загинал, лоши гуми казал еснафът за майстора ми, уж той станал причина аз да се погубя. Заради моята глупост грях голям пред бога са сторили майсторите, като са набедили невинен човек. Тоя грях на еснафа на моята душа тежи. Простете ми, загдето станах причина да презрешиш.

Добри. От целия еснаф простено да ти е, майстор Живко. Бог обърна на добро злото. Дано бъде все тъй милостив.

Живко. Благодаря ти, майстор Добре, на тебе и на целия еснаф за милостивата ви добрина. А сега, майстор Тихоле, не отказвай да приемеш гара ми. От чисто сърце ти го поднасям. Че беше ти за мене, сирака и сиромаша, добър като същи баща, а кога ме сгълчаваше, за добро ме сгълчаваше. Късно съзнах правотата на някои твои гуми, ала колкото повече време минаваше, толкова по-ясно си спомнях твоите съвети. Приеми от мене тоя малък дар. *(Разгъва самурен кожух от тъмнозелено сукно. Всички гледат с любопитство. Някои опипват самура и сукното.)* Нека топли дълги години старините ти тоя самур, в слава и доброчестина за тебе и цялото ти семейство!

Тихол *(трогнат)*. Много си щедър, синко. Това е царски подарък. Малцина от моите ученици са

ме така почели. Ти си първият, който така зарадва старините ми.

Добри. Добър дар за стари кости.

I майстор. Чиста работа, хубава работа.

Кольо. Чудесен самур...

II майстор. Много скъпо нещо.

Янко. Да има човек чирак, който такъв майстор да излезе, нищо друго не му трябва на тоя свят!

Генчо. Това е то благодарност за добрини. Хвала ти, майстор Живко.

Добри и другите майстори *(един след други)*. Да ти е честито, майстор Тихоле. Със здраве да го носиш.

Живко. А на тебе, майсторице, за всичко добро, що съм видял от тебе, и за всичко зло, с което ти отплатих, донесох това кожухче. Купих го на стамболската чаршия за тебе, за да смекча сърцето ти, ако съм го ожесточил с моите досегашни постъпки. *(Разгъва женско кожухче от коприна, подплатено с лисичи кожи.)*

Гена. Боже, каква радост! Дали съм сънувала, че на старини така ще се зарадвам! Сполай ти, сине, сполай ти от сърце!

Кольо. Хе, кума, това е за сълзите, които изплака за него, като го мислеше за умрял.

Янко. Сега и нашите жени ще заускат такива кожухчета! Ха, ха, ха!

II майстор. Това, това е вече много...

Генчо. Зле правиш, майстор Живко. Нови обичаи въвеждаш у нас. Пашовски гарове! Какво сме сега ние пред тебе!

Янко. Не можем те и стигна!

Живко. За тебе пък, майстор Найдене, донесох това. На юнак – юнашки подарък. *(Издига селяхлък от червена кожа, ятаган и два пищова, богато украсени)*

сени.) От брусенски тънък сахтиян, който на босилек мирише, е изшит моя селяхлък. Двама пищова са работа кавказка: среброто е вдялано в тях като тънки кенари на платно. А ятаганът е от Дамаск. Да те пази господ от зла напасть, но случи ли ти се зла среща, няма по-верни другари от тия пищови.

Найден. Добре си избрал подаръка си, Живко. От далечни градове и села, де що се черква направи или богат чорбаджия къща си сгради, дохождат при мене олтари и тавани да режа. Път е, всичко се случва, а прочут човек винаги има врагове. Добри са оръжията, макар тия, които имам, да са ми служили досега като верни другари, когато съм пътувал. Благодаря ти.

Кольо. О, това е вече юнашки гар!

Добри. Много хубава работа. Работил е добър майстор.

I майстор. С такова оръжие да се стъкне човек...

Генчо. С такова оръжие и пред султана можеш да се явиш, без да се посрамиш.

II майстор. Наистина, сребро! Бре, бре, бре!

Янко. Личи си, че го е избирал човек, който отбира от оръжие.

Живко. По една божигробска броеница от чист кехлибар, която се е осветявала четиридесет гена на гроба господен, нося за вас, майстори. Приемете гара ми, служители божи, които украсяват олтара му с гюлове, с гроздове и венци от дълбоки листа. (Раздава на майсторите броеници.)

Майсторите. Бог да те поживи, майстор Живко. Благодарим ти.

Живко. Ето че свърших подаръците си. А има още един човек в моя дом, комуто нищо не съм донесъл. Прости ми, майстор Найдене, че за твоята не-

веста не нося гар. Минаваше ми наум, че си се загомил, ала не знаех невестата ти каква е: руса и белолика ли е, или черноока-мургава, та спроти хубостта ѝ гар да ѝ принесе. Прости ми и ти, невесто Милкано. Не знаех аз, не знаех, че ти е сърце към Найдене потеглило и ти си негова невеста сега.

Милкана (тихо). Да ти е просто, майсторе.

Живко. И все пак мъка ми е, че нищо, нищичко не съм ти донесъл... Скъпи гарове носех аз за моята бъдеща невеста. Защото си идех да се загомя в роден край и да въздигна запустял дом. Но откраднаха ми тия гарове зли хора по пътя, там, в Тракия, покрай Егрене, на брега на Марица. А хубави бяха гаровете и приличали биха на тебе, невесто Милкано. Че съм си бленувал моята бъдеща жена руса и синеока, тънка и висока. На тебе бих ги дал. Ала без късмет си била ти, без късмет съм бил и аз...

Милкана. Бог да те пази, майстор Живко. С късмет съм аз и имам всичко, което сърце ми поиска. А който младост попиле и гарове загуби, сам си е виновен и нека богу се моли да го съжали.

Живко. Умна си и паметна, невесто Милкано. Да ти е честита, Найдене. А право, тъга ми е, че не мога нищо да ви гаря за сватбата, както е обичай.

Найден. За нашата сватба ние получихме гарове от цялото село.

Живко. Всеки ви е гарил от свое сърце. Какво ще ви гаря от моето? Парц спечелих, а съм сиромах, гарове носех, откраднаха ми ги. Дето трябваше стар грях да изкупя – имам, дето трябваше радост да здрависам – нямам нищо, нищо нямам.

Тихол. Ех, не коси се, майстор Живко. Какво има, какво лошо е станало, че си се завайкал? Жив и здрав да си, ще те загомим ние тука и стократно ще ти принесем гаровете, които са ти откраднали.

Генчо. О, само това да е! Коя мома не ще тръгне след такъв левент?

Добри. Няма да го оставим ние дълго да ходи ерген...

Янко. И да гори момински сърца...

Найден. Не е чакала гар от тебе моята невеста, та толкова да се огорчава. Вие аслъ се и не познавате, за пръв път се виждате, та и дарове като не си ѝ донесъл, какво от това?

Живко. Забравил си, майстор Найдене; не за пръв път се виждате ние с невеста Милкана, та затова ми е тъй дълбока мъката. Помниш ли, когато работехме олтара на нашата черква, влязоха три поевки пъстрополи и се спряха да гледат как работим.

Найден. Виж на, не помня.

Живко. Едната беше невеста Милкана. Малка беше, но трябва да помни. Та не ти ли е напомнила за тая ваша първа среща? Все ми се струва, че на тая първа среща ти си ѝ взел сърцето, майстор Найдене.

Милкана (*бледна*). Помниш, майстор Живко, защото си далече бил. А аз съм дори забравила първа среща с Найдена, защото винаги съм била с него. И не ми трябва далече да ходя, за да го видя. Дар ми не носиш и не съм го ни искала, ни чакала. Когато се връща от чужди места, мъж ми ми носи дарове. Защо ми са дарове от чужди?

Найден (*мрачен*). Не е добро това, което говориш, Живко. Вижда се, че си ходил по чужди земи, забравил си нашите обичаи. Не може такива гуми да говори един мъж на чужда жена.

Тихол. Деца, деца, мир! Млъкнете, чакайте!

Кольо. Но какво има толкова? Какво изведнъж ви позе?

Добри. Кротко, кротко, момци! Да се не заягете пак?

Живко. Прости ми, майстор Найдене, прости ми и ти, невесто Милкано. Лошо говорих или ме криво разбрахте. Право е, че не съм оня, който ме знаехте, може да съм ви се видял малко променен.

Добри. Промяната е към добро...

Тихол. Мек и смирен си сега, но от какво пак се счепкахте изведнъж?

Найден. Тая кротост...

Тихол. Чакай, сине, чакай да чуем.

Живко. Може и да съм забравил някои от нашите обичаи, ала грешка дори като правя, чисто ми е сърцето, майстори. Че винаги и всякога, дето и да бях, в ума ми беше Стара планина, нашето село и майсторите му. Сърцето ми беше тук, майстори, в пазвите на Стара планина. И ме обземаше страх, че мога да загина наред път и да не успея да достигна това, за което бях тръгнал, че няма да се върна назад, да прегърна старата майка, да видя първо либе, да изкупя младежки лудини, да въздигна бащин дом. Че тая мисъл ми даваше сила да се боря с несгоди, да работя и да се уча... Затова ми е мъка сега, че като си идех, тъй както желях да се върна, идех си прочут, богат, наред път злодеи ми ограбиха най-милото. С каква любов бях избрал аз тия дарове! Ето, казвах си, това златно кръжило, обнизано със скъпи камъни и златни пари, ще надене на русата си глава моята невеста, след като хвърли булото. Колан със сребърни плочки, с издълбани по тях цветя и птици, със седефени пафти, на които са изрязани два гълъба, които се целуват, ще опаше тя на своя тънък кръст. Всичко това аз го бях работил за нея... С каква любов, с каква надежда бях работил аз!... Да не видят добро

навеки ония, които ме ограбиха — първата им любов да ги забрави, да ги остави, да ги захвърли и другото да залюби, за другото да се ожени...

Гена. Какво ти е, невесто?

Найден. Милкано!

Милкана припада.

Гена. Божичко, що стана на невестата?

Тихол. Прилоша ѝ. Вода, скоро!

Общо смущение.

Живко гледа няколко секунди как се трупат да свестят Милкана. После се обръща, дава знак на ясакчиите и излиза.

Завеса.

ВТОРО ДЕЙСТВИЕ

Стая на еснафа при черквата. Миндери, застлани с губери. Маса пред миндерите. Врата ниска, но марангозлия, с жълти гвоздеи, води надясно. Ранно утро. Чуе се църковно клепало. Генчо и Янко влизат.

Генчо. Никого няма още.

Янко. Загържа ги кръщенето на Дюлгеровия внук. Но видя ли ти в черква? Видя ли? Лошо ще стане в еснафа, майстор Генчо. Каквито погледи си хвърляха Найден и Живко, не дай, боже, да се счепкат!

Генчо. Ще се счепкат. Поленците нали бяха гошли за Найдена, пък сега отишли при Живка и той им обещал да поеме работата им, когато свърши, каквото умал да свършва тука.

Янко. Думах аз, тоя момък ще ни тури в джеба си. Само салтаната му като видях...

Генчо. Тук има и други неща, майстор Янко. То не е само майсторлък. Туй, дето припадна тогава невестата на Найдена, то не е току-тъй. Има тука нещо.

Янко. Има, но какво е, иди му разбери.

Генчо. Ако е вярно това, което научих от колибарите, тая работа ще излезе дълга и широка.

Янко. Казват, че Милкана и Живко си били гали дума по-рано.

Генчо. Кой знае, но тия гарове, за които той толкова много говореше у майстор Тихолови, не били откраднати.

Янко. Що гумаи? Излъгал?

Генчо. Казваше ми Динко от Върбановци, а нему пък негов съсег му разправял. Този негов съ-

сег, като ходили те с кирия по Тракия, срещнали майстор Живка при Егрене. Живко ги познал по носията, че са тъдевашни, та от дума на дума заприказвали за тогоз-оногоз, за майстор Тихола, за Найдена, за всички. И ти да видиш чудо! Като му казали, че Найден се оженил за Милкана, той попитал няколко пъти: коя Милкана, коя Милкана, и искал да му я опишат така потънко, потънко... Колибарите му разправили коя Милкана, Милкана сирачето, описали я каква е на лице и снага. Той навел глава, мислил, мислил, па по едно време заповядал на хората си да развържат един денк. Не слязъл биля от коня, ами както си бил на седлото, посегнал, извадил един вързоп, вдигнал го над главата си, че право в Марица.

Янко. Я гледай, я гледай!

Генчо. И си заминал, ни сбогом им казал, ни се обърнал да ги погледне вече.

Влизат Кольо и Добри.

Добри. Това не може тъй, майстори, не може! Ред трябва да има! Или ще сме еснаф, или всеки да потегли на своя глава!

Генчо. Какво има пак, майстор Добре?

Добри. Дошли са хората за майстор Найдена. Тук закон имаме. Не може той да му отнема поръчката.

Кольо. Дошъл отнейде си, свои закони да вади.

Добри. Майстор Найден е честта и славата на нашия еснаф. Кой го не знае? Работата му е на лице. А тоя знаем го само като калфа какъв е бил.

Кольо. Какъв е бил – всички знаят.

Добри. Занаятът ни е свят занаят. Резбарите и зograфите трябва да са пример на другите еснафи. А какъв пример ще дадем на калфите си, ка-

то не изпълняваме своите наредби?

Генчо. То че е тъй, тъй е, майстор Добре, кой може да отиде против закона? Аз само гумам, че тук има замесени и други неща. И Найден, и Живко се знаят-познават отдавна, имали са вражда от лудите години още, сега пък се притурят и други неща, та става едно таквоз, че... нали има приказка, гето двама се карат, третият отнася боя.

Кольо. Да се знае кой е тоя третият, който се е намесил да развали един дом – той не бои, а убиване заслужава.

Добри. Я чакайте!... Какъв е тоя шум навън? *(Става и наднича на прозореца.)* Бре, на черковния притвор се бият сякаш! *(Всички се струпват на прозореца.)*

Кольо. Найден и Живко са! *(Изтичва навън.)*

Добри. Срам, срам за еснафа! Срам пред цяло село!

Влизат чорбаджи Славчо, I и II майстори.

Славчо. Наежили се като петли. Срам за еснафа ви, майстор Добре! Такова чудо пред черква да стане: двама резбари майстори да се словят като някакви турци! Да не бяхме ги разтървали, кой знае докъде можеха да отидат.

I майстор. Щяха да се изтрепят, ако не бяхме ги разтървали.

Добри. Станало е, чорбаджи Славчо, да умрем ние, старите, та да не гледаме как се руши изграденото от нас с такава мъка. Де можеше такова нещо да стане на нашите млади години!

Славчо. Своеволни! Вироглави!

Кольо и чорбаджи Иван въвеждат Найдена.

Найден (*дърпа се от ръцете им*). Пусни ме, чорбаджи Иване, пусни ме, кумец! Пуснете ме! (*Изтръгва се от ръцете им*.) Не съм дете, нито съм ума си изгубил.

Славчо. Срам, майстор Найдене! Това от тебе не очаквах!

Иван. Такъв позор за еснаф човек! Доброто си име погубваш, майсторе!

Найден. Моето добро име ли? Защо ми е добро име, когато един нехранимайко може да ми го почерни?!

Добри. Майстор Найдене, обичахме те и те почитахме всички. Ти беше славата и честта на еснафа ни. Макар да си най-млад, но чест ти правехме като на стар. Как стана, че за един миг посегна на честта си и на славата си?

Найден. Причернее на човека, майстор Добре, прелее му, та вдигне ръка и вече не мисли.

Славчо. Де се е видяло и чуло това, което извършихте вие с Живка днес?

Найден. Вярно е, чорбаджи Славчо. Но ако ми гаде господ живот и здраве и мъжка сила, чудеса има да стават, в песни да се пеят, в приказки да се приказват.

Влиза Живко.

Живко. Ето ме, майстор Найдене! Не мисли, че бягам и се крия от тебе. Посегна веднъж с голи ръце и не сполучи. Ако е ножът ти у тебе, посегни още веднъж, белки ще сполучиш!

Найден. Ще посегна – на граго сърце!

Славчо. Какво говорите вие? Християни ли сте, българи ли сте, или турци харамии, та сербезлъка си показвате?

Иван. Срам как нямате, майстори?

Живко. Чест ли съм ти отнеа? Кой може чест някому да отнеме? Чест се губи, а не се краде, Найдене!

Найден. Скутник си ти! Та как може да ти отнеме някой това, което нямаш и никога не си имал?

Живко. Скутник станах по моя воля и не честта си изгубих, а сърцето си, когато се върнах тука.

Найден. За тия думи и за всичко, което се крие зад тях, сметка ще ти търся кога да е, сметка жестока!

Живко. Пуснали са из село слухове, Найдене, и тия слухове са помътили сърцето ти. Едно говоря аз, ти друго разбираш.

Найден. Нож в сърцето ми е всяка твоя дума и ти ще ми платиш за тях.

Живко. Ето, в стаята на еснафа сме, майсторите са тук, чорбаджиите говедохме с нашата лудина. Кажу болката на сърцето си пред всички!

Найден. Един от двамата ни да напусне селото или да умре – това искам аз!

Добри. Майстор Найдене, свести се, тия думи не приличат на християнин.

Генчо (*на Янка, тихо*). Започва се. Само гледай.

Славчо. Е, готам ли сте я докарали вие, млади майстори?

Иван. Как може да се приказват такива думи!

Кольо. Така, така, Найдене!

Живко. Навикнах да скутам, навикнах между чужди да живея, а и в родината си като се върнах, от родно място в чужбина сякаш дойдох. Но защо и за какво да се зарея пак по чужди земи? Дали съм човек убил, дали съм някого ограбил? Какъв е грехът ми, не зная, а ти вече искаш да ме прогониш.

Найден. Знаех те сприхав и буен. Кое то беше на сърцето, то ти беше на езика. А сега хит-

руваш като лисица. От гърци си взел тая хитрина, ала между нас тя не струва счупена богка.

Влиза Тихол бързо.

Тихол. Синко, Живко, какво сте направили, деца? Какво е това чудо?

Найден. Не можеш разбра, тате, и да ти направям.

Тихол. Така ли убивате радостта ми? И ти да направиш това, ти, Живко?!

Славчо. Живко няма вина. Найден го нападна.

Тихол (*пада на един стол*). Господи боже, такава радост ми беше, че се отървах от чужди навети, сега пък нови. Едно след друго се трупа. Какво е това от вас, деца, какво има да делите?

Влиза бързо Милкана.

Милкана. Найдене!

Найден. И ти ли си излязла, Милкано?

Тихол. Невесто, та кой те пусна да гойдеш?

Милкана. Какво си направил, Найдене, какво си направил?

Найден. Нищо лошо, Милкано, успокой се.

Милкана. Мене си искал да браниш, мой майсторе, заради мене си зачерняш хубавото име!

Найден. Не само за тебе.

Милкана. Живяхме в мир и чест като под ангелско крило. Кому се зловидя нашето щастие? (*Към Живко*.) На тебе! Откак ти си гоиде, из село са плъзнали гуми за мене. По-добре умрял да беше, както те знаехме, отколкото доброто ми име да покрусих.

Живко. Невесто Милкано...

Милкана. Не съм те ни виждала, ни знаела.

Не съм ти и името по-рано чувала. За тебе знаех това, което цял свят знаеше, когато се разчу, че си се удавил... Тогава научих името ти, тогава...

Тихол. Невесто, невесто, ела на себе си.

Милкана. На цяло село ще го кажа, пред вас, майстори и чорбаджии, ще го кажа: Завижда Живко на успеха на мъжа ми и като няма как да го увреди, върху мене сянка хвърля, мене и мъжа ми да озлочести, раздор да всее между нас, един честит дом да развали. Господ да го съди за злото му сърце и пълчената му злоба.

Найден. Остави, Милкано, моя работа е то...

Милкана. Болна ме разболяхте вие... А не виждате, слепи сте, завижда Живко на мъжа ми за славата, която има навсякъде, и за майсторството му!

Живко. Невесто Милкано! От устата ти самата правда и истина излиза. Праведна си ти като гълъбица небесна, а черен съм аз като самия сатана.

Милкана. Грях как не те беше, скитнико, да ме погубваш? Срам как нямаше името ми да черниш?

Живко. Чуйте ме тогава, майстори и чорбаджии, и ти, невесто Милкано! И ти, Найдене! Всичко, което казва невеста Милкана, истина е! Пръснах гуми из село, аз ги пръснах. А лъжа е, че сме се познавали с Милкана, преди да забягна оттука и преди да се чуе, че съм се удавил. Лъжа е — от мене пусната. Лъжа е, че ми е дала дума да ме чака седем години. Как може да ми даде дума, като не сме се познавали с нея? Лъжа е всичко това, майстори и чорбаджии. Измислих тази лъжа, когато си идех насам. Че отгето ми нех, все за майстор Найдена слушах: златни му ръце на майстор Найдена! А пък не се обичахме ние с него — още когато учехме занаята. Завиждах му аз.

Тихол. Господи! Та той бил звяр, а не човек!

Живко. И пробуди се в мене старата завист,

като змия се уви около сърцето ми, засмука кръвта ми, отрови ме. Тогава си рекох: скитах аз по чужди земи пари да печеля, занаят да уча и слава да добия, а Найден останя в бащин дом – и пари, и слава спечелил и се оженил за хубава Милкана. А че е хубава, домовита и кротка, в един глас всички я хвалеха наред с майстор Найдена: златни му ръце на майстор Найдена, златна му и невеста Милкана. А какво бях аз? Бездомник, скитник... И дяволът ме накара... завист ме запали... излъгах.

Найден. А, проклетнико! Ти ще ми платиш за това! *(Спуска се срещу него. Милкана застава между двамата.)*

Милкана. Стой, Найдене! Клетта му гуша, който грях на гуша носи, триж клетта, който чужди грях поеме. Погуби ме той, погуби ме с лоши думи и ядни клевети, а нови рани отвори с новите си думи! Какво съм ти сторила, майстор Живко, че ми виеш гушата, както се вие змия на огън?

Живко. Съди ме, отсъди, каквото ти сърце каже. Каквото отсъдиш, глава ще наведа, ще се покоря, дума няма да продумам. Съди ме!

Милкана. Клетта аз! Клетта, триж клетта ми съдба! Дали ме е майка ми прокълнала, като ме е раждала, грях ли страшен съм сторила, че бог така ме наказва? Да те съдя искаш ти! Бог да те съди, майстор Живко, както и мене ще съди, ако съм в нещо виновна! *(Заплаква.)*

Добри. Майстор Тихоле, изведи невестата. Това, що става между двамата майстори, не е женска работа. Невесто Милкано, иди си. Ние сме тука и твоята чест, и честта на еснафа да браним.

Тихол. Хайде, невесто!

Кольо. Горкана, що ти било писано да претърпиш от един хайдук!

Найден. Таме, изведи я!

Тихол. Ела, ела, как си изскочила от къщи? *(Извежда я.)*

Милкана *(на излизане)*. Найдене, Найдене! Думах ти аз да не се срещаш с него! Защо не ме послуша, защо?

Живко. А сега, майстор Найдене, да си видим сметката с тебе тук, пред всички. Сега ми се отвърза езикът, сега вече знам какво трябва да върша. Майстор си бил ти. Тъй гумат всички по Балкана. Ала хорски думи са те. И месечината е хубава, доде не е изгряло слънцето. Майстор си бил досега, защото не е имало по-добър майстор от тебе. Аз пък не те смятам за майстор и тук пред еснафа казвам: чирак си ти в занаята! Дълбаеш, както е дълбал баща ти. Всичкото ти изкуство е, че си добре усвоил майсторството на баща си. Но ти, ти какво си постигнал със свои сили, та си вириш носата толкова високо? Чирак! Послушен чирак си ти и нищо повече. Като ти погледнах работите из Балкана, срам ми падна, че някога с тебе у един майстор съм се учил. Срам ми падна и за целия еснаф, и за нашето село, че не е могло друг майстор да изкара, наг майсторите майстор.

Общо оживление.

Добри. И такива думи не бяхме чували. Кольо. Бре, завист човешка какво не прави! I майстор. Как може да се говори тъй? Славчо. Голем думи говориш, майсторе! II майстор. Прекалено, прекалено приказваш. Иван. Излишни приказки са тия и смешни са! Найден. Най-сетне изказа се, да те видят всички какъв си и какъв си бил. Лош майстор, а? Аз

лош майстор! Та попитай кого щеш, всеки ще ти каже кой е майстор Найден.

Живко. Завист казвате, майстори. Та нека е и завист най-после. Тъй, завиждам аз на Найдена, че е прочут, както и сам се хвали и търси за майсторството си подкрепа у хората. Но му завиждам, че и слабата, и щастие то си не ги заслужава той. Защото аз ги заслужавам повече от него. Защото аз съм майстор, а него не бих прибрал дори и за чирак, да ми рендосва гърските и да ми точи длетата. Как да му не завиждам? Ако видите, че някой неусвесен имане намери, не казвате ли: аз го заслужавах, а не оня, който цената му не знае?

Кольо. Стига тия клюки и хвалби! Няма да те слушаме! Ние знаем кой е майстор Найден, а от тебе досега само самохвалства сме видели!

Живко. Чух, че сте се ядосвали, заедно съм му отнел поленците. Ето, там щях да покажа майсторството си.

Кольо. Поленците за Найдена бяха дошли.

Живко. А аз му ги отнех. Може би аз му плащах за други неща, които той пък ми е отнел.

Кольо. Кому говориш ти бе! Кога ти е отнемал Найден купувачите? Та толкова пък безочие не се е виждало в нашия еснаф, откакто се помня човек.

Найден. Писано било да не загасне враждата и съперничеството ни. Не е за поленците тук работата. Той и аз добре разбираме за какво говорим.

Живко. И защото разбираме, казвам ти: чирак си ти още. Всичко, що си придобил, не ти го заслужаваши, а аз. И щом един от двамата ни трябва да напусне селото, ти трябва да го напуснеш. Майсторът трябва да остане, честта и слабата на Стара планина да пази.

Добри. Майстори, стига! Лошо сте се захва-

нали. Може вие отгавна да се карате и да се гоните. Но занаята като намесите, ще ви кажем: стойте! Ние тук сме еснаф, ние пазим закона. А законът казва: не може майстор на майстора купувачите да подмамва. Казва още законът: между майсторите трябва да има братски сговор и благонравие, както в манастир. А когато се появи, не дай, боже, някакво неспоразумение между майсторите, общо събрание отсъжда де е правото. Пог моя справедлив закон живеем ние и всеки трябва да му се подчинява. В тая кондука са записани наказанията на някои майстори, които са престъпили закона. Но разпра за майсторство не е имало досега. Майстор счистаме ние оногова, който е запасал майсторския пояс и от цял еснаф е бил признат, че знае занаята и няма да го посрами пред народа. Един знае занаята по-добре, друг – по-лошо. Божа гарба е, когато един от сто души се отличи. Но когато майсторите видят, че у одного божата гарба е по-силна, отколкото у другите, те не му завиждат, не искат да го изгонят и убият, а сами от него се умиляват и осанна му пеят. Божи пръст го посочва и дух во вие голубине известова: сей ест мой син. И цял народ усеща това, та всички го славят и прославят вовеки веков. Завидя Юда на Христа спасителя, ала проклет е заради завистта си, а се слави божието име от нине и до века.

Славчо. Амин, майстор Добре! Слава ти и чест за хубавите думи!

Живко. Но когато един, който не заслужава слабата си, се гордее незаслужено?... Тогава как?... Аз казвам тук още веднъж, да ме чуят и глухите, че Найден е чирак при мене!

Кольо. Де, де! Хайде пак! Думи, празни думи! Добри. Дума се лесно казва. Чували сме и от

груги такива хвалби, майстор Живко.

II майстор. Богат човек! Хвали се!

Живко. Ако искате да се убедите, оставете ме да работя, за да ви докажа.

I майстор. Защо пък да не му се даде работа?

Генчо. Аз мисля, майстори, тъй както се е завързала тая разпра между двамата, не ни остава друго – трябва да ги подложим на изпит.

Найден. Изпит? От изпит аз не се срамувам, ни страхувам. Всяка моя работа е изпит пред народа и еснафа.

Живко. И аз изпит търся.

Добри. Облог ли мислите да се облагате?

Живко. Облог, ако приема Найден.

Найден. Облог, ако ще би на живот и смърт!

Живко. Той ще бъде наистина на живот и смърт, Найдене.

Добри. Нечиста е тая работа, майстори, дяволска е.

Генчо. Ба, защо да е нечиста? За майсторство е облогът. Който спечели, нему чест и слава!

Живко. Ако ме надвие Найден, ще замина пак и никога няма да се върна. Ако ли пък аз го надвия, той да се изсели оттук, да забегне, да върви, гето ще.

Мълчание.

Генчо. Ако бяхте калфи, щяхме да ви дадем по една гръска и щяхме да видим какво можете. Но вие сте майстори и двамата. По-голяма работа ще трябва.

Славчо. Слушайте! Нова къща направих аз за двамата си сина. Мислех на майстор Найдена и на майстор Добри да дам да изрежат таваните на двете соби в двете отделения. Ето работа за скарните майстори. Нека пък да се знае и помни, че в

моята къща двамата майстори с мерак са работили. Няма да се виждат кой как работи.

Живко. Клетва давам, че докато не си свърши работата, дума против него няма да продумам, ни пръста си против него няма да помръдна.

Найден. По-голу от тебе не ще пагна.

Добри. Нека бъде тъй. Пак ви казвам, това, което сте захванали, е лошо. Помнете думи на стар човек. Не ще ви докара добро тоя облог! Но щом искате, щом давате клетва, щом пред бога се обещава честно да работите, сключете облога си. Съгласен ли е еснафът?

Майсторите. Та защо? Нека. Съгласни сме.

Добри *(отваря кондуката)*. Ето кондуката. Ще запиша тук всичко, да се знае и да се помни. *(Вади от пояса си пиринчен дивит и паче перо и започва да пише. Всички се струпват да гледат писането. На авансцената остават Найден и Живко.)*

Живко мълчаливо го гледа.

Найден. Живко! *(Мълчание.)* Ти разбираш много добре, че не е за майсторство нашата разпра.

Живко. Не е за майсторство.

Найден. Отговори ми, кажи ми истината...

Живко. Истината да ти кажа? Ами ако аз сам я не зная?

Найден. Дали ти... дали ти си се познавал с нея... тогава, когато беше тук...

Живко. Боли ли, Найдене?

Найден. Като на брат ти се моля, кажи ми истината и всичко ще ти простя.

Живко. Кой пред кого е виновен и кой кому трябва да прости?

Найден. Никаква вина нямам аз, а ти го диги и

разсипа живота ми. Защо се върна? Какво искаш? Кажу!

Живко. Каквото исках, казах го. Ето там правят условието ни.

Найден. Ти отбязвай да отговориш. *(След късо мълчание.)* Живко, слушай. Ние едно време бяхме приятели, бъди открит с мене, кажи ми какво искаш!

Живко. Всичко, каквото имах да кажа, казах...

Найден *(продължава)*. Ако искаш пари, ако искаш богатство?

Живко. Е, какво би сторил?

Найден. Всичко бих ти дал, всичко, що имам, само замину. Нищо не ми казвай! Не ща да знам нищо за онова, което е било. Дори и не заминавай. Аз ще замина. Където искаш да отида. В Анагола, в Тунис, дето кажеш. Ти остани тука, бери пари, бери слава, ако само за това си дошъл!

Живко. Дете си бил ти, Найдене, такава дете, каквото те оставих. Под крило си растъл. От лъха на ветреца са те пазили. Седем години в щастие живя ти, а аз седем години бланувах за щастие.

Найден. Не ми говори със загадки, а ми кажи право истината в очите. Смили се!

Живко. Да имаше някой да ме научи да бъда милостив.

Найден. А-а, война ли ми отваряш?

Живко. Та не разбра ли досега?

Найден. Аз бих те убил, ако с това се поправяше нещо!

Живко. Аз пък бих те оставил да живееш, за да разбереш какво е мъка!

Добри. Слушайте сега!

Найден. Ние пак ще се видим!

Живко. Не! Не ме търси! Не ми си потребен вече!

Добри *(чете в кондиката високо, с напевен глас)*. В лето от рождение на Господа нашего Иисуса

Христа тысяще осемстотин тридесет и осмо стана спречкване между майстора резбар Найден Тихолов и майстора резбар Живко Анин. От завист, че беше Тихоловия син чутен по цял Балкан и подалече, наклевети го майстор Живко и наскърби семейната му чест, и стана сбиване пред черква прескръбно. И като се намеси еснафа, каза майстор Живко, че завижда на майстор Найдена, и докачи го, като рече, че е по-голям майстор от него и че ще докаже думите си. И като се събра еснафа, решихме да се хванат двамата на облог и да изработят по нещо, а еснафа и народа да види и да прецени кой от тях е по-голям майстор. И защото са се двамата тъй докачили и оскърбили, че не могат да се търпят в село и да не стават размирици между благочестивите християни поради кавгите на майсторите, който е по-слаб майстор, той ще напусне селото и няма вече никога да се връща. И още даде чорбаджи Славчо да му издълбаят на орех таваните на двете соби, що са в къщата на двамата му сина. И всеки ще работи сам, и никой няма да му помага и единия няма право да гледа какво работи другия. И в три месеца трябва да изкарат таваните, заради което чорбаджи Славчо се втакса да плати на всеки по 10 желтици. И още, заклеха се Найден Тихолов и Живко Анин в светото причастие и в честния кръст, че горде трае облога, не ще си сторят зло един на друг, не ще говорят лоши думи един на друг, нито пък ще подсторват други хора да казват и вършат такива неща. И който пристъпи тая клетва, проклет да е от Господа нашего...

Завесата бавно пада.

ТРЕТО ДЕЙСТВИЕ

Декорация – както в първото действие. Привечер. Милкана гледа през прозореца. Гена преде.

Гена. Не си ли иде?

Милкана. Няма го. Мръква се вече, а той още се мае.

Гена. Какво вижда сега да работи? Само си вади очите.

Милкана. Фенер взе тая сутрин. Не беше се съмнало, като отиде.

Гена. Ще се съсипе той с тоя облог. Посърна, погрозня, да те е страх да го погледнеш.

Милкана. Майко, гумай му и ти. Да се изселим, да забегнем. Не се живее вече тук.

Гена. Сега тебе ще слушаме дали ти се живее тука, или не.

Милкана плаче.

Какво се разцили пак? Да ти не каже човек гума. Само със сълзи надвиваш.

Милкана. Плачлива съм станала. Искам да се сдържа, пък не мога.

Гена. Като си покорила мъжа си с тия сълзи, виж на кой ред го докара.

Милкана. Аз ли ма, мале?

Гена. Ти ами, аз ли, или някой груг? Нали за теб е това, що се върши сега?

Милкана. Да бих могла да умра, да не виждам, да не чувам. Или да стана малка мушица, или мравка... Или като оня в приказката: духнала на него Слънчова майка, той станал игла и тя го заболала зад вра-

мата. Тогава би било леко на всички. И на Найдена, и на тебе, майко, и на тате. И цяло село би занемяло.

Гена. От хорски одумки и в гроб отърване няма.

Милкана. Да не чувам, да не виждам.

Гена. Навремето да си мислила.

Милкана. Майко, майко, ти си жена, разбери. Знаеш, невинна съм аз за всичко, що пръскат из селото.

Гена. Да не би чудо станало, не би се песен пеело.

Милкана. Ох, майко, недей!

Гена. Какво недей? Я погледни на какво обърна мъжа си? Къщата ни стана за притча на света. От думи в черква не мога да вляза. Зачерни ни ти къщата, а сега: недей! Пък те вземем сираче сиромашко, уж за добро.

Милкана. Господи, ако виждаш и чуваш...

Гена. Ако ти не си виновна – тогаз кой? Ние, защото оженихме Найдена за тебе. Сякаш ума ни взе тогава господ. Толкова моме го искаха отвсякъде. Но нали беше рекъл за тебе, напредя му не се излизаше. Ей сега докъде я докарахме. Да не можем очите си да покажем от портата навън.

Милкана заплаква, затупа лице с ръце и мълчаво излиза из стаята.

Тихол (*влиза сърдит*). Бре, проклет свят!

Гена. Трябва някак да се разтури тоя облог дяволски. Че ще погуби той сина ми. Какво гледаш, какво чакаш, защо не настояиш пред еснафа?

Тихол. Така ли се настоява? Трябва да се види, да се разбере.

Гена. Какво има да се разбира? Викни ги и им кажи всичко.

Тихол. Не мога. Условие има пред еснафа. Ще помислят хората, че Найден ме е накарал.

Гена. Та и тъй да помислят, какво?

Тихол. Разбери, тук трябва издалеко да се пипа, да не се разбере. Пратила съм кумеца Коля.

Гена. Боже, пак на други остава! Аз ли трябва да се запретна...

Тихол. Ти, ти! Хайде виж, развали това, що съм сгласил досега... Противник опасен е той. Пък и хората са още зяпнали в него, не могат да се начудят.

Добри *(влиза със зюмбюл в ръка)*. Добър ви вечер.

Гена. Дал ти бог добро, свато!

Тихол. Добре дошъл!

Добри. А бе то не е време за гости, ама и аз какъв гост съм! Рекох да намина къде вас... Отдавна не съм ви виждал...

Гена. Добре си дошъл, свато. Че каквото е станало сега, забравиха ни портата и чужди, и свои. *(Излиза и след малко внася светилник със запалена свещ; слага го на масата.)*

Тихол. За мене ли идеш, майстор Добре?

Добри. Кажу, че за тебе. Да поприказваме, рекох. Арнисах по вечеря, та като минавах...

Тихол. Че да беше ни почерпила, старо, с ракийца.

Гена. Ей сега, свато. То добре, че ти ни сайдисваш. *(Излиза.)*

Тихол. Дано добра вест ми носиш.

Добри. Дали ще е добра, сам ще разбереш... Да гръпнеш юздите на Найдена или ще изгуби облога.

Тихол. Що гумаш ти?

Добри. Ще го изгуби, защото не работи.

Тихол. Не работи ли?

Добри. Отиде сутрин, повърти се малко, па изскочи и заскита из горите. А оня синковец от тъмно до тъмно е там.

Тихол. Как може това?

Добри. Отидох днес към къщата за малко, егнот да взема, доде се поправи моето. Хлопам на вратата, никой не се обажда. Уплаших се да не е станало нещо, та попитах терзията Христо, който сега насреца, и той ми каза: „Майстор Найден се позавърти из къщата, па забие нанякъде и цял ден го няма никакъв.“

Тихол. Дотам ли е дошло вече? Майстор Добре, ти си първомайсторът, ти трябва да помислиш какво да се направи. Това не може тъй. Виждаме, грешка е направено с тоя облог проклету. Ще се съсипе син ми, а той ми е едничък.

Добри. Думах аз тогава, ала нямаше кой да ме слуша. Не знаех само кому ще се струпа, на Найдена ли, или на Живка... Що можем сега? Всичко е записано, подписали сме се като свидетели, не можем да се откажем от подписите си. Виждам, тежко му е на Найдена, много му се струпа за късо време, а и нашите хора мярка на устата си не знаят. Ала мъж е, ще трябва да изтрае. Пък и ти си баща, посълчи го.

Гена *(влиза с кастерче ракия)*. Заповядай, свато.

Добри. Добре ще ми гоиде, като съм уморен. *(Пие.)* Благодаря ти, сватя. Ами къде ти е невестата?

Гена. Ох, остави се, свато, то и ние се объркахме, ама и тя, сирота, очите си ще изплаче.

Добри. Затуй си пък ти тука, сватя, да я тешиш и да я насърчаваш, че тя е сираче, няма си нийде никого. А ти си и за майка. Да ще бог, и тая буря да мине.

Гена. Че и аз тъй гумам, свато. Какво са гракнали връз нея? Като че ли е човек убила. Дала била кутка на оня провалник някога. Голяма работата станало!

Добри. Тъй е. Добра е Милкана. От малка я зная.

Найден *(влиза със зюмбюл в ръка. Мрачен)*.
Добър ви вечер.

Всички. Добър вечер.

Найден *(слага зюмбюла на масата)*. Добре до-
шъл, майстор Добре. Като как тъй си се накарал?

Мълчание.

Та приказвайте де! Какво мълкнахте, щом
влязох?

Добри. Свършихме си приказките, майстор
Найдене. А ти как си, що си?

Найден. Как ще съм? Добре до немай-къде. Ве-
сел, радостен, като по Великден.

Добри. Дръж се здраво в ръце, майсторе. Мъж
си, не си вчерашно гете.

Найден. Дай ми ракия, мале.

Гена. Ето на масата е – вземи.

Найден. Загоряло ми е гърлото. Държа се аз,
майстор Добре. *(Пие.)* Умори се човек, па е сладка
пущината тогава. *(Пие.)*

Тихол. Стига, сине!

Найден. Не стига, тате! *(Жадно пие.)* Зажад-
няла ми е душата за празник, за веселба, за радост.

Добри. Нетрайна радост е тя. В сърцето си
радостта търси, слушай по-стар човек!

Найден. Ами ако няма в сърцето?

Добри. Потърси и ще намериш. Само не се
отчайвай. Който се е отчаял, сам се е погребал.

Найден. А който се е погребал, отчаял се е.
Ха! Омръзнахте ми вие с вашите умни приказки!
Уж умно все живеем, мъдро живеем, а накрая изли-
за глупаво. Приисква ти се понякога – тъй, с един
удар да пратиш по дяволите старата мъдрост,
тъй, с един юмрук! *(Удря със свита пестница по ма-*

сата.) Па да става каквото ще! Не ме гледайте та-
ка. Пиян не съм, луд още не съм. Може да стана, но
още не съм. Къде е Милкана?

Гена. Тук е, синко, отпатък е.

Добри. Па да си ходя аз, свато. Дома ме чакат.

Найден. Постой, не бой се. Няма да стане ни-
що, което да не можеш да видиш. Страх те е да не
видиш семейни кавги? Защо се плашиш от нищо ра-
бота? Постой, майстор Добре!

Добри. Бързам, майсторе, и аз имам гом.

Найден. Кажу ми поне как е еснафът! Тате
аз не слушам, той все акъл ми дава. Ти ми кажи!
Как мислят, кой ще спечели облога?

Добри. Разно мислят. Но мене ако питаш, ще
победи оня, който работи.

Найден. Който може да работи, кажи, то ще
е право!

Добри. Както щеш, го разбирай. Който не на-
мери сили да работи, той е жив умрял. Па проща-
вайте и добро виждане. Да бях аз на мястото на
баща ти, много повече бих ти казал, но като на
чужд не ми прилича. *(Излиза.)*

Найден. И тоя жив умрял съм аз, нали, та-
те? Той гоиде да ти каже, че не работя.

Тихол. Грях ми е на душата, ако излъжа. За-
това гоиде човекът! Потърсил те днес и разбрал
от съседни...

Найден. Разбрал! Види се, повече е разбрал,
отколкото аз сам разбирам. И какво се току бър-
кам в моята работа? Кой как се откачи, все за ме-
не се грижи: дали работя, как живея вкъщи...

Гена. Между хора живеем, синко...

Найден. На чужди гроб плачат... Сякаш меж-
ду вълци и лисици живея. Да бих имал сила, с един
удар бих ги натикал в пъкьла, да не мърсят земя-

ма! (*Мълчание. Апатично.*) Той работи... Цял ден работи! Като надничар... Нещо търси да добие и има вяра, че ще го добие... Аз какво ще добия, ако работя? Отрови ме той! Дори да го победа, аз съм победеният... Свършено е с мен...

Гена (*приплаква*). Сине, синко, що гумаш?

Тихол (*с мъчителна въздишка*). Такива гуми не ща да чувам от тебе, синко.

Найден. Ех, тате, гали бих искал и аз да ги кажа? Струва ми се, че лош съм сънувам и като се събудя, ще ми отлекне... Искам да се събудя, пък не мога... Не мислете, че не работя. Работя аз, събирам късче по късче гушата си, пръсната по врани и по орли от бурята... Събирам, а все не мога да събера най-важното.

Тихол. Тоя проклет облог аз ще го разваля, тъй да знаеш.

Найден. Каква полза? Нима в облога е всичко?

Тихол. А в какво? Ти все тъмно говориш, кога се отвори дума за това...

Найден. Какво искате да ви кажа? Вързано е тука в гърдите ми като голям възел. Взема да развързвам – боли!

Тихол. Да беше по-малък, щях да те накарам да не губиш ума си по оня, който духа, но си мъж... Какво да те посъветвам, като сам не знаеш болката си или не щеш да ми я кажеш? Бог знае всички болки, моли се на него...

Гена. Дано бог послуша и моите молитви, сине, че да ти върне мира на сърцето...

Найден. Бог... Бог е отвърнал лицето си от мене и ме е оставил сам с моята мъка. Той не приема вече молитвите ми. И той е с всичките! И той е мой враг!

Тихол. Не богохулствай, сине! Спри!

Найден. Но не е ли тъй? Какъв грях съм направил, че ме хвърля в пъкъл!

Гена. Боже, вразуми го, той не знае какво говори!

Найден. Да, аз не зная вече какво говоря, ни какво върша. Дотам съм дошъл! (*Изхлипва.*) Мъка ми е! (*Мълчание.*) Повикайте Милкана! (*Злобно.*) Защо не излиза тя да ме посрещне? Мъж ли си иде вкъщи, или нехранимайко? Милкано! (*Със зъл присмех.*) Либе мое, Милкано.

Тихол. Синко, дай си сърце! Остави жена си! Не бива тъй, както си сега...

Найден. Та не съм ли както винаги?

Гена (*тихо на Тихола*). Нека, нека, Тихоле! Остави! Че по-добре е някому да излее гнева си, белки му олекне. (*Излиза.*)

Найден. От какво се боиш, тате? Нима мога зло да ѝ направя? Да я наскърбя, себе си ще наскърбя, да я ударя, себе си ще ударя... Иди си ти, остави ме, не можеш ми помогна...

Тихол (*на излизане*). Пак ти гугам, сине: дай си сърце и върши всичко разумно. Надежда имаме да поправам всичко, само малко търпение... Пък и нищо страшно не е станало досега, та да се отчайваш...

Найден. Да, нищо страшно не е станало... (*Когато Тихол е излязъл.*) Само един човешки живот се е разсипал.

Милкана (*влиза*). Мама каза да гойда при тебе.

Найден (*гледа я мрачно*). Донеси ми ракия, Милкано. (*Милкана се колебае.*) Донеси! (*Сяда на миндери.*)

Милкана подава му кастерчето с ракията.

Ела тук, Милкано. Сегни го мене!

Милкана плахо сяда на пода до Найдена.

(Сваля кърпата и я гали по косата.) Колко си ми хубава, Милкано, колко си ми гиздава... А косата ти е тънка свила и се къдри между пръстите ми... Облегни глава на коляното ми, не бой се от нищо, облегни глава.

Милкана. Найдене, майсторе мой, защо ме тъй галиш тая вечер?

Найден. Защото си ми грага на сърцето, Милкано. Спомних си днес минали дни... Минах днес край извора... Помниш ли ти, кога ми даде първа кутка от сърце?

Милкана. Никога не ще забравя...

Найден. От извор идеше ти, с бели менци на рамо, кипра като тънка фигана... Снагата ти се виеше под кобилицата, но стъпаше ти като лека кошута, а лицето ти бе румено като трендафил... като трендафила, който беше забоден в тия руси коси. „Дай ми, моме Милкано, дай ми тая кутка да я накутия до сърцето си“, казах аз...

Милкана. А аз ти отвърнах: „Вземи я, майсторе, от сърце ти я давам...“

Найден. Небето се откри тогава в сърцето ми, Милкано...

Милкана. И моето сърце се разтвори тогава, като цвят под роса, мой майсторе!

Найден. Хубаво, колко хубаво беше тогава. И кога беше то? Две години няма, а сякаш цял живот се е изнизал... Рай мислех, че съм създал... Светеше слънце там и цветя цъфтяха... Къде отиде раят? (Плаче.)

Милкана. Найдене, недей, остави...

Найден. Заслепи ме хубостта ти, чистотата на очите ти... Всичко можех да вярвам, но че дугиму клетва си дала, преди на мене клетва да дадеш... че си ме лъгала... как можех да помисля това?

Милкана. Ох, да бях лъгала тогава, тъй ли щях да страдам сега?

Найден. Страдаш ти, че лъжата ти се улови...

Милкана. Как искаш да ти се закълна, какво искаш да сторя, за да те уверя? Казах ти, казвала съм ти: като ясно слънце изгрея ти за мене...

Найден. Ти се хвана за мене, защото нямаше другия! Зер ти беше чакала пет години – пет години! – макар всички да знаеха, че той е мъртъв.

Милкана. О, мъртъв да беше! Какво е имало тогава между него и мене, че тъй ме мъчиш! Една среща само, това бе то всичко... Кълна ти се, до мене не се е допрял. Мина една вечер край портата ни, спря се, продума ми: „Милкано, ще ме чакаш ли седем години, както в песни се пее?“ Засмях се само...

Найден. И ти му отговори: „Ще те чакам.“ (Отблъсва я.) Не крий, аз зная. Ти си му отговорила!

Милкана. Не съм крила никога. На шега беше...

Найден. На шега ли? Седem години той за тебе е мислил, тук за тебе е дошъл и то било на шега!

Милкана. Какво съм виновна аз, че го е взел за истина? Аз забравих думите му още щом отмина.

Найден. А кутка си му дала!

Милкана. Грабна ми я той. Дете бях аз и той гете!

Найден (със зъл смях). Деца! О, деца, които си дават клетва за любов...

Милкана. Найдене, майсторе мой, вярвай ми! (Прегръща коленете му.) Съжали ме!

Найден. Изстина ми сърце от тебе, откак узнах, че не лъжа, а истина е казал оня. Чужда ми си!

Милкана. Чужда? Боже!

Найден. Чужда, като чужда жена. Махни се от мене!

Милкана отдалечава се в гръното на сцената и се свива треперееща.

(След къса пауза.) -Какво направи ти с мене, Милкано? На какво се превърнах аз? Де е предишният майстор Найден? Откак си дойде она, сякаш нещо се строши в мене. Развалина съм. Не работи ми се. Не живее ми се. Тъмно ми е, сякаш в гроб съм заробен...

Милкана мълчаливо плаче.

И срамно ми е, от мене самия ме е срам! Че се излъгах в най-милото, което имах... Още когато припадна ти, сърцето ми каза: „Люби те той и ти, и ти го любиш!“

Милкана. Не е тъй, не е истина, Найдене!

Найден. От любов към тебе го нападнах аз на притвора черковен. Не знаех вече с какво и как да скъсам мрежата, която той плетеше около мене... Опозорих се. „Нали ти се опозори, гумаше той, аз двойно повече ще се опозоря, но над тебе ще изляза и ще добия онова, което искам...“ И ме принуди на облог – тебе да спечели, с майсторство да те спечели.

Милкана. Мене да спечели?

Найден. Да, защото ти си цената на нашия облог. Не вярваш? Не си ли чувала, че има комарджии, които залагат жените си на един зар? Пригответи се, Милкано, да идеш при него. Люби те той, китка си му дала, пак при него ще идеш, при първото си либе.

Милкана. Тъй ли било то? Тъй ли?

Найден. Тъй, Милкано, тъй!

Милкана. Такава ли е била твоята любов, Найдене? Заложил си ме? Слагаш ме на облог като комарджия? Боже, та аз трябва да съм била безумна, когато съм те видяла и залюбила? Безумна, че

съм ти била послушна досега, послушна като робиня. Дума напърно не съм ти продумала. Не съм давала прах да падне над тебе и над името ти.

Найден. Да, защото мислеше оногова за умрял.

Милкана. Как ми говориш ти! С какви гуми ме раняваш!

Найден. По-голна си и от робиня за мене! Чужда си ми и не вярвам вече на твоите гуми! Ти се рагваш, смееш се, присмиваш ми се... защото ще изгубя облога и ти ще можеш да прегърнеш оногова. Зная, ти му вдъхваш сила за работа, за да ме съсипе!

Милкана. Господи! И това ли? И това ли? Та как да те накарам да видиш какви мъки си ми причинил?!

Найден. Мъки съм ти причинил? А! Ти започваш вече да се изказваш? Ти си правиш път за оногова? Ти ще отидеш при него, с него, за да се отървеш от своя мъчител? Така, нали? Отговаряй!

Милкана. О, аз не ще го направя, защото не е угаснала в сърцето ми любовта. Но не притягай много въжето, с което си ме привързал до себе си, за да не ме удушиш...

Найден. Ти ме заплашваш?... (Хваща я за рамото и я раздрусва.)

Милкана. Бий ме, убий ме, но ти си несправедлив! Сираче съм сега, както по-рано, и друг защитник нямам освен бога. Но робиня не съм ти била и не желая да ти бъда! Твоя жена съм пред бога и ти трябва да ме тачиш като жена!

Найден (блъсва я. Тя пада на земята). Ето как те тача!

Милкана (става. Предиизвикателно). Ти си слаб! Безпомощен, неспособен да се бориш с оногова и затова хвърляш вината върху мене!

Найден (гледа я с мрачно изумление). Отвори уста! (С внезапна ярост.) Говориш ми с неговите

те гуми! А! Вие сте едно против мене? Ти си се срещала с него!

Милкана. Ти си слаб...

Найден хваща я силно за косата и я дърпа. Тя изпущва.

Милкана. Слаб си, безпомощен си, Найдене!
Найден. А, а! Ти все това! *(Вади нож от пояса си и го вдига над нея.)*

Милкана. Угри!

Гена и Тихол близат тичешком.

Гена. Сунко! Боже!

Тихол. Найдене! *(Хваща му ръката.)*

Завеса.

ЧЕТВЪРТО ДЕЙСТВИЕ

Пруст на новопостроена къща. В гъното чардак. От двете страни по врата нова, масивна, със светли гвоздеи и железни ключалки.

Живко *(току-що наточил длетата си, разглежда някакъв чертеж)*. Крилата са разперени и всяка гънка в облеклото е очертана. Кърдите се вият като лоза около лицето... *(Навежда глава на ръката си.)* Образът същи, веждите, страните... И ето, няма го божия поглед, ни божия гръх... Напразно се мъчи ръката. Стотина опити, и все не е това. Не труд е нужен тук, а вяра... Извор на вяра и щастие... Та как пресъхна той? *(Мълчание.)* Спомни си... Спомни си... *(Мечтателно.)* Тихата вечер... Звъна на черковното клепало, морните сенки под гърветата, малката портичка... и нея там като в кръжило... Спомни си, спомни си... *(Мълчание.)* Напусто, напусто! Като отразен в неспокойна вода се кърши оня образ.

Добри *(влиза)*. Добър ден, майсторе! Ще работиш ли до обед?

Живко. Ще работя и на обед.

Добри. Тогава да не говорим. За да работи човек, сърцето му трябва да е спокойно.

Живко. Аз пък работя, когато сърцето ми е неспокойно. А щом имаш нещо да ми кажеш, говори.

Добри *(отива при лявата врата, чука, ослушва се, чука по-силно, пак слуша. След това блъсва ядосано вратата)*. Пак го няма!

Живко. Не зная и не искам да зная.

Добри. Длетата съм му донесъл, баща му ме моли... Тю! Погуби се тоя човек! На нищо не мяза вече. Пие, напива се, работа напуснал... Какъв бе-

ше, а какъв стана! Загуби образ и подобие човешко.

Живко. Толкова му била силата, майстор Добре. Превил се, защото бил слаб, строшил се, защото бил крехък. Ако не бях аз, друг щеше да се яви, та щяхте и тогава да видите, че се е надувал с вятър.

Добри. Не бъди зъл, Живко. Трябва и милост, че зле е наказан той. Сега сме само двамата и мога да говоря открито. За какво е борбата? За слава ако е, Найден вече я изгубва.

Живко. За какво е борбата ли? На себе си искам да докажа, че заслужавам щастие, което той има. Това искам аз да докажа на себе си и на бога. И тогава може би ще се укроти сърцето ми...

Добри. Млади работи, млади работи... Да нямаше жена помежду, белки...

Живко. Е, та що? Аз не отричам, че има жена помежду...

Добри. Какво искаш ти, знаеш ли добре, премислил ли си добре какво искаш?

Живко. Сърцето си искам да укротя... Това искам още! Горчилата, що пия, и други да ги пият. Мъката, която пострадах, и други да я опитат каква е на вкус!

Добри. Бог да те съди, майсторе, за озлобението на сърцето ти.

Живко. Нека ме съди. Готов съм.

Добри. Виждаш ли се не разкаеш после. Мисли добре за греха. За греха мисли... Мил ми си сега, както преди месец ми беше немил. Обикнах те заради упорството ти. Че такъв трябва да бъде истинският майстор: горд и упорит... Ала не прощава бог и на най-големия майстор, ако една невинна християнска душа се погуби заради него. Невинна е Милкана и пред Найдена, и пред тебе... и ако я погубиш...

Живко. Аз да я погубя! Аз?

Добри. Ти, майстор Живко, ти! Любил си някога Милкана... ала и той я любил.

Живко. Той? Не, той не я любил. Харесала му само; взел я за жена, хубава жена да има, да се слави, че е и добър майстор, и най-хубавицата жена води. Това е любовта на Найдена. Той трябваше да ме убие досега, ако я любеше!

Добри. Какво говориш, майстор Живко?

Живко. А той гоиде... да ми се моли... А като видя, че и това не помага, помъчи се да развали облога и сам позори жена си със слуховете, които пръска. Той! Той да любил Милкана?

Добри. Лоши сте и двамата, а помежду ви е Милкана и заради вашите кавги тя се мъчи и страда.

Живко. Ти си говорил с нея? Какво казва тя? Как посреща всичко това, което става?

Добри. Какво може да каже жена, над която се издига нож? Заспива вечер, като се моли на бога гано Найден я убие насън, та да не се мъчи.

Живко. Той да убие? Нея да убие?

Добри. Ти не вярваш, че той е способен на това?

Живко. Защо му е да убие нея, когато аз съм тук?

Добри. А снощи нож е вдигнал над нея.

Живко. Той? Нож? Над Милкана?

Добри. Да, нож и над Милкана. Ето докъде я гокарахте вие.

Живко. Но не я убил, нали? Не?

Добри. Да, защото баща му и майка му попречили.

Живко. А преди това... преди това е имало кавга, нали? Кавга между тях... И тая кавга е била за мене?

Добри. За кого, ако не за тебе?

Живко. Ха! Ха! Да те видя, Найдене! Усещаш ли що е то мъка, която иска да се удави в кръв! Ха!

За мене! Така! Може би ти сега ще можеш да вдигнеш нож и против мене, както подобава на мъж? Хайде, опитай се! Как ми се ще да сплетем ръце, па да видим кой кого...

Добри. Майсторе, свести се, какво говориш?

Живко. Весело ми е, майстор Добре! Искане ми се да скачам, да лудувам! А, щастие? На ти щастие! Слава? На ти и слава! Един удар, и всичко става на прах! Нож дигнал над Милкана заради мене? И тъй не всичко е изгубено... Светло ми е! На работа! Прощавай, майстор Добре! Ангел с разперени криле режа аз на тавана, но все не сполучвах да изрежа лицето, както трябва. Неёде в Марица потънала... Сега изплува от черните води на душата ми — още по-хубаво... То се усмихва пак! *(Стиска ръце.)* На работа! *(Бързо излиза.)*

Добри *(който е гледал отначало с учудване, после с изумление, клати глава след неговото излизане, потръгва, връща се, сякаш иска да влезе в стаята му, но махва ръка и тръгва. От стълбата се показва майстор Найден изнурен, мрачен)*. Ето те и тебе най-последно.

Найден. Най-последно ли? Какво искаш да кажеш?

Добри. Отдавна те чакам.

Найден. Нямамо защо.

Добри. Нося ти джета.

Найден. Дай! *(Поема ги.)*

Добри. Какво си се нацупил?

Найден. Виждаш на, отивам да работя.

Добри. Отиваш, а сякаш с куки те влачат. Такъв ли е майсторът, който се е хванал на облог?

Найден. Такъв е майсторът, който губи облог. Ще ви се прошири, като изгубя и име, както чест и радост изгубих. Но моя тук тъй ще ви яхне, че с кървави сълзи ще плачете за мене.

Добри. Той пак ще забегне. Ти можеш пак да останеш при баща и майка. От условието за изпъждането той се отказва.

Найден. Защо тогава се е заровил като кърп на работата си? Лъже той.

Добри. За да ти докаже, че е по-добър майстор.

Найден. А след това да ми подари милост: по-добър майстор съм от тебе, но ти отстъпвам, живея. Тъй ли? Неговата милост е по-голяма обига от всичките му досегашни дела.

Добри. Що искаш повече?

Найден. Що искам? Да знаех!... Да можех да кажа!... Бих искал целият свят да се провали в пъкъл, щом аз съм нещастен!

Добри. Само ти да останеш жив?

Найден. Да, само аз... за да се надсмее над всички, както вие се надсмивате над мене... Рогат мъж... ревнив мъж... То е смешно, нали?

Добри. Нищо смешно няма, Найдене. Жалост има, а не смях. И ти напуста пръскаш слухове... Те само тебе позорят. Зная, че вие нямате с тогова никакво условие за Милкана...

Найден. И макар да нямаме... Все пак тъй е. Паднал мъж, слаб мъж... победен мъж! Отренка е той за жената...

Добри. Чувай, Найдене. Стара приказка е: всяко куче в къщата си е по-силно от лъв! Ала слабост е, когато мъжът насила иска да го обичат... Слабост е, когато потиска слабия, щом няма сила с по-силния от себе си мегдан да дели... Що стоиш и се туюкаш? Не в къщата ти е злото, а в тебе самия!

Найден. Какво, разчуло ли се е, та ми го погмяташ?

Добри. Разчуло се, че го кръвнина сте дошли... А казах го на тогова, казвам го и на тебе: грях е, ако

една невинна християнска душа се погуби за двама ви!

Найден. Аз мисля за моята душа как да я спася. А казах ти – ако ще би целият свят в пъкъла, окоето ми няма да трепне. Сбогом... *(Потръгва.)*

Добри. Сплели сте се като две змии... Душите се и колкото повече искате да се развържете, толкова повече се претягате. Аз залитам за невинните, за ония, които вие убивате в борбата си...

Найден. Невинните? Та нима аз съм нещо виновен? Но никога, дори бог не ме пожалва, та аз ли да жаля някого! *(Излиза.)*

Добри. Лоши хора! Без сърце хора! Харамии! *(Слиза по лявата стълба.)*

Пауза.

Милкана бледна, запъхтяна, влиза от дясната стълба бързо и с озъртания. Прислушва на лявата врата.

Живко *(влиза от дясната врата)*. Пак същите мрачни криле. Всичко се потопи в мрак... *(Забелязва Милкана.)* Милкана!?

Милкана опряна до стената, гледа го плахо.

Милкано!

Милкана. Живко!

Живко. Даден бог да се видим насаме... Дума да разменя с тебе, както едно време между четири очи.

Милкана. За тебе дойдох, при тебе... да ти изповядам.

Живко. Аз те чаках, Милкано, аз те чаках да ти изповядам и аз...

Милкана. Да ти изповядам, че нямам вина...

ни аз, ни ти, ни Найден. И напразно ни наказваш ти. Ако е гняв да утолиш, не ти ли стига вече? Какво повече може да искаш?

Живко. Като те гледам тъй скръбна, не гняв, а жалост ми къса сърцето.

Милкана. Дадох ти дума... кимка ти дадох. Клех се седем години да те чакам... И чаках те... Дълго те чаках... Не вярвах, че си умрял... Ала години минаха... Ти не се връщаше... Аз се примирих... превих глава...

Живко. И ме забрави? Милкано! Забрави ме?!

Милкана. Не питай, не питай... Чуи, остави ме да ти кажа. Заживях щастливо с Найдена...

Живко. Ти си била щастлива с него?

Милкана. Щастлива...

Живко. Ти си го любила?

Милкана. Залюбих го, като те знаех умрял...

Живко. А жив бях аз! И твоят образ бе тук в сърцето ми!

Милкана. Събрахме дом, живяхме щастливо. Мислехме, че тъй ще е до старини... Защо ти, след като узна, че всичко е свършено... все пак си дойде?

Живко. Защото те любя, Милкано, едничка моя любов в целия ми несретен живот... Не можех да те забравя аз и не можех да повярвам, че каквото и да е станало с тебе, ти не ще бъдеш оная Милкана, която ми е клетва дала да бъде моя... Милкано, либе мое, та как можех да те оставя, като те знаех в чужди ръце?

Милкана. Колко дълбоко си се лъгал ти! Късно е вече, Живко...

Живко. Никога не е късно за две сърца, които ламтят едно за друго!

Милкана. Ти искаш да оставя Найдена?

Живко. Светът е широк, Милкано! Още тая нощ на вихър коне ще те отнесе през Стара плани-

на и равна Тракия и след седмица ще сме тъй галеч... Между чужди хора, хора от друга вяра. Там ще основем ние нашето щастие, сами, незнайни от никого, незлословени от никого...

Милкана. Тъй си мислил ти! Затова си ме мъчил! С тебе да тръгна, дом да оставя...

Живко. Ако клетвата, що ми даде някога, е била жива в сърцето ти, не мъка, а щастие би било за тебе това, що ставаше тука между мене, тебе и твоя мъж...

Милкана. Мъка, люта мъка, а не щастие... че който люби, не мъчи... който люби, жертва прави, прощава...

Живко. Да те изпитам исках аз... Какво желаеш да направя, за да забравиш, че съм бил жесток към тебе? Кръвта от сърцето си ще дам, да заздравя раните, които съм ти нанесъл...

Милкана. Живко, ти трябва да заминеш от тук!

Живко. Милкано!!!

Милкана. Ако си ме любил и ако още ме любиш, както казваш, ще разбереш... Другиму съм жена, Живко, на него клетва пред бога съм дала, с него дом съм събирала, с него чест съм придобила... Викаш ме на чуждо място, при чужди хора... Дом да оставя, чест да забравя, име да потъпча и никога вече да не мога да се върна... А помислил ли си, че утре, кога ти изстине сърце...

Живко. Никога! Никога! О, ако само това е пречката, която те спира, Милкано...

Милкана. Винаги, когато си помислиш, че Найден е бил мой мъж, ще трепне в сърцето ти злоба към мене...

Живко. Кълна ти се във всичко, що ми е свято...

Милкана. Не кълни се, а изпитай сърцето си.

Живко. И това го иде да ми кажеш ти след седемгодишна разлъка?

Милкана. Само това, Живко! Какво друго бих могла да ти кажа?

Живко. О, проклет да бъде часът, в който намислих да тръгна за чужбина, за да се върна богат и славен, та да бъда по-достоеен за тебе! Ослепял бях аз, виждах само тебе на света... И се страхувах, че някой цар ще мине оттук и ще те отнеме... А то... Найден! Найден! Не, аз не ще се дам! Аз ще се боря! Ще се боря да те придобия сега! Аз няма да замина! Ще остана тук, Милкано! За мене е жива още клетвата, която си дадохме...

Милкана. Ти искаш да ме придобиеш? Ти ще ме вземеш може би... Ти ще ме вземеш, когато бъда мъртва.

Живко. Мъртва?

Милкана. Тогави извърши това, което аз сама бих извършила, ако останеш тук.

Живко. Милкано! Милкано! Какво говориш ти?

Милкана (*меко и нежно*). Живко, разбери... съжали... не ме убивай... За умрял те мислех... за умряла ти мисли мене отсега нататък... Иди си... Едно добро ще ми направиш... на мене ще направиш това добро. Не някому другиму... Само на мене... Ако ме любиш, ако някога си ме любил... цял живот за тебе ще се моля... за светец ще те имам... Първа любов ми беше ти. (*Приплаква*.) Живко, Живко, ако ти някога си ме любил...

Живко. Пак ли на път? Сега вече без никаква надежда.

Милкана (*гали го по косата*). Живко, не плачи... Бъди мъж. Остави на мене да плача цял живот... Съзри за тебе да лея... За тебе и за нашата проклета съдба, която ни раздели навеки.

Живко. Дай ми поне лъч надежда, за да мога да живея.

Милкана. Винаги ще мисля за тебе, Живко...

Живко. Винаги! Колко е страшно това! Винаги... Ще рече, никога вече да се не срещнем...

Милкана. Не било писано тук на земята...

Живко. Слаба утеха. Никаква утеха. Ала щом е тъй... Щом е тъй, Милкано... За пръв и последен път... да се простим така, че да помним това завинаги. *(Прегръща я.)* Не ще ме видиш вече и аз не ще те видя.

Милкана. Остави, пусни ме...

Живко. О, Милкано, аз знам, че отдавна е изстинало сърцето ти за мене. Толкова любиш ти оногава, че дойде тук мене да погалиш, него да запазиш... защото знаеш ти силата си над мене... О, Милкано, Милкано, благодаря... и за лъжата благодаря...

Милкана. Ще заминеш, нали?

Живко. Ще замина.

Милкана *(целува му ръката)*. Колко си добър! Колко си добър...

Живко *(отстранява я от ръката си и същевременно я прегръща)*. Щастие мое, едничко мое щастие! За цял живот само тая минута... *(Целува я.)*

Милкана *(гърпа се)*. Не, пусни ме, пусни ме! Ще викам, остави!

Живко. Викни, Милкано, викни да чуят всички, че съм те любил и те любя! *(Отново я целува.)*

Милкана. Живко, за бога, ако ме любиш, ти не ще ме срамиш пред целия свят.

Живко. Ето, оставям те... Облегни само глава тук, на рамото ми. Така, да ти виждам очите близо до моите, да усещам сърцето ти близо до моето... и чуи... чуи ми последните думи, преди да се разделим. *(Тихо, внушително и проникновено. Милкана слуша с наведени очи.)* Ти не ме любиш вече... Ала любовта,

що ти върхна в гърдите ми, направи от мене мъж и майстор... Дали ще ме помниш... не зная. Но аз ще те помня, Милкано, доде съм жив, както ще помня майка си... Бъди благословена, любов моя, която си отиваш, бъди благословено, страдание, което изпитах, бъди благословена, минута, в която пръв път те видях... Помниш ли? Стагата се връщаха от паша... Нибето беше като златно, вечерта беше тиха като молитва насаме... благоуханието на цветята в градините беше като нежно песнопение... Помниш ли? Целият свят беше се притаил като при някакво таинство и таинството се извърши тогава, когато нашите погледи се срещнаха. Помниш ли? Времето се събра в тая минута, цялото време стана само едначичка минута... Помниш ли?... *(Милкана се отпуска на ръката му.)* Не се ли спря слънцето зад планината, за да чуе нашите думи? Не трепна ли първата звезда, когато ни видя един до друг? Не се ли таи полибникът над главите ни, в листата на липата, за да послуша думите, що ти и аз казвахме? Помниш ли?

Вратата отляво полека се отваря, когато Милкана се отпуска на ръката на Живко, и оттам за миг се показва Найдено. Като вижда двамата, той бързо изчезва и в следната секунда излиза и стреля с пищов върху двамата. Милкана пада.

Живко *(към Найдено)*. Клетнико! Какво направи ти?! За тебе беше дошла тя тука! *(Над Милкана.)* Мъртва, мъртва... *(Загледан в лицето ѝ.)* Като крилат ангел, изрязан от майсторска ръка. *(Бързо става.)* Сега нашият облог е свършен – и двамата ние загинахме като майстори... В нея живееше и с нея погина нашето майсторство.

Завеса.

Край

ПРЕД ЗАКЛЮЧЕНАТА ВРАТА

СЦЕНА-ЕТЮД

ЛИЦА:

Петър – 25-годишен

Надежда – 19-годишна

Широк салон с нови меки мебели. На пода дебел килим. В дъното на салона врата, която е затворена. Отдясно два големи прозореца с тежки завеси пропускат меката светлина на зимна снежна привечер. Между прозорците огледало. Пиано – в дъното около затворената врата. Наляво две врати. С вдигане на завесата от едната врата влиза Надежда, хубава дама, със зимно кожено облекло, с модна шапка, с ръкавици. Лицето ѝ заруменено от студа.

Надежда. Петре! Пиер! Пиеро! Ето че се връщам веднъж рано и ти не ще имаш право да ми се караш! Тоя път шивачката... *(Озърта се.)* Но, Петре! Петре! Къде си? *(Отваря другата врата вляво и излиза. Чува се гласът ѝ.)* Петре! Пиер! Но обади се де, Петре!

Петър в това време отваря бързо вратата на дъното, озърта се в салона и бързо пъха ключа в ключалката. Мъчи се да заключи, но изглежда, че ключалката е заръждавяла, та не сполучва.

(Влиза.) Ах, ти си бил тук? И не се обаждаш, като те викам от половин час?

Петър. Половин час? Прекалено много... *(Мъчи се да заключи.)* Проклета ключалка! Та ти токущо си идеш.

Надежда. И си идя весела. Костюмът е чудесен. Тая шивачка е истинска художница! Но какво правиш ти там? Отдавна не си намазвал ключал-

ката, та изглежда, че е ръжгясала.

Петър. Нима се бави четири часа все при шивачката, Надя? Милучка, ти лукавстваш. Пак си ходила на гости: *(Докато говори, той се мъчи да заключи вратата. Най-после успява, с блъскане опитва дали е заключена добре, вади ключа от ключалката и го скрива в джеба си.)*

Надежда. Но какво ти е хрумнало да заключваш вратата на кабинета си? Криеш ключа в джеба си? Защо правиш това?

Петър. Дреболци, които не могат да занимават твоята хубава главица, Надя, и нито за миг не могат да ти попречат да ме целунеш, нали?

Надежда *(целува го разсеяно, сваля си ръкавиците, шапката, палтото)*. Но това е странно. Никога досега не си вършил това. Ти, разбира се, не заключваш от мене, нали?

Петър. О, заключвам така... изобщо...

Надежда. Значи и от мене? Аз не мога сега да вляза в кабинета ти, ако пожелаея?

Петър. Но ти няма да пожелаеш и с това се изчерпва въпросът.

Надежда. Отде знаеш, че няма да пожелаея?

Петър. Но ти си моето мирно и послушно момиченце, Надя! *(Прегръща я.)* Ти си ходила и днес така дълго по студения въздух, та ушите ти са червени като огън. Тия визити нямат край... Но, Надя, защо ме гледаш така?

Надежда. Но ако аз повам да вляза в твоя кабинет сега, нима не мога да вляза?

Петър. Можеш да влезеш винаги, когато пожелаеш, разбира се, но ти няма да пожелаеш да влезеш сега, щом ти казвам, че там няма нищо интересно за тебе... Не бъди така тревожна и сърдита. Нима може да те сърди такава гребна работа?

Надежда. За тебе може да е гребна работа, но за мене... Досега, шест месеца от нашата женитба, ти не си ми изказвал недоверие...

Петър. Но, милучка, помисли... недоверието е от твоя страна. Аз ти казвам, че няма нищо интересно за тебе в тая стая, а ти не ми вярваш.

Надежда. Тогава отвори да видя. Толкова по-добре, ако няма нищо интересно. Какво ти пречи да отвориш?

Петър. Значи само любопитство? То не би се възбудило, ако не видеше, че заключвам вратата? Надя, умното ми момиче, не бива да се цупиш за нищо и никакво... Хайде, усмихни се... Заради едно празно любопитство... Е, хрумнало ми сега да заключа кабинета си... Странност нека бъде, чудатост го наречи, но остави това, забрави тая врата и ела да идем отпък да се преоблечеш...

Надежда *(отначало тръгва с него, но се спира, обръща се и като омагьосана гледа вратата)*. Но, Петре, защо ти пък не искаш да отключиш? Това е чудно... Това е странно... и подозрително.

Петър. Подозрително ли?

Надежда. Ти скри ключа в джеба си... Там има нещо, разбира се, понеже нищо не се заключва. И се заключва от най-близкия човек, да не влезе той, да не види! Но, Петре, това е като подигравка за мене! Аз искам да отключиш! Не мога да бъда спокойна, докато не видя какво има вътре! Ти криеш нещо от мене в тая стая! *(Отива при вратата, хваща ключалката, опитва се да отвори.)* Наистина заключено!... Петре, дай ми ключа, искам да вляза!

Петър. Но представи си, че ключът беше се загубил. Тогава би почакала, докато дойде железар, нали?

Надежда. Но ключът не е загубен, а е в джеба ти.

Петър. Казвам, предположи...

Надежда. Но ключът е у тебе, ти можеш да изпълниш желанието ми, а пък ме караш да предполагам явна безсмислица, че бил загубен. За бога, Пиер, не си играй с мене, отключи ми! Аз съм любопитна, не мога се успокои, докато не ми отключиш. Ако ме обичаш, няма да ме мъчиш, а ще изпълниш желанието ми.

Петър. Ти знаеш, че всичките ти желания са закон за мене, но тоя път...

Надежда. Но тоя път ти не ме обичаш! О, не ми говори, не ми говори! Ти не ме обичаш! Ето, аз стоя пред тая проклета врата и те моля да ми отключиш, а ти си студен, равнодушен... О, Пиер, ти ще накараш твоята малка женичка да плаче тая вечер, твоята малка женичка, която те обича толкова много, толкова много!

Петър. А, само това оставаше още: да заплачеш! Та погледни, потърпи...

Надежда (*капризно галено*). Не ща, не мога да търпя! Аз съм си такава нетърпелива, ти ме знаеш каква съм си. Такава съм си, откак ме обикна, откак се познаваме... Аз не съм се променила, а ти за три часа си се съвсем променил! По-рано ти нищо не заключваше от мене, нищо не таеше, всичко бе открито, дори бонбоните, които аз толкова много обичам! И изведнъж – заключен кабинет! Ако знаех, че ти така ще се промениш, докато ме няма, не бих те оставяла сам... Бих седяла по цял ден при тебе – да те гледам как работиш и дори бих ти помагала, ако не ти пречех и не ти бърках, когато започна да ти помагам...

Петър. Но, мила, кога съм искал аз това от тебе?

Надежда. Ти навярно си започнал някаква работа и те е страх да не разбъркам книжката ти? Не бой се, аз ще вляза тихичко, на пръсти, само ще надникна и тутакси ще изляза. Не, дори няма да

влизам, само с едното си око ще надгърна и незабавно ще затворя, да не би да изскочи птичето.

Петър. И това ще бъде, но малко по-късно...

Надежда. По-късно? Но аз ще умра от нетърпение и любопитство. О, боже мой, ти ще ме убиеш, Пиер! Ти си жесток! Ти си ужасен... Аз ще надгърна през ключалката... (*Надежда се и гледа през ключалката. След малко се изправя недоволна.*) Нищо не се вижда. Вътре е тъмно, ти си спуснал завесите.

Петър. Да, предвидих това...

Надежда. Че ще погледна през ключалката?

Петър. Да.

Надежда. И заради това си спуснал завесите и си угасил лампите? Пиер!

Петър. Да, ще трябва да потраеш.

Надежда. Какво е това? Изпит на моето търпение?

Петър. Не.

Надежда. Слусвам се какво да мисля. Тогава кажи ми поне какво има вътре... Бих се задоволила и с това.

Петър. Наистина ли?

Надежда. Да, да... Не, не... Защото тогава няма смисъл да гържиш заключено... освен ако не ме излъжеш, разбира се.

Петър. Вижда се, че ще трябва да потърпиш.

Надежда. Но аз не ща да търпя, не мога да търпя! Петре, чуваш ли? Не ща, не ща, не ща да търпя!

Петър. Чух, разбрах.

Надежда. Тогава отключи!

Петър. Засега не.

Надежда. А кога?

Петър. Друг път. Утре може би.

Надежда. Чак утре и пак може би? Ти се подиграваш с мен? Ти си скроил тая подигравка, дока-

то ме е нямало вкъщи? Нещо си недоволен от мене? Нещо си сърдит? Да не си болен?

Петър. Нищо подобно.

Надежда. Не ми си сърдит?

Петър. Не.

Надежда. Тогава ела тук, Петре! *(Тя отива при него, пипа му челото и нежно го прегръща през врата.)* Ти, лош, лош? Защо ме мъчиш? Хайде, остави шегата, стига! Дай ключа.

Петър. Утре.

Надежда. Започвам да се съмнявам дали тук няма нещо лошо. Ти криеш от мене като престъпник...

Петър *(смее се)*. Сега и престъпник станах. Да видим докъде ще стигнеш.

Надежда. Не казах, че си престъпник, а че криеш нещо подобно на престъпление, на престъпление спрямо мене. От мене криеш, а не от друг. Ако сега гоиде слугинята и ти поиска ключа, за да почисти...

Петър. Недей чака тоя случай. Тя почисти и аз ѝ дадох отпущ.

Надежда. Отпущ на слугинята? В колко часа?

Петър. Щом искаш подробности, един час след твоего излизане.

Надежда. Отпущ на слугинята? Че защо?

Петър. Е ти като че ли забравяш, че вдругиден е Коледа. Поиска да излезе, да се види със съседяни, да се повесели...

Надежда. Допущаш ли, че ще повярвам на тая измислица?

Петър. Обиколи из цялата къща и ще видиш, че я няма.

Надежда. Вярвам, че я няма, но... не вярвам, че си я пуснал само за да се повесели. Тук има някаква скрита цел. Пращаш я да се разходи и заключваш вратата на кабинета си. Тук има нещо.

Петър. Чудно, как успяваш да откриеш някаква връзка между отпуща на слугинята и тая заключена врата. Какво общо има между тия две действия?

Надежда. Не, ти си искал да останеш сам, ти си искал да няма никого вкъщи и затова си избрал момент, когато аз съм при шивачката, за да отпратиш и слугинята. Защо не пуснахме слугинята преди пладне?

Петър. Защото ти самата не би я пуснала, мила. Тя трябваше да ти помага в къщната работа преди пладне, а след като ти излезе и на мене не беше потребна, можех да ѝ позволя да излезе да се поразходи.

Надежда. Тъкмо това казвам и аз: ти си чакал да изляза и тогава си пуснал слугинята, за да останеш сам вкъщи. Ти сам призна това.

Петър *(вдига рамене)*. Щом искаш, нека е така...

Надежда. Не щом аз искам, а ти сам призна това ей сега. И тъкмо след като си останал три часа сам, ти заключваш вратата на кабинета си. Аз имам не една, а сто причини, за да видя какво криеш там. Трябва да унищожиш моите подозрения...

Петър. Подозрения ли? Ти се шегуваш, Надя. Ако е до подозрения, не мога ли да те запитам защо се бави четири часа, макар да обеща, че ще се върнеш след един час и половина, и четири часа ли премерва костюма си? Не те питам и не те подозирам, защото знам, че си ходила на гости у познати, че там в разговор си забравила и за мен, и за къщата си само за да узнаеш коя какво е готвила и коя с какво ще бъде облечена на Коледа. Защо не постъпиш и ти така, защо съчиняваш бозна какви истории само защото съм пуснал слугинята и съм заключил вратата на кабинета си? Каква ли буря би

избухнала, ако се върнеше и не ме намереше вкъщи!

Надежда. Та няма ти не си излизал? Не си излизал вън от къщи? Слугинята ти очисти тая сутрин галошите, а като се връщах, видях ги навън кални.

Петър. Е, да, излизах да се поразтъпча.

Надежда. Ти се разхождаш обикновено по двора, а дворот е чист.

Петър. Добре де, госпожо следователке, предположи, че съм отишел до бакалина да си купя тютюн. *(Вади лулата си и я натъпква с тютюн.)*

Надежда. Дай си табакерата!

Петър. Заповядай! *(Подава ѝ я.)*

Надежда. Тук няма нито за три лули...

Петър. Пак предположи най-простото: че съм работил, а знаеш, че кога работя, пуша много.

Надежда. Ти ме лъжеш!... Ти ме лъжеш!... Явно, в очите ме лъжеш! А, Петре, тук вече не можеш се отърва с шега! Ненаправно аз още като те видях, че заключваш кабинета си, помислих, че тука става нещо. Не са били напразни първите ми подозрения. Някаква тайна се крие от мене, само от мене! Чака се аз да изляза, изпраца се слугинята, да не види кой какво става тук и когато аз се връщам, намирам кабинета на мъжа си заключен и ми се забранява да проникна в него, да проверя какво се крие там! Но аз трябва да разбера какво се крие зад тая заключена врата, аз трябва да зная какво е ставало в нашата къща, докато мене ме е нямало тук! Какви мистерии се крият от мене?

Петър. Уверявам те, Надя, още веднъж, че там няма нищо, което ти да не би могла да видиш. Но ще го видиш не днес, а утре. Моля те за това, моля те да потърпиш.

Надежда. Утре? И до утре аз трябва да пазя до тая врата?!

Петър. Да пазиш ли? Но защо?

Надежда *(движи се трескаво из стаята, после изведнъж избухва и вика)*. Кажу ми, коя е скрита вътре? Отговори! *(Продължава със сила и докато Петър се опитва да ѝ възрази, без да обръща внимание на него, говори като трескава.)* Тук има някоя!... Коя може да бъде тя? Коя е тази нищожна и ужасна жена, която чака аз да изляза, за да влезе в дома ми? И която ти криеш и заключваш по неволя днес, понеже аз се върнах по-рано и те изненадах! О, защо те виках, когато влязох! Ако бях влязла тихо, дебнешком, щях да ви заваря там *(вика)* прегърнати! Но ти чу моя вик и понеже нямаше как да я отпратиш, без да я видя, заключваш я в кабинета си, чакаш удобния момент, за да я изведеш оттук... Не, аз не ще мръдна от това място, да знаеш, ще чакам тук, докато или аз, или тя умрем... Безсрамницата! Тя е докопала ухо до ключалката и слуша сега моите думи и се надсмива, уверена, че нищо не мога да ѝ сторя, понеже ти няма да отключиш; понеже ти нея, а не мене обичаш! А аз, глупавата, ти вярвах досега, обичах те, живеех за тебе само, ти беше всичко за мене! Оставих дом и родители и тръгнах след тебе, за да бъда и изневерена, окаляна, подиграна от някоя си! Ох, тая проклета жена! Аз ще строша тая врата, ще вляза вътре, ще я хвана за косите и ще я стъпча под краката си като червей! *(Блъска вратата и я рит.)*

Петър. Предупреждавам те, че вратата се отваря насам и че ще развалиш боята, като я риташ така.

Надежда. Проклетнико! Още се и подиграваш! Безсрамнико! *(Отива към него заплашително. Той хваща ръцете ѝ и я поставя да седне.)*

Петър. Моля ти се, успокой се. Понеже вът-

ре няма никой и понеже няма друг човек в нашата къща, ти би желала да ме уловиш мене за косите и да ме стъпчеш под краката си като червей, но аз не желая да вършиш неща, от които после ще се срамуваш. Нима сериозно вярваш, че вътре в кабинета ми има жена? Ела на себе си, това е една луда мисъл.

Надежда (*като риде ядосана*). Сега и луда станах! О! Та как да не вярвам! Не, аз зная, зная положително! Откога продължава тая мръсотия? Може би от женитбата ни? Или пък дори преди женитбата? Може би тя е била твоя любовница, преди да се запознаем? Може би ти си ѝ казал: аз ще се ожена за Надежда, но сърцето ми принадлежи само на тебе? И тя се е съгласила, безчестницата? А ти гойде и ме излъга, мене, глупавата, че само мене обичаш, и аз ти повярвах! Аз те обикнах и те обичах, колко много те обичах!

Петър. А сега вече не ме обичаш, нали?

Надежда. Да те обичам ли? Когато ми изневеряваш, когато водиш жени в къщата и ги заключваш в кабинета си? Аз ти простих тогава, когато тая проклетница Свиланова ти беше казала, че ѝ харесваш. Простих ти и ония погледи на вдовицата пред театъра, защото ти повярвах, че ти наистина си чистил шапката си тогава, а не си я гледал. Простих ти още колко пъти, а пък трябвало да си отварям очите на четири и да забележа, че ме мамииш. Ах, ако не бях срещнала Свиланова днес на улицата, щях да предположа, че тя е тук. Или може би е оная, вдовицата?

Петър. Моля ти се, размисли и разсъди: ако аз имах любовница – самото това подозрение е оскърбително за мене, но ти го прощавам, понеже си много възбудена, – ако имах любовница, мислиш ли, че най-удобно място за среща с нея би била наша-

та къща и моят кабинет?

Надежда. Значи ти си обмислял къде е най-удобно за вас да се срещате, а? Изказа се! Издаде се самичък!

Петър. Престани, за бога! Да се обясним веднъж завинаги като разумни същества и да не се обиждаме с напразни подозрения. Да видим на какво основаваш ти подозренията си, да разгледаме доколко са основателни...

Надежда. Разсъждения! Не искам разсъждения! Аз зная, че ти винаги надвиваш, когато разсъждаваш, но сега не ще ти се вдам, не!

Петър. И тъй, ти мислиш, че аз развратнича, че ти изменям само защото една жена ме погледнала, друга казала нещо за мене, а пък сега съм заключил кабинета си? Така ли е? Нали това е всичко? А, да, още и това, че днес съм излизал от къщи и съм отишел до бакалницата и дори нека бъде още по-далече...

Надежда. Да, да, ти полека-лека всичко ще си признаеш.

Петър. Сериозно погледнато, това не са никакви причини за ревност... Защото колко по-голямо основание за ревност имам аз, щом винаги и навсякъде хората се обръщат да те гледат, пък и говорят, и те хвалят всички като хубавица?

Надежда. О, то е друго! То е съвсем друго!

Петър. Но, мила моя, това е точно същото. Но да те ревнувам за всеки подобен случай – не намирам за уместно, поне за това, че в такъв случай не би ми останало време да се занимавам с нещо друго. Тия случаи са толкова много, че ние би трябвало постоянно да се препираме и караме. Животът ни би се превърнал на пъкъл. Ти не постъпваш така обаче. Ти не ми позволяваш да погледна жена, не ми позволяваш даже нещо, което не зависи от

мене, не ми позволяваш да ме погледне жена. Страхуваш се, че някоя ще ме грабне, натякваш ми, когато и да се разходя сам. Наистина досега ти ми изказваше подозренията си във вид на шега и аз мислех, че не те засягат толкова дълбоко, но днес...

Надежда. Ти си мислил, че това не ме засяга дълбоко, и затова си се окуражил да продължаваш по-нататък! О, господи! И само шест месеца откак сме женени!

Петър. Да, едва шест месеца... и такива подозрения! Какво ще бъде по-нататък? Нищо добро не виждам в бъдещето при такова подозрение.

Надежда. Какво добро за една жена при явна измяна на мъжа ѝ?

Петър. Да допуснем за момент, че ти имаш право да ревнуваш...

Надежда. Ето нă, сам си признаваш...

Петър. За бога, разбери... Допущам за момент твоето право да ме подозираш и ти противопоставям същото право, което имаш ти. Мое то доверие към тебе се основаваше на твоето към мене. Сега ти не ми вярваш – не ти вярвам и аз. Аз също така искам да зная всяка твоя стъпка, всяко твое движение, всяка твоя въздишка. Ти си моя жена и си длъжна да ми даваш отчет, щом сама ти искаш такъв от мене. И тъй, мила Надя, где беше ти? Какво прави днес у шивачката? С кого говори, где ходи на гости? Кой беше там? Имаше ли мъже? Кои бяха? Кой какво ти рече и ти кому какво каза?

Надежда (*тропа гневно с крака*). Ти не ще ме замаеш с въпросите си! Не ще ти позволя да стоварваш върху мене вината си! Искаш да знаеш где съм била? Бях у мамини, бях у леля Ана и у леля Тодора. Бях у Зайкови и заварих там трите ѝ братовчедки и примата годеници на братовчедките. То-

ва е всичко! Аз не тая нищичко! Аз не заключавам спалнята си, за да крия вътре любовниците си, както ти сега си скрил любовницата си в кабинета си! Моята съвест е чиста и аз искам, изисквам от тебе да ми дадеш сметка за безобразието, което вършиш в дома ни, безсрамнико, подлецо!

Петър. Надя, какво говориш, Надя?

Надежда (*плаче и говори*). Да, безсрамник и подлец си! Забарвам те на местопрестъплението, а ти се опитваш да стовариш върху мене собствената си вина! Разбирам извъртанятията ти! Няма да се оставя да бъда лъгана и мамена. Аз не съм глупава, не съм развратница, не съм ти се напращала, че да се отнасяш така с мене!

Петър. Но, мила моя, разбери – когато ти ми казваш где си била, аз не ти искам доказателства за правотата на твоите думи, аз вярвам в твоята честност, но искам и ти да вярваш в моята!

Надежда. Как да вярвам при тая очевидност?

Петър. Тая заключена врата е за тебе очевидност?

Надежда. Да, да, да!

Петър. За моето безчестие?

Надежда. Да, да, да, за твоето безчестие!

Петър. Внимавай, Надя, мисли добре какво говориш! Обмисли какво казваш. Аз говоря сериозно. Ти убиваш любовта ни, разваляш семейството ни с твоите неоснователни подозрения. Внимавай!

Надежда. Аз? Аз? Не, господинчо, ти и оная, която си скрил в кабинета си, вие разрушихте моя дом!

Петър. Пак те предупреждавам, внимавай! Невъзможен е съвместен живот при такава подозрителност. Това е пъкъл вече, а не живот. Ние не можем да живеем без взаимно доверие.

Надежда. Да, истина е, така е. Но моя, кой-

мо събужда основателни подозрения, той е виновен. Той е, който прави от живота ни пъкъл! А това си ти, ти!

Петър. Стига, за бога! Това става вече нетърпимо? Ти си недоверчива към мене като към престъпник рецидивист! И ме обвиняваш, без да се срамуваш, без да се червиш. Говориш всичко това на мене, своя мъж, който е бил досега верен твой съпруг и не се е отклонил нито на косъм от дълга си и от любовта си!

Надежда. Само заключва любовниците си в кабинета си и извърта истината, за да замаже очите на вярната си съпруга, той, верният съпруг!

Петър. Да, друг изход няма... Добре тогава. Надя, ти ще видиш оная, която съм заключил вътре. Ето ти ключа! *(Вадя ключа и го слага на масата.)* Ето, ти можеш да влезеш вътре, да я хванеш за косите и да я стъпчеш под краката си. Заповядай! *(Надежда се спуща да вземе ключа. Петър го закрива.)* С едно условие обаче. Ти ще отключиш, ще видиш какво има в кабинета ми... Но помни, помни, запомни това и добре го разбери, Надя, от моя час ние ще бъдем вече чужди... Между нас не може да има нищо общо по-нататък. Тоя ключ ще отключи вратата към загадката дали не сме сбъркали, като сме се оженили, и дали не е време да поправам тая грешка, докато не е станало много късно. От тебе зависи, в твоята ръка е съдбата на двамата ни. Пожелаеш ли — пътищата ни се разделят. Ти тровиш гушата си с такива чудовищни подозрения, че животът ти с мене по-нататък ще бъде една непрекъсната мъка. Сега вземи, отвори и виж! Но пак ти казвам, обмисли добре, внимавай, аз не се шегувам.

Надежда *(грабва ключа и отива към вратата. Помайва се. Пъха ключа в ключалката. Петър*

свива ръце и къри пръсти. Тя се обръща назад и като го вижда разтревожен, спира се). Пиер?

Петър. Да, аз говорих сериозно. Моето условие може да бъде само такова. Недоверието ще разтрогне съюза ни, ние ще се разделим. Ти гържиш ключа на нашето щастие. Мисли добре, преди да извършиш нещо, защото в ръцете ти е твое и мое бъдеще. Ти ще носиш отговорност за това, което ще извършиш. Твоята воля е господар на нашия дом. Или ще го разрушиш, или ще ми върнеш старото доверие. Без него нашето семейство не е семейство, нашият брак не е брак.

Надежда. Ти говориш сериозно? Готов си да се откажеш от мене, ако не те послушам и отворя тая врата?

Петър. Да.

Надежда. Но ти не ще направиш това, Петре! *(Изведнъж живо.)* А! А! Разбира се, ще го направиш! Когато аз открия оная там, скандалът ще бъде такъв, че естествено ти не ще можеш вече да бъдеш мой мъж. Разбира се! Да! Открива се възможност да ме оставиш, да се събереш с оная! Ти ме предизвикваш да отключа вратата, за да ти дам повод да ме оставиш. Хитро скроено! Въдица!

Петър. Чудовищно! Още веднъж аз ти казвам, че вътре няма нищо, което да хвърля сянка върху нашата любов. Уверявам те, давам ти честната си дума, кълна ти се. Повярвай ми, ти ще почакаш до утре, до след седмица, до след месец може би. Кое не ще искаш да видиш тая минута, можеш да траеш да го не видиш и цял живот. Върши каквото ти желаеш, но помни какво ти казах. То е неотменно. *(Сяда и обръща гърба си към нея. На сцената е полумрак, само от прозорците пада бяла снежна светлина, която осветява лицата на Петра и Надежда.)*

Надежда *(гледа го известно време, тихичко казва)*. Пиер! *(Но той не се обръща. После по-високо, понеже мисли, че той не я чува.)* Пиер! *(Той продължава да мълчи. Тя отива към вратата на кабинета, хваща дръжката на ключалката, обръща се и пак гледа, но той седи неподвижен. Обляга се на стената и говори с глух, печален глас.)* А тя е там... Заг тая гървена врата стои, подпряла ухо до дупката на ключалката, и слуша моите викове, радва се, наслаждава се на моя позор!... Господи, спаси любовта ни!... Боже, смили се над мене! *(Пада на един стол до пианото и плаче.)* Друг би ме съжалил. Друг не би ме поставил на такова изпитание! Друг да беше, не би гледал така стугено мъките ми. Дори чужд човек би ме съжалил. Какво съм ти сторила, с какво предизвиках омразата ти, че така се нахвърляш против мене?

Петър неподвижен, мълчи.

(С друг тон.) Та що? Всъщност ти имаш право. По-добре е да се разделим. Тая идея не е лоша. Нима съм стара, нима съм грозна, та да ме е страх от раздяла? Какво всъщност? Аз ще бъда по-интересна като разведена. Всички мъже ще се увъртат около мене, ще бъда романтична, загадъчна. За какво е напуснала тя първия си мъж? Всички ще се интересуват и аз ще имам колосален успех... Да, разбира се, че ще ми бъде малко мъчно отначало... Аз не съм вятърничава, най-после, аз не сменям така бърже чувствата си... Да, ще ми бъде мъчно, понеже те обичам, обичах те, докато ти не криеше жени в кабинета си. Какво да правя, когато ти си престанал вече да ме обичаш, когато си си приготвил вече друга жена вместо мене? Ти си предвидлив, ти си хи-

тър, да... Ти си знаел, че аз не мога изтърпя това, и ме предизвикваш да я открия... И аз ще я открия! Ще отворя тая проклета врата! Това е твоята воля, а не моята! Ти искаш това, ти! *(Хваща пак дръжката на вратата, поглежда към Петра, но понеже той седи неподвижен и мълчи, оставя дръжката.)* И тя е там!... *(Изведнъж много тихо, почти на себе си.)* Ами ако няма никого вътре? Ако там няма жена и аз... *(Застоява се неподвижна, с поглед нагоре.)* Велики боже, каква мъка!... *(Няколко време мълчи. После нещо ѝ хрумва, лицето ѝ просветлява, става почти радостно. Тя бързо вади ключа от ключалката и отива при Петра.)* Ето ти ключа, Петре! Можеш да не отключваш. Твоя воля. Във всеки случай аз не желая да ми отключваш. Отказвам се от досегашните си заставания. Върши каквото искаш.

Петър *(скача радостно)*. Надя, Надя! Мила! *(Прегръща я.)*

Надежда. Да, аз ти връщам ключа и да свършим с тоя въпрос. Сега вече ти ще разбереш за лишен път, че те обичам и ти вярвам.

Петър. Ти ми връщаш ключа, без да искаш нещо повече, без да поставяш условия?

Надежда. Никакви условия. Искам само да разбереш, че и недоверието ми към тебе се дължи само на любовта ми.

Петър. Значи – мир?

Надежда. Вечен, ако искаш.

Петър. Най-после ти си излекувана!

Надежда. Да!

Петър. И няма вече да се повтори това?

Надежда. Никога!

Петър. И ти не се съмняваш вече в думите ми? Ти не мислиш, че аз крия там вътре някоя жена?

Надежда. Стига по това. Ах, колко е тъмно.

Не се сещаме да запалим лампите. (*Завъртва електрическия ключ. Светва.*) Така!

Петър. Най-после можем да посрещнем Коледа като всички хора. (*Смее се щастливо. Закачливо.*) Ами ако има една жена, скрита в кабинета ми, какво ще правим с нея? Да я поканим ли утре на бъдник, какво ще решиш?

Надежда. Моля ти се, остави, не ща да говоря вече по това.

Петър. Сега пък аз искам да говоря, за да видиш колко неоснователни бяха подозренията ти.

Надежда. Стига, моля ти се, не ме мъчи.

Петър. Наистина скоро ще се свърши мъката ти. Ще разбереш, че на доверие и аз мога да отговоря с доверие. Ще разбереш, че не съм престъпник, нито изменник, нито развратник... По-добре беше, за ефекта, да се отвори утре тая стая, но твоето доверие ме задължава...

Надежда. Аз не искам, аз не желая да ми отключваш.

Петър. Аз пък ще отключа, за да ти стане очевидно, че може да ми вярваш на честната ми дума и че тя е достатъчна за тебе, както твоята за мене. И тогава сянка не ще падне над нашето щастие. (*Отива към вратата. В това време Надежда, с гръб към вратата, с лице към публиката, изразява крайно и с мъка сдържано нетърпение. Със светкавични движения на главата тя поглежда как Петър отива към вратата, как пъха ключа в ключалката и как се мъчи да отключи. Щом ключалката трака, като че ли електрически ток минава по тялото ѝ, тя се разтреперва от нетърпение. Следния миг, когато вратата скръцва, тя не може вече да се сдържи, обръща се, втурва се и влиза преди Петра в стаята. След малко там светва и през*

отворената врата се вижда кръгла маса, на нея коледно дърво, на което блясват малки електрически лампички.) Ето, това приготвих днес за тебе, мила, и това не исках да видиш, с това исках приятно да те изненадам утре на Бъдни вечер. За това дръвче излизах днес до пазара и до продавачите на украшения за ела... Но какво правиш ти? Какво правиш? Ти търсиш под масата, зад шкафа?

Надежда. Няма никого! Уф, сега съм спокойна вече.

Петър. Как? Ти не беше ми повярвала?

Надежда. Аз? О, повярвах ти, за да отключиш!

Петър (*строго*). Надя!

Надежда. Не отключих аз, а ти! Какво? Пак ли ще ме обвиниш? Аз за нищо не съм виновна.

Петър. Да, както винаги...

Надежда. Много мило от твоя страна. Добре си се сетил. Това коледно дърво е великолепно. Много си мил, Пиер, много!

Петър. Дяволе! Пак ме измам!

Завеса

*Зная, Господи, че пътят на човека не
зависи от него, че не е във властта на оня,
който върви, да оправя стъпките си.*

Еремия, 10, 23

I

Няколко недели след смъртта на мъжа си Магдалина Данева беше като замаяна: така внезапно бе налетяла бурята над нейния тих дом и така бързо бе разрушила гнездото, което покойният Дано Данев бе свил за семейството си. Очите на Магдалина бяха зачервени, сълзите бяха готови да бликнат винаги и над гроба на Дано тя отиваше да плаче и нарежда всеки ден. Редеше там спомени от детинство, спомняше покойния си баща, свещеника, умрял преди няколко години, и майка си, умряла при нейното раждане, и питаше мъжа си гали се среща там горе с тях, припомняше първото си запознанство с Дано, първите плахи признания, сватбата, раждането на децата. Напомняше му мили подробности от съвместния им живот, упрекваше го с покъртителна тъга защо я оставя сама-самичка в света, как не му е дожаляло за децата, като ги е оставил сираци, без подкрепа от никъде.

До четиридесетте дни от смъртта тя не знаеше ни какво ядеше, ни кога спеше, ни къде ходеше. Но след панихидата на четиридесетте гойдиха при нея кумът ѝ Милан Григоров и кумата ѝ Рагка на сериозен разговор и започнаха да я упрекват. Не е добре толкова много да се жалят мъртвите: и здравето си поврежда човек, и гневи бога, па и самите мъртви не са доволни от такава скръб.

– Освен това – казваше Милан – не си сама в света, ето децата, за тях трябва сега да мислиш и да се грижиш. От смъртта насам като че ли за тях се и не сещаш.

Истина бе, че вкъщи при нея бе останала само най-голямата, Вярка, а Надежда и Люба бяха прибрани от кума и кумата. Четиридесет гена, потънала в скръбта си, тя и не знаеше кога и как се е интересувала от тях. В тия дни тя бе свикнала със скръбта си и трябваше някакво неприятно усилие, за да се върне към греболите на обикновения живот. Милан и Радка сполучиха да я върнат с упреците си, с приятелските си натяквания. И като се върна към тия всекидневни грижи, които изглеждат така дотегливи, но които бавно, но постоянно разведрят скръбта и правят от тъгата поносима тежест, Магдалина усети как лека-полека, от ден на ден други грижи и скърби, не толкова силни, колкото скръбта по загубата на Дано, гождоха да заместят или да оттласнат по-назад всичката оная мъка, която бе разкъсвала досега сърцето ѝ.

Милан беше приятел на Дано. Съграждани и съученици, те служиха дълго време в едно учреждение, разбираха се добре и – нещо рядко между приятели – никога не бяха се карали. Тихият характер на Милана, широката търпимост и липса на гордост у Дано свързваха тия двама хора като братя. И когато се ожениха, те се постараха да внушат на жените си същото приятелство и братство. Двете семейства нямаха тайни помежду си, та Милан познаваше положението на Магдалина, колкото и самата тя. Но отстрани той виждаше по-добре. Още замрежени от сълзи, очите ѝ не съзираха ясно какво откриваше пред нея новото ѝ положение.

Сега на пръв план излязоха грижите за материалното съществуване, които скръбта бе отдалечила.

Дано не бе нищо таил от нея, но тя винаги бе смятала тия неща за „мъжка работа“ и интересът към тях бе бивал у нея съвсем повърхностен. Тя знаеше, че имаха малко пари в банката, пари, които тя получи като наследство след смъртта на баща си. Тя бе ги дала на мъжа си да се разпореди с тях, както намери за добре. Той бе ги внесъл на нейно име и от тях тя взе за лекарства, за докторски посещения и за погребението на Дано. Милан бе проверил в банката: парите бяха останали до смешност малко, с тях те можеха да просъществуват само два-три месеца, не повече. Застраховката щеше да даде още няколко хиляди, да, но дали е добре да се изхарчат и тия пари, когато налице има три момичета, които всяка година подрастват, и утре Вярка ще започне да се момее? Трябва ли тя да мисли само за себе си? Тия деца трябва да получат образование и, дай, боже, да си намерят добри мъже, и да се загомят, но времената са мъчни, момичето, ако няма зестра, поне трябва да има покъщнина... Пък и сам Дано, като се застраховаше, мислеше със застраховката да уреди донякъде положението на децата си.

Магдалина разбираше всичко това, о, как го разбираше! Не бяха ли мечтали те с Дано за бъдещето на дъщерите си? Ако мечтите бяха живот, Дано не би лежал сега в черната земя, а би поел, както винаги досега, главната грижа той, какъвто бе силен, смислен, търпелив и постоянен!

Сега тая мъжка работа трябваше да легне на нейните плещи. Как ще носи тая тежест? Какво ще прави, отде ще вземе, за да изхрани дъщерите си, да ги отрасти, да ги приготви за бъдещия

им семеен живот? Господи, каква страшна задача за сама жена!

— Нищо няма да помогнат сълзите, кумичке — тихо и скръбно я убеждаваше Милан. — Дано бог да го прости, и ние всички ще отидем там, само той няма да се върне. Да помислим какво да правим.

Кумата Радка бе намерила едно разрешение чисто женско: да потърсят мъж за Магдалина. Все щеше да се намери някой вдовец за нея, да ѝ бъде подкрепа в живота. Но Магдалина не искаше да чува за подобна женитба. Не само защото обичаше своя Дано, не само защото още го жалеше и, струваше ѝ се, цял живот не ще може да го прежали. Тя разбираше колко е трудно, почти невъзможно да се намери човек, който би се решил да я вземе, нея, вдовица с три дъщери. А и да се намереше, нима за нея и за дъщерите ѝ той можеше да замени Дано? Дали не ще бъде целият им живот пъкъл от натяквания, че се е натоварил той с една излишна грижа? Ако и да се намереше такъв, който да се ожени за нея, той сигурно щеше да бъде някой отчаян от всичко в живота или пияница, или мързеливец, или кой знае с какви други пороци. Нямаше ли да стане така, че вместо да се грижи за себе си и дъщерите си, тя да трябва да поеме грижи за още един човек, за своя мъж? Не, тя не иска да се жени повторно. Има бог и за сираците и вдовиците, той не ще ги остави да погинат.

Обмисляха дълго, събираха се всяка вечер и разсъждаваха, и прехвърляха през ум всички възможности. Магдалина имаше средно образование. Една година бе учителствала на село, преди да се ожени за Дано. Но мъчно беше да се намери учителско място в столицата за нея, която бе останала толкова назад от времето си. Петнадесет години тя знаеше само семейството си и се интересуваше от учили-

щето, доколкото децата ѝ се учеха там. Не, за учителско място не може да се мисли. Тогава трябва да се намери някаква друга, чиновническа работа. Дали е съгласна тя? О, тя би се съгласила на всякаква работа, за да не остави гладни децата си.

Не беше лесно да се намери и чиновническо място. Милан и Радка ходеха, разпитваха, дебнеха всяка ваканция. Милан ходи при началника на Дано и беше го посветил във всички тревоги на семейството на Магдалина. Началникът бе обещал, но бе посъветвал да се чака: нямало ваканция, особено за жена, вече възрастна, която не знае ни пишеца машина, ни канцеларски ред. Но Милан не беше от ония, които лесно се отчайват: не твърде грижлив и стеснителен, когато трябваше да моли за себе си, той ставаше извънредно деятелен, когато трябваше да се грижи за други. И без това по-голямата част от свободното му време минаваше в правене услуги на приятели, в изпълняване молби на познати от провинцията, в тичане да настани някого, който беше останал без работа. А тук, като бе дума да помогне на семейството на стария си приятел, той не пожали ни гордост, ни честолюбие. Той молеше, унижаваше се, лицемереше, дори лукавстваше. Пред главния секретар на министерството той дори заплака. И смутеният секретар си взе бележка и обеща при първа възможност да настани нещастната жена поне на едно писарско място.

Самата Магдалина нямаше при кого да отиде и от кого да иска услуга. Ограничена в своето семейство, тя бе виждала света през очите на своя Дано и познаваше тоя свят, в който се движеха Дано и Милан, само по техните разговори, на които тя и не бе обръщала голямо внимание.

Тя направи това, което можеше: написа пис-

мо на братята си в село. С тия свои двама братя, вече женени и с тежки семейства, тя не беше в добри отношения. Те продължаваха да ѝ се сърдят, че се ожени за Дано, когато те бяха ѝ избрали друг мъж. Тя мислеше, че са я онеправдали с наследството, останало от баща им, те смятаха, че всичко, което бащата бе харчил за нейното образование и което бе дал при женитбата ѝ, е едва ли не всичко, което тя трябваше да получи. Те се разделиха зле, след като тя ходи на погребението на баща си и след като получи малката част, която ѝ се падаше. След смъртта на Дано тя им изпрати некролог, но те не се обадиха нито дори с писмо. Сега тя им написа едно дълго писмо, с което ги молеше за помощ.

Отговори ѝ по-малкият брат, Лазар.

„Мила ми сестро – пишеше той с полуграмотния си почерк. – Ние с батя получихме твоето писмо и разбрахме съдържанието му и се съветвахме поради твоята неволя и заради децата, гето са останали сирачета. И друго – парите са сега кът и нямаме. Вие като граждани по-лесно ще му намерите колая, а нашия хал е много лош, както ти е известно, защото и ти си селско чадо, ако не си забравила, че си расла с телците както ние. Нивата, гето се брои твоя, на Сърта, и тая година не даде нищо, защото я опасоха селските говеда и оцениха загубата на нищо. Ти макар да ни презираш и да не ни зачитааш за нищо – така рече бати да ти пиша, – ние пак сме хора и не искаме сестра ни да гладува, нито сираците, затова ти отделихме една торба жито, прати хора да го вземат, или кажи как да ти го пратим, защото пари нямаме, или ела сама да си го вземеш. И друго – поздравлявам те аз, Лазар, брат ти, и жена ми Гуна и децата ни Сийка, Крумчо, Асенчо, Кирилчо и Кунка, гето се намери,

след като тате умря. Поздравлява те и бати Атанас и жена му Лалка и децата им Мирчо, Атанасчо, Величка, Здравка, Ангелинка и Бончо. И като няма друго какво да ти пиша, оставам с добро здраве брат ти Лазар Кирилов Попски.“

Кой е казал, че брат брата не храни, ала тежко му, ако го няма? В каква по-голяма нужда братята ѝ трябваше да ѝ се притекат на помощ? А те я ограбваха и ѝ даваха нейното като милост, и как го даваха! Да отиде сама да вземе една торба жито или да плати за неговото докарване в София! И нито една дума за Дано в писмото! Явно бе – тя нямаше братя. Те се отрекоха от нея още когато тя се ожени против волята им за Дано. Не можаха да ѝ простят, че се ожени по своя воля, че се ожени за Дано, когато по-възрастният Атанас ненавиждаше поради едно скарване за някакво беззаконие свое по закона за акцизите, не можаха да търпят, че Дано напредна скоро в службата и бе преместен в столицата на по-голяма длъжност. Ах, само старият вдовец, поп Кирил, баща ѝ, я обичаше истински и истински ѝ желаше доброто. Може би и затова не я обичаха братята ѝ?

Тя захвърли писмото с погнуса и ягосано вдигна глава. Е, какво най-после? Ако те не искат да я знаят, то и тя също ще се постарее да живее напук на тях, въпреки омразата и глупавата им гордост! Тя ще обърне земята, но не ще остави децата си гладни и без образование!

Това нахално писмо я направи решителна. Без да се съветва с Милана и Радка, тя написа три заявления до три министерства, обгербва ги и тръгна един ден да ги подаде направо на министрите. В своята прибързана решителност тя беше вече обмислила и речите, които щеше да каже, за да трогне ко-

равите им сърца. „Господине министри, щеше да каже тя, справедливо ли е да се оставят децата на гържавните служители на улицата? Моят мъж служи вярно и честно седемнадесет години на тая гържавна, нито една забележка, нито една глоба, а винаги похвала от началството! Кой не беше доволен от Дано Данев? Ако не беше го грабнала смъртта, той би остарял и побелял на службата си, дослужил би до пенсия. А сега, като го взе бог, не трябва ли гържавата да се погрижи за жена му и децата му? Ние не искаме милост, ние от милост не сме живели досега и сега не искаме милостиня, а правда и работа! Дайте ми една работа, за да прехраня децата си! Каква да е работа! Ще се трудя като мъжа си, ще изпълнявам службата си, както той я изпълняваше, честно, почтено, предано!“ Така щеше да им каже тя на тия министри. И те са най-после хора, каквото и да разказват за тях, и те имат семейства, и те имат сърца! Не може да бъде те да не я чуят.

Не я допуснаха до кабинета на министъра. Заявлението ѝ прибра един млад и елегантно облечен младеж, частният секретар на господина министър. Той я посрещна с вежливост, която я смущаваше и забъркваше и я накара да забрави цялата си реч, приготвена за случая.

Той хвърли небрежен поглед на заявлението, после погледна жалеите ѝ черни грехи и гладко избръснатото му лице се опита да изрази нещо като съчувствие.

— Вашият случай е особен — каза младежът, — ще го докладвам на господин министър.

Магдалина Данева бе смутена много. Тя беше замаяна от навалищата по коридорите, от високомерните разсипи, които пушеха в шепи цигарите си и отговаряха на посетителите с достойнство-

мо на някакви приказни князе, от обстановката на моя кабинет, с кожени мебели, с бюро, покрито със стъклена плоча, от самото гържане най-после на моя млад господин, наистина добре възпитан и вежлив, навярно скоро напуснал университета, но студен като стъклото на неговата маса. Но като усещаше как гърлото ѝ пресъхва от смущение, тя все пак се реши да възрази и да попита:

— Не мога ли да се явя лично при господин министър?

Младежът се усмихна на нейната неопитност и още по-вежливо отговори:

— Господин министърът е много зает и не бива да го безпокоим за дребни работи.

— Кога да гойда за отговор?

Младежът премести погледа си към тавана, сякаш там щеше да прочете отговора:

— Елате след една седмица.

После леко се поклонил и подаде ръка.

— Вярвам дотогава да има резултат.

Магдалина Данева не знаеше, че я лъжат.

Тя си излезе оттам с надежда. Защо да ходи в други министерства?

Тук ѝ обещаха. Тук щяха да ѝ дават работа. Нейният случай е особен и ще се докладва на господин министър. След една седмица тя ще бъде назначена.

Още малко, и Магдалина Данева би се наредила между ония жени и мъже, които изкачват широките стълби на министерства и дирекции със заявления в ръце, лъгани, отправяни с обещания, които никога не се изпълняват, жалки в своята съетна надежда, гледани с презрение от разсипните и с насмешка от чиновниците и чиновничките, които минават из коридорите с книжа подръка и хвърлят случайни погледи на тия, от редицата на

които те са се откопчали и минали към нахранените. Още малко, и Магдалина Данева щеше да изгуби смущението си, щеше да привикне на постоянно висене по коридорите, щеше да разказва положението си на разсилните, да моли за среща с господин министъра и никога да не може да я получи. Но обнадеждена, тя отиде да се похвали на Милана и Радка. Радка се зарадва, но Милан се засмя.

– Така не се върши работа, кумичке – каза той. – Онова момче те е излъгало. То е сложено там да лъже, не за друго. По тоя начин господин министърът се оправдава пред обществото. Като му натякват, той отговаря: не знам, не ми е докладвано. По широката стълба на министерството нищо не можеш получи – оттам могат да минат само личните приятели на министъра или роднините му, но за нас, сиромасите, е задната стълба. По нея ще минем и ще видиш, че ще сполучим.

След една седмица тя отиде в министерството и същият млад господин любезно я отпрати за следната седмица. Обяснението беше просто: господин министърът бил по обиколка из провинцията. На третата седмица господин министърът не беше още разгледал заявлението, а на четвъртата заявлението се оказа затурено някъде и не можеше да се намери.

За щастие Милан излезе прав и в обещанията си – по задната стълба Магдалина Данева успя по-скоро да влезе в министерството, отколкото по широката парадна стълба, по която се качваха и успяваха да добият исканото силните на тоя свят. Друго едно заявление на Магдалина дебнеше удобния случай в джеба на началника на едно от отделенията, приятел на Милана. И когато се откри ваканция, то бе подложено пред очите на господин

министъра и господин министърът го резолира и подписа за благовременно приготвената от началника заповед за назначението на Магдалина – помощница на архивар-регистрактора.

Не можеше да се разбере кой беше по-доволен от това назначение: Магдалина и децата ли, или Милан и Радка. Всички бяха радостни и Милан дори купи кило вино да се почерпят.

II

Магдалина Данева заседна зад един дебел тедер, в който се вписваха постъпилите в учреждението книжа. Предупрежденият от Милан регистрактор ѝ показа какво трябва да върши, успокои я от първите ѝ смущения, които се явиха за нея от новата работа, и я запозна с колегите и колежките ѝ.

Работеха в една стая три жени и един мъж.

Веселина Панкова бе млада и хубава, с начервени устни и напудрено до мраморна белота лице, с накъдрени кестеняви коси. Висока, гъвкава и елегантно облечена, тя стрелкаше посетителите и чиновниците със своите сиви очи под оскубани вежди и явно беше за всички, че си търси мъж, но че не се отказва от никаква преходна интрижка. Тя посрещна Магдалина благосклонно и приятелски и първа се залови да ѝ услужи и да ѝ покаже тънкостите на канцеларския ред.

Тина Богданова бе възрастна жена, с топческо малко лице, с небрежно вчесана остра коса и с очила на черните очи. Тя поздрави Магдалина студено и официално и се помъчи да изрази на малкото си лице нещо като приветлива усмивка, но като усети, че си показва кривите развалени зъби, отново заключи устните си, загърна черната работна греха на сухите си гърди и се наведе над работата си.

Мъжът бе около четиридесетгодишен, мургав, сух и висок като върлина. Наричаше се Любен Върбанов и се оказа познат на покойния Дано.

— Как не, как не — гърлесто каза той, като ѝ подаваше ръка, — познавах покойния, познавах го много добре. Чудесен човек беше, чудесен. Много ми е драго, много ми е драго, че мога да услужа на вдовицата му. Да, да, много жално, много жално, че се помина Данов, много жално.

Това беше средата, в която я прашаше нейната непозната съгба. От тая маса и моя тефтер зависеше по-нататък нейното съществуване и съществуването на децата ѝ. Магдалина наведе глава и започна работа.

На тая маса седнаше тя в осем часа сутринта, след като облечаше черната блуза, от тая маса ставаше в дванадесет, смъкваше блузата и тичешком слизаше по стълбите, без да вижда някого, бързо пробягваше по наводнените от излизачи чиновници и чиновнички протоари и си отиваше вкъщи, дето я чакаха децата ѝ. В два без четвърт отново със същия бърз вървеж, с наведена глава тя отиваше в канцеларията, отново навличаше блузата и седнаше при тефтера и в шест часа се връщаше вкъщи.

Убийственото еднообразие на работата не я изтезаваше. Тя не търсеше в службата друго освен хляб и не се интересуваше от нищо освен от своя тефтер. Когато Веселина Панкова разказваше сплетните на канцеларията, тя даваше ухо само от вежливост. Какво я интересуваше, че началникът на отдела се влюбил в машинописката Вълканова, че подначалникът Писарев се развеждал с жена си? Тя имаше свои грижи, които не можеше да повери на чужди хора, имаше свои страдания и свои съмнения, които не бяха за чужди уши, те сти-

гаха, за да изпълнят не само нейния живот, но и на три груги жени като Веселина.

Като гледаше тая Веселина, това младо и хубаво момиче, което бе лишено вече от всякакви илюзии, гледаше на живота по-трезво и същевременно по-лекоμισлено от всяко друго момиче, раснало вкъщи и чакащо да се ожени, тя не можеше да се отърве от мисълта за своята Вярa. Имаше нещо сходно между Веселина и Вярa и това нещо я плашеше. Това бе някакъв невинен цинизъм и предизвикателство към света и към наставленията на по-възрастните. Едно сърдито убеждение, че светът е лош и че който иска да успее, не трябва да избира средствата. Че едно момиче, макар хубаво и работливо, но бедно, не може да се ръководи от „попския морал“ на по-старите, а трябва да си поживее, понеже животът е кратък и удоволствията са го време.

— Не се тревожете за мене, госпожо Магдалино — насмешливо ѝ каза един ден Веселина, след като тя кротко и смутено бе ѝ забелязала, че пътят, по който върви, не е твърде добър. — Един ден аз ще хвана на въдицата си някой мустакал сом, ще се отърва от тая проклета канцелария и ще стана грандама. Сега си хвърлям въдицата във всяка вода. Де да зная отгде ще се яви сомът? Лесно е било за вас да седите в къта, да предете и да чакате да се яви приказният принц. Бащите и майките ви са го търсили вместо вас. Ами ние?

— Гледай да не уловиш на въдицата някоя акула, някоя акула да не уловиш на въдицата си — смееше се Върбанов.

— Бах! И от акула няма да се уплаша — кръшно се смееше Веселина и вадеше пугреницата си, за да прегледа лицето си на огледалото.

Тина Богданова мълчеше.

— Не ми харесвате вие, днешните момичета, когато така разсъждавате — меко продължи Магдалина. — И аз имам вкъщи три като тебе и съм се забила и замаяла с тоя ум, какъвто имат сегашните момичета, какво ще ги правя.

— Нищо, госпожо Магдалино, нищо няма да правиш! — смееше се Веселина. — Ще ги оставиш да се развиват по свой път и сами да си търсят мъже.

Магдалина млъкваше възмутена. Защо се разправя с тая стърчиопашка? Тя иска да възпита децата си да не станат такива като Веселина, а Веселина се заловила да ѝ дава ум как да ги възпита! Виж ти нахалство!

Но вкъщи я чакаше едно ново копие на Веселина, нейната Вяра, най-голямата ѝ дъщеря, ученичка от последните класове на гимназията.

Още докато беше жив Дано, тя бдеше над буйния и необуздан характер на Вяра и все пак с известен страх надничаше към бъдещето на това преждевременно развито и дяволито дете. Нейното поведение в училището винаги се определяше от учителите с думата „палава“ и макар успехът ѝ да беше добър, забележките в класната книга не преставаха. Вяра Данева беше в гръното на всяка дяволия, на всяка дружна постъпка, в осмиването и карикатуренето на учителите и учителките, тя вадеше прякорите им и тя ги смущаваше с неуместни и неудобни въпроси. В нейното униформено облекло винаги имаше някаква нередовност: или полата беше по-къса, или якичката по-дълга, или косата беше накъдрена. Първа в класа тя си оскуба веждите и не само получи строга забележка, но изтърпя един жесток побой от майка си и все пак не се поправи. Наказанията сякаш усилваха нейната упоритост и я тикаха към нови пакости.

Нищо подобно не можеше да стане, ако беше жив бащата, Магдалина виждаше това. Макар да беше буйна и непокорна и при живота на баща си, Вяра никога не би се решила на това, което вършеше след неговата смърт. Каква сила имаше в заповедите на мъжа! Никога не вдигаше глас Дано, никога не биеше, но стигаше един поглед или няколко сурови думи, за да смутят Вяра и да я отклонят от намеренията ѝ. А сега Магдалина ѝ викаше, и се караше, и биеше — и все пак нямаше никакво поправяне. Сякаш беше отпървала из ръцете си юзгите ѝ и сега със страх гледеше как тя се носи направо към пропаст.

Какво правеше, къде ходеше, с кого се сбираше Вяра, докато майка ѝ всеки ден осем часа вписваше някакви книжа в тефтера си? Тя беше в гимназията преди плагне. На обед майката нареждаше работа за всяка: след като си научат уроците и си напишат домашните упражнения, една трябва да плете, друга да шие, а третата, най-малката, да си играе в стаята при каките си. Не ги заключваше от страх да не стане някакво по-непоправимо нещастие — да не би да подпалят къщата или да пуснат водата от чешмата и да наводнят стаите. Начало на две нещастия бе се случило в първите месеци на нейното чиновничество, когато още ги заключваше в стаите. Съседи бяха разбили вратата, като бяха чули писъците на трите момичета и бяха ги заварили разлели в една чиния спирт, който гореше със син пламък и се стичаше на пода. Вяра беше си опарила ръцете — тя бе правила някакъв химически опит и загривала някаква течност на спирта, а Надежда и Люба бяха само уплашени до припадък и лежаха болни след това по два дни. Друг път Люба бе забравила чешмата отворена и кухнята бе се наводнила. Заиграните деца

бяха видели нещастieto, когато водата бе протекла през коридора в стаята, и бяха се омокрили като от дъжд, докато затворят крана. За да изчистят водата от подовeтe, те бяха употребили всички пачаври и дори два чаршафа и бяха се така оцапали, че Магдалина трябваше да пере извънредно една нощ, за да докара и тях, и къщата си в ред.

Сега тя ги оставяше свободни. Съседката ѝ, баба Костагинка, бе я съжалила в нейната неволя и бе се обещала да надзирава децата ѝ. Но какво разбираше полусляпата и едва пълпеща баба Костагинка от дяволиите на Вярa? Вярa можеше да каже, че излиза до бакалина или че отива у някоя другарка да си учи урока, а да отиде на кино или да се срещне с някой непрокопсаник от махалата.

Вярно бе, че тя не ѝ оставяше ни стотинка ни за кино, ни за сладки. И да би искала, не би могла да ѝ даде, понеже заплатата едва стигаше за най-неотложното. Но не беше ли това една нова опасност? Тъкмо защото нямаше пари за тия удоволствия, нямаше ли да я подлъже някой развратник с тях? Сега хората, особено младежите, са такива престъпни, за нищо не смятат честта на момичетата.

Затова така бързаше тя и на обед, и вечер да се върне дома си и да подложи на разпит децата си. Къде е ходила Вярa, с кого се е срещала, свършила ли е работата, която ѝ е била възложена? Надежда, две години по-малка от нея, беше още дете, а Люба бе в прогимназията и играеше с куклите си като забаваче. За тях тя нямаше грижа толкова голяма, колкото за Вярa. Тая госпожица в ученическа униформа трябваше навсякъде, където ходи, да води и Люба, а ако може, и Надежда. Малките трябваше да бдят за поведението на така си, без още да го разбират. Те трябваше да казват на майка си

къде са ходили и с кого са се срещали.

Вярa не възразяваше против това следене. „Моите ремаркета“ наричаше тя сестрите си, които развеждаше от улица в улица, от булевард в булевард да зяпат по витрините и да гледат как са облечени богатите жени. Магдалина научаваше някога, че са седели в някоя градина с часове и са разговаряли с други деца или играли на топка. Нищо подозрително не беше се случило.

Така минаваха дните, седмиците, месеците. Програмата не се променяше. Рано преди изгрев се събуждаше Магдалина, бързо скачаше от леглото, приготвяше закуската за децата и слагаше яденето на огъня. До седем и половина то трябваше да бъде готово, децата също трябваше да са закусили и готови за училище. На обед тя стопляше яденето, разпитваше дъщерите си за училищната им работа, гълчеше, наставляваше, понякога потупваше непокорните, нагласяваше ги какво да вършат след пладне и сама в това време кърпеше, шиеше или плетеше. Вечер тя ги заварваше обикновено на улицата, ако времето не беше лошо. Те я посрещаша спокойно, особено Вярa и Надежда. Само малката Люба, най-глезената, се хвърляше на врата ѝ с вика: „Мамичка! Мамичка! Мамичка си иде! Мамичка си дойде!“ Магдалина я целуваше и често очите ѝ се наливаха със сълзи. Тая нежност на малката бе като смътно напомняне за нежностите, които бе загубила със смъртта на мъжа си. Ноще Люба спеше на нейния креват, прегърнала шията ѝ и свела главича на гърдите ѝ. Това дете гали още не можеше да прави разлика между онова, що е било, и това, що бе сега, никога не беше недоволено от живота си и от оскъдицата. Докато Вярa се мръщеше, като виждаше, че майка ѝ слага сутрин да гот-

ви фасул или леща, или картофи, а Надежда повдигаше горната си устничка, като човъркаше с вилцата в чинията, Любка ядеше с апетит каквото ѝ сложеха и постоянно хвалеше яденето.

Веднъж в седмицата на трапезата се слагаше месо. Това бе обикновено в неделя или на някой голям празник. Само оня, който е преминал шестте дни на седмицата в труд и грижи, усеща вкуса на празника. Още от събота следобед едно чувство на облекчение окъпваше душата със спокойствие и някаква неизвестна надежда се събуждаше в сърцето. Грижи, неприятности, несполуки, разочарования – всичко това е дял на шестте дни. Седмия ден човек може да ги забрави, да хвърли зад рамото си тия злини и да се успокои. След тоя празник, който е като един малък синор в безконечното поле на дните, негли ще се промени нещо към по-добро. Но и да се не промени – един ден човек се откъсва от проклятието на Адама и може да не работи.

За Магдалина, наследила от семейството си религиозността на баща си, свещеника, тия празнични дни започваха с черковната служба. Но след нея не следваше безгрижният ден на празнуващите. Твърде много работа от делниците изоставаше за в тоя ден, който тя би трябвало да прекара в покой и безгрижие. „Бог прощава на вдовиците и сираците, че работят в празник“ – утешаваше се тя, като кърпеше или шиеше на малката шевна машина. В такива дни тя преглеждаше упражненията на децата си, ръкоделията им, показваше им как се шие, как се крои и как се плете. Искаше да им вдъхне своето търпение, работливост, скромност. Най-вече искаше да ги предпази от подражание на ония деца, които имаха бащи и по-охолно можеха да живеят, отколкото те. Те трябваше да помнят, че са сираци, че нямат баща,

който да се грижи и да работи за тях. Няма нищо срамно в скромното облекло и в скромния обед. Човек не умира, нито се разболява от това, че не може да отиде на кино или на екскурзия. После... тия удоволствия са опасни, особено за неопитни момичета. Някои от тях там изгубват срама си и остават нещастни за цял живот и никои свестен мъж не ще пожелае да се ожени за такова момиче. А ако то е скромно и работливо и не тича по такива глупави удоволствия, тогава ще си намери добър мъж и ще бъде щастлива цял живот. Нека си отварят очите на четири и да се пазят от хубавите думи на сегашните младежи, които гледат само да излъжат момичетата, а после ги оставят за цял живот нещастни.

Вяра слушаше това с внимание. Тя не възразяваше на майка си. Но личеше, че мисли своя мисъл, че има свое мнение, което не бе съгласно с майчиното, и това гразнеше Магдалина.

– Ти какво? – строго се обръщаше тя към нея. – От едното ти ухо влиза, от другото излиза. Уж си съгласна с думите ми, а пък своето си знаеш.

– О, мамо! – провлечено и театрално викаше Вяра. От някое време тя, който знае отде, бе взела тоя тон – изкуствен, лицемерен, сладнив, който гразнеше Магдалина.

– О, мамо, аз съм напълно съгласна с тебе. Аз мисля само, че мъничко ще бъде да живея така, ако стана актриса.

– Актриса? – с ужас извика Магдалина, когато за пръв път чу това, и сърцето ѝ се вледени, и за момент престана да бие. – Актриса?

Тя не намираше какво да възрази – толкова беше смаяна.

– Защо пък? – продължи Вяра, като разкърши раменете си и се погледна крадешком в огледалото. –

Те получаваат добри заплати и са винаги шик облечени. Лошо ли ще ти бъде, ако получавам хубава заплатата и ти престанеш да висиш над моя проклет тефтер и да вписваш никому ненужни канцеларски глупости?

— Да си млъкнала, че като взема тупалката, само на актриси ще ми станеш! — извика ягосано Магдалина.

Вяра млъкна, но не изостави идеята си. Майка ѝ я заварваше понякога обвита в някой чаршаф да се разхожда из стаята и да декламира трагически монолози за удоволствие на по-малките ѝ сестри, които я зяпаха в устата.

Понякога, когато се връщаше от работа, тя още от улицата слушаше как трите ѝ дъщери пееха по мелодията на някой моден шлагер песента, която Вяра бе съчинила:

*Ние вече сме изели
всичкий боб и всичко зеле,
що ги има по света!
Леща и домати,
и баят комати,
а понявга барабой,
барабой, барабой.
Кромпир и картофи,
кромпир и картофи!
А това е все едно,
все едно, все едно,
макар веднъж пържени,
друг път на яхния с лук,
на яхния с лук.*

Тая песен, която Вяра изменяше постоянно според яденето, което имаше приготвено, късаше сърцето на Магдалина. Но в своята млада жесто-

кост те не знаеха това, нейните дъщери. Те биха желали да имат по-добро ястие, а тя не можеше да им го даде, защото заплатата ѝ беше малка. Ах, какво не би желала да направи тя за дъщерите си! Но отге и как?

Поне да не я срамяха с тая песен.

— Слушай, Верке — каза тя веднъж на дъщеря си, — никой не ще знае какво ядем вкъщи, ако ти не пееш тая песен. Има една стара пословица: „Коприва яде, коприна носи.“ Някои я думат за укор, аз ще ти кажа, че който яде коприва, може и коприна да носи.

Със същия фалшив театрален тон Вяра възрази:

— Ах, мамо, аз не виждам да се прилага към нас тая поговорка. Ние ядем коприва, но коприна не носим.

Магдалина се ягоса и едва не я наби. Безпокойствата ѝ около това момиче ставаха все по-големи и тя ги повери на Милан и Радка, с които се събираше сегиз-тогиз. Откак се заложи на работа, стана това, което често се случва: хората, които я съжаляваха и ѝ помагаша, се гръпнаха, сякаш си бяха свършили работата или пък с някакво неприятно чувство, че тя вече няма нужда от тях. Милан и Радка не бяха недоволни от нищо в нейното поведение и в нейната признателност, но те смятаха, че са ѝ направили една услуга толкова голяма, че не им остава вече какво да вършат. Останалото бе работа на Магдалина и ако тя и сега, след като са я настанили на работа, не може да уреди живота си, това ще бъде не тяхна вина, а само нейна.

— Нищо няма да стане с Верка, не бой се, кумице — небрежно каза Милан, когато тя му повери страховете си. — Сега купи, ще прекупи.

Милан и Радка нямаха деца и бяха по-неопитни от нея в тия въпроси. Прег тия задачи тя оставаше сама, дори без съвет отникъде.

III

Имаше и други неща, по които тя не можеше да получи съвет отникъде. Тия дълбоко интимни и тайни неща тя не можеше да ги повери никому. Загържаше я свенливост, срам, едно чувство на стеснение до смърт.

Макар да бе така заета с работа в канцеларията и вкъщи, тя започна да се бори с едно глухо разгразнение против света, против съдбата си, против дъщерите си. Това разгразнение ѝ идваше съвсем неочаквано, явяваше се внезапно, понякога без никакъв повод и причина. Събуждаше се сутрин с някакво тежко чувство на незадоволеност след сън, пълен с неприятни сънища. Каква сиромашия я посрещаше още като хвърляше първия полусънен поглед върху покъщнината си! Килимът е протъркан на много места, скринът се е олющил, столовете са изтъркани и така грозни, като че ли са взети от някой биппазар. На закачалката висят грехите ѝ, такива жалки, с такива груби гънки! Люба, която спи до нея, се е проснала с разперени ръце на леглото. Какви са тънки ръчичките ѝ! Под бялата кожа се виждат сините жилки, а на тънкото ѝ вратле една такава синя жилка пулсира равномерно. Колко е слабо това дете! Как ще изтрае, как ще живее то! А ето и другите две: Вяра и Надежда са се прегърнали в съня си. Косите им са се свесили, чорлави, лицата им не се виждат, но юрганът се е отметнал настрана и се подават босите им крака, такива слабички, безпомощни и жалки.

— Дано, Дано, защо ме остави! — проплакваше Магдалина, загледана в тавана, и сълзите изобилно мокреха бузите ѝ.

Всекидневната работа чакаше нейното ставане, а не ѝ се ставаше. Искеше ѝ се да не стане

никога, както лежи, да лежи до края на вековете, да не вижда, да не чува, да не усеща. Да си почине, да не мисли за нищо, да умре...

Ставаше неохотно, тежко, сякаш тялото ѝ бе наляно с олово. В полумрака на сивата есенна сутрина се виждаше в огледалото и потръпваше: чорлави коси, кестеняви, с няколко бели влакна, които тя не можеше да види в полумрака, но ги виждаше със сърцето си, понеже ги знаеше где са. Може би тая нощ са се появили още няколко? Ето и бръчките около очите, всеки ден връзва по една нова. Тия бръчки около устата, които се вдълбават всеки ден все по-дълбоко, тя ги нямаше, докато беше жив Дано. Те придават на устата ѝ тъжно и горчиво изражение. Такива уста никога не се смеят, само понякога се усмихват. Не се ли е изменила кожата ѝ? Да, станала е сякаш по-мургава. Вратът е изтънял, старчески жили се очертават по него, а някога бе закръглен, гладък, изправен като мраморна колона. Гърдите са отпуснати като празни торби, а бедрата ѝ са се разширили. Карикатура!

Бързо навличаше тя фустите си, за да не се гледа такава. Но една тежка сръдня придаваше на всичките ѝ движения тромавост и разсеяност. Нейната придирчивост и строгост — винаги големи — сега придобиваха грамадни размери. Всичко бе лошо, лошо, лошо... Нищо не биваше на мястото си. Тия палави деца разбъркваха всичкия ѝ рег! И никога не изпълняваха напълно заръките на майка си. Всичко вършено-недовършено. Чиниите от снощната вечеря умити лошо, картофите обелени, но несложени във водата да киснат, а оставени на печката и изсъхнали като кости. Вяра трябвало да нацепи гърба за подпалване, но е нацепила само три-четири трески. Актриса! Ще ти дам аз една сцена, че ще ме

помниш, докато си жива! И кофата за възлища празна! Ах, значи пак тя трябва да слиза в избата и да изнася възлища! Всичко тя, всичко от нея се иска, тя трябва да върши всичко въщи, а госпожиците само да лежат! Такива да ги нямаме, не, тя няма да позволи така да се подиграват с нея собствените ѝ дъщери! Ставайте, мързелани! Сираците нямат право да се излежават до плагне! Вдовиците не могат постоянно да бгят над децата си, понеже работата ги чака. Хайде! Не сте милионерски дъщери! Ще загрубеят ръчичките ви от работа в кухнята, както са загубели ръцете на майка ви! Няма мляко, няма сметка в млякото. Ето чай, ето сирене, по малко вземайте, не слагайте толкова захар, скъпа е захарта. Други деца нямат и чай за закуска, а отиват на училище гладни. Не капризничете, а яжте. Има и по-зле от вас. Благодарете, че поне майка имате!

Забравила, че ги е съжалявала преди няколко минути, сега ги хокаше, съдеше. Не владееше нервите си. Съзнаваше това и още повече се сърдеше.

Уплашени от лошото настроение на майка си, притихнали, дъщерите ѝ закусваха мълчаливо. Само Любка плачеше над чая си безгласно, като бършеше с шепи сълзите си. Но Магдалина чувстваше как в гърдите ѝ клопочи яг и не се трогваше от сълзите на своята любимка. Сурово, със сбрани вежди ги пращаше на училище, все тъй ядосана си правеше тоалета и сърдита на себе си, на дъщерите си и на целия свят, отиваше в канцеларията.

И така се случваше, че винаги, когато бе в такава настроеност, Любен Върбанов, сухият, мургав, висок и бързорек неин колега, намираше с нещо да я развесели. И тя чувстваше известно успокоение, че той е там, че се смее високо и свободно, че се шегува с Панкова и разказва анекдоти. Върбанов ѝ дейс-

тваше добре. Понякога тя го наблюдаваше крадешком, когато той пишеше наведен над тефтера си. Косата му бе орегяла на темето, нос имаше голям, остър и сух, с широки ноздри, кожата на лицето му се лепеше като гербова марка, както се присмиваха по-младите, по изпъкналите кости на подочните ябълки. Грозен беше. Нямаше в него ни една черта, която да ѝ харесва. И все пак я радваше, че той се отнася с нея като с приятел, като брат. Усещаше, че я подзема някаква момичешка веселост, когато той се смееше с гърлестия си смях, и ѝ се искаше да се смее заедно с него.

Учудваше се на себе си, укоряваше се понякога. Гледай ти сега каква глупост! Но сърцето ѝ, изсушено от грижи и тревоги, неволно се обръщаше към тоя весел и уравновесен човек и намираше в неговите доста плоски шегви не знам какво очарование. Учудваше се, че ѝ е неприятно, когато той се шегуваше твърде гръзко с Панкова, като ѝ се препоръчваше за добър жених и като я уверяваше, че ще се разведе с жена си, за да се ожени за нея. Ядосваше се, когато той шеговито ѝ подаваше палто то или ръкавиците на излизане с комичен поклон, който караше Панкова да се куска от смях, сякаш я гъделичкаха. С някакво смътно съжаление се разделяше от канцеларията вечер и със скрита от самата себе си радост отиваше сутрин там. Виждаше, че домът ѝ с неговите грижи, с постоянните неприятности, които имаше там с дъщерите си, бе започнал да ѝ става неприятен и като противоречие растеше удоволствието ѝ от канцеларията.

Тук имаше работа, да, но работа редовна, която, веднъж свършена, оставяше ума свободен. Тук тя не отговаряше за никого освен за работата си. Нямаше деца при себе си, а възрастни, равни на нея

и като нея отговорни за думите и делата си. Безразличието, което ѝ позволяваше канцеларията, бе едно от нейните удоволствия. Непрекъснатото изискване, което изправяше насреща ѝ нейният дом, това желание да я погълне цяла, да не остане от нея ни едно свободно движение на мисълта и чувствата, всичко да бъде дадено за дъщерите, за тяхното бъдеще, за тяхното поведение, пораждаше един неволен бунт в нея. Какво беше тя в своя дом? Човек? Жена? Не, само майка и настояница. Със своята младежка жестокост и тъпост нейните деца ни веднъж не съжалиха, ни веднъж не ѝ благодариха. Те приемаха всичко, което тя правеше за тях, с непоколебимата увереност, че това така трябва да бъде, че майката трябва да се труди, да се отрече от себе си заради тях, каквито и да бяха, каквото и да вършеха. Те искаха да вървят по свой път, тя нямаше право да върви по свой. Те искаха удоволствия, които тя не можеше да им достави, но тя нямаше право на никакво удоволствие, на нищо свое. Всичко принадлежеше на тях: нейното време, нейните усилия, грижи, страдания, огорчения, самото ѝ тяло бе тяхно, те можеха да разполагат с него, да го пращат на работа, да го изтощават и състаряват с поведението си, докато те цъфтят от нейните страдания, от нейните лишения, от самата ѝ кръв сякаш.

Не я утешаваше това, че самата тя е била такава, когато е била на техните години. Струваше ѝ се, че не е било така, а някак по-инак, че тя е била по-послушна, по-добра към своите. Освен това, ако те са били такива тогава, в ония години и някъде в провинцията, когато раснеха с телците, както пишеше брат ѝ Лазар, тия сегашните, които раснат при по-добри условия, при толкова книги, при по-добри учители и най-после при една майка като

нея, не трябваше ли да бъдат по-добри, по-скромни, по-чувствителни към нейните грижи и старания?

Най-после и тя беше човек, и тя имаше нужда от блага дума, от нежно отнасяне, от едно съжаление макар, което да отговори на нейното самосъжаляване. И ето тоя човек ѝ го даваше, почти без да иска, със своето поведение, с характера си, с настроението си. Дали тя не сгреша, като отказа да се ожени повторно? Нима би била нещастна с такъв човек като Върбанова? Той би снел от плещите ѝ всички по-тежки грижи и би внесъл в дома ѝ мъжкия авторитет, от който тя чувстваше такава голяма нужда. Такъв човек като него би ходил на пазар вместо нея, би се грижил за паричните работи, които ѝ тежяха толкова много, би казвал сегиз-тогиз по някой укор на дъщерите ѝ и те биха се смирявали. С определеността на намеренията си, с авторитетността на волята си той би направил и самата нея по-спокойна, по-уверена в себе си. О, как е приятно за жената да възложи отговорността за всичко върху широките плещи на мъжа!

Но тя отхвърляше всички тия мечти. Върбанов беше женен, имаше деца, а такива като него не са много. Тук, в канцеларията, тя можеше да го вижда, да го слуша, да се забавлява понякога от неговите смешки. Стигаше ѝ поне това! Осемте часа, от които толкова се боеше някога, които ѝ тежяха така много отначало, сега не бяха така тежки, а напротив, бяха по-приятни от часовете, прекарани вкъщи.

Дали разбираха децата ѝ какво ставаше с нея? Надежда, която тя смяташе за безличие, понеже почти никога не вдигаше глас, а повече мълчеше, наведена над учебниците си, хвърляше сегиз-тогиз внимателен поглед към нея. Тоя поглед винаги я гразнеше. Какво иска това момиче от нея? Люб-

ка, винаги тиха и нежна, се притискаше сегиз-тогиз с няма ласка до рамото ѝ и с тих глас шепнеше: „Мамичко, мамичко, мамичко...“

Разнежена, Магдалина понякога питаше:

– Какво, дете, какво?

– Нищо, мамичко, много те обичам – отговаряше малката и я целуваше.

Но кратки бяха тия часове на тишина и спокойствие. Вярно ги нарушаваше със своите прищевки, с цялото си поведение. Тя отваряше дума за стареещите момичета, една от които бе нейна учителка. Нямаха край подигравките и присмехите на младите момичета към тая старееща мома. Наричаха я Афродита, измисляха за нея най-чудновати влюбвания: ту в някой атлет, ту в някой писател или актьор, ту в слугата на гимназията. Пишеха въображаеми любовни признания на Афродита към някого и отговорите му. Пращаха ѝ нежни признания по пощата, на които подписваха кърпача, който имаше дюкян срещу гимназията, един стар и обраснал с остра брада като таралеж пияница.

– Защо се подигравате с госпожицата? – сърдеше се Магдалина. – Доколкото зная, тя не е лоша, издържа стара майка и двама по-малки братя. Как не ви е срам, как не ви е грях?

– Защото е стара брантия, а пък си въобразява, че е красавица – отговаряше Вярно.

Нямаше ли в тия думи на гъщеря ѝ косвено подгатване за нея? Магдалина се сърдеше, караше се на Вярно, наричаше сегашните момичета безсъвестни кокетки, празни глави, извратени сърца, които само позор и срам чака в бъдеще.

Но Вярно, макар да замълчаваше, замълчаваше от приличие само. Погледът ѝ изразяваше много повече от думите ѝ: ясно бе, че тя не харесваше май-

ка си, подозираше, че тя разделя вниманието към тях с някого друг.

Или пък така ѝ се струваше, понеже беше гонякъде гузна? И тя търсеше оправдание за своята малка слабост и го намираще и се оправдаваше сама. Как живеяха хората? Докато беше жив Дано, докато той беше главата на семейството, докато тя, опряна на неговото силно рамо, вървеше уверено и гледаше света през неговите спокойни и честни очи, нищо не я смущаваше. Хората можеха да живеят, както си искат, те с Дано живеяха така, както трябваше, и не искаха да знаят за другите. Всеки отговаряше за себе си и получаваше каквото му се пада за делата му. Нямаше нищо срамно в бедността, стига човек да е честен. Магдалина беше пропита от тая разумност на Дано Данев и се чувстваше щастлива. Сега тя усещаше как се менят понятията ѝ за хората, за доброто и злото.

Във всички разговори, във всички сплетни и клюки, които тя слушаше от колегите си, нямаше нищо от онова, което Дано бе говорил. Тези тука завиждаха на някого, защото е богат, и не питаха по какъв начин е спечелил богатството си. Не намираща нищо срамно в поведението на едно момиче, което, за да се ожени или да направи кариера, се хвърляше на врата на всекиго. Успехът бе на първо място, пътят към него беше безразличен. Трябваше да се напегне, да се заеме по-висока служба с по-голяма заплата. Мечтаеха за разкошни апартаменти, за хубави премени, за летуване в скъпи летовища. Те знаеха произхода на всяко богатство – никога не бе по честен начин спечелено. Те бяха осведомени за причината на всяко повишение, за закулиските игри в състезанието между няколко души за една служба и винаги според тях я заемаше

най-недостойният, но най-безогледният в морално отношение. Оня, който не се спираше ни пред лъжа, ни пред клевета, ни пред измама и коварство, той спечелваше и той се задържаше на мястото си. Да, светът не се ръководеше от никакъв морал, не искаше да знае за никаква нравственост. Х. е получил повишение благодарение на жена си, която е любовница на У. Балдъзата на Иванов е назначена на служба благодарение на това, че е била слугиня в къщата на сегашния министър и е родила тайно в Майчин дом. Петков се е издигнал благодарение на това, че като е крал, давал е и на по-висшите, умен човек, не е будала: живеј и гай на другите да живејат. Нямаше назначение, нямаше повишение, което за тях да не криеше някоя подлост, някоя неописуема мерзост. Главата на Магдалина се маеше, като слушаше това изригване на нечистотии, и тя самата започна да се съмнява дали и нейното назначение на тая скромна службица не е било съпроводено с някоя подобна подлост?

Макар и да се противеше в душата си на тая непрекъсната клюка, все пак това подгризваше нейната увереност и я правеше неспокойна. Дали пък наистина не беше така? Дали наистина не трябваше да остави всичко научено от баща си и от Дано и да приеме онова, което тия хора казваха? Но дори да не беше вярно онова, което те така стръбно разкъсваха между гладните си зъби на онеправдани и останали назад хора, не беше ли вярно, че нямаше правда на света? Какво бе нейният живот, ако не една въпиюща несправедливост на съдбата, която хората помагаша да стане пострашна? Повишиха на по-горна служба с по-голяма заплата Панкова. За Магдалина дори не помислиха, макар да знаеха, че има три деца и макар най-

добросъвестно да си изпълняваше работата. А справедливо беше да повишат, ако не нея, поне Тина Богданова, която бе остаряла на работата си. Горката Тина Богданова, грозна, понякога дори страшна, тя умееше да мълчи като няма. Никога не вземаше участие в клюките, винаги бе наведена над своя тефтер. Съдбата бе я хванала още от детинство и беше дъвкала и още продължаваше да дъвче нейния нещастен живот: мъж ѝ бе в лудницата, двете ѝ деца бяха недъгави... Дали и тя самата беше нормална? Нямаше грешка в работата ѝ, но сегиз-тогиз тя отправяше нищо невиждащ поглед на страдащо животинно към прозореца и преседяваше така цял час. Не я закачаха в такова време, дори приказваха с понижени гласове.

Тая Тина Богданова беше една утеха за Магдалина, понеже бедните нямат друга утеха, освен да знаят, че има по-бедни от тях. Тина Богданова бе по-нещастна от нея. Но тя започна да чувства негодувание против съдбата не само за себе си, но и за Тина Богданова. Каква бе вината на тая жена? И ако бог я така наказал, не биваше ли хората да бъдат по-милостиви към нея? А за нея никој не се сещаше. Тя бе видяла да влизат в тая канцелария десетки души и да се издигат на по-горно стъпало, като я оставят тук, в тая прашна стая, над нейния вечен тефтер, о който тя бе вързана като добиче о колелото на градинарски долап. Минали и заминали бяха и бяха забравили или не искаха да си спомнят, че някога Тина Богданова е била тяхна колежка, в това ниско стъпало на тяхното напрегване.

Не, нямаше справедливост в света! Ясно беше, че по-добрите и по-нещастните, и по-беззащитните се управляваха от лошите, от безсъвестните, от безнравствените. Така, почти със съ-

щите гуми, казваше и Върбанов.

Тя беше слаба жена, тя не можеше да се бори против всичко това, пък тази борба не бе по силите и на по-решителни и по-смели от нея. Но в сърцето си тя затаяваше всеки ден по една горчивина, една нова несправедливост се прибавяше всяка седмица и увеличаваше негодуванието ѝ, всеки месец едно ново безобразие я покрусваше и разклащаше нейната увереност в правдата.

Очите ѝ се отваряха да види много неща, които не бе забелязала досега, доверието ѝ към хората чезнеше, подозрителността ѝ се усилваше. Тя ставаше все по-строга към гъщерите си и все по-подозрителна към тяхното поведение. Бъркаше книгите и тетрадките им, преравяше джебовете им, докато спяха. Нямаше ли там някое любовно писмо, не ще ли да намери нещо, с което да изобличи Вяра, да накара Надежда да излезе от своето спокойствие? Къде криеха те доказателствата на своето недобро поведение? Те я изглеждаха подозрително напоследък, като чувстваха, че тя намира по-голямо удоволствие в обществото на Върбанов, отколкото в тяхното. Не са ли направили нещо осъдително, за да ѝ отмъстят за това, че тя делеше вниманието си с други? Ах, тия момичета са хитри, но тя ще бъде по-хитра от тях! Тя ще ги издебне, тя ще поиска един час отпущане и ще си гоиде в неочаквано време вкъщи, и ще ги види какво правят без нея...

Тия внезапни ревизии не ѝ дадоха нищо, но не намалиха подозрителността ѝ. Та тъкмо защото не намери нищо осъдително, защото ги заварваше над уроците им или в невинни игри, тя предполагаше, че те се крият умело от нея.

И макар да намираше понякога, в спокойни часове, че става смешна със своята подозрителност,

тя не можеше да се откаже от нея. И защото чувстваше, че е смешна, не можеше да повери никому тревогите си. Тия тревоги бяха така свързани с най-скритите ѝ усети и копнежи, че чувстваше: ще се издаде, ако ги повери някому.

Милан и Радка, които идваха понякога да прекарат един следобед в празник при нея и при децата ѝ или при които тя гостуваше през такъв следобед с гъщерите си, бяха все пак твърде далечни от онова, което тя чувстваше. Пък и най-малко на тях би се решила да се изкаже тя. Нейните оплаквания се изливаха или в общи думи, или засягаха дребни неща, обикновените домашни недоразумения или парични неприятности. Тя чувстваше, че е изправена пред собствена си забърканост сама, без чужда помощ.

IV

Слънцето нажежава белопръстицата и мозоците на суходолицето, прежуря пожълтелите китки на жилави треви, обгаря корените, които са се показали над пръстта, изпива и последната капка влага, която е останала там от пролетта. Но някъде в планината е паднал гъжг и внезапно една тънка струйка се показва отгоре. Тя пълзи между камъните, бавно се движи напред, като се попиива от ожаднялата земя, разхлажда въздуха, шепне на изсъхналите треви, увива се около коравите корени. Все по-силна и по-силна става тя, избукаля камъните, бликва под мозоците, пени се при бреговете. И изведнъж един мътен талаз идва като ниска стена, запенен и шумящ, след него друг и суходолицето се изпълня с вода, с ропот и бучене.

Докато Магдалина се питаше забъркана: „Какво става с мене?“ – мътният талаз на едно но-

во увлечение повлече всичко, което бе останало от миналото у нея.

Беше през пролетта, когато Вяра се готвеше за матура. Това ѝ създаваше нови грижи. Освен че много се страхуваше за изхода на матурата, трябваше да се грижи повече за яденето. Вяра четеше усилено и видимо слабееше. Трябваше по-силна храна, трябваше и по-голямо самооблагане от нейна страна, за да остави дъщеря си да се готви по-спокойно. Поради това бе станала по-нервна, отколкото всеки груг път. Пролетта освен това бе едно безпокойно време за нея. Тия нощи, в които човек, ако се събудеше, чуваше любовната песен на славеите, тия благоухания, които лъхаха от цъфналите градини, влюбените двойки, които се виждаха на всяка пейка и в тъмните ъгли на улиците, усмихнатите лица на ония, които отиваха на разходка пеша или с кола – всичко говореше, викаше, крещеше за щастието, от което тя на своите четиридесет години беше лишена.

Тогава в една теменужна вечер, когато цъфналите акации пръскаха упоения си мирис навсякъде, тя се запозна с Борис Ковачев. Това стана така просто и естествено, че на първо време тя не подозираше какво я чака. Тя носеше пакет с покупки и бързаше за вкъщи. Спъна се и изтърва пакета и един господин, който се случи наблизко, бързо я хвана под ръка да не падне и след това вдигна пакета и го взе в другата си ръка.

– Благодаря, благодаря, господине... – смутено каза тя. И го погледна от долу на горе: той бе по-висок от нея. И видя две засмени очи и една усмихната уста. Лицето бе гладко избръснато, около очите имаше бръчки, лицето му бе възпалено и розово.

– Позволете да ви понося пакета – каза той. Гласът му бе тих и гръден баритон, спокоен и уверен.

– Ах, не, не, моля ви се, аз мога и сама...

– Направете ми това удоволствие, госпожо Данева... Не се чудете, че зная името ви... ние се познаваме с вас, но вие сте ме забравили...

Той не пущаше ръката ѝ, която бе хванал, когато се бе притекъл да я предпази от падане.

– Не, не си спомням – каза тя, като го погледна още веднъж по-внимателно и се изчерви.

– О, то беше отдавна – продължи той, като я водеше по тротоара. – На една семейна вечеринка у Григорови, когато вие не носехте още тия черни грехи.

Заинтересувана, тя го погледна пак и пак се изчерви, като почувства върху лицето си неговия весел поглед.

– Много естествено да не ме познаете. Аз носех тогава брада и очила. Сега я обръснах, да не се виждат белите влакна, а очилата хвърлих, понеже от годините късогледството ми се превърна в далекогледство.

Той се засмя открито и широко. Неговата откровеност подкупваше. Тя изведнъж се почувства близка на него, знаейки тия подробности на неговата външност.

– Косата си бръсна все поради тия бели коси. Много неприятно нещо са. Всички те мислят за стар. То не би било толкова лошо най-после, но младежта се подиграва. Борис Ковачев, казват те, ти си стар, и при това стар ерген. Ти не бива да мислиш за удоволствията на младостта. Добре, съгласен съм с вас, желтоклюни врабци, казвам аз, но позволете на всяка възраст да има своите удоволствия. Нали така, госпожо?

Неговият въпрос я опомни. Тя бе като зашеметена от неговата близост, от спокойния му глас. Сега се сети, че върви по улицата с мъж под

ръка. Ужасен страх я разтрепера и тя бързо и грубо издърпа ръката си изпод неговата.

— Дайте ми пакета! — строго каза тя. — Как не ви е срам, възползвахте се от минутната ми слабост, за да ме компрометирате. Дайте ми по-скоро пакета и се махайте!

Той не се смути. Все тъй засмяно и открито я гледаха очите му, когато ѝ подаваше пакета.

— Извинете — каза той малко насмешливо. — Нямах това намерение. Просто ви помогнах и не бих искал да останете с подозрение, че съм бил натрапчив. Ще ви кажа само, че отгавна ми правите силно впечатление и много често мисля за вас.

Тя не го слушаше вече. Тя тръгна по улицата, без да се обръща. Почти тичаше. Ядосана на себе си, на камъка, който я спъна, на пакета, който носеше. Виж ти каква неприятност! Да я видеха отнякъде дъщерите ѝ, както вървеше под ръка с него! Какъв нахал! Стар женкар, той си мисли, че тя ще лапне веднага подире му заради гладкото му лице и хубавия му глас. Трябва да пее хубаво. Сигурно пее хубаво. Сега изплува из паметта ѝ тая вечеринка у кумовите. Те стояха там с Дано кратко време, защото децата ги чакаха вкъщи. Но имаше там един брадат и с очила, който някакъв руски романси. Той не ѝ харесваше тогава, намираше го превзет. Значи той е бил. И защо пък да мисли за нея? Как каза? Отгавна ми правите силно впечатление и често мисля за вас. Какви глупости! Какви дивотии! Той мислел за нея? Колко по-млади има той, за които мисли! Стар ерген, изглежда запазен, те аслъ са такива, нямат никакви грижи и само търсят да завъртят главата на някоя. Проклетник! Какво си въобразява той?

Зачервена, морна, тя се върна вкъщи и се тръшна на първия стол.

— Уф! Щях да се пребия! Спънах се, и то на равно място. Да им се не видят тротоарите! Развалили тротоара, а знак не сложили! Такава е софийската кметска управа, да ги убие госпог!

Това бяха обясненията, които тя даде на дъщерите си за възбуждението, в което се намираше. Но това възбуждение не я остави цяла вечер, нито през нощта. Образът на Борис Ковачев се явяваше усмихнат под клепките ѝ, когато ги затваряше, ушите ѝ чуваха неговия глас. Всяка свободна минута тя се улавяше, че мисли, без да иска, за него.

Сънят ѝ беше безпокоен, тревожен от смътни и неопределени сънища. Някакви бързи образи се явяваха и бързо изчезваха, сякаш гонени от други. Същинско кино... Събужда се няколко пъти през нощта, сядаше на леглото си, хващаше си челото с ръка и си думаше: „Сякаш ме тресе, имам температура.“ Веднага я обземаше страх, че ще се разболее, какво ще правят децата ѝ, ако се разболее и умре? Горките деца. Дива, буйна нежност към тях я обземаше. Та те са за нея всичко, тя също така е всичко за тях. Любка бе се смъкнала от възглавницата, тя я вдигна, прегърна я и я целуна. И като смеси дъха си със спокойния дъх на детето си, тя се почувства изведнъж разнежена и успокоена.

Но на сутринта тя стана със спомена за Борис Ковачев и за неговите думи. Интересно ще бъде да го срещне днес. Не го ли обиди тя вчера? Какво всъщност бе сторил той? Помогна ѝ да не падне. Много добро нещо. Искаше да ѝ поноси пакета. Какво от това? Ех, уловил я под ръка и вървял така с нея няколко крачки. Голяма работа! Може да го е направил и от разсеяност най-после. Не изглеждаше лош човек. Може и да е женкар, какво от това? То беше едно време, когато тя не виждаше по-далече от къ-

щата си, да се страхува от такива хора. От няколко години тя бе принудена да се среща и говори с какви не типове, които идваха в канцеларията за справки. Глупаво е да се страхува от него. Какво ще ѝ направи? Ако бъде по-нахален, отколкото позволява приличието, тя сега е опитна с хората, тя ще съумее да го постави на мястото му.

Дали не е добре да си направи нова рокля? Тоя път тя ще избере пак тъмен плат, но не черен. Все черно, все черно... Всички казват, че това я състарява. Да сложи малко повече пудра на лицето си? Глупости? Но колкото да не личи тая мургавина на кожата, която така ѝ е неприятна. После... той каза, че отдавна тя му прави впечатление... Значи, и такава, каквато си е всеки ден, му прави впечатление... Господи, какви глупости! Тя тропна с крак пред огледалото и видя, че се зачервява. Отде се взе пък това сега? Остава да се влюби като момиченце в тоя проклет женкар! Тя, Магдалина Данева, вдовицата с три дъщери, от които едната за женене! Тя сви юмрук и го показва на изображението в огледалото, което ѝ отговори със същото движение.

Тоя ден тя направи няколко грешки. Върбанов я гледаше съчувствено: сигурно тя има някакви неприятности въкъщи, затова е разсеяна. Но като излезе от канцеларията и се запъти за дома си, един човек свали шапка пред нея на ъгъла на булеварда. Беше Борис Ковачев.

— Искам да ви се извиня, госпожо — каза той, като ѝ подаваше ръка. — Кажете, че ми прощавате моята разсеяност.

Ето на, тя право е отгатнала неговата снощна постъпка... Разсеяност... Той безспорно е възпитан човек и не ще иска да я изложи. И внезапно я обзе едно чудно спокойствие и увереност, че всичко

това, което става, е добро, че няма нищо престъпно и осъдително в неговото и нейното поведение.

— Защо да се караме, когато можем да бъдем приятели? — говореше той. — Елате да седнем в сладкарницата, искам да хапнем нещо сладко за нашето приятелство, което започна така ненадейно. После, виновният трябва с нещо да изкупи вината си. Не мога с друго да я изкупя, освен да ви почерпя с нещо. О, бих желал да можах да направя нещо повече за вас, госпожо, къдна ви се, от чисто сърце говоря.

Тя се съгласи. От колко години не бе влизала в сладкарница? От смъртта на Дано навярно. Забравила е вкуса на пастите.

Ковачев натрупа цяла грамада пастии пред нея. Поръча меланж.

Колко светло и хубаво беше в тая сладкарница. Какви посетители влизаха и сядаха по масите. Все отбрани хора. Прилично облечени, с добри обноски. Мъжете — любезни към дамите, дамите — възпитателни в своите модни облекла. Магдалина чувстваше като петно своя жален костюм в тоя блясък. И стеснение, и подозрителност се събудиха у нея. Не се ли подиграваше тоя човек с нея? Защо я води тук, дето не ѝ е мястото? Но неговата вежливост и любезност я обезоръжаваха. Той успя да отвлече вниманието ѝ от околното и да го върне само към себе си. Защо се разсейва да гледа тия дами и защо се чуди на облеклата им? Само мъжете и любовниците им могат да кажат с каква цена са купени те. Той самият е скромнен човек, но обича изявните неща, а още повече обича да си похапва. Не е ли това едно от малкото удоволствия на живота? Когато човек е нещастен в много неща, природата и вкусът са, които го утешават. Той обичаше да ходи по екскурзии и на лов, но сега лекарите му забраняват

да се преуморява поради сърцето. Сега той ходи само на лов за риба на Искъра. Има няколко въдици и понякога улавя малко, но по-голямо удоволствие е да седиш над реката и да чувстваш как те гали хладната на ветреца, отколкото да улавяш. Много е хубаво. Не би ли желала да я заведе някога? Защо? И дами ходят на моя спорт.

Тя се засмя. Той наистина не бе лош човек. Висок, снажен, пълен, с розови бузи и бяло чело, леко набраздено от тънки бръчки. Колко години трябваше да има? Навярно над петдесет.

— Едно време пеехте — каза тя смутено. — Сега пеете ли?

Той се усмихна.

— О — каза той с насмешка, — едно време пеех, понеже мислех, че пея хубаво, но сега вече не се излагам. Сега пея сутрин, като стана от сън, защото никой не ме чува. Старата ми майка е малко глуха и не чува моето виене.

Той не я оставяше да каже нещо. Той говореше само за себе си. Сякаш дълго се е набирало в душата му и е търсил кому да се изкаже, а не е намирал. Той ѝ разказа за живота си, за слабостите, пристрастията и увлеченията си. Чиновник е в една банка, дълги години се е занимавал да оправя хорски сметки. Има стара майка, която му гледа домакинството, но взема слугиня да ѝ помага, понеже тя е много стара, почти не вижда и не чува.

На младини не се оженил, сега на старини коя ще го хареса? Кога човек мине през много увлечения, тогава разбира, че е било нужно само едно увлечение и не повече. Но кой не е вършил грешки в живота си? И като резултат на неговите грешки досегашни ето го сега самотник, без близък човек, който да му поне посъчуства, ако не повече. Нито

книгите, нито природата, нито спортът могат да задоволят напълно човека. Всяко живо същество има нужда от съчувствие, от симпатия, от любов. А той ги няма и копнее за тях. Търси човек, който да го разбира, да го пожали понякога, да му стисне ръката със съчувствие, когато го види тъжен. Една добра дума понякога е като целебен балсам над душевните рани. И никой не може да каже тая дума така добре, така сърдечно, както жената. Не всяка жена обаче, не! Но една скромна и тиха жена, която дава всичко за мъжа, когото обича, това е неговият идеал сега. Той нищо не иска освен малко нежност и съчувствие. И никоя жена, която не е страдала, не може да му го даде.

Магдалина следеше тръпна неговите излияния и всяка минута усещаше как в сърцето ѝ прониква жалост към тоя човек. Той изглеждаше такъв силен, а пак бе толкова слаб всъщност. Имаше нещо детско в неговите оплаквания, в неговите откровености. Той я познаваше от вчера, а си разкриваше сърцето. Не таеше нищо от нея, не искаше да се покаже по-добър, отколкото е, не се хвалеше, за да ѝ се хареса, напротив, не се щадеше, искрено си казваше грешките и заблудите в живота. Затова не ѝ се видя нито неприлично, нито опасно, когато той си сложи ръката над нейната и тихо я погали. Пламъкът на това докосване бе толкова ярък, че тя усети да ѝ се замайва главата. И пак както по-рано, когато той я покани в сладкарницата, стори ѝ се, че всичко това така трябва да бъде, че няма нищо осъдително нито в неговото докосване, нито в нейния трепет. Тя се чувстваше спокойна, с едно дивно спокойствие и увереност, че всичко това е добро, хубаво, мило и така нечакано.

Ковачев надничаше в очите ѝ и четеше в тях

онова вълнение, което така желаше да извика. Гласът му стана по-нежен, ласкав, проникваше сякаш до най-скритите гънки на тялото ѝ. Това бе някакво опиянение, което бе отдавна забравила, но сега си го спомняше, един шемет, който отдавна не бе изпитвала, едно решително и стремглаво летенанякъде, гдето имаше може би гибел, но гдето я чакаше може би незнайно щастие.

Когато станаха да си ходят, те нищо важно не бяха си казали, нищо, което да ги обвързва. И все пак и двамата чувстваха, че утре ще се срещнат, и в друг ден, и винаги.

Замаяна се върна тя вкъщи. Никога не бе така закъснявала. Но когато се спря на прага и погледна гъщерите си, една вълна на отчаяние я грабна и понесе. Съвсем размекнала и вяла, тя ги попита дали не са се уплашили, като се е забавила толкова. Ходила е малко да се поразходи, да подиша чист въздух, да се раздвижи. И на нея е позволено малко да се порадва на природата, нали? Тая задушна канцелария действа угнетително.

Тя излъга и все пак това не я успокои. Приличаше на бедняк, който по погрешка е бил поканен на празник в разкошен дворец и сега се връща в бедността си и я вижда още по-страшна, отколкото я е виждал по-рано, преди да види разкоша. Някакъв малък празник бе преживяла, сега идваше пак познатото, делничното, неприятното. Отново тя трябваше да забрави за себе си, да забрави, че е човек, и да бъде пак само майка и настойница. И домакиня, на която тежи цял дом на раменете. Какви не въпроси изпъкват винаги щом се върне вкъщи! През деня междугъщерите ѝ е имало недоразумения и тя трябваше да ги изглажда. Надежда искаше нова рокля за през лятото, не искаше да ходи с ученическите поли: всич-

ки момичета от техния клас вече са се приготвили. За новата премяна на Вяра, която вече ставаше гражданка и с нетърпение чакаше да смъкне формата блуза, тя вече бе мислила, но сега се явяваше въпросът за шапката. Трябваша летни обувци. Трябваша долни грехи. Нима тия чаршафи не трябва да се сменят? Те са вече толкова пъти кърпени. „Не ще е зле да се смени и покъщината“ – мислеше Вяра. Срам е да поканиш дори другарка вкъщи. Тия битпазарски мебели могат да отчаят всекиго. Искали да гойдат три нейни другарки да учат при нея, но тя много ловко ги отклонила; ала най-после тя утре е самостоятелна човек и трябва да се покаже не само пред другарки. Майка ѝ мисли, че тя ще може да следва в университета, но ако ученическата униформа покрива бедността, студентката трябва да бъде поне прилично облечена.

Сякаш бяха чакали за тая вечер, та да изкажат всичко, което не им се харесваше в техния живот. Сякаш бяха се съгласили да струпат тъкмо сега всичките си огорчения на нея и да изкажат не пряко, но с оплакванията си колко са недоволни от нея. И дали така ѝ се струваше, или така беше, но имаше в техните оплаквания един тон на враждебност, който я сърдеше и отчайваше. Колко пъти трябва да им повтаря, че те са сираци и сиромашки момичета? Какво искат те от майка си? Не прави ли тя всичко възможно, за да бъдат облечени, нахранени и изучени? За себе си тя не се грижи, тя няма свой живот, тя ходи с една рокля по три години, като я прекроява и пребоядисва, шапката ѝ също така е префасонирана и пребоядисвана пак по домашен начин, тя носи кърпени обувци и чорапи, а пък и тя се движи между хора, и тя, като чиновница, не може да тръгне в групи. Но добрите хора разбират и ней-

ното, и тяхното положение. Какво им важи, че някоя богаташка гъщеря щяла да им се присмее? С нея ли ще се мерят те? Никогa не трябва да забравят, че те не са равни с богатите, да не са така глупави да мислят, че ще ги стигнат. Те още не знаят как живеят хората и какво тегло е по сиромашта, но ще видят скоро това, като излязат от училище и се заловят на работа. Тогава ще плачат с кървави сълзи, че не се връща славното време на ученичеството им, когато са имали майка, която да се грижи за всичко. Тогава и ще разберат колко са били несправедливи към нея, като са искали от нея повече, отколкото тя може да им даде.

Тая вечер Магдалина бе по-ядосана от груги пъти и говори на гъщерите си по-убедително. Вяра и Надежда притихнаха, а Любка пак се приближи при майка си и страхливо се погали о нея.

— Мамичко, мамичко, мамичко — тихо шепнеше тя, — много те обичам, много, много, много...

И както винаги, ласката на това дете смекчаваше сърцето ѝ и сълзите бликнаха от очите ѝ.

Но тя реши на гругия ген да започне да шие премяната на Вяра. Тогава и за себе си щеше да скрои една скромна рокля от тъмносин плат. Тя връзваше всяка стотинка в девет възела, не беше ли време да поотпусне малко?

V

Като по заведен ред всяка вечер Борис Ковачев я чакаше след работа, за да я заведе в сладкарница или на пейката на някоя градина. Тя отиваше с него винаги с намерение да поседи няколко минути, а се заседяваше цял час. Тоя вечерен час в разговор имаше за нея повече очарование, отколкото целият ѝ

ген и цялата нощ. Тя му разказа и му разказваше всичко за себе си, за гъщерите си, за огорченията си. Тя можеше да си поплаче понякога пред него, когато бе много отчаяна, да му повери всичките си грижи, безпокойствата си за бъдещето на децата си, несправедливостите по службата. Той я слушаше със съчувствие, трогваше се заедно с нея, утешаваше я и успокояваше. Не би ли могъл с нещо да ѝ помогне? Дали не би могло да се премести в тяхната банка, ако се открие ваканция? Той би направил за нея каквото може и, струва му се, че ще може да направи нещо. Досега не се е опитвал, трябва да ѝ признае, че твърде не се е грижил за другите, мнозина го смятат за егоист и корав човек, а той просто е живял между хората, без да забелязва ония, които са му били безразлични. Сега той иска да направи нещо за нея, понеже я обича. Но трябва да научи пишеща машина. Това не е мъчно, нека се опита.

И докато говореше така, той притискаше кръста ѝ до тялото си на тъмните места на градината и шепнеше сладки думи, като младеж на първата си любов.

— Мамичко, мамичко, колко хубава си станала — извика веднъж Любка, като се възря внимателно в лицето на майка си. Магдалина се изчерви. Тя сама чувстваше, виждаше, знаеше, че се разхубавява. Нито белите влакна в косата, нито бръчките по лицето изчезнаха. Но очите ѝ светеха с бистър блясък, а кожата на лицето ѝ ставаше матова, чувствителна, лесно избликуваше червенина по нея. Самото ѝ тяло се закръгли, стана по-пъргаво, по-живо. Вървежът ѝ беше бърз, бодър, движенията ѝ — плавни. С удоволствие виждаше тя, че сякаш младостта ѝ се връща.

Но тая промяна усили враждебността на гъ-

щерите ѝ. Сега Магдалина бе по-мека с тях, сега не ги гълчеше така строго, както по-рано, в нея бяха се събудили надежди и тя гледаше по-светло на бъдещето. Всичко може да се нареди по-добре. В света има още добри хора, надеждата не бива да напуска човека никога. Но дъщерите ѝ не вярваха. Те мислеха, че майка им оглупява от някаква незнайна за тях радост. Какво вършеше тя, че се измени така? С какво омайно биле беше се напила и отгде беше го взела, кой беше ѝ го поднесъл?

Те я посрещаха вечер мълчаливо и изпитателно се взираха в нея. А тя избягваше погледа им. Залисваше се в работа, даваше нарежданията си с мек глас. Те отговаряха опako, понякога безочливо. Тя се преструваше, че не забелязва. Понякога виждаше, че ги гразни промяната в нейното отношение към тях, и се опитваше да го обясни: Вярa е вече възрастна мома, време е сама да мисли за себе си, а Надежда винаги е била сериозно момиче. Тя ги е гълчала досега и ги е държала строго, и е била придирчива, за да ги поправи. Сега вече Вярa сама скоро ще стане господарка на съдбата си. Каквото е могло да излезе от нея, това е, повече не може. Тя, Магдалина, няма вече нерви за хабене и глава за разбиване. Тя е решила да не се ядосва вече. Тя остави всичко на бога и на неговата света воля. Какво е получила, като се е косила и ноци не е спала поради тях? Могла ли е да ги промени? Не са ли останали същите, каквито си бяха още след смъртта на баща им? По-лоши са станали, по-добри – не. Но тя не може повече, тя е майка, а не баща, тя е жена, както всички жени, по-мека е, по-чувствителна и лесно се трогва от техните плачове. Какво да прави? Такава ѝ е съдбата. Но тя чувстваше, че тяхната ревност расте. Нейните обяснения не задоволяваха тяхната младежка по-

гозрителност. Вярa намираше време пак да подиграе нещастната Афродита. А Надежда четеше някаква книга, „Жената в опасната възраст“, и се погсмиваше на обясненията на майка си.

Само Люба, нежна и глезена, макар да не разбираше майка си, чувстваше промяната, която става в нея, като нещо хубаво. Тя се радваше на новата ѝ шапка, на новите ѝ обувци, а когато смени жалеятата си рокля с една нова синя рокля, скромна, както поодобава да е скромна роклята на една вдовица, малката изигра около нея чудноват танц, като си тананикаше и пляскаше с ръце. Впрочем тя направи това и когато Вярa премерваше новата си рокля, която щеше да направи от нея пълноправна госпожица.

И в канцеларията забелязаха промяната, която ставаше с нея. Върбанов ѝ каза веднъж:

– И старите врабки си менят перушината напролет, и старите врабки.

И се засмя малко пресилено, както ѝ се стори.

А Тина Богданова я поглеждаше сегиз-тогиз и в погледа на нейните тъмни, хлътнали очи имаше открита завист. Тя бе забелязала веднъж на една пейка Магдалина и Борис Ковачев, но си мълчеше.

Така мина пролетта. Вярa изкара матуриетния изпит, Надежда и Любка бяха разпуснати за ваканцията и трите сестри тръгнаха да се разхождат и да се веселят, както намерят за добре. Една малка, до смешност малка сума им се отпущаше за бонбони. Те трябваше да направят така, че да стигне и за бонбони, и за боза. С тая малка сума те си извоюваха право да седят в бозаджийницата, колкото искат, и да зяпат младите двойки, които влизаха там.

Наставаше най-опасното време. Друга година Магдалина се безпокоеше за децата си именно тога-

ва, когато бяха свободни. Сега към безпокойствието за тях, което тя с учудване забелязваше, че не беше така силно и така тревожно както друга година, се прибави и страхът, че те могат да я видят някъде с Ковачев. А да се откаже от срещите с него, тя не можеше. Много естествено се случи, че за да се срещат, те трябваше да намерят друго място, а не сладкарницата и пейките на градините. Отдавна той я канеше да му отиде на гости, за да я запознае с майка си. Тя все отказваше. Сега се съгласи. Тя имаше нужда от неговото общество. Ако не го срещнеше някой ден, обхващаше я раздразнение и страх.

Една вечер, на излизане от работа, той я пресрещна и я поведе за вкъщи. И както винаги, когато беше с него, всичко, което ставаше, ѝ се струваше естествено, добро и хубаво. Плашеше се само да не я видят гъщерите ѝ отнякъде.

Майката на Борис Ковачев се оказа наистина много стара жена, същинска баба Костагинка, на която бе поверявала надзора на децата си в първите години на чиновничеството си. Но беше чистичка, като котенце, бабичка с бяло личице, сбръчкано като печена ябълка, с бяла косица, вързана на кок, с големи облепени очи. Тънкото ѝ вратле се люшкаше насам-нататък, като че ли се заканваше някому, и гласчето ѝ беше грезгаво и прогнано.

— Моята бъдеща жена, мамо! — извика на ухото ѝ Борис Ковачев, като ѝ представяше Магдалина. — Стара си вече, не можеш да шетаеш, ще ти взема снаха да ти помага.

— Коя, каиш, беше ти, булка? — извика бабата.

Борис махна с ръка и се засмя:

— Добър ден, купих си нов калпак. Като ще те разбере пък старата, че ще се чудии. Тя те взема за някоя наша роднина.

Той прехвана майка си през кръста и я сложи на едно кресло. После започна да вика на ухото ѝ:

— Магдалина, Магдалина ѝ е името. Маг-да-ли-на!

— Ха, ха, разбрах, разбрах, Магдалина, така, така, Магдалина. Хубаво, хубаво.

После изгуби всякакъв интерес към нея. И по-нататък я наричаше Севдалина или Катерина. И при всяко сбръкване на името ѝ Борис се смееше.

На вечерята се яви и слугинята. И нещо богна сърцето на Магдалина, като я видя. Беше едра и красива, червенобузеста и черноока мома, облечена в чисти бели грехи. Тя хвърли на Магдалина един поглед, който ѝ се стори насмешлив и я накара да потръпне.

„Виждеш го ти, честния и порядъчния“ — каза си тя с едно глухо раздразнение, което сви сърцето ѝ.

Припомни си първото впечатление от него, впечатление от опитен женкар.

И някакви тъмни, но ясни по значението си картини се мярнаха бързо във въображението ѝ. Какво прави тя тук, в тая съмнителна квартира, у тоя човек, който сега изглеждаше така чужд и далечен? Коя поред беше тя, като идваше тук? И на колко такива като нея бе мямала слугинята тоя дързък и безсрамен поглед, чието значение тя прочете ясно?

Магдалина хвърли поглед към Бориса. Той бе съвсем спокоен и не обръщаше повече внимание на слугинята, отколкото на всяка мебел. Дали не се лъжеше?

Тя бързаше да си отиде, но той я задържа. Той разбира какво става в душата ѝ. Глупост! Не е хубаво чувство ревността, особено у хора възрастни като тях. Всеки от тях е преживял не един катаклизъм. Сега, откак той я е обикнал, той живее само за нея, само чрез нея, само с нея.

Те седяха на дивана в неговата стая, вън бе

още грезгаво, лампата не беше запалена, от отворения прозорец долитаха виковете на продавачите, които минаваха по улицата долу. Тих прохладен ветреца повдигаше завесата на прозореца и Магдалина усещаше неговия лъх върху сгорещеното си тяло като милувка.

Може би тя се лъже? В неговия глас имаше толкова искреност и простота. Той беше така трогателно нежен и кротък, като ѝ хвана ръцете и ги целува. Тя се възря в очите му и потъна в техния пламък. И сега, както винаги, кога бе насаме с него, тя имаше същата увереност, че така е добре, че по-добро от това тя не можеше да желае и да търси.

Камо се оправяше на огледалото подир един час, тя се възря в очите си. Те горяха с щастлив пламък. Устните ѝ се движеха от тръпката на миналите целувки. Тя се наведе над него – той седеше на стол до бюрото си и пушеше – и прегърна врата му.

– Нима наистина ти ме обичаш? – попита тя. – Аз съм вече възрастна, аз имам дъщеря за женене, аз съм вдовица и бедна жена, в която няма никакъв чар...

Той извърна лице към нея и отговори:

– И аз съм възрастен човек и отдавна за жените съм изгубил чара си. Ако те обичам, то е, защото и двамата сме в същото положение.

Цинизма на това признание Магдалина не забеляза. Тя бе щастлива, тя бе задала въпроса си по стар спомен – така постоянно питат младите момичета своите изгорници: „Кажу, наистина ли ме обичаш?“

Върна се вкъщи късно. Дъщерите ѝ бяха вечеряли и се готвеха да лягат. Двете по-големи я изгледаха със зли очи. Вяра вдигна рамене и обърна гръб. Надежда подсвирна – тя имаше моя обичай,

който я правеше така неженствена – и се усмихна. Люба, сънena – тя заспиваше още преди да си легне, – протегна ръце към нея и пак каза: „Мамичко, колко си хубава!“

Но тоя път Магдалина не се трогна от нейната ласка. Изведнъж едно зло чувство отприщи дълго събираното негодувание. Защо я гледат те така, като че е нещо виновна към тях? Тя веднъж е закъсняла и те я упрекват в душите си. Защо? Тя не е ли човек, няма ли право да отиде на гости у свои приятели, които са я поканили? Цял ден тя си бодеше очите над един отбратителен тефтер, а няма право според тях да се поразтужи от своя каторжен труг? Чувстват ли те какво е направила тя от себе си, за да имат те храна, грехи, подслон и да ходят на училище? Поне веднъж благодарили ли са ѝ? Поне малка благодарност да беше видяла от тях, тя щеше да се чувства щастлива и не би търсила утеха у чужди хора. Но те са егоистки, те мислят само за себе си и смятат майка си за робиня, а не за човек.

Магдалина се разплака, трогната от собственото си оплакване. Дъщерите ѝ мълчаха и я гледаха. Те бяха изненадани. Само Люба, разплакана от плача на майка си, лееше сълзи мълчаливо.

Вяра прегърна майка си и поиска да ѝ каже нещо, но Магдалина я отблъсна и зариде още по-силно.

– Мамо, мамо, ние не искаме нищо лошо да кажем – тихо и уплашено бърбреше тя. – Ние само те молим да ни казваш, когато ще закъснееш, за да не те чакаме.

Но Магдалина не я чуваше. Тя се тръскаше в истерика и плачеше, и се смееше.

Любка писна уплашена, пребледнялата Вяра се луташе насам-нататък, само Надежда остана спокойна, отвори долапчето с лекарствата, сипа ня-

колко капки в чаша вода и като презърна майка си през раменете, насила вля в устата ѝ лекарството.

Тая топла юлска нощ мина като тежка моря и за нея, и за дъщерите ѝ. Тя се събужда няколко пъти, ставаше от леглото и ходеше в кухнята да пие вода. И винаги, като се връщаше в спалнята, виждаше, че Вяра и Надежда не спят, а се преструват на заспали и я наблюдават през ресниците на полуспуснатите си клепки. А като си легнеше и се обръщаше неспокойно в леглото си, тя чуваше един тих шепот – шепнеха си Вяра и Надежда, но така тихо, че можеше да се вземе шепотът им за тихото шумолене, което правят хлебарките, като пълзят в кухнята.

Какво си шепнеха те? Тя не искаше да знае. В тая проклетата нощ тя чувстваше, че ги ненавижда. Безразлично беше какво ще мислят те за нея. Нека мислят и най-лошото. Нека я мислят за лека жена, за престъпница, за каквато щат. Тя се насити вече на горчивини. Стига! Не иска да понася вече като гальотажийски кон всички удари, които се стоварят на гърба ѝ. Тя не може вече, не, не може! Има най-после един предел на човешките сили!

И докато се терзаеше така, тя усещаше, че има един спомен далеко някъде в съзнанието ѝ, спомен, който би могъл да я успокои, но тя не искаше да го събужда, а го гонеше и се терзаеше. Стигаше само да се отпусне и да си спомни тая вечер с Бориса, и знаеше, че ще заспи в някакъв приятен розов сън. Но тя не искаше да си спомня. Тук, на това легло, при тия деца, тя не искаше да си спомни за Бориса.

Други спомени се явяваха пред натежалите за сън и неискащи да заспят очи. Дано Данев! В събота тя ще отиде на гроба му и ще повика свещеник да отчете една панихида. Ако има човек, който може да я разбере, това е Дано. Тя не се чувст-

ва виновна пред него. Тя знае, че той би я извинил, би ѝ простил. Той беше така човечен, така умееше да вниква в нейните страдания...

Би ли ѝ простил наистина? Не би ли погледнал той с укор на нейното поведение? Но като беше жив той, хиляди борисовци не значеха нищо за нея. Тя минаваше покрай тях и не ги забелязваше. А сега тоя дойде и само посегна... само посегна и я взе.

Нима тя наистина е една развратна жена? Тя се смееше и се възмущаваше от Панкова. А нима Панкова е по-лоша от нея? Нима и нейните дъщери нямат право... Господи! Прости и помилуй нейното грешно сърце. Тя не би могла да понесе това – нейните дъщери да тръгнат по тоя път.

На присъмване тя заспа с тежък, дълбок сън. Събуди се все пак навреме. Навреме приготви закуската, сложи ястието на огъня. Дъщерите ѝ още спяха, те сега спяха до по-късно, понеже имаха ваканция. Като отиваше на работа, тя побутна Вяра по рамото и я събуди:

– Отивам на работа. Гледай да не прегори ястието.

А в канцеларията работи, без да продума, без да взема участие в разговорите. Мислеше своя мисъл, тежка и тъжна като живота ѝ. Мислеше за съдбата си и за съдбата на такива като нея. Нима само за тях е дал бог страдание? Има хора, вършат си каквото искат и са спокойни. Не се тревожат от нищо. Има жени богати и слободни, с любовници при живи мъже. Те минават по улиците с вирната глава, усмихнати, нагиздени като пауни. Тя знае тия неща, тя не е вече предишната Магдалина, която виждаше света през очите на Дано. Канцеларията, общуването с хората ѝ отвориха очите. И ето сега тя се мъчи, а ония, другите, които нямат съвест,

вършат неща по-лоши от нея, а им нищо няма.

Но не каза ли той, че ще се ожени за нея? Той е честен човек. Честен наистина, доколкото могат да бъдат честни такива като него. Не зависи ли донякъде от нея да го привърже при себе си и да го не отпусне? Да стане той баща на нейните гъщери? Та той не ги познава. Не ги е виждал още. Ами тая слугиня? Каква е глупава тя, като вярва на Бориса, глупава, глупава жена, която той посегна само и взе, като че ли беше тя предназначена за него, готова плячка, за него отредена.

Днес тоя я чакаше на обед, за да я придружи по улицата.

— Остави ме — каза му тя с мъка. — Не ме излагай поне на улицата по плагне.

Той я погледна и нищо не каза. Отби се настрана, тръгна по другия тротоар, като я следеше с очи. Домъчня ѝ за него. Той наистина я обичаше, виждаше се по търпението му.

Вечерта той се приближи нерешително до нея.

— Още ли си такава? — попита той.

— Ние не можем да се срещаме така открито — отговори му тя. — Моите момичета могат да ни видят.

Тя искаше да остане насаме. Тя искаше да се разходи сама в Борисовата градина. Да събере мислите си, да се успокои, ако може.

Той не настоя. Остави я и тръгна на друга страна. А тя се смеси с пъстрата навалица, която изпълняше булеварда, и тръгна към градината. Разсеяха се очите ѝ по хубавите премени, по фризираните коси, по младите и цъфтящи лица. Но не олекна на душата ѝ. Седна на една пейка в предната част на градината, при розите. Някои бяха вече прецъфтели, но други още цъфтяха и лъхаха аромата си.

Какви гивни са тия рози със сини, почти черни листа на венчето! Бледни и анемични се люшкаха от ветреца белите рози, а по зелената морава се синеха листата им като бели пеперуги. Ветрецът, който отронваше листцата, разхлаждаше челото ѝ. Гърдите гишаха с наслада вечерната прохлада, очите ѝ се заряха към Витоша и Люлин. Под синьото небе те изглеждаха като някакви стени от скъпоценни камъни, тук зеленикави, там синкави от скалите, които ги обсяваха, тъмнозелени в падините, дето падаха сенките, а там, дето ги огряваха последните лъчи на залеза, светлозелени, но посипани сякаш със златен пращец. Над тях пламтеше като разпалено огнище дълъг облак, хвърлен като мост от Витоша към Люлин, и небето беше там червено като кръв.

Очите ѝ се насълзиха да гледа нататък и тя ги сне голю, към зелените гървета, към моравите, злачни и наситени със зелено.

Хубаво... Да седиш на пейката, да гишах вечерния прохладен въздух, да насищаш очите си с красотите на тия планини, със зеленината на тия морави и с гъха на цветята. Да не мислиш за нищо, освен че божият свят е хубав и че на хората е дадено да се наслаждават от него. Щастливи тия, които могат всякога да изпитат това чисто удоволствие, които не трябва да мислят за работа, за хляб, за щастие... Ех, да не гневи бога, нима и тя не се наслаждава от това, което е пред очите ѝ? И може би насладата ѝ е по-голяма, понеже е отрудена, понеже е загрижена, понеже ѝ е тежко на душата и не може да развърже възела, който съдбата завързва около сърцето ѝ. Нима чувстват красотата на залеза тия младежи, момчета и момичета, които минават насреща, погълнати от своите увлечения? Те са заети всеки или със себе си, или с гру-

гизо. Природата е само рамка на тяхната безредна и глупава младост.

Погледът ѝ проследи тая група. Те вървяха накуп и високо се смееха. Бяха седем-осем души. Но като завиха зад сивите, за да излязат на главната алея, вървежът на едно от момичетата ѝ се стори познат. Беше нейната Вяра, нямаше никакво съмнение. Никой не може да говори така високо и така декламаторски, както нея. Тя държеше цялата група под натиска на своя глас и на своята буйност. Тя ги водеше с разговора си и ги увличаше с веселостта си. Изглеждаше, че разказва нещо весело, и всички се кикотеха.

Невесела се върна Магдалина вкъщи.

Тържествената хубост и богатството на природата бяха така различни с това, което я чакаше: бедност, грижи, нови и тежки задачи.

Другата вечер Борис пак я посрещна. И тя отиде с него у дома му. Върна се вкъщи много късно, към девет часа. Чувстваше се виновна. Към кого? Към всички, но най-вече към децата си. Тя обеща на Бориса да се ожени за него. А това е глупост. Вяра трябваше да се жени, а не тя. Вяра трябваше да бъде отсега нататък съпруга и майка, а не тя, която е вече стара. Има нещо нехубаво в нейното поведение. Има нещо дори срамно и грешно. Тя трябва да престане да се среща с Бориса. Трябва и ще го направи. Ох, гали ще може? Щом трябва, трябва да може, и свършено. Не, тя няма вече да се увлича, няма вече да става смешна пред младите. Всеки млад би се смял над нейното увлечение...

Всяка вечер, като се връщаше от неговата квартира, тя повтаряше с детска упоритост заричането си, че това е вече за последен път, че тя на другия ден ще му каже да не я чака и ще се отдели завинаги от него.

И всяка вечер, щом излезеше от работа, краката ѝ я носеха нататък, дето я чакаше той.

Дъщерите ѝ свикнаха да не я чакат за вечеря. Тя ги заварваше обикновено над книгите или залегнали на шиене и плетене. Хапваше малко, колкото да не се издаде, че е вечеряла другаде. Престана да обяснява закъсненията си, затова веднага се залавяше с техните разправи. Но и тях гледаше през пръсти. Настаняваше ги да си легнат, сама скоро лягаше да спи и обикновено заспиваше бързо и спеше без сънища и тревоги.

Една вечер тя завари дъщерите си будни. Но още от пръв поглед схвана, че нещо е станало. Любка лежеше на леглото си с мокра кърпа на челото, Вяра и Надежда бяха сякаш попарени от слана: смутени, уплашени и притихнали.

— Какво има? Какво е станало! — извика Магдалина и сети, че сърцето ѝ се свида, а гърхът ѝ спира в гърлото.

— Какво е станало? — каза недоволна Вяра. — Нищо. Любка има огън, постоянно се мята в леглото, не можем да я удържим. Едва сега постихна.

Как не се строполи Магдалина на пода? Какво я задържа? Може би това, че тя се усети изведнъж лека като перо и като че ли душата ѝ се отдели от тялото? Тя коленичи до леглото и попира челото на своята любимка. То гореше. Горещина лъхаше от цялото ѝ малко слабо телце. С най-нежния и тих глас, който можеше да има, Магдалина повика своята малка дъщеря:

— Любке, мамичка е тук, мамичка те вика, детенце.

Но Любка не я чу. Из напуканите ѝ устни излизаше тежък гърх.

VI

Лекарят определи тиф.

Любка не беше се чувствала добре през последните няколко дни. Но търпяла и не искала да каже, като виждаше майка си така разсеяна. Криела разстройството на стомаха си, мъчела се да скрие неразположението си. А това не е било много мъчно, защото, заета със себе си, Магдалина не бе обръщала голямо внимание на нейното неразположение. Тя, която груг път бе следила всяка промяна в настроението им, напоследък бе се отпуснала. Тя, която по-рано при всяко покашляване на децата си вземаше мерки, сега не бе забелязала неразположението на Любка. Каква майка бе тя? Как можеха да я нарекат честните и предани майки?

И като бдеше над леглото на детето си ноще, като приготвяше лекарствата, като изпълняваше сама всички предписания на лекаря и не даваше груг да се допре до леглото на Любка, тя усещаше как се отделя от себе си, как престава да съществува Магдалина Данева, която бе увлякъл Борис Ковачев, и как онай Магдалина, която плачеше над гроба на Дано Данев и пое решително издръжката на децата си, започна да се възражда в нея.

Какво ставаше през този месец, кой идваше вкъщи, кой се грижеше за домашните и работи? Тя едва съзнаваше. Идваха Радка и Милан, кумовете ѝ, които сега, като я видяха в такава нужда, отново се притекоха на помощ. Идваха някои от нейните колеги от канцеларията. По едно време някакъв бръснат господин се явил и попитал вкъщи ли е. Вярно, която бе излязла да го посрещне, бе му съобщила, че сестричето ѝ е болно от тиф, и човекът беше си отишъл с наведена глава.

Цялото съществуване на Магдалина бе се

събрало в един малък кръг. В средата на този кръг бе леглото на малката Любка. Малкото, пламтящо от треска тяло, което бе толкова отслабнало, че едва се движеше, което трябваше да бъде обвивано в студени чаршафи, това огнено чело, над което трябваше да се слага постоянно легло – това бе всичко за нея. Вън от тази стая, в която миришеше на лекарства и в която постоянно гореше кандило пред иконата на Богородица, всичко бе изчезнало за Магдалина Данева. Вън от този малък кръг, който я заключваше, светът можеше да се промени изгъно – тя нямаше да почувства това, тя би узнала това само като звук без значение.

Затова нямаше време, ни желание да се спре понадълго върху това, че Борис Ковачев бе идвал да се интересува за нея. Струваше ѝ се, че е било много отдавна онова, което стана между нея и този мъж. Струваше ѝ се дори невероятно, че е било. Като тревожно нощно съновидение, което отлита от нас като птица, когато се събудим, сега бе такъв споменът за Борис Ковачев. Ако имаше спомени, които тя охотно призоваваше в своите нощи на бдение, това бяха спомените ѝ за Дано, за първите години на неговата любов и по-къснешните, но не по-слаби чувства, които ги свързваха с раждането на децата.

Любка се роди през юли... Какво странно съвпадение, че тя боледува тъкмо през юли. Магдалина сънуваше тогава хубави сънища, беше пълна с надежди. След раждането на двете момичета те се надяваха за момче. Тя знаеше колко ще се радва Дано, ако детето е момче, и надеждите ѝ пораснаха до увереност. Първото чувство след раждането на Любка бе разочарование. Тя се виждаше измамена от неизвестната съдба, в която бе се надявала. Тя се боеше от гнева на Дано. Но нейният Дано беше такъв

великодушен човек! Той първо се интересуваше от нейното здраве, а после от пола на детето. Когато му казаха, че е момиче, той се наведе над люлката му и каза: „Нека бъде Любов името ѝ, нали, Магдо? Ние имаме сега трите дъщери на мъдростта: Вяра, Надежда и Любов.“ И това малко момиченце, което гойде нежелано и разочарова отначало родителите си, понеже измами надеждите им, стана любимата и на сестрите си, и на родителите си. Нейната чувствителност към всичко бе по-силна от чувствителността на сестрите ѝ, нейната палавост бе винаги умерена, а игрите ѝ – тихи и кротки. Тя нямаше фантазията на Вяра, нито разсъдливостта на Надежда, но имаше едно постоянно чувство на радост и кога страдаше, страдаше мълчаливо. Върху нея Магдалина бе усредила своите най-хубави чувства, може би затова, че на първо време я смяташе за нежелана гостенка и сецаше една вина към нея. Тая вина съдено било да се загълбочи и да стане такава, че да изгори сърцето ѝ.

В нощите, които не спеше, за да мери температурата, да слага лег, да влива в устата на детето си капки мляко, Магдалина Данева не можеше да се отърве от едно дълбоко разкаяние, което обземаше сърцето ѝ. Тя бе виновна за болестта на детето. Дори ако беше се грижила за него напоследък така, както се грижеше по-рано, преди запознанството с Борис Ковачев, дори и тогава тя би била виновна. Виновна по някакъв странен път на съвестта. Не е ли казано в Светото писание, че децата страдат за греховете на родителите си? Единът от родителите на Любка беше вече там, дето не се греша. Но тя, на чиито грижи Дано бе оставил децата си, тя безгрешна ли е? Остана ли вярна на Дано, комуто се бе клела пред олтара за вярност? Ех,

да кажем, това не е толкова страшно. Жената е свободна и според религията да се ожени повторно. Но тя не се ожени за Борис Ковачев, а беше негова любовница. Това беше името на нейното положение и така можеше да се определи нейната постъпка. Не се ли ядосва бог на беззаконниците? Не се ли е ядосвал на нея и решил да я удари, за да се поправи? Той би могъл да удари нея направо, но е избрал най-слабата и най-добрата, за да вразуми най-лошата.

Всичко, което бе станало в последните месеци с нея, бе лошо. От която страна да го погледнеш, то беше осъдително и дори отвратително. Тя сама бе опозорила своето име на майка, с което така се гордееше. Защото имаше в нея една гордост, че останала сама с три деца, тя не беше се отчаяла и не беше се хлъзнала по пътеката на нездравите нравствено жени, а беше поела товара си и го носеше с твърдост и постоянство.

Ах, освен това какъв пример даваше тя на дъщерите си! Макар постоянно да ги гълчеше и да ги държеше строго, а може би тъкмо затова, те гледаха на нея като на образец. Ако узнаят, че тяхната майка е била в квартирата на един човек, който не ѝ е законен мъж, не щяха ли те да сметнат това за позволено? Кой отговаряше пред бога и пред хората за честта на дъщерите ѝ, ако не тя? Има ли право сега да ги осъди, ако узнае нещо осъдително в тяхното поведение? Не, тя бе изгубила това право, тя бе изгубила увереността си, чистотата на съвестта си, която я правеше така строга към другите, понеже бе строга към себе си. Сега тя бе... какво бе тя сега? Кой можеше да я успокои, да я утеша, да ѝ каже какво да прави? Борис Ковачев би се усмихнал, би я прегърнал и би рекъл: „Остави, всеки човек има право на щастие.“ Борис Ковачев, какво му е нему?

Той си живее за свое удоволствие. Ако не бъде тя, ще бъде друга. Да беше тук, той би пратил нейната Любка в болница, за да не го безпокои. Такива са те, тия мъже. От него тя не можеше да очаква помощ в своето положение, той не би могъл да облекчи съвестта ѝ. Той би отблъснал всичките тия терзания нейни и би ѝ посочил онова, което наричаше щастие.

Щастие... Нима то е толкова много в света, че и тя на тия години да го има? Ето резултата на нейното щастие, проклето да бъде и проклет да е часът, в който послуша тя моя лекомислен човек и се поддаде на внушенията му, сама тя по-лекомислена от него. Щастие! Отсега нататък щастливи трябва да бъдат Вяра, Надежда, Люба. Защото са млади, защото на младостта принадлежи щастие. Тя е взела своя дял. Нима не любеше Дано? Нима не бе била щастлива цял живот с него? Какво искаше повече тя на четиридесет години, с прошарена коса, със сбръчкано лице, с отпаднало тяло? Нима ще заприлича на ония баби, които и на сто години продължават да се белосват и червисват?

Вяра и Надежда, които я сменяха в бгенията ѝ при болната, бяха особено нежни и предупредителни към нея, сякаш и тя беше болна. Вкъщи бе настъпило едно състояние на пълен покой и съгласие. Не си противоречаха, гледаха да си услужат един друг, помагаша си и се отменяваха в тежката работа. Болестта на Любка беше ги сближила и неказаните подозрения, скритата ревност, нервните избухвания бяха изчезнали. От много месеци не беше имало толкова съгласие между майката и дъщерите.

И все пак тя бе сама в оная страшна нощ, когато кризата на болестта изгаряше тялото на Любка. Уморени, Вяра и Надежда спяха презгърнати, както винаги, на съседния креват. В стаята бе душно,

отворен бе единият прозорец към двора, отдето лъхаше нощната прохлада. Кандилото пред иконата потрепваше и неговото слабо пламъче пълнеше с трепетни сенки стените и пода. В неговата светлина образът на божата майка изглеждаше суров, но оживен и ярък.

Любка се мятеше в леглото, размахваше изсъхналите си ръчици и посягаше да снесе мехура с лега от темето си. С търпеливо движение, но с очи, впити в иконата, Магдалина поставяше лега на челото на детето и шепнеше молитва. Тя виждаше, ясно беше, че иде една граница, на която ще се реши съдбата на болната. Смъртта дебнеше. Животът бе в ръцете на бога. Ако искаше, бог щеше да вдъхне живот на това слабо тяло и то щеше да се възроди. Ако отвърнеше очи, смъртта щеше да пристъпи и да сломи тия слаби кости и да загуши това трескаво дихание.

Не изстиваха ли ръцете на детето? Не си ли отиваше животът от тялото?

Див ужас разтърси тялото на Магдалина. Тя се наведе над устата на Любка. Би ѝ дала дишането си, кръвта си, плътта си, само да е здрава тя, а нека Магдалина изчезне. Ако можеше да става замяна, ако непременно един от тая къща трябва да отиде при Дано, нека бъде тя, Магдалина, чийто живот вече не е живот, която е изживяла всичко хубаво, което един човек може да изживее на земята. Но нека остане това дете, което е невинно, което има още дни на радост пред себе си.

И повече от всеки други път през тия дни и нощи тя се почувства грешна, виновна, престъпна. Падна на пода, удари чело долу и страстна молитва разкъса гърдите ѝ.

Каква бе тая молитва? В никой молитвеник я нямаше. Това бе молитва на нейната душа, на ней-

ното сърце, на цялото ѝ същество, сбрано и устремено към неизвестното провидение, което бе я пратило тук долу, на земята, и сложило на слабите ѝ плещи непоносими тежести. Това бе разкаянието на едно сърце, което виждаше заблудите си и ги слагаше пред съда на оня, който има власт да прощава. Тя слагаше на къпоните на неговия съд страданията си на една страна, греховете си на друга. Тя молеше прошка и пощада. Тя се съзнаваше, че е престъпила някаква висша повеля и че се разкайва. Тя обещаваше, като дете непослушно и неразумно, да не върши вече грехове. Заричаше се да не мисли за нищо друго освен за децата си. Кълнеше се в живота си, че ще изпълни клетвата си. Ако бог сега чуе молитвата ѝ, ако той върне живота на детето ѝ, тя ще бъде примерна майка. Ето, тя се отрече от всичко досегашно, ето, тя посветява сърцето си само на бога и на децата си. Тя няма да престъпи тая клетва, тя няма да се отклони от пътя си.

Сълзите, които бликаха от очите ѝ, я облекчаваха, риданията, които притискаше в гърдите си и които се изливаха в беззвучни хълцания, я довеждаха до припадък. Тя сложи глава на пода и замря. Сякаш животът изтичаше от нея.

Така я намериха на съмване Вяра и Надежда. Тя стана като замаяна, приближи се до леглото на детето. Любка спеше и дишаше спокойно. Кризата бе минала.

Когато се вчесваше пред огледалото, Магдалина видя цялата си коса побеляла.

Същия ден пощенският раздавач донесе писмо от Борис Ковачев. Магдалина го прочете над спиртника, над който подваряваше мляко за Любка. Той молеше да му съобщи има ли нужда от нещо, за да ѝ услужи. Би ѝ предложил малко пари, ако

не знаеше каква е горда и как ще вземе това като оскърбление. Оплакваше ѝ се, че макар да е толкова живял, той все пак си е останал един неопитен човек, който не знае как да спечели доверието на такива като нея и да се доближи така до тях, че да не ги оскърбява. Обясняваше това с коравината си и с досегашния си егоистичен живот. Уверяваше я, че се мъчи, като не я вижда, че е станал раздразнителен и са се усилили признаците на неговата болест. Кърпичката, която тя е забравила у тях при последното им свиждане, му напомня постоянно за нея и го тревожи. Никога досега той не се е чувствал така увлечен и така преган на една жена, дори в ранната си младост. Той живее сега само с надежда да я види пак. Кога ще бъде това? Дали на детето не е вече по-добре и тя може да се отдели от леглото му поне за един час? Той е взел вече отпуск, но не отива още да прави бани, а чака нея. Ще бъде най-щастливият човек, ако тя му се обади. Той сега вкъщи и я чака всеки момент.

Магдалина препрочете писмото два и три пъти. Някои места препрочете още няколко пъти. После доближи листа до синия пламък на спирта и загледа как се гърчеше и почерняваше това послание. Пепелта хвърли в кофата за смет и отърси пръстите си.

Да, той беше корав човек и егоист. Не можеше да ѝ съчувства така, както тя би желала да види съчувствието му. Дори в това писмо той говореше повече за себе си, отколкото за нея. Не можеше да почувства нейната мъка, не можеше да разбере нейното положение. За него бе важен сам той и тя, Магдалина, като едно от многото му увлечения. Магдалина, която имаше своите мъки, бе само една пречка за неговите удоволствия. Магдалина, която побеля в една нощ, бе чужда за него. Беше

му близка оная, другата, в неговата квартира, която бе забравила децата си, честта си, задълженията си. Но оная Магдалина умираше вече, умираше, макар и с големи мъки и страдания.

Мълчаливо ридане разкъсваше гушата ѝ. Очите ѝ се наливаха със сълзи. Делеше се с нещо по-силно, отколкото бе мислила – с част от самата себе си, с нещо скъпо, като дете от нейната утроба. Умираше една голяма надежда – надежда за щастие. И тая надежда не бе нещо като прищявка, както мислеше отначало, а живо свързана с нея.

Да му пише? Не. Тя се страхуваше, че ще се издаде в писмото си. Не може спря думите да не кажат това, което сърцето ѝ оплакваше. Тя ще избере друг начин да се отдели от него. Не ще се среща с него, ще го помоли да я остави. Той ще замине за баните. Това е много изгодно. Поне на първо време не ще има възможност да я преследва, когато тя излиза от работа.

Той я посрещна още първия ден, когато отпусъкът ѝ свърши и тя отиде на работа. В очите му имаше молба и тревога, дори страх. Той се взираше в отслабналото лице на Магдалина и ръцете му трепереха, когато ѝ подаде ръка.

– Магдо, какво е станало с тебе, мила? – попита той с треперещ глас.

Магдалина свали шапката си. На челото ѝ паднаха остри бели коси. Очите ѝ го гледаха тъжно-изпитателно. Той се усмихна.

– О – каза той, – и моите са бели.

И сега той пак все себе си вземаше за мярка, за себе си мислеше. От що бяха побелели косите ѝ – това малко го интересуваше.

– И сърцето ми побеля – каза тихо Магдалина. – Ти това не можеш да разбереш и никога не

можеш го разбра. Само майка би го разбрала.

Той пак се усмихна, тоя път с обичната си подигравателна усмивка. Магдалина усети как в сърцето ѝ расте негодувание.

– Затова отсега нататък не ме търси – каза тя сърдито. – Не се опитвай отново да ме увлечеш. Сбогом.

Тя го остави на улицата и бързо се върна вкъщи. Лудо прегърна тя оздравяващата Любка и заплака над стриганите ѝ коси. Детето я прегърна с отслабналите си, бели като сняг ръчици и устните му, още загорели от огъня, се допряха до бузата ѝ.

– Моята мамичка, моята добра мамичка – шепнеше то.

– Да, детенце, твоята мамичка няма да те остави никога, никога, никога. Нито тебе, нито сестрите ти. Никога, никога, никога.

В дома ѝ продължаваше същият мир, който болестта и грижите около болната бяха създали. Всичко бе наред, Вяра и Надежда се отнасяха с Магдалина така мило, както никога досега не бяха се отнасяли. Те я освобождаваха вече от много къщни грижи, преваряха се да ѝ услужват. Нейната силна тъга, нейната грижа за сестра им, побеляването на косата ѝ им подсказваха, че тук беше се извършило нещо по-значително, отколкото думите можеха да обяснят. Те не се чувстваха виновни към майка си никак, те не мислеха, че с нещо са я огорчили. Те само виждаха нейните страдания и се прекланяха пред тях, без да ги разбират.

И в канцеларията нейната отпадналост и измененията, които бе направила във външността ѝ болестта на детето, я покриха сякаш с някакъв ореол.

VII

Лятото на тая година бе горещо, душно и ветровито. Духаха топли ветрове и попарваха листата на дърветата. В градините само, дето поливаха, моравите бяха златни и зелени и Витоша зеленееше все тъй в трептящата мараня. Ковачев не бе могъл да понася жегата и замина за Банкя, за да се къпе и за да лекува недъзите си. След първата среща, когато Магдалина му каза да не я търси вече, той се опита още няколко пъти да се доближи до нея, но тя го забелязваше отдалече и бързо избягваше. Всеки ден изменяше пътя си. Минаваше по непреки улици, заобикаляше, само да не го срещне. Понеже той се опита да я причаква около канцеларията ѝ, тя се ссружи с Тина Богданова и излизаше от работа с нея. На няколко пъти, като изкривяваше поглед, тя го забелязваше, че минава по другия тротоар, и струваше ѝ се, че прочита в очите му понякога молба, а понякога гняв.

Тя се успокои, когато не го виждаше вече по улиците, и все пак ѝ домъчня. Нещо се бе изгубило от живота ѝ. Може би една привичка само? Тя имаше поклонник, когото не искаше да среща. Сега той не бе тук и тя се чувстваше почти нещастна. И се бореше в сърдната си с недоволството си, което раснеше отново и което се изливаше по повод на неща, които нямаха никакъв досег с причината на разразнението ѝ.

Отново домът ѝ се видя празен и неуреден. И отново пак децата ѝ, особено двете по-големи дъщери, я сърдеха с нехайството си.

По това време с нея започнаха да се случват странни и нечакани неща. Някакво изменение ставаше в нейния организъм, някаква тайна работа, която бе вън от човешкото внимание и воля, и

една смътна тревога и страх обземаше сърцето ѝ. Тя се усещаше отмаляла, ставаше от сън с натезала глава, работеше и вкъщи, и в канцеларията сякаш без сърце.

Понякога я нападаше някакъв безпричинен ужас от нещо. Сърцето ѝ тупаше тревожно, жилите на слепите ѝ очи чукаха и студен пот я избиваше. Във въображението ѝ се редяха страшни и тежки картини на всичко лошо, което бе видяла през живота си. Безжизнените трупове на баща си и на мъжа си, чиято смрад не можеше да заглуши нищо и тя имаше впечатлението, че го диша и сега, един премазан от трамвая нещастник, когото бе видяла някога при една разходка с Дано до Княжево и когото бе съзерцавала само един момент, понеже Дано беше ѝ закрил очите с ръка и бе я отвялял по-далече от опасното място, едно кученце, бяло и хубавичко, което издъхваше в локва кръв на улицата, смазано от автомобил, и чийто страдалчески и молец поглед виждаше така ясно сега, след толкова години, като че ли беше пред нея пак. Изплувваха в паметта ѝ страшните разкази за разбойници, слушани с трепет в детинство, за убийства без причина, за престъпления, които смразяваха кръвта поради извратеността на престъпниците, разкази за войните, които Дано не обичаше, но от които не можеше да избяга, понеже те бяха неговите най-ярки спомени и които тя бе слушала с такъв трепет и мъка. Вестниците гонасяха всеки ден описания на ужаси: наводнения, пожари, земетръси, чудовищни убийства и мъчения, граждански войни, бунтове и безредици, дето гинеха наедно прави и неправи, праведни и грешни. Светът се превръщаше в една огромна кланица, дето страданията бяха много от радостите и дето радостите губеха сладостта си поради чрезмерността на страданията,

които ги съпътстваха. Против човека беше всичко, дори самите човечи.

Една вълна от тъмнина нахлуваше в душата ѝ, в очите ѝ причерняваше, когато не можеше да спре моя поток от спомени и мисли, който я уморяваше и разстройваше.

Тя спеше лошо, тревожно, будеше се, вслушваше се в шумовете около къщата, сърцето ѝ трепваше при всяко шукване, при всяко изпукване на мебелите. Ако някой пиан минеше по улицата и с висок и грезгав глас се провикнеше, тя усещаше как замираше сърцето ѝ от страх, тя, която се имаше за сърцата досега.

Тина Богданова, с която тя особено се сближи това лято, допринасяше за нейните тревоги. Тая нещастна жена бе увлечена от спиритизъм и извикване на духове. Магдалина не искаше да присъства на техните сеанси, но слушаше фантастичните разкази на Тина и се плашеше от страшните духове, които дебнеха нейната приятелка навсякъде. Тина Богданова живееше в моя необикновен мир от болна фантастика като у дома си. Тя имаше свой дух покровител и свой дух неприятел. И неприятелят бе по-силен от добрия дух. Той ѝ правеше толкова много неприятности, той попречи да я повишат в службата, на него се дължи, дето мъжът ѝ се побъркал, а децата ѝ са недъгави. Тя имаше поне това утешение, че знаеше кой ѝ причиняваше тия пакости.

След всяка такава беседа с Богданова Магдалина се чувстваше още по-тревожна. Към причините на нейните човешки страхове, които очите ѝ виждаха и ушите ѝ чуваха, се прибавяха сега някакви невидими и страшни същества, които чакат само сгоден случай, за да озлочествят и без това нещастния човек.

Към душевните мъки се прибавиха и физически. Душевните страхове и насоката на мислите и спомените ѝ все в една мрачна област излюпиха в полога си змийските яйца на физичните недъзи. Заболяха я и започнаха да се рушат зъбите, явиха се някакви подвижни невралгии, които днес удряха главата, утре – стомаха или костите. Ревматични болки в най-топлото време, когато те не би трябвало да се явяват, трески, които хининът не можеше да угаси, неразположения без име, неопределени и загадъчни, които идваха без причина и си отиваха без причина, нервни кризи, които стягаха челото като с обръч и после си отиваха след една чаша студена вода. Страх, който предизвикваше сърцебиене до припадък, и след това някаква глупава веселост и лекомислие.

Ако имаше нещо, което я крепеше, то беше работата и грижите ѝ. Тя знаеше старото правило, че бедният няма право да бъде болен. Тя нямаше възможност да гали болестите си и да се спира, за да изследва неразположенията си. Тя отиваше при лекаря на учреджението, вземаше покорно лекарства и влачеше неразположенията си от къщи в канцеларията и от канцеларията вкъщи, заета твърде много с грижите за хляба свой и на децата си.

Понякога я нападаше страх, че ще умре. Имаше минути, когато смъртта ѝ се струваше желана. Но и тая мисъл не можеше да се загържи и обгали в ума ѝ. Ех, най-после и до нея ще дойде ред, както до всички. Но тя сега има работа, тя има още толкова много задължения... Смъртта може да почака, трябва да почака.

Големите деца искаха големи грижи. А заплатата си оставаше същата. Не я повишиха, не смятаха за нужно да вникнат в нейното положение. Тя

трябваше със заплатата си да нахрани, облече, образова и приготви за семеен живот своите три дъщери. А Вяра, вече свободна, едва сдържаше негодуванието си от бедността. Нима тия няколко лева, които им даваше майка им за бонбони — и на трите, — можеха да нахранят буїния купеж за удоволствия, така естествен за едно столично момиче? Стигаше да се срещне с другарките си от гимназията, и тя узнаваше толкова хубави и примамливи неща, от които бе лишена! Една е отишла да летува в Чамкория, във вилата на баща си. Друга заминала за Варна с цял куфар бански премени. Имаше една, която е заминала дори в странство. Тя беше предмет на завист у всички: навярно е отишла да си избира премени за през есента и зимата чак в Париж! Но дори и по-небогатите, и те отиваха някъде през лятото — в Банкя, по-близките летовища, по селата. Само тя оставаше тук — да се пече по улиците и да се задоволява с кратки разходки из Борисовата градина. И нямаше възможност поне на кино да отиде! Ето, Стефана Маргаритова си прогала учебниците и с тия пари ходи на кино понякога, а Вяра не може да направи дори това: нейните учебници трябват за Надежда, а после навярно по тях ще учи и Любка.

Какво я чака занаят? Студентство? С толкова малко пари, все така да се свида и да живее като калугерка, без никакви удоволствия? Тя не иска да укорява майка си — майка ѝ прави всичко, каквото може, — но и тя е била млада, нали? И тя е имала своите забавления, както иска да ги има и Вяра. Тя седи въщи и шие, тя непрекъснато шие, откак се е запомнила. Шие бъдещата си прикля за неизвестния мъж, който ще се яви някой ден да я нарече своя жена. Шие риза за него, шие нощница за него, шие риза и гащи за баща му, рокля за майка

му. Майка ѝ иска да не се посрами, когато ще я жени. Но не е ли смешно да шиеш грехи за неизвестен човек? Кой е той? Какъв е той? Да, ако бъде тоя, който си е избрала, добре. Но ако бъде някой, който майка ѝ избере, а тя ще избере някой подобен на нея, който не обича театъра и не разбира ни от музика, ни от веселба, тогава?

Вяра ходеше като замаяна из къщи, луташе се по улиците и премираше от незадоволени желаниа. Живот, това майка ѝ наричаше живот! Да се затвориш в някоя канцелария, да пишеш никому непотребни неща в някакви тефтери, да получаваши просияшка заплата, да трепериш на стотинката и да се отказваш от най-достъпните удоволствия! И тя, Вяра, в своите двадесет години, привързана към тая биволска кола, ще се влачи така цял живот, докато навън летят автомобили и музиката зове на танц и свободен живот!

Тя се спираше пред огледалото и то ѝ казваше, че е хубава. Бе висока, стройна, малко повече тънка, отколкото би желала, с кестеняви очи под гъсти вежди, които бе пуснала да растат, след като бе наказана, загдето ги е оскубала. Тя знаеше много добре, че ги остави да растат не поради наказанието. Оня, когото тя обичаше, беше ѝ казал, че е по-хубава с гъстите си вежди. Той харесваше и устата ѝ. Добре очертана, с тънки линии, малко голяма наистина, но би се посвила, ако бузите ѝ бяха по-пълни. Тия бузи бяха матовобледи и с лека руменина, носът ѝ се издаваше малко напред, остър и с трепетни ноздри, а брадичката се очертаваше строга, с малка трапчинка. Да имаше трапчинки и на бузите, щеше да бъде още по-добре, но той казваше, че трапчинки по бузите на трагическа актриса не приличат.

Той беше актьор от провинциален театър,

мечтаеше да постъпи в Народния театър и последният сезон бе стоял без ангажимент в София, понеже бе се скарал с режисьора на трупата. Той беше амбициозен, той искаше да играе големи роли, но го онеправдаваха тия простаци. Той се готвеше сега за изпита в Народния театър, за който се готвеше и тя. И когато той изпит бъде свършен успешно, и когато те станат истински артисти... о, тогава, тогава, тогава... Славата щеше да дойде като богиня на изобилието, почестите щяха да донасят пари и Магдалина Данева, нейната мила майчица, ще си почине под сянката на нейната и неговата слава.

Тя се готвеше тайно от майка си. За нейните срещи с Чемеров знаеше само Надежда. От две години продължаваше тази любов, която бе съчетана с амбицията и с желанието за свобода. Не си пишеха, но се срещаха по за няколко минути в бозаджийницата. Той ѝ разясняваше началата на декламацията и „вътрешните преживявания“ и веднъж дори отиде у тях, и те изиграха една сцена от „Иванко“ пред сестрите ѝ. Това остана тайна от майката. На Любка бяха казали, че ще огорчи майка си, ако каже, че е идвал чужд човек вкъщи, и Любка, която се страхуваше най-вече от огорченията на майка си, замълча. Надежда беше съучастница в заговора.

Но изпитът в Народния театър донесе разочарование. Чемерова изслушаха колкото за лице, на Вяра обърнаха повече внимание, но не я приеха дори за любителка.

Няма справедливост в света, а още по-малко може човек да я търси в Народния театър! Чемеров се подчини на необходимостта – той вече три пъти беше пропадал на такива изпити – и успя да се ангажира в една провинциална трупа. За Вяра също имаше място там, ако пожелае. Режисьорът на

тоя провинциален театър бе я видял на изпита и мислеше, че от нея може да излезе нещо. „Само ако не подражавате на Чемеров – беше ѝ казал той и широкото му бръснато лице бе се усмихнало като пълна месечина. – Чемеров е загубен, той има лоша школа и може само да изкълчи таланта ви.“

Цялата трупа заминаваше в едно провинциално градче да готви репертоара си. Това се правеше за икономия, понеже парите, с които разполагаше директорът, бяха малко. На Вяра дадоха три роли и тя започна да ги учи. Можеше да замине и по-късно, след петнадесетина гена, но да е добре заучила ролите си. Чемеров, който живееше при родителите си в София, също така щеше да замине по-късно.

Сега, след като всичко бе вече свършено, Вяра се уплаши и не знаеше какво да прави. Да каже на майка си? Но майка ѝ не ще се трогне нито от желанието ѝ да стане актриса, нито от заплатата ѝ. Наистина заплатата ѝ не беше толкова висока, но все се приближаваше до заплатата на майка ѝ. Дали пък това не ще я трогне?

Но недоуменията ѝ се разрешиха много по-скоро, отколкото очакваше – разреши ги директорът на театъра: той телеграфира на Чемеров да тръгне веднага с Вяра Данева. Пращаше и пари за път.

Едничкият съветник на Вяра беше сестра ѝ Надежда. И тя пое грижата да успокои майка им.

Нямаха куфар, в един чаршаф обвиха и свързаха дрехите ѝ. На гарата я изпрати Надежда и Вяра плака на рамото на сестра си, като че ли се гелеше завинаги с нея. Едно писмо с обясненията ѝ тръбваше да бъде предадено на майка ѝ.

И пак така, както при болестта на Любка, Магдалина почувства, сякаш живот изтичаше от нея, и припадна. Писмото на Вяра бе много мило и

покорно гъщеринско писмо. Тя пишеше на майка си, че не е могла да противостои на увлечението си по изкуството, че не може вече да понася мъките на майка си, която се просто убива от грижи по тях, че иска сама да печели пари и да не ѝ тежи, че заплащата, която сега, като на начинаеща актриса, ѝ са сложили, е наистина малка, но че тя, добре възпитана от майка си в икономици, ще може да отдели по нещо и да праща на по-малките си сестри.

„А когато, мила моя и слагка майчице – завършваше писмото, – стана голяма актриса и ти започнеш да се гордееш с мене и с моята слава, тогава ще забравиш огорчението, което сега ти причинявам, и ще можеш да забравиш, че някога си се измъчвала в тая противна канцелария, понеже не ще има нужда тогава да работиш, а само ще седиш и ще се наслаждаваш от живота и славата на гъщеря си.“

Всичкият гняв на Магдалина се изля върху Надежда. Неумолимо и настойчиво тя изтръгна от нея всичко, което двете сестри бяха таили досега от нея: срещите с Чемеров, изпита в Народния театър, преговорите с директора на провинциалния театър.

След една седмица тя остави при Милан и Радка своите две гъщери и тръгна да търси Вяра.

Отдавна не бе пътувала Магдалина и сега пътуваше, без да вижда нищо от това, което се мяркаше пред очите ѝ. Мълчаливо седеше в ъгъла на вагона и премисляше живота си и прекарваше през ум всичко, което е могло да доведе Вяра до нейната постъпка. Имаше вина у нея, тя знаеше тая вина, която никои освен нея и Ковачев не знаеше, но имаше нещо, което не бе зависило от нея, нещо по-силно, по-непреодолимо от всичките ѝ желаня и кроежи. Това нещо, тя добре виждаше, бе бедността. Вяра беше се отегчила от постоянната сиромашия. В сво-

ята младежка неопитност тя си мислеше, че стига да излезе от под майчиното си крило, и ще успее повече от майка си. Ако Магдалина бе богата... може би други злини щяха да я преследват, но не тия, които сега я гонят да отиде да вземе гъщеря си.

VIII

– Полека, бабо, че ще разсипем черния хайвер! – извика ѝ един млад, бръснат човек, който носеше грамадна пръстена тенджера, от която се вдигаше пара.

Тя се сблъска с него на вратата на къщата, гдето, според както я упътиха, „сеяха актьорите“. Тя влезе в един двор, постлан с плочи, и се запъти към къщата, от която се чуваше високо пеење на мъжки и женски гласове, прекъсвано сегиз-тогиз от буен смях. Тя позна песента, която пееха: тя бе същата, която бе Вяра съчинила, за да осмее яденето вкъщи:

*Ние вече сме изели
всичкий боб и всичко зеле,
що ги има по света...*

Магдалина се спря за миг и различи в пороя от гласове високия глас на нейната Вяра. Човекът с тенджерата се блъсна в нея и се сепна.

Тя влезе след него в една широка стая и пред очите ѝ се откри странна картина: десетина мъже и жени, повечето млади, бяха се струпали около внесената тенджера и с лъжици в едната ръка и по комат хляб в другата весело и шумно се готвеха да ядат.

– Яжте, песоглавци – извика моя, който бе се блъснал о нея. – Догде е жив Странджата, ще гледувате, ала от глад няма да умрете!

– Ура, да живее Странджата, храбрият знаменосец! – извика Вяра и в тоя миг съзря майка си. Лъжицата падна от ръката ѝ и коматът се търколи по дъските на масата. Лицето ѝ побледня и тя се сниза на стола си.

В миг настана смущение. Всички обърнаха погледи към вратата и видяха една стара жена с вежди грехи и износена шапка, с чадър в едната ръка и с чантата в другата.

– Хайде, тръгвай с мене! – каза Магдалина, без да поглежда другите, а с поглед, отправен само към Вяра.

Фасулената чорба гимеше на масата в тенджерата, но никой не обръщаше сега внимание на нея. Всички гледаха с недоумение и учудване тая сцена. Разменяха си само неми погледи.

Вяра се опомни и прокара ръка по челото си.

– Мамооо, как ме уплаши! – каза тя.

– Ама тая е, значи, майката на нашето Верче! – извика с буйна радост човекът, който бе внесъл тенджерата. – Та защо не кажете бе, госпожо, защо не се обадите?!

Той се спусна към нея, в миг я освободи от чадъра и чантата, целуна ѝ ръка, подхвана я под мишница и я поведе към масата.

Тогава се струпяха всички около нея, започнаха да викат, да се смеят, да ѝ целуват ръка, да я потупват по раменете, едва ли не на ръце да я понесат. Без да усети как, тя се намери замаяна от това необикновено и така буйно проявено внимание до масата, седнала между двамата мъже, и пред нея вдигаше пара една чиния: добре зачервен фасул.

– Това е нашият черен хайвер, майко! – викаше един.

– А нашето тригодишно винце е пивко и руй-

но, буйно! – извика друг, като наливаше чиста вода в чашите.

Магдалина млъчеше. Колкото за приличие, тя сръбна няколко лъжици чорба и изяде няколко трохи хляб. Разглеждаше тия младежи и се мъчеше да не се поддаде на тяхното безгрижие. Между тях имаше две жени с напудрени и направени лица, пълни и отпуснати, но весели като всички, въпреки ония следи, които не могат да заличат никакви мазила, следите на годините, на грижите и лишенията. Те я поглеждаха внимателно и оценяваха роклята, шапката и годините ѝ. Тя ги намрази още щом ги съгледа.

За другите тя бе център на постоянно внимание. Те не се уморяваха да ѝ услужват, да я коткат и да ѝ правят комплименти. Един ѝ предлагаше да остане с тях, да се грижи за яденето и гардероба. Друг намираще, че тя би могла да се опита в някоя роля, но не казваше в каква. Едно плахо русо момиче, пълничко и засмяно, което седеше до Вяра и мятеше уплашени погледи ту към нея, ту към майка ѝ, постоянно ѝ се усмихваше, щом срещнеше очите ѝ. Млад един момък с изпито лице и буйна коса, навярно Чемеров, я гледаше със спокоен поглед право в очите и не мигаше.

Обедът купеше от смехове и закачки. Кукотеха се като луги.

Един изпя с еврейски акцент един mogen шлагер, друг разказваше арменски анекдоти, трети подражаваше важните обноски на директора.

По едно време ѝ мина през ума, че това те правят навярно за да я отвлекат от обяснението ѝ с Вяра, че това е някакъв заговор да не ѝ дават да се доближи до дъщеря си. Но те бяха така непосредствено весели и искрени, че тя трябваше да изгони от главата си всяка подобна мисъл. Освен това

правеше ѝ впечатление онова приятелско отношение, което те имаха към нейната Вяра, приятелство, смесено с някаква надежда и почит. Като ставаше дума за Вяра, всички лица светваха. Но не, не всички... От нейното внимание не можа да избегне, че ония двесте, намазаните, не я обичаха.

Как изминаха два часа – тя не усети. Всички се вдигнаха и се заприготвиха за репетиция. Обличаха палтата си, пригладжаха косите си, лъскаха обувката си. Вяра също така се заприготвя, но хвана под ръка майка си и я отведе настрана.

– Мамо – каза умолително тя и съзри се появила на очите ѝ. – Ела с нас в читалището и поговорим с директора. Ако много настояваш, аз ще си гойда с тебе. Но помни, че цял живот ще бъда нещастна, цял живот.

Магдалина се съгласи да се срещне с директора. Тя беше твърде много изненадана от това, което видя и чу. Никога не предполагаше, че може да съществува такава весела сиромашия, каквато имаше между тия хора. Дали пък нейната Вяра нямаше право, като предпочиташе тая безгрижна бедност пред бедността, пълна с тежки мисли, която нейната майка можеше да ѝ предложи?

Директорът и жена му – и двамата пълнички, розовички, прилични един на друг като брат и сестра – я посрещнаха много любезно и поръчаха да донесат сладко и кафе. Като разбраха за какво е дошла, че иска да прибере гъщеря си, и двамата плеснаха с ръце и почти в един глас извикаха:

– Как? Вяра Данева? Ами тогава какво ще стане с нашата трупа?

И като стана от стола си, директорът се приближи до нея и започна да я убеждава. Знае ли тя каква гъщеря има? Подозира ли тя таланта ѝ? Та

Вяра Данева е талант, какъвто рядко се среща! Той има намерение да я направи велика актриса, една българска Сара Бернар, една слава на семейството и на отечеството. А какво може да чака, ако погребее таланта си и тръгне да учи деца или да изкриви гръбнака си над някоя канцеларска маса? Вън от това, че ще бъде нещастна цял живот, понеже ще бъдат потиснати най-светлите ѝ пориви за творчество, за изкуство, но ще бъде и в тежест на майка си за известно време. Да, той знае какво мисли госпожа Магдалина Данева: тя се страхува, че средата, в която Вяра ще живее, ще я разврати, понеже госпожата я е възпитала в строга нравственост, както погубава на една истинска, българска майка. Какво заблуждение, каква клевета! В неговата трупа да стане това? Никога! Ето той има три момчета и три момчета, неженени. Тя ще узнае, че тая зима в неговата трупа ще има три сватби. Нека не мисли, че това ще стане без знанието на майките, не. Но Вяра се намира под непосредното наблюдение на него и на жена му. За нейната чест отговарят те двамата. Той залага живота си, ако се случи нещо осъдително с Вяра. Нима тя ги мисли така лекомислени? Та той и жена му са по-строги от самата майка!

Жената на директора я подхвана от своя страна. Тя беше още по-убедителна от мъжа си. Тя също виждаше във Вяра бъдещата българска Сара Бернар. Но понеже дълго бе живяла с актьори и сама бе актриса, тя знаеше много добре какви пречки има в пътя на начинаещата актриса. Тя има нужда от покровител против завистта на другите (Магдалина си спомни двете възстари жени на обета), от упътване, от наставление. И Вяра е имала късмет, че е попаднала при тях. Те са я обикнали като своя гъщеря. И те имат деца, макар и не

толкова възрастни, колкото Вяра, те знаят какви грижи и отговорности носят децата. Нека госпожа Магдалина бъде спокойна за всичко.

Освободиха Вяра от репетиция, за да се види с майка си насаме. Майка ѝ дъщеря излязоха навън и седнаха под немощните акации в пращната градинка на читалището. Вяра избра такова място, което не можеше да се наблюдава от залата на репетициите, и като седна на пейката, заплака.

— Мамо, мамо, не ме вземай, остави ме да играя на сцената и ще видиш, че всичко ще бъде добре — ридаше тя на скута на майка си. — Какво ме чака, ако не постъпя на сцената? Не искам повече да се мъчиш за мене, разбери, не искам! Като те гледам, сърцето ми се къса. Поне хляба си ще изкарвам, в най-лошия случай. А пък всички казват, че имам талант, всички очакват от мене толкова много. Дават ми най-големите роли и аз самата започвам да се плаша как ще ги изиграя. Но ще ги изиграя, мамо, съжалявам, че не ще бъдеш тук да ме видиш, но ние ще дойдем и в София и там ще видиш какво мога. Мамо, мамичко, едно гърло по-малко ще има да храниш. Нека Надежда и Любка се хранят по-добре, аз ще пращам оттук, колкото мога.

Знаеш, мамо, аз мога да ти кажа какво мислиш ти сега: как ще се ожения и за какъв човек — продължи Вяра. — Но в София кой ще се повлече подир момиче без никаква зестра? Та аз ги познавам по очите, мамо, още като ми заговорят — търсят да се сблизят с бедно момиче, за да им стане любовница, а пък за женитба не мислят. Аз така ги отпъждах. Казвах им: от любов не разбирам, търся да се ожения, и те ме оставяха. Сега моя, дето е с мене, Чемеров, да не мислиш, че съм умряла за него? Той мисли да се жени за мене, но всички казват,

че той е изкълчен талант, има лоша школа. Той мисли да се държи в трупата, като има такава талантлива жена като мене, но ще му пресегне. Аз не ща сега да бързам, мамо, аз ще постъпя според твоите думи всякога, ти добре си ме наставлявала и аз помня твоите наставления. Вярвай ми, мамо, твоята Вяра няма да те посрами, ще видиш.

Сърцето на Магдалина Данева не беше от камък. А умът ѝ бе замаян от тоя нов, упоителен въздух, който бе вдъхнала с влизането си между тия хора. Освен това директорът и жена му изглеждаха порядъчни.

Самос Чемеров не пожела да се запознае Магдалина. Той ѝ направи лошо впечатление още от пръв поглед.

Изпратиха я на гарата всички. Директорът ѝ съобщи, че дава малко повишение на Вяра.

— Това тя ще праща на малките си сестричета — добави той. — По-право аз ще го пращам. Оставете агреса си, госпожо.

Магдалина Данева се върна в София с едно чувство на купувач, който излиза от дюкяна, гдето е купил нещо, подозира, че е измамен, и все пак не може да каже с какво и как са го измамили: той не разбира от платове или кожи, а продавачите са го отрупали с толкова специални подробности, с много нечувани от него названия и са били всички така любезни, че той смутено е платил стоката, а на излизане пресмята и се чуди, и разглежда покупката, и все си мисли: „Излъгаха ме, но как стана това?“

Имаше в душата ѝ неприятното усещане, че се е намесила неопитно в една работа, гдето трябва по-голяма опитност и мъжки ум. Имаше някаква измама тук, нещо, което тя не можеше да определи какво беше. Или може би недоумението ѝ про-

изтичаше от това, че тя за пръв път се събра с такъв род хора? Те не приличаха на другите. Там, дето другите биха плакали, те се смееха, там, дето другите биха навели глава от тежки мисли и грижи, те се шегуваха и пееха. А нейната Вяра се чувстваше между тях като била и пребила. Нейната малка Вяра стъпваше на краката си сама, без майчина помощ, и говореше с майка си като с равна. Никога по-рано тя не би си позволила да говори на майка си така свободно за любовни работи. А сега ѝ наговори какво не!

Навеждаше глава Магдалина Данева и мислеше: „И трите така една след друга ще тръгнат по свой път.“

– Вяра остана в трупата – съобщи тя на Надежда и Любка, които я чакаха с нетърпение. И Магдалина забеляза, че и двете се зарадваха.

Милан и Радка, които се явяваха винаги, когато тя имаше някаква нужда, също така не посрецигнаха зле тая вест. Не са всички актриси все еднакви я! Има и порядъчни. Пък има и такива, които печелят много пари. И във вестниците пишат за актрисите от киното какви пари получават: милионите с лопата ги ринат.

Много мисли след това пътуване Магдалина. Прекарваше през ум поведението си, осъждаше се, критикуваше се. Не тъй, както мечтаеше тя, се нареждаше животът на дъщерите ѝ. Вяра сама си избра кариерата и навярно сама ще се ожени. Ето нà, тя нищо не знаеше за нейния вътрешен живот, а дори отношенията ѝ с мъжете не би могла да следи. От две години се е познавала с Чемеров, чер чермер да го удари, и майката не е знаела нищо. Не е ли по-добре да поотпусне юзгите?

С какво ще я изненада Надежда? Какви съдби

чакаха Любка? Те растяха и се развиваха бързо. Не беше ли по-добре да ги остави по-свободни, да не ги ограничава толкова? Тогава те, негли, ще бъдат и по-откровени с нея?

Не, не можеше да стори това. Така както бе възпитавана, искаше да възпитава и тях. Боеше се от всяко нововъведение в своя живот и в техния. Така ще продължава и занапред, ще бъде пак тъй строга и с тях, както беше и с Вяра, па нека бог отсъди тя ли е имала право, или те.

IX

Магдалина видя през тая първа година на Вериното актьорстване, че наистина товарът ѝ по-лекна. Не само разноските бяха по-малки – в самата къща имаше повече мир. Надежда бе скромна и твърде заета с уроците и книгите си, дотолкова, че Магдалина трябваше понякога сама да я отвлича от заниманията ѝ. Не беше за момиче такава дълбока наука. Нека бъде малко повече отдадена на къщна работа, нека шие и плете повече, отколкото да чете.

Но Надежда се подсмиваше и подсвиркваше подигравателно. Тоя проклет навик нищо не можеше да го изкорени. Подигравателната усмивка се явяваше винаги, когато майка ѝ четеше наставления. Тя дори не приемаше да отговаря. Само си вдигаше очите от книгата, поглеждаше майка си под око, усмивките ѝ помръдваха на една страна и след това се свиваха и едно тихо свирукане се разнасяше от тях.

– Ти освиркваш моите думи – сърдеше се Магдалина.

– Не, мамо – отговаряше спокойно Надежда. – Само облекчавам по тоя начин досадата си.

Проклетницата! Тя се подиграваше с майка

си! Магдалина купваше, караше се, ядосваше се. Надежда не отговаряше.

Впрочем Надежда не беше нито непочтителна към майка си, нито безгрижна за къщната работа. Сега тя управляваше домакинството, без Магдалина да се сети как стана това. Тя нагласяше обеда, тя преварваше майка си сутрин, тя отиваше да купува на бакалницата. Полека-лека сметките минаха под нейна команда. Смяташе бързо, пазареше се за стотинката и не позволяваше ни на себе си, ни на другите излишни разходи.

На Надежда се дължеше и това, че те започнаха да ходят всяка неделя вън от града в околностите и да прекарват там на чист въздух целия ден. Магдалина се противеше отначало. Виждаше ѝ се губивреме да се изтяга под сенките и да не върши нищо. Но Надежда упорито настоя и сполучи да склони майка си. Магдалина вземаше заедно с яденето и грехите и работа за тоя ден. Тя продължаваше и вън, на полето или в планината, да шие и да кърпи. Но и тя сама видя, че си почиваше там по-добре и че в понеделник отива на работа по-бодро.

Зиме, когато не можеха да правят излети и зимните дни бяха къси, Надежда все пак използваше празника за малки разходки наблизко в околността. Тия разходки зиме и летните и пролетните излети разсейваха и разтушаваха Магдалина, а пък за здравето на Надежда и Любка бяха явно благотворни.

Тук беше се излъгала в дъщеря си. Като я гледаше още от дете такава свита, безгласна и некрасива, постоянно вдадена в уроците си, Магдалина смяташе Надежда за безлична и тъпа. Вяра учеше уроците си сякаш на шега, Любка запомняше всичко още в клас, а Надежда трябваше да седи и да повтаря над книгата всеки урок. А сега, като по-

отрасна и като отиде така ѝ в провинцията, тя изведнъж зае командно положение вкъщи и – Магдалина трябваше да признае – вършеше някои работи по-добре от майка си.

Магдалина се подчини. Това най-после я облекчаваше. Нали за това се грижеше и тичаше, и се тревожеше, и чиновничестваше: да отхрани дъщерите си и да ѝ бъдат помощ и отмяна? Тя никога не бе мислила, че ще бъде на тяхна изгръжка – да пази бог да изпадне готам, – а ето че на няколко пъти през тая година, макар и нередовно, от Вяра се получи пари, които облекчиха домашния бюджет. Впрочем от първия внос на Вяра Надежда не позволи да се похарчи за нищо освен за една рокля на майка ѝ. От другите пари ѝ купи сама една нова шапка и нов чадър. Магдалина заплака от смущение и от срам, когато Надежда вършеше това. Струваше ѝ се така унижително тя, от която те досега получаваха всичко, да получава от тях нещо. Но настойчивостта на Надежда я покори.

Нещо се изменяше пак в живота ѝ, тоя път към по-добро. Писмата на Вяра бяха пълни с нежности към нея. А когато се върна вкъщи след свършване на сезона, тя така буйно се хвърли на врата на майка си, сякаш не бяха се виждали от дълги години. Тя разтвори трите си куфара и между своите грехи измъкна една рокля за майка си, една брошка, купена от някакъв панаур, пак за майка си, една гривна, пак за майка си. За Любка тя бе купила играчки, а за Надежда – нищо. Види се, така бяха се уговорили. Защото, като си легнаха вечерта пак на един креват, те си шепнеха много весело до късна нощ и току се бутаха, току се кикотеха и се дърпаха за косите като съвсем малки момиченца. Те имаха някакви общи тайни, които Магдалина не

знаеше, когото тя не трябваше да знае.

Вяра донесе освен подаръците едно снопче рецензии от провинциалните вестници за нейната игра, когото Магдалина прочете внимателно. Хвалежа нейната Вяра, това бе явно. Някъде я намираха, че играе много буйно, но обясняваха това с младостта и темперамента ѝ. Другаде се възхищаваха от хубостта ѝ. Но изобщо бе добре, дори много добре за начеваща актриса. И макар да не я приеха в Народния театър, гдето тя отново направи пътешествие да влезе, наесен тя бе канена във всички провинциални трупи и можеше да избира.

Отново утихна къщата, когато тя замина. И отново протеккоха делничните дни, разнообразявани само от есенните излети в околността на града.

Магдалина се чувстваше по-добре. Страховете ѝ изчезнаха, многобройните и нечакани недъзи намаляха. Борис Ковачев не се обаждаше и не я преследваше.

„Намерил е друга глупава като мене – с тъга мислеше Магдалина. – Такива са мъжете.“ Разбира се, и неговото обещание да се погрижи за по-хубава работа не бе изпълнено. Какъв смисъл можеше да намери той в това – да подкрепя една жена, която го отблъгваше? Той би настанил любовницата си по-близо до себе си в банката, но една жена, която имаше три дъщери и която не искаше да бъде неговата близка, нея да подкрепи – де можеше да се чака такава жертва от егоист като него?

Есента на втората година от Вериното актьорство бе тиха и ясна, като бодра старост. Магдалина се наслаждаваше от чистия въздух, от позлатата на горите и от леките студове, които разведряха челото ѝ. Слава богу, тя не бе зле, децата ѝ бяха здрави, на работата ѝ я гледаха добре и

дори я повишиха. Без никакво ходатайство отстранени я повишиха. Това бе като някакво чудо, така нечакано и необикновено.

В неделята, която следваше след съобщението за повишение, тя реши да отпразнува този случай с едно оставане у дома. Дойдоха Милан и Радка, ядоха много и пиха по малко вино. Развеселиха се. Милан бе донесъл грамофона си, та въпреки че шумно, весело и малко пияно, понеже и Милан, и Радка пиха повече и танцуваха с Надежда и Любка, та дори и Магдалина се реши да се завърти в един стар валс.

В понеделника тя отиде, както обикновено, на работа и, както обикновено, се върна въпреки на обед. Тъкмо бяха се нахранили, и на вратата грубо се почука.

Влезе един едър човек, толкова едър и дебел, че заприщи вратата. Беше червенгалест, с увиснали, прошарени дебели мустаци, с брада, небръсната от няколко дни, облечен простичко, с груби и евтини дрехи. Той свали калпака от главата си, изтри потта от челото си и като тропна с дебелия си бастун по пода, извика:

– Коя е тук Магдалина Данева?

И изведнъж по гласа и по тона, с който бе зададен въпросът, пролича, че той е или бивш стражар, или бивш свръхсрочно служещ във войската.

– Аз съм – отговори Магдалина и стана да го посрещне.

– А! Ти ли си била? – извика човекът и като опря гвете си дебели ръце на бастуна и се понаведе малко, загледа я с поглед, който не обещаваха нищо хубаво.

Любка се притисна до майка си, Надежда се изправи и стоеше с внимателно отпразнени очи към този нечакан гост.

Като погледа няколко секунди Магдалина, не-

познатият се изправи пак, тропна с бастуна си и плю срещу нея. Последва една псувня, толкова отвратителна, че трите жени трепнаха като при удар.

Любка писна, Надежда побледня, но Магдалина се развика. Какво искаше този човек? Защо я псуваше? Какво е направила? Ей, хора, съседо, на помощ! Пиян вагабондин иде да плаши децата ѝ!

Наизскочиха съседо, подадоха си главите от вратите и прозорците любопитни. Какво ставаше у вдовицата? Досега у нея такива неща нямаше. Живееше порядъчно, ходеше на работа, грижеше се за децата си. Лоша дума никому не казваше.

Тогава човекът реши, че има достатъчно публика, за да каже кой е. Той беше Вуто, Вуто Чолаков, който има три къщи и дюкяни на пазарището. Който не го знае, нека знае сега какъв човек има насреща си. Той е порядъчен човек и добър гражданин. Могат да питат навсякъде, всички го познават. Но той има един непрокопсан син, който е тръгнал по лош път: станал е представленджия и тая жена и нейната дъщеря са го подлъгали да тръгне по такъв път. Който е отхранил син, той знае какво е на бащино сърце да чуе, че син му се е оженил без бащина и майчина благословия за едно леко момиче!

Магдалина изгуби за миг съзнание, но се удържа, подкрепена от Надежда. Дръж се, Магдалино, нов удар ти стоваря съдбата! Не са се свършили изпитанията ти!

Щом се спомена за сватба, всички, които се бяха струпали там и бяха дори готови да се застъпят за нея, се позасмяха. Аха, виж ти каква била работата! Тая Магдалина и дъщерите ѝ изглеждат скромни, но ето че оплели в мрежите си богаташки син. Бива си ги тия честни вдовици!

Магдалина се обораби и високо започна да ви-

ка, че тя не познава никакъв Вутов син, че дъщеря ѝ е порядъчно момиче, че за нея пишат вестници-те много хубаво, че тя, ако иска, може да се ожени и за офицер, и за инженер, и за доктор, че нея я искат мнозина и тя не е умряла за Вутовия син.

Нейните думи разлютиха до ярост Вуто. Той заплаши, че ще ѝ счупи главата, и я нарече с такава дума, която не може да се напише.

В този момент един млад човек със студентска шапка се промъкна в стаята и затвори вратата пред очите и носовете на съседите. Той влезе спокойно, свали шапката и докато Магдалина го гледеше изненадана, усмихна се и с бързо, нечакано движение измъкна бастуна от ръката на Вуто.

— Бай Вуто, какво правиш? — каза той твърдо. — Не те ли е срам да плашиш три слаби жени? Я се погледни колкав си, а те са по един залък месо.

Вуто зяпна от изненада и гняв. После се спусна да си вземе бастуна, но биде блъснат така силно, че се полюля.

— Стой мирно! — извика младежът. — Седни на един стол и дойди на себе си. Обясни им поне, че син ти не се нарича Вутов, а Чемеров. Тогава може да те разберат.

Нова изненада накара Магдалина да побеснее от гняв. Ах, значи така? Нейната Вятра се е оженила за този подлец Чемеров, който всъщност се наричал Вутов? Без да иска нейното позволение? Тя да се унижи дотам, че да се ожени за един нищо и никакъв, дето го не щат в никоя трупа, а го държат там по милост, понеже той е бездарник, изкълчен талант, който иска да се ожени за дъщеря ѝ само за да може да запази положението си и да го приеми в трупите заради жена му! Нейната Вятра е направила това? Тя ще ѝ издере очите, тя ще

я накара да се разведе с-тоя Вутов или Чемеров, или както и да е името му! Стига да погледнеш бащата, за да разбереш какъв е синът. Да се маха от къщата ѝ! Да остави дома ѝ по-скоро, докато не е повикала полиция! Хайде, вън! Вън! Вън!

Бай Вуто гледаше като голямо куче, което надейно се е озовало пред квачка с пулета, настърхнала, зла, която налита да го клъвне по муцуна-та и подхвърква да го удари с крилете си по очите. Забъркан, той извади кърпата си и обърса потта си по лицето.

– Не е така, както мислеше ти, бай Вуто, нали? – насмешливо каза младежът. – Ти си мислеше, че като имаш три къщи...

– Остави сега къщите, младо – продума примирено бай Вуто. – Дай ми бастуна, че не мога без него, и чакай да се разберем с тая жена.

Но Магдалина не искаше да чуе за нищо. Да си върви, да си върви тоя дебелак! Никой досега не я е оскърбявал така, както той я оскърби.

Младежът преграбчи през кръста Вуто и го изведе навън. Грамадният човек бе така смаян, че се остави да го изведат като дете.

– Брех, че жена! – поклати глава той навън в коридора и зацъка. – Издираше ми очите! Тю брей, какво направих! Много лоша дума ѝ рекох. Не трябваше. Ама бях много ядосан. Какво е на човека така да му съобщи синът му: ожених се за Вяра Данева, дъщеря на вдовицата Магдалина Данева. А?

Студентът отведе Вута навън и се върна да си вземе шапката. Той завари Магдалина да се тръшка по леглото и да си бие главата с длани. Надежда и Люба се мъчеха да я успокоят. В стаята миришеше на валериан, една чаша бе разляна, очевидно блъсната от някоя ядосана ръка.

Той си взе шапката и погледна няколко минути. Надежда му хвърли един поглед и му кимна. Любка, уплашена както винаги, когато майка ѝ бе зле, му извика:

– Олеле, бате Кръстьо, не си отивай, мама е много зле.

Но Магдалина се изправи и извика:

– Кои Кръстьо, какъв Кръстьо, какъв нов гурак е дошъл пък сега да ме мъчи?

Тя съгледа студента, който стоеше с шапка в ръка и се усмихваше. Спомни си, че той се застъпи за тях пред Вуто, и скри лице между ръцете си.

– Успокойте се, госпожо – каза Кръстьо. – Аз не съм дошъл да ви мъча, а да ви помогна. Ако имате нужда от нещо, кажете.

– Какво ще ми помогнете? Кои може да ми помогне? Ах, Вяро, Вяро, ти, дете ме направи за смях на хората.

– Да кажем, че е тъй – спокойно каза Кръстьо. – Но часът за работа наближава и вие можете да закъснеее.

– Тъй ли? – извика Магдалина и погледна часовника си.

Тя се разтича да се приготви. Вълнението ѝ беше така силно, но мисълта, че може да закъснее, не ѝ позволяваше да се отдава на скръбта си.

Студентът тръгна с нея и я изпрати до канцеларията. Той говореше малко, но спокойно и малко насмешливо. Защо се тревожи толкова? Наистина, тоя Чемеров не е кой знае колко умен и талантлив, но в света умните и талантливите хора не са много. Освен това, ако е въпрос за прилично настаняване на Вяра, какво би могло да се желае повече? Вуто е богат човек, наистина има три къщи и дъщеря имоти и пари. Дъщеря ѝ няма да живее в бед-

ност, а нали тя се плаши много от бедността? Нека не обръща внимание на псувните на Вуто, той е простичък човек и е така навикнал да се отнася с хората, но не е с лошо сърце. Той ще прости сина си и ще прибере него и жена му в къщата си.

Магдалина, в която гореше още жива раната на оскърблението, ядосано мълчеше. Наистина тя беше благодарна на тоя момък, че предотврати побоя, но пък той много си въобразяваше – искаше изведнъж, току-що запознат, да я наставлява.

– Чуйте, господин Кръстьо – каза му тя. – Благодаря ви за застъпничеството, но оставете вашите наставления за други. Сама съм регулирала живота си, сама ще го реда отсега нататък, а тоя простак Вуто аз ще го дам под съд, така да знаете и да му кажете, понеже виждам, че сте му приятел.

Кръстьо си прехапа езика и мълкна зачервен.

Тя не изпълни закана си и не даде Вуто под съд. Но като прочете писмото, с което Вярка ѝ съобщаваше и обясняваше как е станало оженването ѝ за Чемеров, едно смутено и пълно с нежности писмо, дето обръщението „Мила моя и сладка майчице“ се повтаряше през два-три реда, тя отново избухна в плач и проклетия против дъщеря си. Всичко беше все за това богатство на Вуто. Чемеров щял да вземе от баща си пари и да образува своя трупна, дето тя ще бъде примагоната. Тя не можела да търпи вече незачитането на колегите си, особено на колежките си; директорът я онеправдал тоя сезон и не ѝ давал вече първи роли, а жена му станала съвсем зла към нея, понеже ревнувала мъжа си от всяка по-млада. Освен това тя не могла вече да търпи задирията на всички. Трябвало да има един мъж, който да я защити от несправедливостите и от постоянните задирия на директора и на неговите охолни приятели, които гле-

дали на всяка актриса като на лека жена. От всички в трупата Чемеров едничък ѝ съчувствал и тя се надявала да направи с него богата кариера. Те се венчали ненадейно. Решили преди три дни и направили сватбата скромно и безшумно. Не канили никого, не съобщил той на родителите си, нито тя на майка си. Ако може майка ѝ, нека ѝ прости. Тя се моли със сълзи на очи да ѝ прости тая постъпка. Много ѝ се моли да не мисли, че не я зачита, като не я е поканила или известила за сватбата. Така решили с Чемеров, така било по-добре. Отсега нататък те ще живеят в свое отделно семейство, тя вече няма да иска от майка си нищо, а, напротив, майка ѝ може да очаква от нея подкрепа и поддръжка.

На другия ден Кръстьо се яви пак. Той гоиде тъкмо когато бяха се навечеряли. Той идваше от страна на бай Вуто и предлагаше среща на Магдалина с него. Но Магдалина рязко отказа.

Тоя път те почерпиха госта си със сладко и кафе и той остана по-дълго на разговор. Той познавал Вуто, понеже преподавал на малкия му син частни уроци по математика. Той е студент по математика, последен семестър, сам се е издържал в гимназията и университета, като е прислужвал в ресторантите или преподавал частни уроци. Сирак е, разбира от сиромашия и от гордостта на сиромаша. Той няма големи таланти и не мисли да става нито велик учен, нито професор. Дори гимназиален учител не иска да бъде. Не, той си е определил кариерата ясно: ще постъпи в банка или в застрахователно дружество. Той ще направи една обикновена кариера на чиновник. Мечтае да стане на стари години директор. Това му са мечтите.

Магдалина го подпитваше с безразлична любезност на домакиня, но го слушаше без особено

внимание. Тя забеляза обаче, че Надежда го слушаше с едно внимание по-особено, а Люба се отнасяше с него като със стар познат. Тогава си спомни както през сън вика на Люба: „Оледе, бате Кръстьо!“

Тя стана внимателна, зорка и подозрителна. И когато той дойде на другата вечер, тя направо му каза:

— Я ми кажете вие, господине, какво намерение имате? Не току-така идвате тук.

Надежда и Кръстьо се изчервиха изведнъж.

— Аз идвам, госпожо, да ви кажа истината, за Надя. Аз свършвам сега подир три месеца, а място ми е обещано още като изляза от университета. Ние с Надя сме си дали дума и... искаме да се сгодим.

— Да се сгодите? — извика Магдалина. — Ами че тя е още ученичка!

— Да, в осми клас. Ще се оженим, щом свърши. Аз ще я издържам да свърши университет. Впрочем няма какво да я издържам, нали, Нагке? Ние сме си направили сметката.

Магдалина искаше да се развика, да се възмути от това нахално предложение, от скритостта на гъщеря си, от лицемерието ѝ, от самоувереността на тия двама млади, които без нейно знание бяха се срещали, сговаряли, залюбili. Но нямаше сили. Женитбата на Вяра, скандалът с Вуто, тия непрестанни изненади, които ѝ донасяше животът всеки ден, бяха направили сърцето ѝ да окамене. Ако сега и за Любка се явеше някой, тя не би се учудила и не би имала сили да протестира.

— Аз ще обмисля това, което казвате — отговори тя въздържано. — Дума не ви давам, мисля, че Нагке е още млада да мисли за женитба. Сега, сбогом.

Тя изпрати Кръстьо до вратата, но Надежда отиде след него и се върна след четвърт час.

Обяснението с гъщеря ѝ беше дълго, до след полунощ, но нямаше в него нито буйността, нито свадливостта, които имаше в обясненията с Вяра. Надежда беше станала мъдро и много практично момиче, дори прекомерно практично. Тя не си правеше илюзии за своето бъдеще. Тя няма талантите на Вяра, нито нейния темперамент, нито нейния ум. Тя не търси да се жени ни за богат, ни за знатен. Кръстьо е тъкмо човекът, който ѝ трябва, и тя е тъкмо жената, която му е нужна. Той е честен, въздържател, прибран, знае си сметката, макар да е прекарвал лоши времена, няма да дължи никому нищо стотинка, а винаги е кѳтал пари и дори има нещичко спестено, да не повярва човек! Сега какво ще стане, като се оженият? Всичко са предвидили, до стотинка са пресметнали. От заплатата му ще могат да живеят и тя да следва университета. Когато свърши, тя ще стане също така чиновничка. Тогава ще настанат хубави времена. Дотогава малко ще бъде мъчно, тя признава това, особено ще ѝ бъде мъчно, че не ще може да помага на майка си и на Любка. Но все пак ще бъде едно облекчение, че майка ѝ не ще се грижи за нейната храна и облекло.

X

Сватбата на Надежда с Кръстьо Комаров стана тържествено в края на август следната година.

От смъртта на Дано тоя беше най-щастливият ден за Магдалина. Всичко беше така, както трябваше да бъде. Ако бяха живи баща ѝ и майка ѝ, и те биха се радвали. Би се радвал и Дано, ако беше доживял до тоя ден. Високите сводове на църквата кънтяха от гласовете на свещениците и на хора. Венчалните свещи, бялата рокля на Надежда, вен-

ците, булото с портокалови цветчета на венеца, слънчевите лъчи, които се пречупваха през висулките на полилея и падаха върху младоженците като разноцветен брилянтен дъжд, радостната го полуга Любка, облечена като шаферка и с венче от бели рози, засмените Милан и Радка, кумовете, които си яляха от радост, че всичко се нарежда така благополучно, и които бяха се така разпуснали, че бяха купили спалня за младите, няколко съседки, които криеха завистта си, колегите на Магдалина, които се веселяха, както намереха за добре, и си пускаха шеги по неин адрес – всичко беше така, както трябва да бъде. Едно честно момиче и едно честно момче бяха се изправили пред олтара, за да ги благослови бог за по-нататъшния им съвместен живот. И това момиче беше нейната Надежда, която изглеждаше сега истинска хубавица под белия венец.

Радостта на Магдалина се изля в сълзи. Не можеше да ги спре да не текат. Но на трапезата, която беше сложена в един крайградски ресторант и която не беше много богата, нито пък с много гости, Магдалина се развесели дотам, че когато извиха хора и я загърпаха да поиграе, хвана се и тропна едно лудо хоро с такова увлечение, че младоженката пошепна на ухото на мъжа си:

– Я виж мама! Кой да се надява, че има толкова младо сърце.

Младоженците заминаха за сватбено пътешествие от половин месец – толкова беше отпущката на Комаров – в Кюстендил. И точно навреме бяха пак в София, за да влязат в новата си квартира, която Магдалина и Радка нареждаха и пререждаха всеки ден. Самата Магдалина не пожела да живеят заедно: нека се порадват на младостта си младите. Освен това тя имаше един смътен страх

от своя характер и от характера на дъщеря си. Надежда прибра още преди сватбата в новата си квартира не само своите вещи, но част от вещите на Вяра. Тая млада жена бе алчна за вещи и пари, това си личеше. Пък и Кръстьо уж не искаше, уж знаеше за бедността на Магдалина, но беше узнал, кой знае откъде, навярно Радка бе изгала, че нещо беше останало от ония пари, които бяха застраховката на Дано, и полекичка успя да убеди Магдалина да ги прехвърли на негово име.

Но Магдалина не се разгневи от това. Тя ще може да се изхрани със заплатата си, сега оставаше на ръцете ѝ само Любка, а ако бог ѝ даде здраве, тая последна дъщеря ще бъде настанена по-добре от каките си. Сега товарът ѝ ще бъде по-лек и по-поносим. Тя пак ще живее, както е живяла досега, ще къта левче по левче. Тя вече може да пише на машина, тя ще си купи една и ще работи вкъщи частна работа. Но нека дъщерите ѝ, особено Надежда, да не мислят, че тя вече ще се грижи за тях.

Но Надежда и Кръстьо се настаниха така, че не стана нужда от нейните грижи. И двамата бяха такива трезви сметкаджии, че дори и на Магдалина, която бе наследила от семейството си прибраност и сметка във всичко, и ней ставаше неприятно. Всичко се вписваше до стотинка в един тефтер, който се водеше с педантичността на сметководна книга. Всеки разход се разискваше като съдбоносна постъпка, дълго, с претегляне за и против всички доводи. Когато купуваха нещо, обикаляха по цели седмици магазините и купуваха след дълги пазарлъци, от които на Магдалина ѝ идваше да припадне, ако ги придружаваше.

На една Коледа ѝ подариха плат за рокля. Тя уши роклята само да не кажат, че не ги зачита, но

я обличаше само когато отиваше у тях на гости: такава беше евтина и безвкусна.

На третата година стана сдобряването на Чемеров-Вутов с баща му. Старият бе се поболял от пиене и нередовен живот и Комаров, който продължаваше да бъде не само домашен учител на малкия му син, но срещу малко възнаграждение се бе заел да оправя книгата му, напря силно да се подобри той със сина си. Старата Вутовица, която ходеше със сукман и се забраждаше с шамия и която обичаше своя непрокопсан син повече от всичко, вдигна и тя глас, който бе немал години.

Скоро Магдалина узна, че помирението е свършено и че старият кръчмар е отделил няколко табански стаи в една от къщите си за сина си и за неговата жена. Затова и рядко я навестяваше Вярa, когато се върна от провинцията, за да се засели в София. Идваше понякога, поседяваше вечер по някой час, пушеше папириси и се оплакваше от живота си. Отново не я приеха в Народния театър, а пък ѝ беше омръзнало „да изучава географията на България“: да скита като катунарка от град на град и от село на село. Никога не е мислила, че има толкова много подлост, завист и коварство в света! Навсякъде неправди, навсякъде несправедливост! Хвалеха младостта на актрисите, а не таланта им. А проклетото кино беше отвлякло публиката. Те мислеха с Чемеров, че Вуто ще даде пари, за да се образува трупа, в която Чемеров и тя ще бъдат първите, но старият настояваше син му да гледа кръчмата, понеже бил вече остарял, а другото момче било още малко, учело се в гимназията. Изглежда, че ще се принуди Чемеров да стане кръчмар поне докато умре старият.

Вяра остана уж временно, за една година, без

работа в София. Мъж ѝ пое работата в кръчмата и гали защото беше му винаги подръка пиетието, или защото имаше много приятели, или защото бе предразположен към това, той се наливаше със спиртни пития от сутрин до вечер. Вярa не беше добра домакиня. Скитанията из хотелите бяха я приучили на нередовност. Магдалина заварваше често креватите неоправени, чиниите от кухнята немити, по-да нечист, а самата Вярa, напугрена, фризирана, с копирена пижама, да пуши и да чете нещо.

— Е, Верке, гъще — ядосано думаше Магдалина. — На това ли съм те учила, чедо? Виги се, че пак трябва да взема тупалката!

— Ах, мамо, я остави това — отговаряше отегчено Вярa. — Не е моя работа да се грижа за кухнята. Аз си имам друго предназначение. Но ще умра от мъка, като няма какво да правя.

И тя започваше надълго и нашироко да се оплаква от хората, особено от мъжа си, който забравил изкуството съвсем и сега искал да има само добър семеен кът и деца. А изкуството, за което тя пожертва пет години от живота си, което никога не ще остави?

За доброто на Вярa Магдалина реши да презлътне оскърблението, което беше ѝ нанесъл Вуто. Беше се минало много време, а времето цери раните на честолюбието. Много пъти досега Вуто бе искал да се помири с нея, а тя все отказваше. Сега се възползва от първия случай, за да се срещне с него.

Вуто боледуваше от една дузина болести, придобити от нередовен живот и прекалено угаждане на стомаха си. Плашеше се от всякакви недъзи и се страхуваше, че ще умре. Беше станал още по-разгрознителен, но сръдните и ругатните му се сменяваха понякога с някакво размекване, прилич-

но на отчаяние. В такива минути той биваше отстъпчив, съгласяваше се с неща, добри и полезни не само за него, проявяваше нежност към жена си и се самоосъждаше за живота си.

На такава минута го намери Магдалина. Той седеше с подути от подагра крака и сърбаше полска чай от една очукана чаша. До него бе седнала Вутовица и кърпеше чорапите му.

Вуто се просълзи и се смути от сълзите си, като видя Магдалина.

— Ей, гойде най-последно! — рече той. — Да не отида на оня свят с такъв грях на душата.

На Магдалина дожаля за тоя стар, болен човек и тя му целуна подпухналата, с изпъкнали сини жилки ръка, която миришеше на тютюн.

Заговориха отначало за много други неща, после гождоха го съдбата на децата си. Магдалина употреби всичкото си красноречие и убедителност, за да го склони да даде няколко хиляди на сина си. Нека се опита пък най-последно да направи сам трупа, може да се издигне. Пък и да не се издигне, нека да се опита, та да не му е мъчно и да не казва, че баща му е причина да не успее в живота си.

От разговора тя узна, че почвата е била подготвена преди нея. Вуто заговори за Комаров, хвалеше го много, съжаляваше, че няма такъв разумен син. Той ще му бъде помощникът във всичко отсега нататък. Откак се е заел с работите му, всичко върви от добро към по-добро. Нека той управлява целия му имот, нека даде под наем кръчмата и хана. Вуто ще стои настрана и само ще надзирава. А на своя актьор той ще даде някоя и друга хиляда, но това ще бъде от наследството му.

Магдалина си излезе от Вутови като замаяна. Виждат ти Кръстя Комаров, сам си реди рабо-

тата! А уж реди работите на Вяра и Чемеров. А сигурно и Нагка помага.

Тя искаше да вникне в кроежите им, но те бяха твърде скрити и не ѝ доверяваха.

Дали защото Вуто не бързаше да даде парите, или сам Чемеров повече харесваше тоя празен пиянски живот, трупата бе съставена едва през зимата, и то с големи тичания и ядове на Вяра, върху която легна цялата почти работа. Почнаха репетициите сънливо, сякаш без сърце. Пригответоха три пиеси, заминаха за провинцията и след два месеца телеграфически поискаха нова поддръжка от Вуто. Той изръмжа, но Комаров го убеди да прати. Последваха нови искания за пари едва ли не всяка седмица. Вуто се разсърди и им телеграфира да се върнат. Те се върнаха едва през пролетта, без гардероба си, без куфарите на Вяра. Самата Вяра бе нервна до болезненост, отчаяна от тоя неуспех. Тя проклинаше мъжа си, баща му и майка му, и Комаров, и сестра си Нагка. Комаров управляваше малоумния Вуто. Ако Комаров решише, Вуто би дал целия си имот. Но тя вижда неговите подли кроежи, неговите и на нейната мила сестрица Нагка. Те искат да грабнат имота на Вуто, но ще им пресегне. Аха, така ли мислят те!

Магдалина не можеше нищо да помогне вече. В простите отношения между сестрите, докато бяха под нейното крило, тя можеше да разпорежда, да заповяда. Сега започваше някаква неприятна и не твърде чиста история, в която тя не можеше да намери своето място. Егничкото, което можеше да стори, бе да ги съветва да се помирят. Да не забравят, че са сестри, че са деца на честна майка и честен баща. Слушаха я така небрежно, че думите засядаха на гърлото ѝ.

Отново грижата легна като черен облак над

живота на Магдалина. Грижа за Вяра и за нейното бъдеще. Не можеше да скрият от нея, че между Вяра и Чемеров имаше постоянни раздори. Съпрузите не живеяха добре, караха се, вдигаха скандали. Но всичко се разреши пак без участието на Магдалина. Не я питаха вече, не се съветваха с нея. Намираха нейните съвети много благоразумни. Смятаха я за ограничена. Тя не познава моя живот. Какво може да знае една гребна чиновничка? Имаше други хора, които им даваха ум. И тия хора ги посъветваха това, което те желаеха, и те ги послушаха. През есента Вяра и Чемеров намериха места в две различни трупи. Те бяха почти разделени, само формално не бяха се развели.

Но и тук страховете ѝ излязоха напразни. В течение на годината Вяра и Чемеров бяха се пак събрали в една трупа и отново заживяха, като че ли нищо не е било. Магдалина махна с ръка: господ да ги знае тия актьори!

В това време Люба растеше, напредваше в училището и се разхубавяваше. Винаги послушна на майка си, примерна по поведение, отлична по успех, тя радваше изстрадалото сърце на Магдалина. И все по-ниско навеждаше глава над шиенето Магдалина, до късна нощ тракаше на пишещата машина, събираше пара по пара и къташе в сандъците килимчета, чаршафи, везани ризи, дантели, покривки за маси, покривки за кревати, шити възглавници.

Тя вече не се плашеше от канцеларската работа. Дългогодишната практика, сношението с хората бяха изострили погледа ѝ, бяха изострили и ума ѝ. Паметта ѝ беше жива и подвижна, помнеше всичко по-важно, наричаха я паметната книжка на отделението. Знаеше, че поради това мъчно ще я побутнат от службата ѝ.

Самата ѝ външност се измени. Лицето ѝ, понапъняло, беше като изпечено на огън. Белите ѝ коси даваха вид на мъдра и патила жена. Очите ѝ гледаха спокойно, уверено, право в очите оногова, с когото говореше. Едно спокойно съзнание за изпълнен дълг, за извършена добросъвестно задача в живота се рисуваха на лицето ѝ и внушаваше почит у околните. Тя имаше две гъщери женени, едната актриса. Тя беше отхранила тия гъщери с коравия залък на вдовицата. А понякога идваше при нея за малко третата ѝ гъщеря, едно хубавичко, скромно и русо като ангелче момиче, гимназистка, с чанта в ръка. Нито петънце по грехите му и учебниците му! Очите му гледаха свенливо под дълги клепки, които то спущаше така мило, когато се зачервеше. А се червеше от всичко. Блазе на майка, която има такова хубаво и мило дете!

Магдалина хвърчеше от радост, когато хвалеха Любка. И тя намираше, че нейната любимка е прекрасна. И в сърцето ѝ се надигаше една велика надежда, че тя ще бъде и по-щастлива от сестрите си, както бе по-красива и по-скромна.

Освен това Любка бе така доверчива към майка си, че не криеше нищо от нея. Вечер Магдалина изслушваше с търпение отчета на Любка за цял ден. За всяка постъпка тя нямаше свое мнение, а търсеше наставленията на майка си. И се подчиняваше с любов на майчините си наставления. Но Магдалина забелязваше, че когато отиваше при някоя от сестрите си и прекарваше там няколко часа, Любка се връщаше сякаш с едно малко, едва забележимо изменение. Тя биваше замислена, питаше за неща, които едно момиче на нейната възраст не трябва да пита. Мненията ѝ се изменяха скоро, непостоянни, опрени само на любовта и авторитета на майката.

Но тъкмо поради това Магдалина чувстваше по-силно своя авторитет и дължностите си като майка. И колкото да бяха добри успехите на Любка, колкото да беше безукорно поведението ѝ, Магдалина знаеше, че един ден това ще бъде нищо, щом се яви някой мъж, който да покори сърцето на детето ѝ. Двете по-големи дъщери имаха смелостта да тръгнат по свой път. Те някак освободиха Магдалина от отговорността ѝ за тяхното поведение. Но тая, която беше така безпомощно предадена на нея, която мислеше с нейния ум и постъпваше по нейните наставления, каква отговорност откриваше тя за Магдалина! Най-мъчната работа в живота на една жена – да си избере мъж – щеше да легне върху съвестта на майката. Защото Магдалина смяташе, че тя ще избира мъж за Любка. И с трепет чакаше дали няма да се яви някой, преди тя да е избрала за детето си.

Но тия въпроси изглеждаха далечни. Любка свърши гимназията с отличие и портретът ѝ беше напечатан във вестниците с цяла галерия други като нея. Това даде на Магдалина радост и гордост, каквито не беше изпитала. Най-после с едно поне от децата си можеше да се похвали! И все пониско навеждаше глава над шиенето и над машинката Магдалина до късна нощ, за да има детето ѝ по-добро облекло като студентка. И изслушваше като по програма отчета на Любка за целия ден. Всичко се събираше като във фокус около Любка, всички грижи бяха за нея, всички тревоги за нея, Магдалина забравя за себе си. Интересуваше се малко за Вяра и Надежда: те живееха свой живот и също така малко се интересуваха за нея. Но Любка дишаше и се движеше от майка си и майка ѝ дишаше и се движеше от любовта към нея.

Затова с трепет забеляза Магдалина, че откровеността на дъщеря ѝ изчезна полека-лека. Онова приятелство като между две сестри, каквото имаше между майката и дъщерята, се изпари полека-лека и Любка се затвори от майка си в някаква своя грижа и мъка. Досега своите момински увлечения, своите харесвания на тоя или оня другар или учител Любка бе поверявала на майка си и Магдалина бе я кротко отклонявала, и Любка бе я слушала. Сега сигурно някое ново увлечение беше я обхванало и тоя път то трябваше да бъде не вече сантиментално харесване, а нещо по-силно.

Явиха се и други тревожни признаци освен безпричинната раздразнителност и честите главоболия. Любка започна да се отегчава от майчините си наставления, започна да възразява, макар и нерешително и слабо. „Ах, мамичко, не е така!“ – често извикваше тя, когато майка ѝ хвалеше някого или укоряваше друг за поведението им. „И аз не знам как е, но не е така, както ти казваш, чувствам, че не е така“ – отговаряше тя на въпросите на майка си.

Не помогнаха разпитвания, нищо не се получи от увещанията, дори заплашванията не уплашиха Любка. Мълчеше и често, когато майка ѝ ставаше по-настойчива, плачеше. Сълзите ѝ рухваха като порой и Магдалина се чувстваше виновна пред своята любимка.

И тук тя почувства пак нуждата от мъжкия ум и мъжкия авторитет. Опитва се да се допита до Милана, но той я успокои с постоянната си утеха, че това са младежки работи, които минават. Тогаваше се обърна към Кръстьо, към зетя си. Макар и млад, той изглеждаше така солиден и умен, понеже много бързо нареждаше работите си. Кръстьо очевидно знаеше нещо повече по страданията на Любка, но се

сдържаше и даваше уклончиви наставления, че всичко ще се нареди, мама Магдалина да не се грижи толкова. Магдалина се разсърди, наговори му в яда си много излишни думи, на него и на дъщеря си, обвини ги, че те подсторват нейната Любка да не слуша майка си, че те постоянно я викат у дома си и я настройват против майка ѝ, че Любка беше добро момиче и не придичаше на сестрите си доскоро, но откак взе често да ходи у тях, измени се.

Кръстьо и Надежда обръщаха внимание на нейните думи, колкото на бръмченето на комар.

— Ех, мамо — каза ѝ Надежда. — Да остане на тебе, ти ще затвориш Любка като ханъма вкъщи, само тебе да гледа и само тебе да слуша.

Магдалина си отиде ужасно разсърдена, но чувстваше, че те имат право. Тя се противеше винаги, когато Надежда и Кръстьо водеха Любка на вечеринка или на театър. Понеже тя не можеше да бъде с Любка — тя трябваше да работи, да работи постоянно, — струваше ѝ се, че с детето ѝ ще се случи някое нещастие, че ще го развратят, че го покварят.

Най-после и тая загадка биде разрешена по прост и нечакан за Магдалина начин. Един ден гождоха при нея всички — Надежда и Кръстьо, Вяра и Чемеров — и доведоха със себе си един млад момък, елегантно-бедно облечен, мургав като циганин, с бръснато лице, с напомадена коса, с добре огладени нокти и с един златен зъб в устата. Носеха бинлик с вино, закуски, няколко вързопчета. Пристигнаха и Милан и Радка, засмени, радостни... Сърцето на Магдалина примря, като видя как се зачерви Любка и затрепера като пеперудка.

*Вий имате мала мома,
ний имаме храбър юнак! —*

пропя още от вратата Чемеров, малко пийнал както винаги.

И всичко се разбра. Те идваха да годят Любка за тоя мургавия, който се наричаше Богдан Витанов и беше чиновник в същото учреждение, гдето работеше и Кръстьо Комаров.

Магдалина побесня от гняв. Но нейната дължност като домакиня бе да ги посрещне. И тук нейните традиционни навици я подчиниха и ядът ѝ се забелязваше само по треперещите ѝ устни и пламнали очи. Уви, тя нямаше сили да се бори, за да запази за себе си и да нареди живота на едничката си любимка. Самата Любка ѝ измени.

Затвори се след тоя ден Магдалина в себе си и замълча. Сви устни и наведе очи. Не каза лоша дума на Любка, не я упрекна в нищо. Както винаги ходеше на работа, както винаги вършеше работата си отлично. Но стана нелюдима, започна да отбягва хората, не обичаше да слуша разговори.

Тя даде на Любка всичко, което имаше в мебели и дрехи — остави само един креват, една маса и кухненската печка. Малкото спестени пари — и тях даде до стотинка. Но на сватбата не плака както на сватбата на Надежда. Стоеше изправена, с бялата си коса, свити устни и строги очи, приемаше поздравленията на сватбарите, без да се усмихне, а на сватбената трапеза яде малко и не игра на хорото.

Всичко се свърши за нея. Последното разочарование от дъщерите ѝ, за които жертва живота си, щастие то си, беше преживяно.

Без сърце вземаше тя участие в настаняването на Любка. Винаги бе мечтала, че нейната любимка ще живее с мъжа си при нея, но сега отклони тая мисъл на кумовете. Не, нека живеят отделно.

Тя ще им пречи, а пък не желае да пречи никому. Тя се отдели сама. Нае си нова квартира от стаичка и кухня по-близо до учреждението; дето работеше, имаше сега задача да си набави грехи и кухненски принадлежности, които ѝ липсваха, които даде на Любка и Любка ги прие без гризене на съвестта.

XI

Магдалина бе решила да живее за себе си. Твърде много я огорчи измяната на Любка, не харесваше отношенията на другите си дъщери към нея. Ни една нейна надежда не се изпълни така, както бе мечтала. Всичко бе се наредило някак без нея, понякога против нейното желание. Въпреки всичките ѝ грижи, залягания и жертви, въпреки постоянните ѝ безпокойства и тъкмо когато мислеше, че тя разпорежда и нарежда, работите се редяха против волята ѝ, против желанията ѝ. Какво бе направила тя? Бе отгледала с коравия вдовишки залък дъщерите си, бе ги възпитала, гала им бе образование. Но там, дето тя не бе само товарно животно, а човек, там, дето трябваше да уважава волята ѝ – там бяха се показали неблагодарни, егоистични. Сякаш гледаха час по-скоро да се отърват от майка си и от нейната опека.

С мъка опитваше понякога дали ще се сетят за нея. Въздържаше се да отива при тях седмица-две. Никой не я потърсваше. Тя можеше да се разболее, можеше да умре – те щяха най-късно да научат това. Но тя самата не можеше да издържи това изпитание. Тя ги спохождаше и, ще не ще, отново влизаше в задълженията на грижовна майка.

Вяра скиташе отново из провинцията с мъжа си и се обаждаше за Коледа и Великден с по една

отворена карта. Надежда нареждаше живота си като по сметководна книга: бе вече чиновничка като мъжа си, пестеше от залъка си за къща или апартамент в центъра на града. Напразно Магдалина подмяташе за внуче – нито Вяра, нито Надежда искаха поне в началото на семейния си живот да имат деца: Вяра – защото щеше да ѝ пречи детето в работата, Надежда – защото искаше да осигури бъдещето на децата си.

Затова пък Любка я зарадва с внуче. Беше момиченце и го кръстиха Магдалина.

И отново настанаха за Магдалина години на задължения, на грижи и тревоги. Любка беше неопитна, кой щеше да помага на младата майка, ако не опитната баба? Едно беше добро – и добро, и лошо въпреки – едничък Витанов от зетъвите ѝ не желаше жена му да работи, та Любка можеше да гледа детето си като истинска майка. Лошото беше, че и тук, както през целия живот на Магдалина, парите не стигаха. И отново се яви като помощник нейната заплаца. И отново Магдалина отказваше всичко на себе си, тоя път, за да има добър живот за онова малко същество, което щеше да продължи нейното име на земята.

Виждаше се, че не ѝ е писано да има личен живот. Тя все повече остаряваше, не според годините си. Отново се явиха страховете, болестите. Чувстваше се понякога така изтощена и нещастна въпреки хубавите радости от малката Магда, че като лягаше вечер, струваше ѝ се, не ще стане вече сутринта. А сънят ѝ беше пълен с тревожни видения и тя се събуждаше сутрин с разтуптяно сърце.

Борис Ковачев не се обаждаше вече. Тя го виждаше сегиз-тогиз на улицата, застарял, с бастун върба. Отбягваше да го поздрави. Но като го срещне-

ше, цяла седмица живееше с мисли за него. Може би той има нужда от нея? Майка му беше се поминала, той живееше самичък, като отшелник. Беше се пенсионира, ходеше по кафенетата и по градините, все така сам, мрачен и замислен. Един човек, който е умал толкова жени, сега го гледаше една служиня. Какво разбираше служинята от такъв човек? Магдалина да беше при него... Биха си изплаквали болките както едно време... Тя би го гледала като свой син...

Но той не се спираше да я заговори, не я поздравяваше, не търсеше погледа ѝ както едно време. Заминаваше като покрай чужд човек. Имаше право, Магдалина съзнаваше това. И сама отбягваше да го среща или ако го срещнеше, навеждаше очи, като че ли не го забелязва.

Една вечер, като отиваше след работа у Любка, за да види нея и малката Магда, Магдалина прочете на един стобор некролог. Роднини и приятели с дълбока скръб съобщаваха за внезапната смърт на Борис Ковачев, бивш чиновник, пенсионер и т.н.

Разтреперана, изкачи стълбата на кооперацията, дето живееше Любка. Взе в ръце малкото и едва не го изтърва.

— Мамо! — извика Любка. — Какво ти е? Какво правиш ти?

— Нищо, нищо, само ми се зави малко свяст — отговори Магдалина и ѝ подаде детето.

После седна в един ъгъл и като слушаше хленцанията на внучето си, което Любка поддържаше, едва сдържаше риданията, които пълнеха гърдите ѝ. Разбра, че не ще може да се сдържи, сбогува се, без да дочака зетя си, и тръгна по улицата.

Тя купи един букет карамфили, мина като понесена от чужда воля по стълбата, дето някога бе се качвала така радостна, и влезе в стаята, дето няко-

га той беше я целувал. Тя познаваше моя гим на тамян, тия запалени вошеници, тия скръбни и вдълбочени лица, които близостта на смъртта извайва. Като през сън, без да познава хората, които бяха вътре и които ѝ сториха път с нямо учудване, тя се приближи до дългата маса, на която бе сложен ковчегът, видя го там легнал, спокоен и чужд, с ръце, скръстени на гърдите, със запалена вошеница между тия нежни пръсти, които можеха така хубаво да галят някога, и сложи карамфилите до главата му.

Тогава избухнаха като буен поток сълзите, дълбоките хълцания я разтресоха и като наведе глава, тя го целуна по челото и излезе с политания навън.

Някаква дълбока, скрита и от самата нея не съзнавана надежда бе таило нейното сърце досега. Един копнеж за лично щастие, на който тя беше се противила, с който беше се борила, който беше искала да изкорени, беше живял в сърцето ѝ, беше я крепил донякъде да не загине. Със смъртта на Борис Ковачев той избликна и доби ясни очертания. Никой друг не възпелтяваше тая надежда освен него. Тайно бе копняла тя за него в тия години на жертва заради дъщерите си, от оня ден, когато се раздели от него. Макар да бе дала своята майчина клетва в страшната нощ, когато Любка бе на умирање, дълбоко, дълбоко някъде, без тя сама да съзнава това, беше се загнездило тъжното желание за неговите ласки, за неговия разговор дори, за гласа му поне.

Докато беше жив, тая смътна надежда спеше. Сега, когато вече го нямаше, скръбта по него бе скръб по една изгубена завинаги надежда.

— Свърши се, всичко се свърши, всичко се свърши, сега ми остава да умра и аз — шепнеше тя из улиците, по които ходи дълго, до капване от умора. Тя споходи пейките в градините, на които бяха

сядали двамата, тъмните кътове, дето той беше я прегръщал, в ушите ѝ звучеха нежните му думи и тя чуваше гласа му, мек и проникващ до дълботината на сърцето ѝ и плътта ѝ. Отби се в сладкарницата, дето беше я забавлявал някога и която бе празна в този късен час. Поръча си пастри, изяде една от тях, но тя ѝ се стори горчива. Стори ѝ се, че неговото огорчение от нейното поведение тогава, когато се раздели с него без обяснение, горчи на езика ѝ.

Не беше ли виновна тя към него? Не беше ли била несправедлива? Не, тя не знаеше да има вина към него. Така се беше обърнал животът, така трябваше да стане. Тежко, непоносимо тежко е да живееш и да търсиш лично щастие, когато ти е сложен на раменете товарът на майчин дълг. За децата си се отрече тя от него. За децата си опустоши сърцето си и загуби надеждите си.

Поне щастлива ли беше с децата си? Не. Имаше толкова много неща, от които можеше да се оплаче. Имаше толкова много огорчения, които не можеше да каже никому. Нито те, нито пък мъжете им съзнаваха какво бе направила тя заради тях. Като естествено приемаха те всичко, което идваше от нейна страна, като гойна крава се отнасяха те с нея. Кой пожела да узнае дали тя няма нужда от нещо, дали не ѝ тежи прекомерно това непрестанно самопожертване? Техните мъки и радости бяха нейни мъки и радости, но нейните лични мъки бяха само нейни, непокътнати, мълчаливо само пред бога изплакани.

Тая нощ молитвата ѝ беше по-гореща от друг път и по-сърдечна. Тя се молеше за душата на Бориса Ковачев, който, макар да беше голям грешник, бе ѝ подарил една кратка радост и една нетрайна и пуста надежда.

Не отиде на погребението му. Облече само една тъмна рокля, почти черна, и не носеше вече други рокли. Веселите цветове на роклите, с които се мъчеха да я прелъстят нейните дъщерци, тя не ги искаше. Стара е за такива младежки цветове.

Мисълта за смъртта не я оставяше вече. Дори когато играеше с внучето си, тя се явяваше като крадец да отнеме усмивката от устните ѝ. Всяка сутрин, преди да отиде на работа, тя се отбиваше в църквата на света Петка, запалваше свещица и се молеше пред иконата ѝ. Не изпушаше църковна служба, записа се членка на православно братство и намери там жени като нея. С тях ходи на поклонение на Рилския манастир, качи се до постницата на свети Ивана, писа умрелите и живите да ги поменат на литургия и между умрелите внесе и раба божи Борис.

Тина Богданова, чийто мъж бе умрял в лудницата и чийто деца бяха последвали баща си, се луташе по спиритисти, по съботници, дълбокисти и теософи. Известно време Магдалина ходеше с нея, запалена от любопитство, със събудена надежда, че някой от тия пастори и учители ще разреши нейната мъка и ще ѝ даде някаква утеха. Но скоро се върна към старата вяра на баща си и майка си, към православната църковна служба, към иконите на Христа, на Богородица, на свети Ивана Кръстител, на света Петка, на свети Иван Рилски. Тук беше тя целия си живот, тук бе нейната мъка, тук трябваше да има лек за нейната мъка.

В братството, дето отиваше да слуша проповеди, тя се запозна с нещастници като нея. Всяка от тия простичко облечени жени носеше по някаква трагедия в сърцето си. Всяка имаше страдания, които човешки думи не са способни да изразят

и човешко сърце да разбере. Те ги поверяваха на бога и се чувстваха гонякъде успокоени и примирени. Понякога, в разговори помежду си, те се оплакваха от съдбата си, от синове и дъщери, от нечаканата смърт на надеждите им със смъртта на някой близък, от неблагодарностите на близките си, от непризнателността на младите, от разврата на света.

В тая атмосфера и Магдалина се усещаше спокойна. Това бе все някакво съчувствие. Претърпелите корабокрушение се утешаваха взаимно. Отдавна корабът на живота лежеше на дъното на морето и никой не можеше да го извади оттам. Но събрани на това късче здрава земя, което бе тяхното упование в бога, старите жени можеха да се оплачат една пред друга и да се помолят на оногова, който бе им дал живот и мъка с тоя живот, и страдание, което пречистя душата, и разкаяние, което се явява късно, и упование, че не всичко се свършва тук, долу, а че всичките им мъки ще засияят като звезди, когато дойде съдният ден. Няма друга утеха за скръбните, няма друга надежда за обезнадежените освен утехата и надеждата, които християнската религия дава.

Дъщерите ѝ бяха почти атеистки под влияние на мъжете си. Магдалина обаче нямаше вече нито желание, нито пък сила да ги поправя. Ядосваше се, но мълчаливо. Не упрекваше. Стана смирена, кротка, почти принизена. Съгласяваше се с немислените им намерения. Нека правят каквото щат. Нейният път бе вече другаде. Тя виждаше заблудите им, които някога бяха и нейни заблуди. Кой можеше да предотврати страданието, което докарват грешките и греховете? Наставленията са излишни. Всеки отделно ще претражда каквото му е описано и като ходи по криви пътища, ще на-

мери правия; страданието ще му го посочи.

Имаше и радости в нейния залез. Надежда роди момче и го кръстиха Дано. Името на Дано нямаше да загине също така. После Любка роди ново внуче и тя го кръсти на името на баща си. Семействата нарастваха и двете ѝ дъщери все повече потъваха в грижите за дом и деца. Само Вира още скиташе, застаряла, с яд в душата, отровена от неуспехите си, докато и тя се предаде, прибра се в София и основа свой постоянен дом. Тя обаче кръсти своята малка дъщеря Жулиета и с това сякаш се отдели от рода.

И животът на Магдалина се раздели между тия три дома, и сърцето ѝ отново поемаше отровата на грижите, и само религията бе нейно лично, интимно дело.

Викаха я сега постоянно ту тук, ту там. Сещаха се и сега за нея, когато имаха нужда от нея. И тя отиваше, кротка, покорна, смирена, и вършеше каквото искаха от нея, и поемаше грижите, които ѝ възлагаха. Не се съгласи само да живее при тая или оная от дъщерите си. Искаше да си запази малката свобода да бъде насаме с мислите си поне на леглото си и да не им остави впечатление, че тя дължи нещо на тях. Оставаше да спи в къщите на дъщерите си само в крайна нужда – при болест, при голяма шетня, при чистене и пране. Случваше се понякога две от дъщерите ѝ да имат нужда едновременно от нея. Идваха да я викат, караха се при кого да отиде, деляха я като вец. Тогава тя кротко отговаряше, че има своя работа, и виждаше с усмивка, че те се учудват от нейния отказ. Те наистина не можеха да помислят, че майка им има свой живот. Но Магдалина виждаше, че с всяка от дъщерите ѝ се повтаря нейната история. И те бяха отдадени всецяло на децата си и на дома си и

малките кресльовци също така мислеха, че родителите им нямат свой личен живот и че дължат всичкото си внимание на тях. Магдалина се усмихваше с мъдрата усмивка на разбиращ човек, който има работа с неразумни. Нека се отнасят така с нея, нека я дори унижават. Ето че и тям е орисана същата съдба, и те вече започват да навлизат в трънливия път на майката. Така е нареден светът: едни да се жертват за други, а тия други да се жертват за трети и така до безкрайност.

Тя боледува кратко. Всичко три дни. Но на смъртния си час видя събрани около себе си и дъщерите си, и зетьовете си, и внуците си. Всички гождоха, всички плачеха, особено Любка, защото майка ѝ простина и се разболя при пране у тях.

В нощта преди смъртта си тя беше сънувала Дано. „Хайде, Магдо, стига ти толкова, ела при нас“ – беше ѝ казал той и беше я повел нанякъде. Тогава разбра, че ще умре, повика свещеник да я изповяда и причести.

И когато Вяра, най-буйната от всички, си скубеше косите и викаше: „Мамо, мамо, кажи ни нещо, продумай ни“ – Магдалина отвори очи, погледна всички и промълви едва чуто:

– Добре, добре... всичко беше добре...

Това бяха последните ѝ думи.

ВЪЛЧИ ДОЛ

ПОВЕСТ

I

Долу в полето строяха железопътна линия, а горе в планината имаше стара дълбока гора. Работници отидоха да секаят траверси в планината. След една година те си заминаха, като оставиха оголени хълмове и едно дете. Детето го роди пастирката Надежда, сираче и наивно девойче. Един работник бе я излъстил и измамил.

Така се яви Марин на света. Горе над Кутуповци в кошарите дядо Лазар пастирят го пое и сложи на една овча кожа, докато майка му лежеше като мъртва, обезсилена от страшните болки и изтеклата кръв. Нямаше ни лекар, ни акушерка, нито дори някаква проста селска баба. И други родилки са бивали в подобно положение, и нищо не им е ставало, но Надежда не хароса. Снеха я в селото на носилка, гишаше още, но умря, преди да намерят кола, с която да я отведат в града на болницата.

Марина взе да го подгледва една селянка, на която наскоро бе умряло дете. След като го отби от гърдта си, тя го предаде на леля му, вдовицата Дона Подбелчина, която след това започна да се хвали пред хората, че го гледа като свое дете. Как бе отглеждала собствените си деца, Марин не можеше да знае, понеже нито едно от тях не бе останало живо, но се запомни от ранното си детство бит, и то бит жестоко.

Излезеше ли на улицата, подбираха го селски-

те деца с камъни и с викове: „Копеле!“ Биеше ли някого или него набиеха, все той беше виновен. Леля му допълняше наказанието с жесток побой. Биеше го с ожесточение, с наслада, с упоение някакво. Тръшкаташе го на земята и го тъпчеше с крака. Пляскаше го с плесници, мушкаше го с мушници, щипеше го, грабеше го, хапеше го понякога. Дохождаха съседки и го отърваваха от „майчинските“ ърце.

В трето отделение беше, когато тая негова майка – така я наричаше той по нейно настояване – свърши земния си живот. По голяма задушница на гробищата тя се вдигна от тревясалия гроб на мъжа си, когото оплакваше двадесет години вече, смъкна от сплъстените си прошарени коси черния вдовишки чумбер и викна, та запя весела песен. После се впусна да играе ръченица и да чепа с ръце. Погнаха я уплашените селяни и едва на третия ден я намериха в гората, далече от селото, гола-голеничка: беше разкъсала и хвърлила всичките си грехи. Пратиha я вързана в града. Цяло село се събра да гледа. А тя не познаваше никого, кряскаше гиви псувни, като мъж, плачеше и се смееше.

Остана Марин пълен сирак. Кметът реши да го пратят при селските овце със стария Лазар, да работи работата, която майка му бе работила. Можеше ли да каже, че не му е по угодата? Имаше наклонност да се учи, харесваше му в училището, дето учителят го покровителстваше против нападенията на другите деца и беше забранил да го наричат с лоши имена. Но хлябът беше с пари, а пък парите се изкарваха, като се служи на ония, които ги имаха.

Но при овцете той си отгъхна истински. Макар в училището учителят да го покровителстваше – за пръв път виждаше справедливост и тя му се много харесваше, – той все пак трябваше да во-

ди непрестанна война със своите съселянчета и много често се озоваваше сам срещу цялото училище. Набиваха го жестоко и той трябваше да не се оплаква от побоя, когато учителят го запитваше за синините и раните му, понеже това бе подлост – да изгадеш другарите си. Сега тия негови другари бяха далече, а старият Лазар никога не го биеше, макар да го гълчеше непрестанно. Марин скоро отгатна, че това си е навик у стареца – той мърмореше на овцете, на тревата, на вятъра, на гъжда, на всичко. Сърдеше се от всичко, от всичко бе недоволен, постоянно наставляваше всички и всичко. Когато грееше слънце, той мърмореше: „Сега пък слънце изгря... Невидяло му се и слънцето, и намярата. Ще изгори тревата.“ Когато валеше гъжд, той още повече недоволстваше: „Да валиш, че да не превалиш, пукни и тресни! Ху, че време ли е това, или поганщина! Вълче време, проклето време!“ Не беше мъчно за Марина да свикне с тоя характер на стареца и да обръща на него внимание толкова, колкото на църкането на щурец.

В гълзите летни дни и в топлите нощи дядо Лазар, по молба на Марина, разказваше приказки и Марин се заслушваше в тях с трепетно внимание, задъхан от нетърпение. Старецът бе като вълшебник. Бавно разказваше той, ала полека-лека цялата планина се населваше от змейове, самогиви, веги, пълтеници. Всеки към си имаше някаква легенда, всеки извор бе извор на някаква приказка. Царски гъщери влачеха сърмени поли по горските поляни, гивни юнаци поеха конете си на Самогивски кладенец, в тайнствените дълбоки пещери на Вълчи гол, наречени Змейови дупки, лежаха съкровищата на стари царе и легендарни хайдути. И досега ги пазеха змейове и змеици. Само че не можеше да ги види кой да е.

Трябва да се е родил в събота, да е съботничев. Дядо Лазар бе съботничев и уверяваше, че ги е виждал.

За Марина всичко това бе истина. Той замечта за съкровищата на Вълчи дол, сънуваше ги понякога. Искаше му се да стане богат. Какво по-лесно от това? Остава само да се вземат жълтиците на царете и на хайдутите. И въображението му се разпалваше, алчност се събуждаше в него и нарастваше като чудовищен змей. Да намери имането и да стане с това толкова богат и силен, че всичките му врагове да попълзят на колене пред него.

— Защо не си го изкопал досега?

Тоя въпрос той отправи към стареца един ден. Беше вече петнадесетгодишен, пораснал беше по-висок от акраните си, засилил беше се и в него бяха започнали да се пораждат съмнения, които ставаха по-силни със загрубването на гласа му.

— Защо не си го изкопал досега? Нямаше да си такъв сиромаш и да пасеш овце.

— Змей го пази, казал съм ти толкова пъти — мърмореше старецът. — Пази цяла нощ, не можеш допря до него, ще те изгори.

— Че тогава гене?

— Дене имането потъва в земята. Ноще излиза да играе. И змеят го пази.

На всеки въпрос можеше да отговори дядо Лазар. Но Марин не се убеждаваше.

— Ами змеят не може ли да се убие?

— Може, ама трябва магия. Има хора магесници, те знаят такива гуми, като ги кажат, всичко става по волята им. С такива гуми змеят може да се упои и да легне като куче в краката ти. Тогава вземай колкото можеш да носиш и бягай с все сила.

— Само с магия ли може? С тояга или с друго не може ли?

— С пушка или с пищов не се опитвай. Ще гръмнеш срещу него, а куршумът ще се върне и ще умери тебе. Но с желязна тояга може, ама да е сто-яла четиридесет нощи на Самогивска поляна. И трябва човек да е юнак, от нищо да не се бои. Защото той, змеят, като го видиш, ума си можеш да загубиш, камо ли да се биеш с него.

— Кога да е, аз ще го убия и ще взема имането.

Старецът се смееше със ситен, пресипнал смях. Марина досрамяваше и доядяваше от смеха на стареца, но не смееше да му противоречи: освен дето почиташе стареца и малко го дори обичаше, той се и страхуваше от него, понеже старецът бе съботничев и виждаше неща, които обикновените човеци не можеха да видят.

След години той отсече тежка тояга от дрян, с голям чекор на края, окова я с гвоздеи и я занесе на Самогивска поляна, дето тя остана подпряна на един бук четиридесет нощи. После той я нарами и отиде да бие змея в пещерите на Вълчи дол. Змеят не дойде първата нощ. Не дойде нито на втората, нито на третата нощ. Напразно го чакаше Марин, бореше се с грямката и броеше звездите. След третата нощ, с подкованата тояга на рамо, той слезе голу и за пръв път се скара с дяда Лазара.

— Ти си изкуфял старец! — заяви му той. — В пещерите прилепи колкото щеш, но имане няма. А змейовите и змеиците ти си ги измислил. Не вярвам на нищо вече!

Старецът не се разсърди. Той само се засмя със ситния си тих смях и рече:

— Твоя работа. Мене що ми е?

Но като видя с каква решителност Марин бе ходил да причаква змея, старецът започна да се побоява от него. Затова много се зарадва, когато из-

веднъж Марин се увлече от свирня. Досега бе свирил на цафара и гъдулка, но някак без сърце, макар че дядо Лазар, като добър свирач, го учеше настойчиво, за да има кой да продължи занаята му. Сега го прихвана истински бяс да свири и да играе. Защото, както си- неше на гъдулката някоя хоровадна песен, току ско- чеше и започваше да играе като бесен. Сам си свиреше, сам си играеше, докато не паднеше задъхан от умора.

След като бе го следил дълго време, един ден старецът му рече:

— Няма какво да ми се кумиш тук ноще и да ходиш като пътеник на месечина. Хайде, слизай в селото на седянка: момите те чакат вече.

Така започна ергенството на Марина. Той бе- ше тогава пораснал вече едър и силен. Мускулите на ръцете и гърдите му напиреха да спукат къ- личищата риза, движенията му бяха леки и спокой- ни, погледът му — бистър и пламенен. Вярно, поту- рите му бяха окърпени, а електът му полинял от ветровете и дъжда, но имаше един нов калпак, мно- го хубав — такъв калпак нямаше в селото. Беше от вълча кожа, от кожата на вълка, убит от самия Марин с желязната тояга. Кой можеше да се пох- вали пред момите с такъв юнашки калпак?

II

Да знаеше дядо Лазар, че така ще се случи на първата още седянка, той не би подканял Марина да отиде.

Пристигна Марин на седянката в село Куту- повци с новия си калпак, с елека, с ногавиците от ярешка кожа, с нови цървули и нарамил тоягата си, окована с гвоздеи. Под вълчия си калпак бе затъкнал само една китка от горски цветя. С ножчето си бе

подбръснал мъха по страните си и бе преплещил на гърба си вулията с цафарата и гъдулката. Като се огледа във вира на рекичката, той се хареса и пригласи с намокрен пръст няколкото косъма над горната си устна. Над село, около плевните и харманите, той почака, докато мръкне добре — не искаше да бъде пръв на седянката, — и слезе чак тогава, когато забеляза от височината, че долу на мегдана вече лумна огън.

Завари седянката в разгара ѝ. Моми и момци се закачаха, подхвърляха си глуми и се припяваха. Когато зарата на огъня го осветли и всички обър- наха очи към него, той се посмути и наведе поглед. Но още първото зърване на момите го сепна като тръпка и той тутакси си избра изгората.

Посрещнаха го със задевки и присмехи от вси страни. Макар че такъв беше обичаят и не биваше да се сърди, той все пак се намръщи. Но не се изда- де с повече, че е обиден. Само се сви като котка, преди да се хвърли на мишката.

— Хей, момичета — извика той, като усеца- ше, че се зачервява, — коя ме иска?

Общ висок кикот му отвърна.

На устата на Марина бе замръзнала една смутена и жална усмивка.

— Е, щом никоя не ме иска, аз ще си избира пък която искам.

И той се сложи леко при полата на момата, която беше си избрал. Тя не се отдръпна.

— Виж каква китка съм ти донесъл — сне той китката от калпака си и ѝ я подаде.

Момата се изкикоти и го блъсна:

— У, провалнико, умряла съм за китката ти! Я се махай, че като те зашлеви!

— Помириши я. Хубаво мирише!

— Ами! Овчарска китка на какво хубаво ще ми-

рише? На пърчовина! – обадиха се наоколо момци и момци.

– На вълчовина ако кажеш, по-право ще е – рече да се похвали Марин с вълчия си калпак.

– Тоя вълк трябва да е бил умрял, когато си го убил – обади се един момък, седнал току до неговата изгора, но така, че не можеше да се разбере дали за нея, или за съседката ѝ залиташе. Марин го познаваше. Беше негов акранин, един от ония, които го замеряха като дете и го гонеха от игрите си с обидната дума „копеле“.

– Но ти и от умрял би се уплашил така, че гушата ти ще слезе в цървулите – презрително отвърна Марин и се обърна към момата: – Не ги слушай, вземи китката, за тебе съм я брал на Самодивска поляна. Ако имаш някаква грижа на сърцето, всичко ще ти мине, като я закутиш.

Той посегна и втикна китката в косата ѝ над ухото. Допирането на меката свила на нейната руса коса го опари като огън. Момата също се зачерви, но не се гръпна, нито махна китката от главата си. Тя предеше на хурка и сега се наведе над къделята да върже повесмото.

– Ще ти донеса писана хурка, да се пукат другите, като я гледат – обеща Марин и се примъкна по-близо до нея. Коляното му се допираше до нейното и той усещаше огън да гори по цялото му тяло.

– Брей, овчарю, да не ни закачаш Бойка, че тя си има изгорник, чуваш ли?

– По юнак ли е от мене? – попита Марин, като хвана ръката ѝ и я притегли към себе си.

Бойка се гръпна съргито и го схока:

– Вълчар! Да си вървиш на кошарите при овцете!

– Може, ама и ти да дойдеш с мене, че без тебе не мога вече да живея!

Общ смях заглуши гумите му. Макар всички да говореха високо, неговото говорене бе като викане. Така бе навикнал той в планината да се разговаря с другите овчари – трябваше да вика, за да го чуят на другия баир, няколко километра далече. Неговото нежно признание звучеше като вик по вълк.

– Олеле, човек ли приказва, или вълк вие? – завикаха момите и се закускаха презглава.

Стана му криво, но не се издаде. Смъкна през главата си вулията и извади гъдулката.

– Каква е тая вашата седянка без хоро? Кой иска да му посвиря да поиграе?

Първа скочи Бойка, но той я гръпна за ръката.

– Ти стой! После ще играем с тебе.

– Пусни ме брей, чуваш ли? Гороломнико!

– Пусни момата брей, поразнико!

В тоя миг усети как някой го хвана за рамото. Позна, че е мъжка ръка, и се изви. Срећна запален поглед на висок черноок и мургав момък, по-възрастен от него, но познат – и той един от ония, които го гонеха в детинство.

– Пусни момичето! – каза тихо и внушително той.

– Бре! Как да не ще я пусна! Да не е твоя! Махай се!

– Пусни момичето! – гръпна го оня.

Марин се изтръгна от ръката му с едно бързо обръщане и вдигна ръка да удари. Червени кръгове се въртяха пред очите му. Обидите на цялата вечер размътваха ума му.

Но тук внезапно той се намери на земята, всред писъците и тропота на момичетата, които се разбягваха, последвани от изгорниците си. Някой стъпи в огъня и бързо пръсна по поляната възлени и димящи стъпки.

Той лежеше на земята с глава, пламтяща от ярост. Не бяха го надвили със сила, а с измама. Оня мургавият го тласна в гърдите. Марин би се задържал на крака – ударът не беше много силен, – но се спъна заднишком о някого, който преди това беше навел гърба си точно зад него. Значи те бяха го дебнали и бяха му скроили тая игра, всички тия негови врагове от детинство. Нямаха милост едно време към него, когато бе мъничек и нищо не им правеше, та сега ли ще го оставят да се либи с найличната мома в селото?

Той стана, намери си калпака и тоягата, прибра гъдулката и хукна към планината. Но вън от селото се спря и се въртна назад. Прескочи няколко плета, разлая кучетата на цялото село и като вихрушка се ропна право пред къщата на Бойка. Сви се край трънения плет, задебна безшумно и скоро се скри под увисналите клоне на една черница. Зачака и заслухтя като див глиган в усое. Реши да чака до съмнало врага си. Чака го час, час и половина. Наближаваше полунощ, когато дочу глъчка откъм долната махала. Улови се за един клон и леко се метна на черницата. Сегна на клона, краката му виснаха над улицата.

Не мина много, и откъм долната махала се зададе цяла група. Той позна гласа на Бойка, останалите гласове бяха все мъжки. Значи опасяват се от него, та са тръгнали да спроводят Бойка и изгорника ѝ. Поколеба се Марин дали да се реши да нападне толкова души: трима срещу едного! Но като се спряха пред вратнята и заговориха и той дочу не името си, а прякора си „копеле“, отново червените кръгове заиграха в очите му и той скочи с див вик срещу врага си.

Битката не трая ни секунда: един удар на желязната тояга повали мургавия момък, другарите му побягнаха, скриха се зад плетищата и започ-

наха да хвърлят камъни, а Бойка още преди да скочи Марин на земята, бе отворила вратнята, бързо и безшумно бе се промъкнала вкъщи и беше се скрила под завивките, разтреперана и заслушана в онава, което се вършеше на улицата.

– Дръжте го бей! Дръжте го! Уби човека! Ха-ха-ха-ха! Хей-хей, дръжте го, уби човека!

Викове процепиха селото, после един гърмеж се чу всред бесния и зловещ лай на селските псета. Откъм горния край на селото притопуркаха двама селяни с кримки – нощният селски караул.

Бащата на Бойка стана, наметна стария си войнишки шинел и излезе да види какво е това размирие в селото. Върна се след малко и като хвърляше подозрителни погледи към Бойка, която се претруваше на заспала, измърмори през зъби, за да отговори на въпросите, с които го отрупваше жена му:

– Пребили са едного от хайманите, ама май ще оздравя. Кметовия син, Млаген, него. Хе, толкоз ти стига. Кой, кой! Малко ли хайдутини има по нас! Овчарчето Марин, Надеждиният син. Ама аз зная защо е и за какво е тая битка. Ще яде гърво една луда мома, ама де да видим. Па и една майка, дето не наставлява чадото си, и нейната коса ще изскубя. Хайде спете, че да не запердаша още отсега.

III

Марин избяга от нощния патрул и от кучетата, и от виковете и стигна на кошарите по първи петли.

– Дај ми всичкия хляб, дяго Лазаре, и като гојдат да ме търсят, кажи им, че съм забягнал. Отивам във Влашко.

– Къдеее? Във Влашко ли? Влашко далеч. Какво

си направил, че ще бягаш?

— Човек убих!

Старецът се разтрепера.

— Бре, сине... бре, сине... бре, сине... — можа само да каже той. — Ами сега?

— Сега на, ще бягам. Няма да чакам да ме хванат?

— Че защо да не чакаш да те хванат? Човек си убил и бягаш. Къде ще бягаш? Не можеш избяга. По-добре предай се.

— Няма да им се дам. Ще избягам.

Старецът въздъхна.

— С какво? — попита той.

— С тоягата. Свраснах го по тиквата веднъж, не гъкна.

Старецът огледа тоягата. Имаше кървави капки по нея.

— Може да не е умрял — каза замислено той. — Човешката душа е като котешката: лесно не излиза.

— Не знам. Ала и да не е мъртъв, пак ще ме погнат.

— По-малко е наказанието.

— Ти мислиш, че ще чакам да ме затворят! Ами! Бягам, ако ще би накрай света.

Изтръгна от торбата на стареца всичката му храна и го заплаши:

— Само да си посмьл да кажеш къде съм избягал, ще ти запаля колибата да изгориш!

Старецът се позасмя:

— Ще се сгрея. От някое време все ми е студено. Ама ти кажи все пак де отиваш да се скриеш...

Марин не искаше да каже. Но дядо Лазар му пъкна в ръката едно пакетче тютюн и рече:

— Ще ти е грозà самичек, па си попуши. А пък като си отидат ония, дето ще гойдат да те тър-

сят, аз ще се кача на Милчов камък и ще запаля някоя и друга съчка и напрат за дим. Като видиш, ела си, те ще са си отишли.

— Че ти отде знаеш де ще се скрия? — учудено попита Марин. — Аз мисля да бягам.

— Къде ще бягаш? Ами нея на кого оставяш? — насмешливо каза дядо Лазар.

— У, проклето старо! — извика Марин и заправи през напратта нагоре към Вълчи дол.

Старецът се позасмя, изгледа го, докато се скри из букака, и въздъхна.

— Тъй ще е... — измърмори той в сплъстената си бяла брада. — Човек от него няма да излезе... Хай-гук... Дараджа го чака.

Но макар да имаше такова мнение за своя възпитаник, старецът госта неохотно разправи на стражата, която бе дошла да гури Марина, че той е заграбил всичкия хляб и казал, че ще бяга във Влашко.

— Не вярвам да е избягал напратък. Далече е, пък то е младо, неопитно. Все мисля, че се е скрил някъде и ще се върне. Страх го е само да го не бият.

— Нищо няма да му стане. Да се върне и да се предаде сам на властта — каза старшият. — Това ще му се зачете. Нараняване в раздразнено състояние... предизвикателство... с една реч, малко наказание, а като малолетен може и прошка, но ако се предаде сам... да се разкае. Селски хляб яде, ти го посъди, стар човек си.

Дядо Лазар обеща.

Но не запали огън на Милчов камък нито него ден, нито на другия — и той нямаше голяма вяра във властта. Едва на третия ден се смъкна Марин от пещерите на Вълчи дол.

Дядо Лазар току-що беше опекал прясна пита в жаравата.

– Усети миризмата на хляба и гоїде. Къде ще шаваш... – пошегува се той. – Сядай да ядеш. Твоя душманин не е умрял, не бой се.

Марин въздъхна с облекчение.

– Сега ти олекна. Ами ако беше го убил? Бесилка те чакаше. Друг път да си знаеш ума. То ако беше хубаво хората да се трепят помежду си, всеки ден щяха да го правят, сине.

– Стига ми грънка – озъби се Марин. – Много знаеш ти като мене как живеят хората – в гората от букаците си го научил.

– Може и да не зная как живеят, ама зная как трябва да живеят – в мир и любов. Така казваше едно време баща ми, всички стари хора така казваха.

– Старите са го казвали за такива стари като тебе. Я питай младите. Ах, не можах да го пречукам аз, ама добър е господ, пак ще се срещнем... и тогава...

Дядо Лазар се разсърди:

– Кучи сине, не се ли видиш какъв ти е халът, ами още се киприш като болерин? Кой си ти? Баща ти не се знае, а майка ти те роди невенчана с него. Вместо кротък да си и да се слагаш пред хората, защото си от всичките по-голу, ти искаш да им съдиш, а?

Никога не беше му поменавал за това старецът, но сега се ядоса и вдигна глас. Марин стисна зъби от гняв и изръмжа:

– И тебе ли искаш да намразя? Гледай да ти не излязат солени думите, гето ми ги казваш сега, че аз не прощавам, да знаеш.

– Тъй ли? – викна дядо Лазар и скочи с кривака в ръка. – Я да те видя! Хайде дигни кривака и срещу мене. Ха де! Какво чакаш? Или искаш да те натъпча в земята?

Старецът вдигна кривака и с все сила го стовари върху кривака, който Марин беше вдигнал да се запази. Кривакът на Марина отхвъркна настрана и падна, пречупен на две. Очите на стареца горяха.

– Ще ме плашиш, а? Мене ще плашиш, пчене негно!

Пред заплашителното движение на кривака на стареца Марин се гръпна назад, смутен и засрамен.

– Друг път да не си посмял, че ще те смеля... Хайде сядай да ядеш, че път те чака.

Нахраниха се мълчаливо. Старецът сумтеше и не го поглеждаше. Марин се чувстваше засрамен и се колебаеше да поиска ли прошка, или да мине само с това, че му биде строшен кривакът. Пък як старец! И сърцат. Какъв ли е бил на млагини!

Без да го гледа, дядо Лазар започна да говори:

– И аз съм бил като тебе луд, и аз на млагини едва не затрих човек, пак за жена. После без малко калугер не станах, като ме забори съвестта, да не мислиш, че си само ти на този свят, и други има, и е имало. Да знаеш и да помниш, от мене един насатах да имаш. Запомни го само, не ти искам сега да го изпълняваш, защото сега ти се струва, че от тебе по-голям на света няма, но го запомни и си го повтаряй, кога дойдеш в нужда: Да би мирно седяло, не би чудо видяло. Волът рие, на гърба му пада. Човек за човека е брат, ама ако ти си му брат.

Марин, който слушаше разсеяно думите на стареца, се ядоса на последните думи:

– Брат... Че аз не зная какво е брат. Нямам ни брат, ни сестра, ни баща, ни майка, сам съм като хе онова гърво над Вълчи дол. Само ти си ми и за баща, и за брат, и от тебе такива думи чух. Не мога да търпя, като ми се казват, започват червени облаци да

ми минават пред очите и тогава не зная какво правя...

Дядо Лазар беше се смекчил.

— Слушай, сине. Ти си направил сега нещо, което ще ти тежи цял живот. Ако си човек съвестен, ще се каеш за него. Ако не си — от тебе ще излезе разбойник и краят ти ще бъде на бесило. С тая дума тука по нашите места ще те преследват, докато си жив. Ти си луда глава и можеш да направиш много пакости не само на другите, но и на себе си. Затова, като те пуснат сега от затвора, да не се връщаш, ами на друго място да си потърсиш работа, честна работа. Не е ни грехота, ни срамота човек да работи. Гледай да припечелиш. Още си млад, спечели пари и тогава си ела. Не ще смеят тогава да ти кажат тая дума, гето ти изхвърква ума от нея. И тая мома, гето сега я либиш, тогава сама ще дойде при тебе. Жената е таквоз нещо: тя може с тебе да се либи, ама ще се ожени за по-богатия, който може да я нареди добре вкъщи.

Така просто и наивно преподаваше дядо Лазар последните си уроци на Марина. Решиха Марин да тръгне още тая вечер и на сутринта да бъде в околийския град. Да се не отбива в село, да се не дава на селската стража, защото може да му отмъсти кметът. В града да се яви при околийския началник и да си изповяда всичко, както си е било, нищо да не скрива. Старецът беше убеден: началникът ще проумее, че разкаяние е довело Марина направо при него, и ще направи каквото трябва, за да не го наказват строго.

Сбогуваха се студено и сурово, какъвто бе и животът им. Дори ръка не си подадоха. Сбогом. Сбогом. Толкова. Само дядо Лазар стоя на Милчов камък около един час, за да види как Марин ще прекоси валога и ще се скрие съвсем в падината, по ко-

ято кривеше пътека̀та за село.

Но Марин не изпълни обещанието си да не се отбива в село. Той чака, докато мръкне добре и всички се приберат по къщите си, и тогава се промъкна крадешком към къщата на Бойка. Имаше късмет да я свари тъкмо да затваря вратника.

Тя се уплаши, като го видя, и понечи да избяга, но той избърза и я хвана за ръката.

— Чакай — внушително зашепна той, като я прихвана през раменете, и тя потрепера в прегръдките му. — Аз сега заминавам и няма скоро да се върна. Ама ако чуя, че си тръгнала с друг, накрай света да съм, ще дойда и ще те заколя. Така да знаеш.

— Махай се — слабо се противеше Бойка и уж искаше да се освободи от ръцете му, но се притискаше до гърдите му с двете си ръце. — Ще те видят и ще те пребият. Младен и баща му люто са ти се закарнали.

— Аз тях ще ги погналя да изгорят като мишки — похвали се той. — Те мене не ме знаят какъв съм. Който се закачи с мене, белята си ще вземе. Мене от нищо не ме е страх.

И като я притисна силно до гърдите си, впи погледа си в нейните плахи и смутени момински очи.

— Обичаш ли ме? — задъхан и с пресечен дъх в гърлото попита той.

Тя наведе очи.

— Кажу или ей сега ще те удуша.

Тя вдигна клепки и го погледна. Не, никаква заплаха нямаше в погледа му. Само думите му бяха страшни, а очите му бяха овлажнени, като че ли ще заплаче.

— Аз никого нямам. Ти ми си всичко. Чуваши ли? А? Да знаеш, че ти ми си всичко, и да гледаш къде стъпаш. Да не ме посрамиш, зерем убивам те, да

знаеш. Пак ти казвам.

— Уф, Марине, и ти! Пусни ме бре! Какъв си смешен. Нали ми обеща хурка да ми донесеш, къде ти е хурката?

Тю да се не види макар. Та той наистина обеща и сега излиза на лъжа. Как забрави!

— Хурката е горе на кошарата. Бързах, та я забравих. Като се върна, градска хурка ще ти донеса и капела като на учителката!

— Ти гледай себе си да донесеш, да не си оставиш главата на някое бесило.

— Сговорили сте се днес с дяда Лазара: бесило, та бесило. Ти си гледай работата и грижи за мене нямай. Аз срещу мечка излизам, от какво ще ме е страх?

— Много ти се канят всички в село. Ако им се мернеш, ще те пребият.

— Ти искаш ли да ме пребият?

— Че защо ще искам?

— Нали обичаш Младена?

Тя го погледна право в лицето и той усети как сърцето му се отпуща и успокоява — толкова откровена преданост имаше в очите ѝ.

— Бойке, Бойке ма, къде остана ти? — счу се глас откъм къщата.

— Мама! — трепна Бойка и се загърпа.

Марин впи устни в нейните, после я пусна и като вихрушка полетя в тъмната улица, без да се обръща, тръпен и сякаш с криле на раменете.

IV

Работата не излезе така проста, както си я представяше дядо Лазар. Марина го задържаха в околийския град, после го пратиха в окръжния град,

в затвора и го завряха там в една стая с двадесетина души джебчици, фалшификатори, злоупотребители и побойници като него.

Ако не беше това, че невинаги можеше да се излиза на двора и че душата му се стесняваше от липсата на простор, на каквото бе навикнал в планината, той щеше да бъде напълно доволен. Храната беше наистина лоша, но пък изобилна. Навикнал на овчарската сухоежба, той се чудеше през всичкото време на това, че толкова често се дава топла храна в такова място като затвора. Наклонен бе да мисли, че това не е току-така, че някой добър се грижи за него и за всички и че ще ги избави от всяко по-тежко наказание.

Понеже беше най-младият в кауша, понеже беше най-неопитният, най-доверчивият и най-наивният, постоянно го товареха с тежката работа. Но понеже свиреше на цафара и на гъдулка, вечер преди проверка се сбираха на колело около него да слушат свирнята му.

През останалото време той се вслушваше в разговорите на другарите си. Тия разговори не можеха да повлияят възпитателно на характера му, но допълниха, макар едностранчиво, неговото образование. Още първия ден около него се събра истински съвет и се подзеха горещи прения, след като той, без да скрие нещо, разказа случая си. Препираха се като истински законници, цитуваха членове от наказателния закон, спореха върху смисъла на отделните изречения и привеждаха случаи от съдебната практика, за да подкрепят мненията си. Особено се отличаваха в препирнята един джебчия рецидивист, възрастен човек вече, при това с бантел под голнята устна и с вратовръзка на оцапана яка.

— Ти не ги слушай тия невежества — викаше

той с тънкия си, гъвкав като бич глас. — Аз ти казвам, че като малолетен ще те осъдят на шест месеца, и то условно. Затова сядай да пишеш заявление още сега до прокурора, да искаш да ти се гледа делото по-скоро, та да не си губиш златното време в тоя мръсен кауш. Сега ти е време да действаш и да се трудиш в полето на индустрията, за да станеш примерен гражданин, за украшение на родителите си и за слава на отечеството.

— Аз нямам родители... — мрачно каза Марин.
— Лошо е за едно момче да влезе в живота с толкова малък капитал. Без родители? Това не се смята за добра препоръка дори пред професорите по биология. Но аз предполагам, наивна душо, че ти си незаконно дете от удоволствието на двама души, които никак не са мислили за твоето съществуване. Понеже женското същество те е носило под сърцето си и ти трябва да си се родил по най-естествен начин като всичко живо, предполагам, че тъй наречената твоя майка се е преселила във вечните селения и те е оставила сирак, а пък мъжкото начало дори и не знае досега за твоето съществуване, както му и помага, понеже мъжът е блудник и никак не ще да знае какво ще излезе от неговите действия...

Никога не бе виждал Марин такъв човек. Той сипеше думите като орехи от чувал. Зашеметен, Марин го зяпаше в устата. След като оня най-последен свърши разглаголстванията си, Марин въздъхна и каза:

— Тебе те бива за учител или за кмет, а пък те запрели тук.

— Ти намисли най-висшето, до което можеш да се добереш. Ценя твоето мнение. Отдавна не съм се срещал с такава гивна, черноземна непосредственост. Кое отделение си свършил?

— Трето.

— Знаеш ли да четеш и пишеш?

— Разбира се, че зная. Нали съм се учил?

— Драго дете, това говори за твоя буден, макар и неначет ум. Има хора, които много повече от тебе са се учили и все пак всичко са забравили. Но тъй като ти не си от тях, помага ти да продължиш заниманията на твоята любознателност и да се усъвършенстваш в знанието на света и на хората. Доколкото схващам, ти си се учил при много първобитни учители, хора с елементарен склад на ума, биха казали сега, еснафски, понеже си натъпкан, предполагам, с предразсъдъци от всякакъв род. А сегашното време е време на просвета и на техника. Хората бързат да живеят и ние трябва да бързаем да ги облекчаваме в техния стремеж, като по научен и усъвършенстван технически начин ги освобождаваме от излишните им пари и вещи, за да им е по-леко да напредват в пътя на прогреса и на техниката.

— Я остави момчето, вятърна мелница такава. Философ! — намеси се един млад, елегантно облечен момък, затворен за злоупотреба на държавни суми. — То е и без това като уловено в гората, ти ще му разбъркаш съвсем ума. Ти не го слушай него — любезно каза момъкът, като се обръщаше към Марина, — той само на апашлък ще те научи.

— Ами ти на какво? Да краде държавни суми? — сгряза го злобно апашът. — Аз поне на гребно се поменувам, ами такива като вас, като зафуцат един милион, че на държавата свят и се забива.

— На тебе останало да се грижиш за държавата, голю! Гледай си там сиромашлъка. Ти мислиш, като четеш, че учен си станал. Още повече ти се е забъркала главата. Има хора, които съдят, те ще

отсъдят аз ли имам повече право, или ти. Те са истински учени, а не като тебе. Ти знаеш ли бе, господинчо – кипна изведнъж младежът, – че професорът по държавно право ми е приятел?

– Той ли те прати тука на курорт? – подигравателно го бодна апашът. – А на мене ми е приятел прокурорът при окръжния съд. Винаги като се срещнем, ще ми каже: „Пак ли ти бе, Форо? Къде беше се загубил досега?“ А аз му отговарям: „Лятно време и на трън кравай има, господин прокурор, а зиме в пандизо е по-топло, та дойдох на ривiera като всички аристократи.“ Умира да се смее. И ме черпи с папироти. Сегнем, па си приказваме като ески-гостове.

– То един гостлук... – рече да възрази момъкът.

– Колкото твоя с професора по държавното право. Той в София, ти тук, по телепатически начин се сношавате.

– Ние сме приятели от детинство бе, шашкънино.

– Баща ти е бил шашкънин, че те е съчинил такъв.

– Простак!

– Казвам се Форо. Получих визитната ви картичка. Името ви беше точно напечатано, наистина „Простак“.

– Палячо!

– Ти мислиш, че е така лесно да бъдеш палячо? Ако беше лесно, ти щеше да бъдеш, а не аз. Да, бил съм палячо и съм разсмивал народа по панаирите. Какво? И гимнастик съм бил, и животни съм разигравал, и роли в сериозен театър съм изгнал, защото съм бил странстващ артист, аркашка, да, господинчо, аркашка. Да не мислиш, че аркашките са по-долни от тебе само защото си задигнал един

милион и си ги изгулял с ония, що съм ти рекъл? Ти си едно непотребно същество и добър е създателят, че те търпи да мърсиш земята.

Препирнята отиваше към бой, но бой не последва, понеже Марин, който зяпаше в устата и на двамата, по едно време се сепна от унеса си и забеляза, че някой е отмъкнал вулията с цафарата и гъдулката му. Яростен вик процепи кулията:

– Вулията ми! Откраднаха я! Вулията ми! Човек убивам за нея! Хей, кой ми взе вулията!

Всички се пръснаха по леглата си. Остана само Форо, изправен, с папироти между тънките си, дълги, с остри нокти пръсти. Той гледеше със спокойно любопитство уплахата и яростта на Марина, сякаш изучаваше някое животинче.

Марин се впусна да търси по всички ъгли, надничаше и бъркаше под наровите, после пак се изправяше, ядосан, забъркан, смутен от тая неочаквана кражба.

– Кой ми взе вулията бе? Не видя ли някой? Защо мълчите? Какви хора сте вие?

– Какви хора? Да не мислиш, че си попаднал в пансион за морално възпитание? – обади се Форо. – Ние сме хора като тебе развалени и пратени тук за наказание. Ние сме крадци, апаша, касоразбивачи, мошеници, фалшификатори, побойници и убийци, минали или бъдещи.

Марин се обърна към него с яростна псувня.

– Ти ме замайваше тук, за да ми откраднат вулията, бе. Ти си крадецът! Апаш!

– Я гледай ти! – сви врат Форо. – Паленцето знаело да лае. Не, дете на природата, не съм аз откраднал твоята скъпа вулия. Но че ти я откраднаха, това е добро и възпитателно за тебе. То ще ти даде урок да не зяпаш друг път, ами да пазиш то-

ва, което имаш. Животът е сериозно нещо, моето момче, научи това. Това е първият ти урок. Хей – викна той към коридора: – Я да гоїде насам Дорко! Ама още сега, без забавяне, огма!

Всички лежаха по огровите си, само момъкът злоупотребител се разхождаше покрай наровите и пушеше ядосано. Сегиз-тогиз той хвърляше погледи към Форо и към Марина.

Скоро в кауша беше доведено от един висок, кокалест човек в градски грехи малко русо момче с лисиче лице, с живи очи и сърчни ръце. Между него и Форо започна един неразбран за Марина разговор. Ясно беше само че говореха на чужд, непознат език и че разговорът се отнасяше за Марина, понеже момчето с живите очи постоянно хвърляше погледи към него.

Скоро момчето хукна навън и подир минута донесе и погаде на Форо вулията. Форо я разтвори и я погаде на Марина.

– Всичко ли е здраво вътре?

Марин провери.

– Всичко. Ама аз тоя апаш... – спусна се той да бие малкото момче.

– Стой, стой – спря го Форо. – Няма вече да се повтори. Недоразумение.

– Недоразумение? Хайде сега, момче селянче, вади пари да черпиш апашите, че те обраха и ти върнаха вулията – сърдито каза момъкът злоупотребител. – Познати игри. На другиго не минават, гано минат на овчарчето.

– Аз пари нямам. Отде ще имам пари да ги черпя? – възрази съвсем наивно Марин.

– Пълно недоразумение – насмешливо каза момъкът, – те са очаквали, че си баровец, като идеш от село. Такива са те, не могат да оберат някой банкер, защото не им сече пипето, обират селяни-

те, които гоїдат на пазар или пък при доктора да се лекуват.

– Чрез твоята уста говори премъдростта на вековете, обирачо на едро – със зла усмивка каза Форо. – Надявам се скоро да чета във вестниците, че си заел голям държавен пост, понеже всички са на твое мнение. Ти обираш един милион лева държавни пари, пари на същия моя чичо, когото така красноречиво оплакваш, и ги изгуляваш за свое удоволствие, а аз цял живот, като пребъркам сума джебовете, не мога направя такава сума.

– Защото ти е толкова умът и знанието – продължаваше да се дърли момъкът.

– И моят, и твоят толкова струват, щом сме на едно място, което не се смята за почтено – приключи разговора Форо. – Защо се надуваш като фит на пращини? Да не би да искаш да спечелиш за твоята специалност тоя невинен младенец? Не можеш, той е прост, не се е учил в университета и затова ще тръгне по пътя на простите: ще стане или от нашите, или катил.

Много от думите, които си разменяха тия двама устати като адвокати хора, Марин не ги разбираше, но никак не разбра малкия Дорко, който гоїде от другия кауш и му подхвърли въпросително:

– Баламо, типосваш ли?

После изсипа един кош неразбрани думи все със същия въпросителен вид.

Марин, възползван от това, че Форо не бе в кауша, разсърден, че му говореха на непознат език – и нему като на по-образовани от него се струваше, че му говорят нещо обидно, като му говорят на език неразбран, – пипна Дорко, подлегна го и започна да го бие.

– Ще ми крадеш вулията, а? Аз да те науча

как се краде, апаш с апаш!

Дорко беше слаб и нemoщен на вид, но пъргав и зъл. Той не викаше, не бягаше, не се вдаваше и отговаряше на всички удари с ударите на малките си, слаби юмручета. Но той много добре виждаше, че силата е на страната на по-възрастния и по-якия овчар, и затова го хапеше и гращеше, където достигнеше. Разтърваха ги и им плеснаха по няколко шамара по-възрастни затворници.

След няколко часа Марин и Дорко бяха вече приятели; легнали по корем, те играеха на карти: Дорко току-що бе препогол на Марина тая нова премъдрост. Много неща научи Марин от Дорко. Макар да бе четири години по-млад от Марина, градският апаш имаше опит на възрастен човек. Едно нещо не можеше да научи той Марина: да бърка в гжебовете и да измъква оттам кесии.

— Апаш! Не ща да ставам апаш! — сърдеше се той, когато Дорко се опитваше да го посвети в знанията си.

— Ами какъв ще станеш? Катиш? Да убиваш хората?

— Не, стражар ще стана, да ловя апашорите като тебе и да ги затварям на топло по каушите — отговаряше полушеговито Марин.

Всъщност тая мисъл беше една негова детска мечта от онова време, когато го преследваха неговите съселянчета с камъни и с позорния вик: „Копеле!“ Той мечтаеше да стане голям и силен и да изтрепе всичките и като виждаше, че човекът, пред когото всички се стъписват, е стражарят с пушката през рамо и сабля на бедрото, той мечтаеше да стане стражар и да ги подбере всички, та да ги закара в онова страшно и позорно място, наречено затвор. Неговите другари, които го прес-

ледваха, и сега си ходеха свободни, а в страшното място бе затворен той. Но мечтата му да носи пушка и сабля още не беше го напуснала и той хвърли тая въдица пред всезнаещия апаш, за да опита доколко тя може да се осъществи един ден.

— Ти мислиш, че така лесно се става стражар. Ехе, трябва да си бил войник, да знаеш да стреляш и да сечеш със саблята, че да имаш и арка. Сега гладен свят много...

Трябваше да се обясни на Марина какво значи „арка“: той бе досущ невинен по държавните работи.

Ясно му стана, че стражарството не е за него. Но той и не мислеше много за бъдещото си занятие. В краен случай пъдар ще стане. Но апашът разби и тук надеждите му: пъдар не можеше да бъде осъждан човек.

Той разбра колко мъчно е неговото положение в света, след като се оказаха верни думите на Форо и той бе осъден на малко наказание, условно. Месеците, прекарани в затвора, отговаряха точно на месеците, на които бе осъден, така че го пуснаха тутакси, след като съдията му обясни, че при повторно престъпление ще бъде по-строго.

V

Тъкмо беше време за обяд, като го пуснаха от затвора. Той не беше ял от вечерта и не беше закусил. Преметна вулията през рамо и излезе на улицата. Гладен беше и нямаше отде да вземе да се нахрани. Спомни си за адреса, който му беше дал Дорко, пуснат няколко недели преди него. Беше някаква вила в лозята на града. Той знаеше обаче, че Дорко може да се намери там само ноще. До мръкване имаше много гладни часове. Той тръгна да ски-

та из улиците. Пред един дюкян с галантерия се спря и дълго разглежда всичките красиви неща, наредени зад стъклото. Подгаде се на вратата господарят и го изгледа подозрително.

– Какво искаш? – попита го.

– Търся работа – отговори Марин.

– Няма – късо отсече дюкянджият.

Марин тръгна нататък с нехайния вървеж на човек, комуто е безразлично къде ще иде. Обръщаше вниманието на всички с ногавиците си от козя кожа и с вулията си на гърба. И да искаше да скрие, не би могъл – всички биха познали, че е овчар. А де овчарска работа в града?

Излезе навън от града покрай тунестата, помътняла от есенните дъждове река. Озова се на поляна, осеяна с трапища и с високи хълмове от червени тухли. Някои от тия хълмове пушеха още, други бяха угаснали. Работниците лежаха на следобедна почивка на голата земя, завити с палтата си. Марин мина между тях.

– Къде ходиш? – подозрително го запита един, който се събуди и се повдигна на лакът.

– Работа търся. Няма ли при вас?

– Хе там надзирателя. Него питай.

И човекът се килна морно на земята, за да продължи прекъснатата си грямка.

Надзирателят го изгледа изпитателно и прецени силата му.

– Скоро привършваме работа – каза той. – Нашата работа е сезонна. За една неделя мога да ти дам работа.

– Добре – отговори Марин радостно.

– От село ли идеш?

– От село – излъга Марин.

Работата продължи десетина деня. За пръв

път се падаше на Марина да работи такава тежка работа, но той искаше да спечели някоя и друга пара, понеже се плашеше от глада, та не придиряше.

След като му дадоха сметката за работата му, той отиде да работи в кланицата. Там го заведе един от работниците, възрастен спокоен човек, селянин. Той говореше малко и странеше от хората, но когато Марин се помълви, че като свърши работата на тухларниците, не знае къде да иде, работникът, Димитър се казваше, му рече:

– Ще иде на салханата. Ако искаш, и ти ела. Има там един от нашето село, ще ни приеме.

Като в тухларниците, и тук работата беше тежка и нечиста. А като си купи от битпазара едни граждански грехи, за да не му се смеят на овчарското рухо, Марин се озова отново без пари. Настъпваше зимата, та работата в кланицата се усилваше, но заплатата не се повишаваше. Марин спеше в самата кланица, в едно ново, с циментиран под помещение. На пода бяха нахвърляли слама, върху сламата постилаха ветите си грехи, завиваха се с ямурлуците си.

Но тук тъкмо преди Коледа с Марина се случи една нова и опасна история. Една сутрин един от работниците нагаде вук, че му са откраднали парите. Той затръшна вратата с гърба си и заяви, че ще умре, ама няма да пусне никого, докато не направи обиск на всички. Всички, и Марин с тях, извадиха джебовеите си и изпразниха торбите си. Парите не се намериха. Един подхвърли, че навярно и не ги е имало никога тия пари. Но работата отиде до полицията и на пладне, след като се нахраниха, всички бяха изправени пред полиция.

Тоя полицай познаваше Марина от затвора, та като го видя, зарадва се:

– А, овчарчето! – извика той. – Ти ли си тук? Я кажи, где скри парите?

Марин беше до такава степен изненадан от това обвинение, че му се сключиха челюстите и той не можа да отговори в първата минута нищо.

– Или си ги предал на някого от гругарите си? Казвай, да не обърна дебелия край.

Марин усети пак да се вдига към очите му една топла вълна и червени кръгове да се въртят един през друг.

– Никакви пари не съм вземал! – изръмжа той, като свиваше пестници.

Това ръмжене разсърди полицаия.

– Отговаряй къде скри парите! – изрева той, като скочи.

Те се изправиха един срещу друг, настръхнали, озверени, и двамата млади и пламенни в яда си.

– Пари не съм вземал! Аз не съм апаш!

– Тъй ли? Аз ще те науча тебе!

Полицията посегна да го хване за ръката, като с другата бъркаше в джеба си, за да извади манатите. Но Марин сметна това движение като посягане за бой и се нахвърли върху полицаия с юмруци. Какво стана после, той смътно си спомняше. Ясно беше обаче едно – че полицаият не беше по-слаб от него и не беше по-малко яростен в гнева си. След известно време Марин лежеше по гръб на пода и носът и устата му бяха пълни с кръв. Над него се нагвесваше озвереното лице на полицаия.

– Друг път ще помниш гюкяна – каза му той с една ядовита шеговитост. – А за посегателство на държавен служител при изпълнение на служебните му обязанности ще ти се даде заслуженото.

Така се образува новото дело на Марина и ново затваряне го върна отново в средата, която бе-

ше напуснал преди няколко месеца. Само че сега той не се връщаше първото наивно овчарче, а възмъжал работник, комуто бяха оскърбили гордостта с позорение в кражба.

В ония дни Марин презираше кражбата, която извършваха джебчиите по пазарищата и около болниците. Той беше напълно съгласен с мнението на злоупотребителя на държавни суми и не би приел да открадне от никого нито една цигара тютюн. Но побоят, който му нанесе полицаият, обвинението в кражба, което полицаият поддържаше, и сега всичко това дълбоко го оскърби и възмути до гън душа. Той се предаде сам по-рано, когато рани Младена. Той имаше за властта едно смътно и недотам правилно понятие, но се подчиняваше на нея като на носителка на правда. Направил беше зло, трябваше да си понесе наказанието, за да не понесе по-лошо. Но сега... сега, когато той не беше виновен в нищо, когато си работеше като всички работници, когато искаше да тръгне в пътя на всички хора и да бъде като всички хора, сега него обвиняваха в най-гнъсното престъпление – че е ограбил парите на гругаря си и че като са го обвинили по тоя начин, той бе се опитал да удари полицаия, за когото отсега нататък не можеше да мисли, без да нахлуят топли пări в главата му. Сега той се чувстваше онеправданият, сега към него бяха извършили престъпление, на него бяха сторили зло, а вместо да накажат оногова, който бе го извършил, наказаха него, пострадалия.

Той намери отново в затвора старите си познати. Форо го посрещна и сега, и както първия път, запрепира се с другите за наказанието, което се следваше на Марина според законите. Сега той не му даваше големи надежди.

– Твоята работа става все по-интересна, мое

момче – смееше се той. – Още имаше надежда след първото ти осъждане да се върнеш към онова, което хората са нарекли нормален живот. Но сега, сега ти си вече наш всецяло и без остатък. Отсега нататък ти си вече клиент на полицията. Би могъл да се отървеш, ако беше някой гений на честността или някой го такава степен префинен мошенник, че да се представиш за такъв. Но понеже ти си безизкуствено и непосредствено дете на природата, ти си готова жертва с твоята спреховост, с твоите смътни понятия за чест и за рицарство, които коренно се отличават от ония, които са позволени от закона, с твоята невежествена простота по отношение на онова, което е позволено и което не е позволено на българските граждани. Отсега нататък ще почне твоето обработване по затворите и какво ще излезе от суровата глина, каквато си ти сега, това и сам дяволът не може да каже. Ти си вече углавен престъпник рецидивист, а това значи всъщност една животина, която всяко ловджийско куче ще дебне отсега нататък дори ако ти наложеха най-малкото наказание.

Но сега съдът не бе така милостив към Марина, както първия път. Сега беше взето под внимание, че той е бил осъждан, че е посегнал на служебно лице. Малолетството му смекчаваше наказанието му, но не го премахваше. Свѣст се зави на Марина, когато чу присъдата си. Три години затвор?! За какво?! Защото вдигнал ръка да удари едного, който го обвинявал несправедливо?

– Тъй ли съдите вие? – извика той, като разбра колко години ще лежи в затвора. – Не е право това, не е право!

Войникът, който го водеше, го смушка да мълчи.

– Не ме мушкай, чакай да си кажа думата. Аз ще им покажа, кога да е, ще им покажа как се съди! Хубаво ще ме запомните вие!

Затвори го в карцера. Но неговата кръв беше вече кипнала. Той не можеше да се примири с това, което вършеха спрямо него, и не можеше да се умири. Спокойните му часове бяха само когато спеше. Буген, той непрекъснато се заядаше с пазачите, с караулните. Стана лош арестант. За всяка пакост, която станеше в ареста, сега обвиняваха все него.

Наказанията се супеха върху него и го озлобляваха. Те му изглеждаха връх на несправедливостта. Ясно беше, че го преследваха без причина, поради едно озлобление, на което той не можеше да намери основанията. Смяташе се предизвикан на една неравна борба, от която не можеше да избегне, понеже враговете му непрекъснато и безнаказано можеха да го тормозят: той беше в ръцете им.

Това се зароди в него мисълта за отмъщение. Отначало тя беше една мечта, която той възпитаваше във въображението си, когато лежеше на мокрия циментен под на карцера. Едно смътно желание за надмощие над враговете, едно копнене за власт и сила, лишен от които беше тук, едно неясно бленуване за някаква тиха страна, гдето той и Бойка биха били щастливи и оставени спокойни да живеят и да се радват на младините си.

Но всичко се рушеше около него. Всичките му надежди да се вреди между порядъчните хора, да спечели пари и да изпълни по тоя начин наставленията на гяда Лазара пропадяха поради това ново затваряне, поради безвъзвратното му изгонване из обществото на честните и мирни граждани. Нямаше ли право Форо, всезнаещият апаш, като го учеше, че в света има два разряда хора: едни зало-

вени престъпници, значи неуспели да се прикрият, несретници, и други незаловени престъпници, сиреч щастливци, късметлици, честни и порядъчни? Не беше ли глупав дядо Лазар, като го учеше с честен труд да спечели богатство? Тук, в затвора, всички се смееха на такива думи. Где има богатство, с честен труд спечелено?

В едно излезе прав старият овчар. Марин бе уверен, че Бойка обича него, но Бойка се ожени за Младена. И Младен завърши отмъщението си, като прати нарочен човек до Марина в затвора да му занесе китка от сватбата и да му разкаже колко тържествена е била тя. Събрали се от седем села младежите на сватбата. Цяла седмица бащата на Младена гощавал. Що вино било изпито, що овни печени изядени – не е за изказване. От двайсет години такава сватба не се помни да е ставала по ония места. Но селянинът, който донесе китката, глътна думите си и млъкна, когато видя лицето на Марина.

През тоя ден Марин се сблъсна с надзирателя, биха го, затвориха го в карцера, възбудиха ново дело против него. Той продължи да буйства, да псува, да удря като бесен. Оковах го във вериги. Заболя от някаква треска, отказа да отиде в болницата, скара се с лекаря, налетя да го бие.

Тогава Форо реши да го посъветва.

– Да кажем, че имаш да извършиш такова нещо. Предлага ти се да си свободен или да останеш затворен. Но за да си свободен, трябва да се откажеш три деня да не вкусваш нищо, да тримириш. След трите деня ще те пуснат на свобода. Или пък да ядеш и да пиеш като милионер, но тук да седиш затворен и да те затварят в карцера пощо-защо. Кое ще избереш?

– Какви глупости ме питаш, а си уж умен чо-

бек – сърдеше се Марин.

– Затворниците, които са вече пристъдени, ги пращат на работа. Два отработени деня – един ден затвор по-малко. Те трябва да бъдат обаче с примерно поведение.

– Е, аз не съм от тях. Няма какво да се приказва.

– Има. Най-добре е, изглежда, да ти се говори направо и да те наставлява човек като малко дете. Затова, направо казано, аз те съветвам да прибавиш към другите си пороци лицемерието и претрувката. Да си стиснеш зъбите и да траеш, да не отговаряш на предизвикателствата, да млъчиш и да чакаш търпеливо. Седмици, може би месеци. Ще те пратят да работиш, да кажем, в разсадника. Работиш ден, два, три, работиш седмица, месеци... Най-примерният затворник. Надзорът става по-мек, по-хлабав и в един прекрасен ден, както се казва в романите, ти офейкаш, без да те усети никой и без да искаш позволение от надзирателя.

Марин се замисли над тоя проект.

VI

Кой беше първият, комуто хрумна да избягат и да се заловят за тоя опасен, но увлекателен занаят?

Цончо от Върбовка, който беше бил кмета до смърт ли, Владо Даскала ли, бивш учител, затворен за някаква подозрителна конспирация, или Марин, който съчини целия план и под чиято наредба се изпълни? И тримата действаха заедно и едновременно.

Те избягаха една сутрин рано, когато отидоха на работа в държавния разсадник, избягаха до първата пъдарска колиба, гдето беше скрила жената

на Благо Даскала три чифта гащи и три сепрета. Там те хвърлиха своите затворнишки грехи, набързо навлякоха ветите гащи и палта и с бърз вървеж се запътиха за селото на Дончо от Върбовка. Понеже бяха работили няколко седмици и лицата им бяха обгорели, те приличаха на работници и не събуждаха подозрението на никого. Все пак те предпочитаха да не вървят по главния път, а се отбиваха по пътеките, които скъсяваха разстоянието, и минаваха през затънени долчета и горички.

Без никакво приключение стигнаха те във Върбовка, преспаха в плевнята на един близък приятел на Цонча и на другия ден се изкъпаха в реката над село и се преоблякоха с нови чисти ризи.

Богдан от Върбовка, четиридесетгодишен едър и мрачен кръчмар, дойде на другата нощ при тях. Пуеа в тъмнината, само цигарите им светеха като светулки. Приказваха тихо и с глави, доближени една до друга. Всъщност приказваше повече Богдан.

— Де да съм на вашите години, и аз ще дойда с вас — тихо и убедително шепнеше той. — Но аз съм семеен и вече на възраст съм. Пък освен това ще вършите работа, но аз ще ви покривам. Аз съм добре с властта, мене не ме подозират, в моята къща вие ще си бъдете като у дома си и оттам ще започвате и там ще свършвате. Един вид главна квартира. Аз нищо повече не искам, само равенство. От мене оръжието, патроните, храната, скривалището и разправииите с властта. Аз ще разужнавам, ще ви казвам где има сметка да се направи работа, где няма. Ще ви бъда ушите и очите. Без такъв човек работа не можете свърши или ако свършите, ще ви пипнат скоро. А тъй, като сте с мене, не бойте се, нищо няма да ви се случи, а подир шест месеца, ако е късмет,

ще си делим по едно милионче.

Марин не вярваше твърде на това милионче и цялата тая работа му се виждаше неодоходна и опасна, но Благо Даскала имаше голяма надежда в новото предприятие и съумя да му я вдъхне. Той си запази само една привилегия: като вземе пушката, да отиде до Кутуповци за една нощ и да се върне на другата. Толкова време му стигаше, за да свърши сметките си с Младена.

Богдан донесе три манлихерки и патрони. Цончо ги прегледа и намаза.

Марин се сбогува.

— Утре ме чакайте по това време тук. Не се ли върна, да знаете, че съм загазил, тогава карайте без мене. И толкоз.

Нощта преваляше, когато той тръгна на път с пушката под ямурлука. Вървя бърз ход два часа, зазори се, той се скри в храсталака на един дол и преспа до плагне. Хапна, лежа отегчен под лешниците, като трепваше да не го открият случайно овчарчетата. Когато се смрачи и от къра се прибраха и хората, и добитъкът, той хукна към Кутуповци.

Отново седеше той в гората над селото с разтуптяно сърце от нетърпение и гняв, както винаги, когато е бил на това място. Тия хора бяха негови врагове. Нищо не беше им направил, а го преследваха още от дете. Не беше ли по-добре да запалят цялото село да изгори, да ги изтрие от света? Не беше късно да свърши това, след като унищожи главния си враг, Младена, и невярната Бойка, към която изпитваше по-голямо озлобление, отколкото към Младена.

Гората притъмня съвсем и Марин се спусна в селото — тихо, като сянка. Планът му беше сатанински обмислен още в затвора. Той имаше тол-

кова свободно време да мисли каквото си ще и да се предава на озлобеността си, да я гали, да се опива от нея и да я превръща на своя съдба.

След половин час пламна оборът на Младенови. Пламна покривът от сухи греди и пламъците осветиха изведнъж двора, къщата с трите гървени стъпала, на които сега бяха застанали, като че ли ослепени от огъня, Младен, майка му, баща му и заг тях Бойка. Марин ги виждаше като на глан от градината, в буренака на която беше залегнал. Той вдигна пушката и се прицели. Един след друг се разнесоха пет изстрела, пет гърмежа разтърсиха селото, току-що събудено и още сънено от виковете: „Пожар!“ Но те потънаха в другите гърмежи, които екнаха, както винаги става при пожар, от всяка страна на селото. Съседите, които се притекоха веднага с кофи и вегра, забелязаха труповете на стълбата. Струпа се около тях цялото село, малцина се грижеха за обора; успяха само да разбият вратата отдалече с една греда и да пуснат добитъка, който ревеше вътре.

Марина познаха в една улица, като бягаше към края на селото. Позна го селският пъдар, който тичаше към пожара, и като го срещна в една тясна уличка между трънените плетове, дето Марин не можеше да се укрие, извика му:

— Де гори? У кмета ли?

Марин го блъсна настрана и мина покрай него като вихрушка. Докато пъдарят се досети, че Марин не може да бъде по това време в селото за добро, докато вдигне пушката и докато му извика да спре, Марин летеше към крайселската гора. Без да спира, той тичаше из долищата, свличаше се из урви, катереше се по сипеи, без път, без пътека. Усещаше как му туптеше сърцето от напрежение

и от страх. Дъхът му се спираше на гърлото. Той свърши с тях. Всички легнаха под неговите куршуми. Така. Да знаят как са го онеправдавали. Да запомнят и ония, които са го мъчили, че не могат вече да се подиграват с него. Страх и ужас ще ги обземе. Ще помнят кой е Марин, Марин Овчарчето, както му излезе име в затвора.

Как измина той разстоянието от Кутуповци до Върбовка? През къде мина? Не би могъл да каже. При една река ни жадно вода. После, както вървеше, отчупи си парче хляб и яде. Горчеше му в устата, сякаш злъчката му беше се разляла на езика му. На един хълм се спря да си поеме дъх, а падна по лице и си захана ръцете. Тук като бърза светкавица се яви пред очите му страшната картина на налягалите по стълбата и смисълът на извършеното от него. Тия трулове затваряха вече пътя му към хората. Той беше катил. Беше убил хора. Сега можеше да очаква само бесилка.

Да го обесят? Та няма ще се даде? Хайде де, нека го пипнат, ако могат. Могат ли? Докато е тая пушка в ръцете му, поне десет ще свали, че тогава.

Той завари другарите си да го чакат с нетърпение. Но като видяха лицето му, не смееха да го питат какво бе направил. Дори Богдан кръчмарят сви вежди и долната му небръсната челюст се сви на една страна.

Те имаха намерение да излязат на „работа“ още на другата сутрин, но Богдан отложи. Искаше му се да узнае преди това как се е свършило в Кутуповци с ония, върху които Марин беше стрелял. От думите на Марина, не твърде ясни и смотолени, той можа да разбере, че неговият нов приятел е свършил нещо страшно и че за това му дело го чака бесило.

На другия ден той слезе в града, като поръча на дружината да го чака в плевнята. Но щом мина един час от заминаването му, Цончо им предложи да се пренесат у тях. „Нямам доверие в него, може да ни предаде за пари“ – каза той. Марин, когото беше нападнал един безотчетен страх – трепереше при всяко шукване навън и се пипваше за пушката си при всяко лавване на кучетата, – се разтрепера сега и тутакси скочи да бяга.

Решиха да не се пренасят у Цончови, а да поставят на стража едного в репейте и бѣзак, които покриваха градината на кръчмаря. Пратиха Марина и той прие с готовност. Той нямаше доверие ни в кръчмаря, ни в другарите си.

Кръчмата на Богдана беше едноетажно здание, досам пътя, който водеше от окръжния град през планината. Беше далече около един километър от центъра на селото, гдето бяха дюкянните и общината. Видимо такава кръчма не можеше да има много клиенти. Но тя се намираше тъкмо на върха на един рид, по двете страни на който лазеше шосето. Колите, които идваха от окръжния град, и ония, които отиваха за там, по неволя спираха тук, след като бяха изморили добитъка си по стръмните завои на шосето. И хора, и добитък се подслоняваха под приветната стряха на кръчмата, гдето зиме винаги имаше топла камина с греяна ракия, а лете студено вино или пиво, а за добитъка – широк и равен двор. За ония, които би искали да преспят, имаше една стая с три легла, сравнително чисти и приветливи. Дворът бе широк и минаваше зад един нисък стобор от летви в обширна градина, запусната, със сливак неподкастрен, с лехи неоплевени, с пътеки, обраснали с лопуш и коприва. Към края, там, гдето се спущаше към дола на юг с една стръмнина от

белопръстица, градината бе обраснала като гора с висок и сочен бѣзак, свирчовина и репей. Марин влезе цял прав в това зелено скривалище и се притаи: от тук се виждаше пътят към окръжния град на няколко километра. Никой не можеше да приближи до кръчмата откъм тая страна, без да бъде видян.

Но едва залегнал в бурена, той забеляза една жена да се качва по стръмнината откъм дола. Плетът тук беше разграден и наоколо бе утъпкано. Ясно беше, че от моя прелез се слизаше в дола за по-направо. Инак се обикаляше много настрана и по хълбока на сипея.

На кобилица жената бе метнала мокри грехи. Виждаше се, че се връща от пране долу в дола. Тя беше малка на ръст, забрадена с бяла кърпа, със сукман, повдигнат на босите крака, та се виждаше бялата ѝ рица, с ръкави, запършени до над лактите. Тя вървеше леко и кръшно и носеше с леснина тежките мокри грехи. В движенията ѝ личеше сила и гъвкавост. Марин не можеше да види лицето ѝ, понеже я гледаше отгоре, почти отвесно, но кожата на ръцете и краката ѝ беше загоряла и мургава.

След като се изкачи до прелеза, жената спря да си отгърне и да премести кобилицата от едното рамо на другото. Беше досущ близо до Марина, чуваше дишането ѝ. Със сръчно движение тя праметна кобилицата от едното рамо на другото, отметна назад плитките на косата си, които бяха се преметнали на високите ѝ гърди, и вдигна лице. Това лице бе малко, с остри черти, сега зачервено и потно. Жената вдигна ръка, за да обърше с ръкава лицето си, но не можа да достигне със запършения ръкав до челото си, та трябваше да се наведе.

Тогава я обзе някакво неясно безпокойство, види се, почувства погледа на мъжа. Тя въздърна,

огледа се наоколо и погледът ѝ се спря на Марина. В един миг червенината на лицето ѝ изчезна и то стана бледопепеляво със сици петна.

— Не бой се — пошепна Марин. — Не съм лош човек. Мину, не бой се.

Жената го гледаше уплашена и не смееше да мръдне.

— Толкова ли съм страшен? — опита се да се усмихне той, но мускулите на лицето му не му се подчиниха и лицето му си остана все тъй сурово, както си беше. Виждаше, че жената е готова да трепне, да хвърли кобилицата и да избяга. Тогава му хрумна една мисъл.

— Ти нали си Богдановата жена? Аз съм му приятел, чакам го тука.

Жената сякаш се поуспокои от тия думи. Вдигна очи и го погледна. Тия очи бяха кестеняво винени, с подозрителен и остър поглед, подвижни и внимателни.

— Като си негов приятел, защо не си вътре, ами си излязъл тук да ме плашиш? — с разтреперан глас, но строго каза тя.

— Не съм искал да те плаша, бога ми! Стана ми душно вътре, в сламата. Я да те сложат тебе да лежиш в сламата самичек като вълк единак, добре ли ще ти е? Не мислех, че ще те видя, пък то, виж, късмет съм имал.

— Аз ще ти кажа тебе един късмет, че ще ме помниш, като те подбера с кобилицата! — каза тя уж строго, но нямаше строгост ни в очите ѝ, ни в устните ѝ, които потрепваха от усмивка.

— Де, де! Я ела пък да ме подбереш с кобилицата! — вече развеселен каза Марин. — Ела да се поборим, да видим кой ще надвие.

— Да се махаш от пътя ми, брей!

— Ами ако не се махна?

— Ще викна, та ще сбера селото.

— Трябва да си много гласовита.

— Богдан ще си гоиде и ще му обадя, че си ме задирял.

— Че тъй ли бива задиряне, булка Богдановице? — подигравателно каза той. — Изправили сме се на хвърлей място и се караме. Това ми било задиряне. Така ли си момувала ти?

— Що било на моминство, на моминство бива. Сега се махай от пътя ми, че ми тежи прането.

— Че дай пък да ти го понося, като ти тежи толкова.

Марин скочи и леко прерипна през прелеза. Жената се сепна и в очите ѝ отново мина уплах.

— Да се махаш брей, прангаджийо, че като викна, не зная де ще се намериш.

Но Марин не обръщаше внимание на гумите ѝ. Той грабна кобилицата с прането от рамото ѝ и го сложи на своето рамо.

Той прескочи прелеза и нагази във високия бурен. Жената вървеше след него и го дърпаше за палтото.

— Остави ми прането, провалнико, прането ми остава, бре!

Марин се смееше:

— Вземи си го де!

Жената се разсърди и се залови за кобилицата. Прането попада голу в бурена.

— Ами сега? — извика притворно уплашен Марин.

Наведоха се да събират прането, като се караха и дърпаха. По едно време жената улови кобилицата и я вдигна да го удари. Марин чакаше усмихнат. Тя хвърли кобилицата на една страна и със смръщени вежди се наведе пак да събира прането.

Задърпаха една риза. Беше мъжка риза, широко-

ка, кълчишна, кърпена. Навярно ризата на Богдана. Тя го плесна с ръкава на ризата, той я хвана за ръка, след това я прихвана през кръста и я събори в бурена. Стори му се, че тя твърде лесно се вдаде и падна долу. Затова не я изпусна от ръцете си.

VII

Животът, който Марин поведе заедно с другарите си, бегълци от затвора, бе живот разбойнически, хайдутски, пълен със злодеяния и опасности.

Първата им работа беше да причакат на един завой на пътя селяните, които се връщаха от пазар от града. Обраха всички коли, като вземаха само пари според наставленията на Богдана. Не убиха никого. Само на едного удариха няколко приклада, понеже беше скрил парите си.

На Марина другарите му признаваха вече първенство не защото бе по-стар или по-вещ от тях, а защото беше вече углавен престъпник, когото чакаше смърт, ако го хванат. Те се боеха от него донякъде, особено Владо Даскала, комуто не влизаше в ума как може човек да убие собствената си изгора. Защото по едно странно и чудовищно решение на своенравната съдба и Младен, и баща му, и майка му бяха само ранени и скоро оздравяха от раните си, но Бойка бе убита на място, куршумът я бе улучил в главата. Властта издаде наредба за залавяне на Марина, обещавахе се дори награда за оногова, който го посочи на полицията. Затова той не се криеше, когато излизаше да обира – каква полза да си връзва маска, както правеше Владо Даскала, или да си почерня лицето, както правеше Цончо преди всяко излизане „на работа“. Скоро в цялата околност се знаеше кой води бандата, която обира

пътниците по грумищата. Марин Овчаря бе станал вече плашило за богатите хора в околността, но от него се плашеха и сиромасите. Историята на неговото злодеяние в Кутуповци го заобикаляше с огнения ореол на кръвник, комуто не мига окомото да затрие човека за нищо и никакво. Защото по селата историята на неговата любов и на неговото злодеяние нямаше никак една благоприятна за него окраска. Народната мъгла повярва на пострадалите, които влачеха още последиците на раните си. Марин се рисувахе като убиец без причина, понеже Бойка не се му била вричала да го вземе като престъпник още от гете, като проклет от бога, понеже е незаконен. До Марина достигаха тия мъгли, Богдан кръчмарят го осведомяваше за всичко – но той не им обръщаше внимание. Какво можеше да чака от хора, които цял живот са го преследвали? Но нека и те не чакат нищо добро от него.

Втората им „работа“, която потресе цялата околност и разбуди полицията от благодушната ѝ грямка, беше обирът на богатия селянин Данчо Беловласов. Те бяха нахълтали в къщата му на петляно време и с ножове и пушки в ръцете бяха принудили стария Данчо да си отвори сандъка и да даде всичките си пари. Богдан, който прибираше парите и ги делеше на равни дялове, сега се доста измъчи: в имането на стария скъперник имаше различни златни и сребърни монети от разни времена и разни държави. Имаше дори антики, на които цената бе твърде голяма, според както мислеше Владо Даскала.

Докато полицията се залисваше да търси Марин Овчаря по селата наоколо, той се озова сам тоя път срещу една сватба в друга околня.

Реши се да направи тая рискована постъпка, понеже беше му се замаяла главата от успеха му

досега. Всички му се подчиняваха, страхливо го следяха, надгъртаха с ужас в очите му, чакаха благоволенieto му. Пустата пушка, какво чудоейно действие имаше! Стигаше само да се насочи, и всички падаха на колене и ставаха такива мирнички, кротички, да ги не познаеш.

Не съобщи на другарите си къде отива и защо. Скри се от тях, не искаше и те да подозрат какъв рискован опит щеше да направи.

Женеха се момък и мома от две съседни села. Той причака сватбарите, когато водеха булката от едното село в селото на младоженеца, дето щеше да стане венчаването.

Застанал настред пътя в една гъста гора, с пушка в ръка и два пистолета в пояса, сложени така, че да се виждат и да плашат, той им извика: „Стойте! Горещите или сте избити!“ И те спряха и вдигнаха ръце, макар че бяха пийнали и макар че почти всички бяха въоръжени и бяха гърмели по целия път за кураж.

После, пак по негова заповед, те хвърлиха оръжието си един по един, а след това слязоха от конете и колата и сложиха пред краката му парите си, които не бяха много. Само булката стоеше в колата, забулена с червено було, под което просветваха нанизите ѝ.

„Булчинските нанизи!“ – изкомандва той.

Булката слезе от колата и пристъпи към него. Вдигна булото си и с едно движение на презрение скъса нанизите и ги хвърли пред краката му. После пак спусна булото си и се върна в колата. Там се захлуни по очите си и зариди.

Тогава Марин им заповяда да легнат по очите си и да не се вдигат до един час. Той напъха парите и нанизите във вулицата си, която винаги по-

сеше, и се шмугна в гората. Бягаше като вълк, без да бърза, спореше му.

Но като разказа на другарите си какво е сторил, те не одобриха.

– Голям риск – каза Богдан кръчмарят.

– Все пак и ние сме били там – подигра се Цончо. – Знаят, че сме дружина, и са мислели, че сме в гората.

– Хубава си я завършил – разсърди се Владо Даскала. – Да обереш нанизите на една младоженка! Това чева не е кърджалийско време?

– Ами какво е? – озъби се Марин, който бе чувал за кърджалиите.

– Двайсети век! – тържествено каза Владо Даскала.

Марин не обичаше тържествените пози на Даскала. Все му се струваше, че оня го мисли за глупав, затова с такова високомерие говори. И сега се разсърди и прати по дяволите и Даскала, и двадесетия век.

Но Владо Даскала не се отчая от това пренебрежение, на което беше и понавикнал. Той продължи да убеждава Марина и най-после удари на чувствата му.

– Представи си – казваше той, – че оня момък сега например не я иска, като няма нанизи. Представи си, че я изпъди, не иска да я вземе вече. Какво ще стане с тая нещастница? Виновна ли е тя, че нейният баща е бил сиромашки изедник и е купил тия нанизи?

– Видиш ли, и ти признаваш, че тия нанизи са сиромашки сълзи – намеси се Цончо от Върбовка.

– Ти не разбираш, стой настрана, аз сега на него говоря – гразнеше се Даскала. – Какво е виновно момичето? А пък освен това аз мисля, че ние напри-

мер трябва да имаме предвид и народното мнение, ако искаме да бъдем народни хора и народът да ни покрива. Защото, ако каже народът да не ни иска, да ни хване, подир една неделя всички ще сме на оня свят.

Марин прати една псувня по адрес на народа.

— Ти псувай, ама слушай, все ще научиш нещо и от мене — с философско търпение се държеше Даскала. — Ние сме тръгнали защо? Защото има неправда в света, а ние искаме правда и справедливост.

— Тръгнал съм да си отмъстя и да забогатей — цинично се засмя Марин. — Който ми пречи, да му мисли.

Той не се съгласи с Даскала да върне нанизите на младоженката. Но това, което не можа да стори Даскала, стори го Богдановица. Когато Богдан отидеше в града, тя се срещаше с Марина. И тя го убеди да върне нанизите.

— Грехота е — казваше тя.

Марин се съгласи не толкова от страх пред греха, колкото от любов към нея. Тя бе завладяла не само тялото му, но и душата му. При нея той се чувстваше по-спокоен, не го мъчеха кошмари, не му тежеше без причина целият свят.

Понякога се изпущаше да каже през зъби:

— Да не си ти, много страшен ще стана.

А в това време Владо Даскала се стараяше да го посвети в световните събития и в техния скрит смисъл. Светът се делеше на експлоататори и експлоатиранни, сиреч на богати и бедни. Най-бедните, дето нищо нямат, се наричат пролетариат, те са наемните работници, дето работят по фабриките, по мините... Тоя пролетариат ще направи революцията и ще въздвори правда на земята. Никой не ще има право да експлоатира други. Няма да има класи. Сегашното общество е кла-

сово. А ще дойде ден на безкласово общество. Всички трябва съзнателно да работят за такова общество. Да бъдат съзнателни революционери. Какво е сега Марин? Един бунтар несъзнателен против съвременното класово общество. Трябва да стане съзнателен, класосъзнателен, и тогава неговите усилия ще се приобщят с усилията на всички угнетени в света.

Марин се смееше. Какво му влизат в работа пролетариите, работниците, революционерите? Дявол да ги вземе всички! Може да си представи какви са тия революционери. Щом излезе насреща им с пушката, ще клекнат като жени, макар да са въоръжени до зъби. Хората са все едни и същи, каквито и да са идеите им: мръсно племе, което не заслужава ни милост, нито съжаление дори. Пролетарии! Русите могат да правят каквото си щат, той не е длъжен да слуша руски братушки. Той иска да си направи богатството и да си живее за свое удоволствие като един паша. Да има много жени, много любовници, то се знае, защото той е все пак кръстен и не може да се ожени за всички, да си живее като беи в свой чифлик! Това иска той, а повече който иска, нека отиде да се бие с властта и войската, та наместо Иван да дойде Стоян. Не е пък чак толкова прост, да не мислят. И той все нещо разбира, и той като тях от хората се е учил, слушал е по-умни от себе си и знае, че това партизаните са като кърлежите по снагата на простия народ. Ще махнеш едина, ще се вие друг, по-гладен от него.

— Но да не мислиш, че всичко си узнал и разбрал — гразнеше се Владо Даскала. — Хората искат сега да изтребят всички кърлежи, това е комунизъм.

— Правете си вие вашия комунизъм, мене ме няма там — неопределено махаше с ръка Марин. —

Мене не ме закачайте, че който ме закачи, гушицата му изважам.

Но макар да имаше на гуми незачитане към мнението на народа за своите постъпки, той изпита известно облекчение, когато узна как се тълкува постъпката му по селата, след като бяха върнати булчинските нанизи на младоженката. Той ги прехвърли една нощ през прозореца на бащината къща и си отиде. На другия ден вече се знаеше по цялата околност, че нанизите са върнати. И тръгна мълва, че Марин Овчаря не бил толкова лош, ами бил страшен, кога го ягосали, а когато бил на добър ангел, от него по-благ нямало.

От връщането на нанизите тръгна добрата слава за Марина. В народното въображение, в преданията и песните беше още жив образът на стария предосвободителен хайдутин, закрилник на сиромашта. Неговите героически черти сега ги приписваха на Марина, макар той да не бе извършил никакво добро освен тая добрина с връщане на нанизите, съмнителна за него, но, който знае защо, достатъчна за народа. Това, че той беше се отказал от нещо, което беше в ръцете му, и това нещо бе едно богатство, поразяваше въображението на народа, особено на жените, които се чувстваха някак сами облагодетелствани от постъпката на Марина: той беше тръгнал да развали един нов дом, но се бе повърнал и го беше възстановил. А всичко, което подпомагаше да се свие гнездо, да се запуши комин, то беше добро в очите на жените.

А негли с това, че му приписваше черти по-благородни, народът му загатваше какъв иска да го види, ако той желае да бъде народен кумир. Владо Даскала сякаш подгусещаше това и каза на Марина един ден:

— Сега, ако искаш да спечелиш народната гуша, открадни от някой богаташ воловете и ги подаря на някой сиромаш.

— Чувал си и ти, Даскале, ама не си разбрал — подиграваше се Цончо. — Той ако открадне от богатия воловете и ги даде на сиромаша, нали ще си ги познае богатия и ще си ги вземе с властта? Тъй не стават тия работи. То не е като деца да учиш, хайдутството е тънък занаят.

Вдигнаха Владо Даскала на смях. Пък и за смях сякаш беше създаден тоя човек — на ръст дребен, със съсухрено, изпито, бледо лице, по което растеше буйна черна брада, с тяло, на вид слабо, но жилаво и гъвкаво, той се блещеше, когато говореше, за да придане на думите си по-решително значение и да подчертае тяхната страховтна революционност. Цончо го кръщаваше с много прякори, взети от постоянния речник на неговите непрекъснати речи, които той държеше като на митинг, с важност и пълно съзнание за великата работа, която извършва.

Но макар да се подиграваха със своя по-образован гругар, както подобаваше на прости хора, които винаги подиграват интелигентния човек, който се е приравнил с тяхното положение на парици, Владо Даскала имаше върху тях едно влияние, което те не признаваха, но на което се подчиняваха. На него се дължеше, че те предприемаха някои обيري, които имаха по-широк смисъл, отколкото обикновените техни обيري на пътници или на богати селяни.

Първият такъв обир бе обирът на Букашката община, извършен посред бял ден пред очите на едва ли не цялото село. Планът бе скроен от Владо Даскала и сполучи много добре. За да го извършат, трябваше да имат две стражарски униформи. Една вече имаше Богдан, който бе я купил някога от

един пропиц се стражар и я бе скътал за всеки случай, а другата реши да завладее Марин.

Една сутрин той изварди в гола под хана младия конен стражар Съби Аждеров, който бе доста посръбнал в кръчмата на Богдана, но още повече бе се упоил от винените очи на Богдановица. Скрыт зад храсти от къпини и лещак, Марин бе се надвесил над пътя, който тук бе изкопан, и когато стражарят мина под него, скочи на коня зад него и го хвана през кръста за ръцете.

Съби Аждеров беше бивш кавалерист, беше се бил против турци, против сърби, против власи, против гърци и против какви ли не народи по разни места на Балканския полуостров, та не беше от ония, които лесно се дават. Той изтрезня в един миг и се изви така в ръцете на Марина, че го принуди да се свлече и той от коня на пътя. Но стражарят не можа да измъкне сабята си, нито да си послужи с пушката си, която беше преплещена на гърба му, докато Марин, който бе си взел само пистолета, имаше предимство пред него, че можеше да си послужи с него.

И той си послужи много ловко. Когато ръката му попадна на едно равнище с лицето на стражаря, който, безпомощен, се опитваше да го захване по лицето, Марин не се поколеба да удари веднъж в съното око Съби. Като зашемети стражаря по тоя начин, Марин почака, докато се разслабиха мускулите на ръцете му. Понеже те се отпуснаха много бавно, от което можеше да се заключи, че стражарят не бе достатъчно омаломощен, Марин го удари повторно и стражарят съвсем се отпусна в безсъзнание.

Съби Аждеров се свести след няколко часа, пропъзля до гола и проми раната на главата си. Бе-

ше съблечен по долни грехи. Нямаше и оръжието му. Той скъса ризата си, направи превръзка и се превърза, като сложи няколко билки, които намери на около и които грижливо проми във водата.

С голяма мъка се дотътра той до хана на Богдана. Там го приеха с отворени обятия и му съчувстваха искрено.

— Господ да го убие моя Марин Овчаря! — кълнеше Богдан. — Какво ще правим сега, като се е явил и по нашите места? Толкова близко до хана ми да се реши да нападне стражар! Че той утре, вдругиден погледнеш, че бастисал хана ми. Не може вече да се живее! Трябва полицейски участък да се създаде тук, в хана ми, аз помещение ще дам и конете на стражарите ще храня, и стражарите ще поя, само да ме пазят.

Съби остана да преспи в хана. На другата сутрин Богдан го качи на един кон, след като му бе дал ветите си грехи, а сам той се качи на друг и го придружи до околийския град.

Щом те заминаха и се скриха зад забойте, които правеше шосето, от обора на хана двама стражари изведоха три оседлани коня. Тутакси от хана излезе брадат човек с цивилно облекло и с чанта под мишница. Той носеше черни очила и старо бомбе, което му стоеше много неудобно, понеже бе малко за голямата му глава.

— Същински Аврамачо, стари грехи купувам — подиграваше се Цончо, който бе единият стражар.

— Сега ти се е паднало комисар да бъдеш, ама хубаво да си играеш ролята, брей — сериозно каза Марин, който бе другият стражар.

— Ще се държите почтително. Да, господин инспекторе, не, господин инспекторе, и толкова. Повече да няма. Като извадя папираса да запуша,

да не ме зяпаш като теде, ами веднага да се притечеш и да я запалиш.

— Добре де, сега ти се е паднало, ама като свършим, ще те накарам да слезеш в гола да ми донесеш прясна вода с бъкела.

Те пристигнаха в Букаци с разбързани и разпенени коне, минаха по селските улици, без да се обръщат насам-натам, като хора, които имат такава важна работа, че мислите им са заети непрестанно с нея, та нямат дори възможност да се обърнат и да видят какво става около тях.

Пред общината те спряха. Пръв скочи от коня Марин и отиде да помогне на Даскала. Скочи и Цончо и също се притече към коня на Даскала. Имаше в това почително отнасяне на двамата стражари нещо, което направи силно впечатление и на кмета, и на секретаря, и на двамата селяни, които седяха в кметската стая. Всички те сега надгледваха от прозорците и всички единодушно решиха, че човекът с брадата и черните очила е сигурно някой много важен чиновник, щом така покорно се държат към него стражарите. Затова и всички бързо излязоха навън на площадката на стълбата и дочакаха важния брадат господин, който удостои техния поздрав с повдигане на два пръста към бомбето си и със строгия въпрос:

— Кой е кметът?

— Аз съм — отговори кметът с малко поизменен от възмущение глас.

— Инспектирам общините — кратко заяви брадатыят. — Вие ли сте секретар-бирникът?

Въпросът му се отнасяше до един млад, около тридесетгодишен човек с бръснати мустаци, с черно сепре и с желти обувки. В джобчето на сепретето една коприна кърпичка се подаваше като лисиче ухо.

— Аз съм — с пресъхнало гърло каза секретарят.

— Тъкмо вас ще видя сега каква сте я завършили. Ида по оплакване против вас. Веднага книгата и ключовете от касата. Всички неслужебни лица вън! Днес общината не работи по причина на ревизията. Напишете обявление и го залепете на вратата.

Секретарят като замаян подаде ключовете от касата. Той се само почеса по темето и хвърли един многозначителен поглед към кмета, който си ближеше устните — постоянно се напукваха, откак видя тоя строг човек с черните очила.

След като прочете в погледа на секретаря си каквото трябва, той понечи да излезе навън. Но биде спрян от Марина.

— Стой! Ни крачка! — изрева му той и така страшно го погледна, че кметът се върна назад в стаята и със заекване каза:

— Искях да отида в селото да кажа да пригответ обед като за ваша милост, а стражарят строг — не ме пуска.

— След малко ще видим де ще отидете, господин кмете! — с ударение на думите „господин кмете“ каза Даскала.

Той сложи чантата си на масата, отвори я и извади няколко листа канцеларска хартия, ситно изписани.

— Тридесет и пет пункта! Ще отговаряте по тях. Вие и вашият секретар се обвинявате в злоупотреба на общински суми, във вулгарни кражби и мошеничества. Де ви са книгата, господин секретар? Оправдателните документи? Оставете всичко тук и идете донесете от къщи сумите, които сте злоупотребили. Давам ви срок един час. До това време вие, господин кмете, ще останете затво-

рен в съседната стая. Заклучи го там и ако мръдне, стреляй без предупреждение.

Последната заповед се отнасяше до Марина, който с не твърде деликатни движения подтукваше кмета към съседната стая.

— Ама чакайте, господине инспекторе — бърбеше уплашено кметът. — Хора сме, ще се разберем...

— В затвора ще се разберем — строго каза Даскала. — Да не искаш да кажеш, че ще подкупиш неподкупния гържавен служител? Ще ти съставя акт.

Кметът с наведена глава отиде в съседната стая при двамата млади писари, които в това време надничаха през разтрозите и ключалката, за да видят какво става в кметската стая.

— Стой! — извика Даскала на секретаря. — Отключи касата и ми предай наличността. После ще отидем заедно с тебе да видим какво има в къщата ти. Засега това ще стига — каза той със скрита радост, като видя редиците пачки с банкноти, строени във вътрешното отделение на касата.

— Сега можете да отидете до вкъщи. Погрижете се и за обяд. Аз вярвам, че всичко, което сте взели от касата, ще ми го предадете още днес. Но кмета, кмета аз ще си го изпитам, както си знам, като се върна.

Секретарят му зашепна на ухото:

— Бъдете спокойни, ние сме интелигентни хора, ще се разберем.

— Има си хас да се не разберем — покровителствено каза Даскала. — Хайде тичайте!

Имаше в поведението на Даскала и в неговите заповеди толкова противоречия, че Марин скърцаше със зъби и му мятеше свирепи погледи. Но Даскала бе влязъл в ролята си и не обръщаше внимание на мимиките на един прост стражар. Той

седна на кметската маса, разтвори книгата на секретаря и заби острия си нос в тях. После стана, походи из стаята с ръце на гърба, като поглеждаше из прозорците. На селския мегдан се сбираха деца и жени, които уплашено гледаха към кметството и си шушукаха. Знаеше се, че кметът е арестуван, а секретарят си е отишел у тях си разтреперан, после изтичал до бабалъка си и изнесъл оттам някакъв пакет, че и жена му, и балдъзите му, и бабалъкът му били много уплашени и си били глътнали езиците от страх.

Скоро се загаде и секретарят. Пот течеше по бръснатото му уплашено лице. Той носеше под мишница някакъв пакет и вървеше с глава наведена и с поглед, забоден в земята, сякаш бе го срам. Даскала се обърна към Марина, погледна го и му смигна. Тоя номер не беше предвиден в програмата, Даскала бе го съчинил и обработил тайно от другите и сега се радваше на ефекта му.

Секретарят влезе и постави на масата пакета.

— Ето — каза просто той. — Сега не можете ме начете. Благодаря ви. Има и за вас нещо — пошепна едва чуто.

Даскала сложи ръка върху пакета и с другата се подпря о хълбока.

— Превъзходно! — извика Даскала. — Имате и право, че като интелигентни хора ще се разберем.

Той отвори касата и сложи пакета вътре. После я заключи и поиска червен восък и свещ. Найзаконно запечатаха касата, като натърпкаха вътре и книгата, които служеха за оправдателни документи на секретаря. Печата Даскала скри в джеба си и тръгна да излиза.

— Всичко съм поръчал у дома — съетеше се секретарят, — докато стане готов обядът, ще му пий-

нем ракийца, от максул е, а имаме в двора един студен бунар, казал съм да я пуснат да се изстуди, тъкмо е станала вече за пиене.

Пуснаха и кмета и му позволиха да отиде на гощавката. А писарите разпуснаха днес: обявиха деня за неприсъствен поради ревизията и гуляя.

Ядоха и пиха в градината на секретаря толкова много, че ако не беше трезвен Марин, който пиеше малко, пък и не се напиваше лесно, биха гуляли до среднощ. Той излезе от градината и отиде в общината. Отключи, влезе вътре, носещ дисагите в ръцете си, отвори касата и натъпка банкнотите в зиналите уста на двете торби. Завърза зграво, закачи ги на седлото и яхна коня, след като бе завързал канана, на който висеше червеният гържавен печат върху касата, и след като бе скрил в дълбокия си джеб ключовете.

Не искаха да ги пуснат да спят в друго село. Настояваха, молиха. Но Владо Даскала, който позитрезня под строгия поглед на Марина, зае важната си поза и дълбокомислено отсече:

— Не плачете, утре сутринта на ранина съм тук и ще ви вадя кътниците без ох! А сега ние ще вървим, понеже сме обещали на станимирчани да бъдем на нощуване там. Приготвили са ни хората всичко, що съм ти рекъл, за всекиго от нас поръчали сме... избрали сме си... хе-хе-хе!

Безсрамната многозначителност на неговия смях допълни недоказаното. Нямаше как, пуснаха ги. Кметът се тюхкаше как не се е сетил по-рано...

Тръгнаха си с песни и виковете. Особено беше весел Владо Даскала. Той се люшкаше на седлото междудвамата стражари и пееше с цяло гърло, та ечеше селото:

*Черней, горо, черней, сестро,
двама да чернеем,
ти за твоите листе, горо,
аз за мойта младост!*

По всичко личеше, че инспекторът беше народен човек! Той се шегуваше през време на гуляя с кмета, със секретаря, с общинските съветници и постоянно викаше да се нахранят и напоят добре стражарите му. Каквото яде той, и те трябваша да ядат, каквото пие — и те да пият. През всичкото време той им смизаше и им подвикваше свойски, като равен на равни. А сега викнал бе да пее народна песен, която на кого не се харесва?

VIII

След обира в Букашката община, който смути властта и мълвата за който облетя цяла България, Марин и приятелите му си дадоха почивка. Те се прибраха в хана на Богдана, колкото да си разделят парите и да се приготвят за път. Владо Даскала бе майстор на фалшиви документи и направи за всекиго по един много хубав открит лист на чуждо име и с такива портрети, на които бяха изобразени някакви негри, а не българи. Владо Даскала замина за София. Той беше се толкова възгордял от успеха си в Букашката община, че планираше да направи нещо подобно в самата столица. Решил бе да разузнае и затова отиваше. От полицията не се страхуваше, макар да бяха поместили портретите им във вестниците, а във всеки участък да висяха техните фотографии. Той обръсна брадата и мустаците си и острига косата си. Сега изглеждаше съвсем мъничек и Цончо примиряше да се смее, като го гледаше.

Дончо не искаше да се дели от Върбовка. Той не искаше да каже, но таеше желанието да се откаже от по-нататъшни обирци. Струваше му се, че с парите, които „припечели“, и с някаква прибавка, която можеше да му даде баща му, ще може да емигрира някъде и да се заложи на търговия. Казваха, че в Гърция или Турция човек можел да се настани спокойно, щом има пари да спусне нещо на чиновниците.

Марин каза, че ще замине за Влашко, но не замине нататък, а се загълба в планината и скита три дни из тъмните усои, докато пристигна във Вълчи дол и Змейови дупки. От детинство още той знаеше тия места като петте си пръста. Пещерите на Змейови дупки имаха тайни, които само той знаеше. Никой не спохождаше тия пещери освен заловени от гъжда овчари или случайни туристи, които минаваха и заминаваха. Марин мислеше, че не полиция, но самият дявол не би могъл да го открие тук. Имаше една пещера, която той си наричаше „моята пещера“, тая, в която той бе бял, за да убие змея. Това бе широка пещера, чийто вход от дола почти не се забелязваше, а можеше да мине като гънка на почвата. Вътре тя бе широка и висока, суха и дълбока навътре в скалите като че ли до безкрайност. Дъното ѝ по права посока сам Марин не беше достигал. Но той бе открил, че тя се сношава с две други пещери, едната излизаше пак над Вълчи дол, а другата водеше над други дол, наречен Мътен. Тая над Мътен дол излизаше толкова високо в скалите и така бе стръмно надолу към дола, че рядко човешки крак бе стъпал там. Самият Марин се бе спуснал само веднъж към Мътен дол от отвора на пещерата.

Сега той лежа една нощ в своята пещера и зарови там част от парите си, които бе напластил в една тенекуена кутия от бензин. Той остави до от-

вора под едни камъни восъчни свещи, огниво и прахан, обвити добре в платно за войнишки платнища. После се труди госта, докато закрие с камък тесния колкото за едно човешко тяло проход, който съединяваше неговата пещера с другата, която излизаше пак над Вълчи дол. Другият проход към пещерата на Мътен дол бе толкова навътре и така скрит в мрака, че мъчно би могло да го забележи неопитно око. Това бе една пукнатина, която, за да се забележи, трябваше да се заобиколи една плътна стена, която почти се допираше до отвесната стена на пещерата, и да се надникне зад нея там, дето тя не се съединяваше със стената, а оставяше един отвор, колкото да мине един тънък човек на верев.

Голямо затруднение бе за него как да зарови пушката си и патроните, за да не ръждясат, понеже той не рачи да остави оръжието си у Богдана, а се оправда, че имал да свърши още някаква работа. Където и да отидеше в пещерата, дето имаше сухи места, все му се струваше, че не е добре запазено, че случаен турист може да го открие. Най-после го прикътта в пещерата над Мътен дол и се успокои. Остави си само револвера и една кама. Тогава слезе долу при кошарите да се види с дяда Лазара.

Старецът не го прие добре. Той мълчеше, сумтеше и го поглеждаше сегиз-тогиз с такова безразличие, като че ли не жив човек, а камък стоеше пред него. Неразположението му се познаваше само по това, че младото пастирче, тъкмо на годините на Марина, когато той постъпи овчар, и което, изглежда, бе негов заместник, тая сутрин бе виновно за всичко и подире му летяха непрестанни мърморения.

– Все тъй мърмориш – каза Марин.

Дядо Лазар не отговори.

– Дойдох да се сбогувам с тебе – измисли вед-

нага една лъжа Марин, – заминавам за Влашко.

– Пръждома върви! – сонна се строго старецът и пак замълча.

– Ти, изглежда, че не искаш да се сбогуваш с мене, както господ гал.

– Господ! Ти за господя приказваш! Върви на дявола на рогата, там ти е мястото, не за господя да приказваш.

Старецът погръбна ямурлука на рамото си и продължи тихо да мърмори. Думи се не разбираха, но ясно личеше, че е възмутен до гън душата си.

Марин започна да се смее и с това още повече разсърди дядо Лазара.

– Хубаво де, на дявола на рогата отивам, като ме пращаш, ами ти къде ще идеш, пита се, да не би да се мислиш толкова праведен, че при свети Петра на небето за тебе размитат? Я да ти покажа няколко лисичи очи аз, та да те видя тъй ли ще ми приказваш!

И като извади няколко златни монети, от ония, които бяха обрали от Данчо Беловласов, той ги раздрънка под носа на стареца така, че техните жълти отблясъци заслепиха очите му. Старецът изви глава настрана, сякаш под носа му бяха поднесли нещо с отвратителна миризма.

– Да се махаш, прангаджийо! – извика дядо Лазар.

Той не се реши сега да вдигне кривака си против Марина. Напоследък бе лежал нещо болен старецът и отслабнал беше, та не се решаваше да се пребори с младия разбойник, но раздръзнението му, което болестта бе усилила, не можеше да се ограничи и думата „прангаджия“, която Марин бе чул веднъж от Богдановица, го шибна като камшик в лицето сега, когато бе дошел с най-добри намерения при стария си наставник и учител. Той бе до-

шел да му даде някоя пара, за да си купи нов кожух и нови цървули, па и ракийца да си купува по-често, а го посрещаше старецът, като че ли на него, а не на незнайни хора зло бе правил. Марин се разсърди и очите му засвяткаха със зъл блясък. Дядо Лазар гледеше на друга страна и не обръщаше никакво внимание на него.

– Аз уга при тебе като при човек – през зъби прецеди Марин, – а ти ме посрещаш като добитък. Аслъ си добитък, при добитъка си отраснал, при добитъка ще умреш и от живота на хората нищо не си разбрал и няма да разбереш никога. Аз ти носех пари да ти дам, ама сега ще видиш моите пари, когато си видиш врата, стар пръч!

– Пару! – извика дядо Лазар. – Защо ми са твоите пари? Иди да направиш кръст над Бойкиния гроб, че баща ѝ се пропи, откак ти уби дъщеря му, и гробът ѝ с бурен е обраснал. А майка ѝ умря от скръб по нея, защото ѝ беше едничка, и за син, и за дъщеря! Пару! Манастир направи с тях и се покалугери, да се молиш за душите на погубените от тебе души. Аз твоите пари не искам, аз нямам нужда от хайдушки пари, от кървави пари на душата ми ще пари и на тоя, и на оня свят.

Всичката кръв от лицето на Марина се смъкна в сърцето му. Той беше бледен като платно и зъбите му тракаха със силно тракане, като че ли го тресеше. Това бе някакво ново и досущ странно състояние, неизпитвано досега от него. Имаше безпричинен страх и гняв от страха, и някаква тъга, която се спущаше като зло куче и ръфаше сърцето му, той искаше да я отпъди, а не можеше. Нямаше червените кръгове, които се явяваха пред очите му, кога бе много ядосан, но нямаше и спокойната увереност, и гръзкото юначество на извършеното

гело, когато нападна сватбарите или когато стоеше над главата на Беловласов и скърцаше със зъби: „Парите или ти изпих кръвчицата!“ Всичко се сякаш обърна за един миг и той се намираше сега в непознато село, при непознати хора, сякаш сънуваше един от лошите си сънища.

С мъка прокара той по очите си опакото на ръката си, сякаш искаше да изтрие оттам някаква пот, и стисна устата си в шепи, за да задържи треперенето на долната челюст.

— Аз ѝ казах да ме чака, ако ми измени, ще я заколя. Тя знаеше, тя нарочно отиде с Младена, ама аз си отмъстих...

— Хайде да ти е добре се, като си си отмъстил? Защо ти тракам зъбите, като си добро направил, а?

Старецът се засмя с недобър смях и се закашля. После извади луличката си и я натъпка със ситен тютюн. Вършеше това, както винаги, спокойно, бавно, внимателно. Не падна на земята ни една трошица от тютюна. Също така бавно извади кремъка и огнилото. С мръсния си нокът на дясната ръка внимателно отдели тъничка трошица прахан, закрепил я на кремъка и я притисна до крайчеца на очуканото плоско камъче. После зачатка с огнилото и скоро запали луличката си и смукна гребела струя дим. Закашля се дълбоко, задави се, очите му се зачервиха и насълзиха.

— У, проклета да си! — изруга кашлицата си той и тутакси се провикна: — Къде, къде отиват овцете, не видиш ли, момче? Завърни ги, завърни ги насам, там е сипят над Вълчи дол, къде ти се дянаха очите? Все ще те уча ли бе, какаванино!

— Слушай, старо — бързо и внезапно, защото току-що му беше хрумнала тая мисъл, извика Ма-

рин. — Аз ако отида в село, ще ме арестуват. Хайде ти свърши това: поръчай на Бойкин гроб един кръст и кандило да гори! Чуваш ли? На ти пари. Като не ги щеш за друго, вземи ги да направиш добро за нейната душа и на моята. Па вземи и тия папироти. За тебе ги нося, нарочно пратих да ги купят в града за тебе. Бях казал да купят най-хубавите, на екстра-та екстра, за тебе. Макар да ме посрещаш така, аз пак съм ти и сега като син, а ти ми си като баща.

И като бързаше и сипеше думи една след друга като в треска, Марин пхна в ръката на стареца няколко монети и три кутии с папироти.

Изглежда, че старецът дълго бе мислил за Марина и за неговите дела в самотните и свободни часове, които имаше в такова изобилие, дълго бе се ядосвал на него, дълго мълчаливо бе го ругал и съдил за делата му и се бе накарал при първа среща още да го посъди строго и безпощадно. Сега той бе вече извършил това и едно относително успокоение беше настъпило в душата му. Разминал бе гневът, толкова дълго таен, след като бе се изказал, и старецът бе омекнал.

— Ех, да бе си сегал мирно ти!... — каза дяго Лазар и не доизрече.

— Няма какво да приказваме по това — смотолеви бързо Марин. — Прощавай, сбогом, напролет пак ще се видим, да знаеш.

— Къде оттам? — извика старецът. — Нали уж на Влашко ще ходиш?

— Размислих, сега в Гърция отивам — извика Марин и сви нагоре, към билото на планината.

Той не отиде ни във Влашко, ни в Гърция. Лъжеше по нагон, за да скрие гурите си. Отиде в Пловдив, за да зимува там, макар да не познаваше града. Струваше му се, че така галече никои не ще го

срещне от ония, които бе обирал по пътищата, и че ще изнимува спокойно, като се залови на някаква лека работа.

Той вървя цял ден и през нощта се приближи до една станция на железопътната линия, която пресичаше планината. Беше го валял гъжд, ямурлу-кът му беше наквасен от влагата и цървулите му бяха подгизнали. И все пак не отиде на сухо в станцията, а остана надалече, да дочака да дойде влакът, че тогава набързо да си купи билет и да се качи във вагона. Сполучи. Но с мъка се съържаше да се не обръща от страх на всяка страна, толкова светло му се виждаше на станцията и толкова близка изглеждаше поради това опасността, която можеше да го дебне. Той си отгърна, когато се настану в полутъмния вагон, сложи торбата си на лапичката на главата си и се прислони до гъсчената преграда. Утре ще бъде в Пловдив, голям град, а Даскала бе казал, че от големия град по-добро скривалище няма.

— Ама че си се оквасил, като че си се къпал в някоя река — обади се съседът му.

В отделението имаше трима мъже и две жени. Той беше шестият човек. Не му се искаше да разговаря, не му се искаше да гледа, нито да го гледат. Затова отговори кратко:

— Силно вали.

Нахлуни каскета на очите си и за да обясни поведението си, добави:

— Объртан съм. Искам да поспя.

— За къде тъй? — обади се пак същият мъж, но той не му отговори.

Дватама мъже разговаряха с жените си, изглежда, че пътуваха заедно. Третият мъж гремеше и сумтеше. От обръщенията им един към друг той разбра, че бяха двама братя с жените си и че оти-

ваха на гости на свой чичо в Старозагорско.

Тиха дрямка го унасяше с грусането на влака. Усещаше колко се е бил уморил едва сега, като се облегна. Загряма. Сепваше се и се събуждаше при спирането на влака, виждаше през прозореца да се мяркат станции, помпи за вода, хора сам-там и винаги по един стражар на вратата. Защо им е тоя стражар? Ето той си пътува като най-обикновен пътник, спи във влака и утре ще бъде в Пловдив, ще яде баница на закуска и ще се разхожда край Марица. Каква полиция е тая? Само грабят бедния народ, спомни си той думите на Владо Даскала. Къде ли е и Даскала сега? В София, в столицата, дето са царят и министрите. Хайде хванете го де! Ходи си Владо из София, пие бира и се занимава с висока политика. Той се усмихна и загряма. Винаги се усмихваше, като си спомнеше за Владо Даскала. Ама хубаво я измисли той с общината! И той, Марин, беше за един ден стражар, макар и неистински. Мечтата на детинството му се изпълни, макар и само за един ден и макар само като фалшив стражар, но беше стражар. Яхаше на кон през село със сабля на хълбока и с пушка през рамо и хората го гледаха със страхопочитание. Да, имаше разлика в погледите на хората, когато той беше разбойник и ги спираше да ги обира и когато носеше униформата на стражар. Все същата пушка бе на рамото му, а пък веднъж хората трепереваха и падаха по очи пред нея, а другия път го гледаха с почит, макар в тая почит да имаше и малко страх... Да, по-хубаво е стражар... и дядо Лазар би харесал... но не било късмет... не било късмет... не било късмет...

Отвори очи и мръдна каскета. Сиваше зора над Тракия, денят се показваше мрачен и мъглив, по станциите бледнееха електрическите лампи, в

купето също така светлината над главата му блещукаше жълтеникаво и немошно, а лицата на пътниците и на служителите по гарите изглеждаха жълто-зелени, сякаш отровени. Пътникът, който гремеше, когато той влезе, беше слязъл някъде. Как не е забелязал той кога е слязъл и къде тоя човек? Спал е дълбоко, види се.

Размърдаха се и съседите му. В бледната светлина на утрото те изглеждаха морни и отпуснати, особено жените, макар да бяха млади. Те спяха на скуповете на мъжете си, забрагени с кърпи под брадата, та лицата им се почти скриваха. Мъжете, едри, млади и кръвени, спяха с глави, вирнати назад, разкрячени и разхвърляли ръце, като хора, навикнали да спят нашироко. Четиримата представяха една група свързана и сплетена, понеже ръцете и краката им се прехвърляха едни през други и в отпуснатите положения на телата им имаше някаква пълна и несъмнена доверчивост един към друг. Марин ги гледаше открито и в сърцето му мръдна завист. Щастливи хора. Сигурно са богати, личи по грехите им, нови грехи, макар и селски, по белите като сняг ризи, с везени ръкави и пазви, особено по обувката на жените им: и двете носеха градски дамски обувки върху копринени чорапи. Копринени чорапи! Живеят си хората и не искат да знаят. Жените си с копринени чорапи обуват и с пантофки с високи токове! А той ходи по горите и пущинаците и трепери от всеки храст. И няма нито мила жена, нито свой дом, нито стопанство, каквото сигурно имат тия двама братя. Зле е нареден светът, и това си е. Но какво ли биха правили те, ако той ей сега ги събуди и с револвер в ръцете им поиска парите? И дори нещо повече, поиска жените им? Какво биха правили тия двама мъже, които имат такива широки

гърди и силни ръце? Той се усмихна на мисълта си и на картината, която си представи. В това време мъжете и жените се размърдаха и той нахлуи каскета си и се престори, че спи, но под клепките си наблюдаваше всичките им движения, особено движенията на жените.

Излязоха да се мият, да наляят вода в шишетата и в стомната, която носеха със себе си. Влизаха и излизаха от отделението, тропаха, викаха. Не можеше да се преструва вече на заспал, това щеше да изглежда подозрително. Той се протегна, уж че сега се събужда, понадигна каскета си и извади цигара да запуши. Решил беше да мълчи.

В това време една от жените се връщаше откън с нешкур в ръката и с лице, заруменено от студената вода. По сколуфите и по челото ѝ се бяха полепили мокри кичури от кестенявата ѝ коса, очите ѝ блестяха като запалени свеци от младост и щастие, а гърдите ѝ се повдигаха спокойно и равномерно под везаната риза, по която също личеха мокри капки. На облите си рамене тя бе наметнала една греха градски кроеж, едно палто, подплатено с червен плат и по края обточено с кожа от белка. Всичко в нея бе ново, младо, сякаш неначето, от грехите и обувката до китките на ръцете ѝ, натежали от две сребърни гривни.

Мъжът ѝ идваше след нея, също така с мокро лице и коса и с тъкана кърпа в ръце. И двамата нещо си бяха казали откън, нещо смешно и много весело, та едва сдържаха смеха си. Погледът на жената падна върху Марина и се спря с нямо учудване на него. Очите на жената се разшириха, устата ѝ се отвори, като че ли да извика, но гласът замря в гърлото и не можа да излезе оттам.

В това време, което беше няколко секунди,

Марин почувства, че е познат от жената, че ако тя извика или каже кой е той, трябва да се брани против двамата силни мъже и против други пътници от вагона, мигновено хвърли око през прозореца и забеляза, че влакът лети с все сила по нанадолнище и че от едната страна на железния път има скали, а откъм другата – сипеи, че ако скочи, може да се пребие в камъните, мускулите на цялото му тяло се напрегнаха като на диво животно, готово за отбрана, и ръката му се сви и скри под жилетката му, в пояса, гдето бе затъкнат револверът. Същевременно една мисъл забръмча в мозъка му като муха: „Каква глупост да се возиш по влака, когато си обирал с открито лице пътници по тия места!“ Късно е за разкаяние, да не се повтаря друг път, такава глупост той вече няма да направи, той ще си ходи като вълк по долищата и из горите, гдето има где да се скрие човек, когато го нагази опасност. Градищата и влаковете са за Форо и другарите му апаша, за него... гората, майка хайдушка.

– Как ми прилоша изведнъж – със слаб глас каза жената и немощно се отпусна на седалището срещу Марина, до другата, която тутакси прояви участие към нейната слабост и със загрижено лице я прегърна и започна да ѝ предлага вода да сръбне или да хапне нещо.

Сърцето на Марина се отпусна, мускулите му се разслабиха полека. Нима бе се излъгал? Той седеше като вцепенен и не мръдваше ни един мускул на тялото си, дишаше едва чуто и само очите му и ушите му търсеха да доловят обяснение на това, което ставаше. Двете жени и двамата мъже сегнаха да закусят. Носеха печени пилета, баница от дебели кори, между които се подаваха тлъсти слове сирене и яйца, пиеха вино от една дамаджана,

направо от гърлото, без чаши, като си подвикваха: „Ха наздраве! Кога сме най-зле, тъй да сме“ – и се смееха все по-високо, колкото по-бързо обикаляше дамаджаната. Жената, която се бе държала така странно, ядеше и пиеше малко. Но беше сега неестествено и трескаво оживена, още повече от няколкото глътки вино. От разговора той узна, че тя се казва Цвета, че е жена на оня, който беше по-възрастен и се наричаше Върбан, че другата жена се нарича Мунка, а мъжът – Стефан.

На Марина започна да не харесва държането на Върбана към жена му Цвета. Той не прояви никакво внимание, когато тя каза, че ѝ е прилошало, по-късно, когато закусваха, той ни веднъж не ѝ каза нежна дума. Обръщението му беше: „Дръж, мари, пий, какво се мръзиш като котка от оцет“, или: „Нагъвай, яж, ушите ти да плющат, като ядеш.“ Цвета търпеше мълчаливо това обръщение на мъжа си, сякаш не се отнасяше до нея, само се поусмихваше със смутена и скръбна усмивка, сякаш се извиняваше пред другите за невъзпитаността на мъжа си. Сегиз-тогиз тя хвърляше въпросителни погледи към Марина, погледи, от които му ставаше топло. Наистина тая жена го познаваше или се припознаваше за някого. По едно време тя каза нещо на ухото на мъжа си и той удари с юмрук по коляното си. „Брей, че не се сетих! – извика. – Какъв ум имаш! Човекът стои гладен и жаген, а никой от нас не се сееща да го покани.“

Той отчупи комат хляб, постави на него голямо парче месо и го подаде на Марина:

– Дръж, приятелю, хапни си от нашето ядене. Дал господ, кога има за нас, има и за другите.

Марин отказа.

– Не съм гладен.

Ръката с хляба и месото остана да стои

простряна и не се гръпна.

— Де, вземи го! Какво се чудиш и ти!

И другите настояха в един глас: „Вземи, вземи! Грехота е от софрата ни да не вземеш къшей.“

За да прекъсне всеки опит за сближение, който щеше да последва, ако вземе хляба, той повторно и по-енергично и дори малко сърдито отказа. Видя се, че на всички стана обидно, разговорът им прекъсна и след малко се възобнови, но не вече с първата оживеност. Личеше, че присъствието на моя странник, който отказваше да хапне от хляба им, ги стесняваше. Но дамаджаната с виното вършеше своето и скоро пак помежду им се започнаха разговори. Марин реши да не слуша и да се престори отново, че спи. Нахлуни каскета си и подлегна на сегалището. По едно време чу името си. Това бе толкова внезапно, че го сепна, като че ли го богнаха с игла. Насмалко да скочи и да хукне да бяга.

— Ами той е бил единът стражар, Марин Овчаря, знае се, каза ми го човек от Букаци — говореше Стефан. — Познали го хората. А другите били другарите му от същата чета. Изпоплашили света.

— От букаци аслъ какво искаш! — смееше се Върбан. — Аз да съм бил там, ако не го хвана, ей ме на, да не мръдна от това място.

— Я питай Цвета — заикотиха се Стефан. — Тя му е хвърляла в краката булчинските нанизки.

— Защото са били поплювковци сватове! — извика Върбан. В гласа му имаше сръдня и обига.

Сърцето на Марина спря да бие, дишането му заглъхна. Значи тя била! Булката! Познала го е! Отново се скри ръката му под жилетката и не мръдна оттам. Изпод каскета той наблюдаваше зорко всяко движение на съседите си. Цвета по едно време хвърли поглед към него и каза:

— Той ми върна нанизите. Нищичко не бе кътнал от тях. И той е човек. Да го иде в наше село, ще го гаря риза, че той ми стана най-големият сват.

— Той да смее да го иде, аз врата му ще извия като на пиле — сърдито каза Върбан.

— Я оставете това — каза Стефан, — много ни трябва Марин Овчаря. — Кога да е, на бесило то ще увисне, та не ще ти остане време да се бориш с него.

Разговорът мина на други теми. Марин отпусна ръка и стана. Сне от лабицата над главата си торбата, извади своята сухоежба: хляб, сирене, лук, и седна да закусва. Съседите му замълчаха. Скрыто го гледаха как яде. Кой беше всъщност той човек? Не говореше, не искаше да се сближи със спътниците си?

— Отде си бе, приятелю? — със съвсем незаинтересуван вид попита Стефан.

— От Зяпковци — отговори Марин, без да се смее.

— Я! Че има ли такова село?

— Има зер. Близо до Дърдорковци е.

Стефан замълча обиден.

Отсега нататък той беше сигурен, че не ще го закачат. Но скоро наближи и станцията, на която трябваше да слязат. Свалиха бохчите и вързопите си, натрупаха пред вратата на отделение то толкова багаж, че трябваше да прескачат през него, тюхкаха се как ли ще успеят да го свалят на станцията — влакът спираше там много за кратко. И наистина, когато влакът спря за кратък престой на тая малка станция, те изпаднаха в такава паника, че ако и Марин не беше помагал, като хвърляше и подаваше вързопите през прозореца, едва ли биха могли да свалят всичкия си багаж. Цвета бе слязла долу и поемаше вързопите. Като ѝ подаваше един от тях, Марин стисна ръката ѝ бър-

зешком. Лека червенина букна изведнъж в лицето ѝ и устните ѝ трепнаха. Когато подаваше следния вързоп, той се наведе и пошепна: „Ще гойда.“

— Сбогом, зяпковец! — извика му Стефан, като се смееше презрително.

Върбан нищо не каза. Той бгеше над багажа и броеше вързопите заедно с Мунка.

IX

Когато Съби Аждеров, младшият полицейски стражар, биде отведен от Богдан кръчмаря в града, той не посмя да се яви в селските грехи и орфаните цървули пред началството си. Той се отби вкъщи, гдето жена му го превърза разплакана и ужасена и гдето трите му деца също плакаха, като гледаха кръвта по главата му, а той ги кореше и замахваше с ръка да ги бие защо плачат. Той заповяда да извадят от сандъка старите му стражарски грехи, облече ги, лъсна ветите си ботуши и отиде да се представи на началството си с чиста превръзка на главата, с униформа, но без пояс.

Началникът бе запасен кавалерийски офицер и бивш началник на Съби Аждеров по всичките бойни поля, гдето българската конница беше се била. Той изслуша доклада на подчинения си, наведен над масата, с цигаре в уста, дето непрекъснато гимеше цигара, с ръце, сключени пред себе си, допрени до мастилницата, и с поглед, втренчен в тая мастилница, над която се извиваше метална конска глава. Той слушаше неподвижен, със сбрани вежди и само това, че прехвърляше с устните си цигарето от единия край на устата на другия, Съби, който познаваше отдавна и много добре началника си, разбираше колко много е ядосан той сега.

— Тъй... — каза той най-после, когато Съби свърши разказа си и постоя няколко минути мълчалив, в очакване на бурята, която щеше да се излее над него. — Тъй... С всекиго може да се случи... Но след като се е случило това с тебе, ти вече стражар не можеш да бъдеш...

Съби Аждеров беше готов за това още от момента, когато се опомни в гола и си промиваше раната. И все пак му стана мъчно. Това бе нещо като деградиране.

— Съжалявам, че с тебе се случи това, Събе — с приятелски тон, за да смекчи присъдата си, каза началникът, — но ти разбираш, че не мога да постъпя иначе...

— Разбирам, господин началник, само че аз искам да ви кажа нещо. Тоя разбойник е страшен човек, господин началник, той, щом не се страхува да посегне на стражар... И трябва да има ятаци, понеже много добре се крие, след обирите му се изгубва дирята и не може да се разузнае къде отива, по кои направления.

Съби пристъпи няколко крачки и каза с тихо шепнене, като се озръщаше, сякаш се страхуваше, че някой подслушва разговора:

— Така че, господин началник, аз ви заявявам, че няма да оставя това така, да ме оскърби един хайдук, и че ще си отмъстя ден по-рано, ден по-късно, понеже, господин началник, за мене е едно голямо оскърбление, аз като кавалерист, да ми вземат пушката и саблята...

Началникът кимна глава и някаква мисъл се мярна в ума му, приятна, радостна мисъл, щастливо хрумване. Той се понадигна от стола си и повика по-близо до себе си Събя...

Какво си шепнеха, само те знаеха, но Съби из-

лезе от кабинета на началника си със съкрушен вид. Той отиде в канцеларията, гдето дълго писа доклада си, сбогува се с другарите си в казармата и си отиде едва ли не със сълзи на очи.

— Как ще прехраня сега децата си?! — тюхкаше се той. — А ще ми искат да запламя стойността на обмундиrowането и въоръжението, отде ще взема пари? Ах, каква беля ми дойде на главата, на мене, стар кавалерист, дето съм се бил с разни народи по земята...

Печални си легнаха тая вечер жената и децата на Съби Аждеров, а той се обръщаше в леглото си, пъшкаше и ругаеше. На сутринта той с опърпани граждански грехи се яви на пазара при евреина Коен, яйчар, а след два дни с едно гребно конче замина по селата да купува яйца за сметка на Коен. Измени се Съби Аждеров от тая случка. Порано бе стегнат, прибран човек, винаги гладко избръснат, с лъснати ботуши, оръжието му в ред, къщата му спокойна, пиенето му умерено. Сега изведнъж се запусна, не се бръснеше по седмица, а когато бе в града, пиеше всяка вечер, а по селата какво правеше, разказваха селяните, като дойдеха на пазар: ще се застои на някой хан, па ще пие и за живи, и за умрели. Започнаха вече да проговорват, че не само пиенето, но и кръчмарките го привличат в ханищата. Тия лоши думи стигнаха и го ушите на Събевица и тя гизгаше бунт против мъжа си всякога, когато той се връщаше от селата. Така полека-лека пред очите на всички тоя човек и семейството му се разваляха и не можеше да им се помогне, понеже на всяко увещание от страна на неговите роднини или роднините на жена му Съби Аждеров заявяваше, че е вече половин човек, щом са го уволнили от служба, и ругаеше и началството си

бивше, и неблагогарната държава, която го оставяше на улицата само защото не е могъл да се запази от Марин Овчаря! Я да ги види той тях, тия началства, против такъв разбойник като Овчаря. Кой може да му излезе насреща?

И Марин израстваше в неговите думи като непобедим герой. Започнаха да говорят, че ударът в главата, който бе получил Съби Аждеров, е измествил мозъка му и е направил от него друг човек: вместо пазител на държавата, какъвто беше като стражар — враг на същата тая държава.

Така мина зимата и настана пролетта, държавна, кална, студена, с лапавици и слънце, с нощни мразове и сутринни мъгли, с ясни часове, когато слънцето грееше като през лятото, и студени и облачни дни, когато зимните кожуси ставаха леки на раменете. Купеше земята от влагата, надуваха се пъпките на дърветата, гората се проясняваше, сякаш черното ѝ рухо се свличаше бавно и между него и плътното зеленото, което щеше да навлече по-късно, имаше едно жълто-зеленикаво, прозрачно, като мъзгата, която пълзеше нагоре под корите и протичаше като ручей от всяка чупната съчка. По поляните се запалиха жълтите свецици на минзухара, на синия бакалчец цветчетата синееха като небето между грунавите краища на облаците, орловите нокти се белееха между острите стръкчета на новата трева. Потоците и реките течаха пълноводни, жълти от тинята, която свличаха от бариците и влачеха наголу в долините. От оборите излизаха добитъците, отслабнали, нечистени, замаяни от слънцето и от миризмата на пръстта и новата трева. В овчите стада скачаха малки агнета на тънки крачка, първите лятовици кацаха по телеграфните жици и чуруликаха учудени, че най-пос-

ле пак са стигнали на старите си места.

Съби Аждеров беше харесал хана на Богдана още през зимата и ходеше къде ходеше, все там се отбиваше да пренощува, но като настъпи пролетта, той като че ли се влюби в Богдановица и сегенето му там ставаше така дълготрайно, че всички в селото и в околността се подсмиваха: „Глътна въдицата жандаринът“ – понеже, макар да не беше вече стражар, той си оставаше със старата клучка.

Той разговаряше с всички пътници, които се спираха да починат или да пренощуват в хана, но понеже почти винаги бе пиян, често се оплакваше на познати и непознати от лошата си съдба и чакаше да го черпят с чашка ракия поради бедността си.

Отношенията на хората към него се измениха коренно. Сега му подвикваха, подиграваха го, присмиваха му се, че е изпаднал в това положение да служи на един евреин, да събира яйца по селата, канеха го да разкаже как е бил обезоръжен и съблечен от Марин Овчаря тъкмо за да го унижат, понеже знаеха, че той като бивш войник смяташе това за голямо оскърбление. Самият Богдан се отнасяше с него с едно снизходително презрение: не го пъдеше, но и не показваше, че се радва на неговите чести посещения, не го забелязваше, когато имаше нещо повече за обяд, и не обръщаше внимание на него, когато черпеше някого, с когото имаше вземане-даване. Търпеше го така, както беше: опърпан, сегнал наблизко го мезгяха с шишенце ракия и нещо за мезе отпреде, и с поглед, хвърлен крадешката към Богдановица, която шетаеше на мезгяха. Плащаше си редовно всичко, понякога помагаше в домакинството: ще извади вода от бунаря, ще насече дърва, ще очисти конете. Изпаднал човек, трябваше да го търпи. А това, че поглеждаше Бог-

дановица, никак не тревожеше Богдана: той бе сигурен в жена си и особено бе сигурен, че по такъв паднал пияница не ще се полъсти.

Но Богдановица се полъсти. Какво я привлече към него? Негли неговата плахост и кротост, неговите смирени молби? Никой досега не беше я молил така усърдно и така предано за любовта ѝ и никой така скромно и търпеливо не бе търпял нейните отказвания и дори насмешки. Тоя бивш стражар, за чудо, бе кротък като момиче и никога не си позволи ни една грубост към нея нито дори в най-силните избухвания на страст. Под неговата ласка тя се чувстваше някак възвеличена, сякаш я ценяха по-високо от положението ѝ, в неговото поклонение имаше едно замайващо и упоително ласкателство, което той не се уморяваше да упражнява. Богдановица не се насищаше на тоя тамян, който той кадеше пред нея, учудваше се на себе си и ставаше все по-недоволна от положението си на кръчмарка, и то на кръчмарка на такъв човек като Богдана, възрастен за нея и прост, и груб, и зъл, и разбойник. И Марин, който липсваше в това време, не се обаждаше никакъв. Освен това и той не беше по-малко груб и непочтителен към нея, отколкото самият Богдан. Почти никаква разлика нямаше в отношенията на тия двама мъже към нея. По-приятно ѝ беше с Марина, защото той бе по-млад и по-юначен. Но никога никой от тях не беше я така въздигал в нейните собствени очи, както тоя прост стражар, тоя на вид смирен и кротък човек, и никога никой от тях не е бил така благодарен на нея за минутите щастие, които им беше дарявала.

Скритостта на техните отношения и скромността на новия ѝ любовник предразполагаха Богдановица към откровеност. Тя се оплакваше

от своята женска участ, от отношенията на Богдана към нея, от отношенията на самите ѝ родителци, далечни отвъд планищата, които, като я дали на тоя старец, вече и не помислили за нея и от осем години само веднъж я споходили. Тежко ѝ беше, че от раждането на първото ѝ дете се нещо повредила и нямало да има деца – така рекли докторите, – че поне това дете да било останало живо, но и то умряло и тя останала така, сама, не знаела къде да се гение, никъде не намирала утеха, ходила по манастири отначало, но после се отчаяла и от това, като разбрала, че няма да има деца. Сега едничка радост ѝ бил той, Съби, макар да бил женен. Тя не искаше от него да остави жена си и децата си, не, но искаше той да я обича поне толкова, колкото я обичаше досега, и да бъде към нея все така мил и добър. Това ѝ стигаше.

Най-после Съби успя да изтръгне от нея полека, с дълги забикалки, че Марин Овчаря ѝ е бил любовник. Веднъж тя му се оплака от него, но той мина това, като че ли не го чу, и на нея се поуска да се похвали, че не е чак толкова изпаднала, щом такъв човек като Овчаря я е предпочитал пред много и много други. Тя започна да разказва за него като за юнак. Много бил чуден човек: като подмамел кучетата, не го лаели, той им хвърлял отрова...

– Че отде ще вземе отрова? – сякаш само за отровата се интересуваше в тоя момент, попита Съби. – Ти знаеш ли, че отрова така лесно не се купува? Трябва да има рецепта, това е по закон. Нали си виждала в аптеката, един шкаф има със синьо стъкло, на него със златни букви написано на френски „отрова“ – аптекарят не може да отвори тоя шкаф, ако няма рецепта с разрешение от началството...

Той винаги приказваше авторитетно и това

също така много ѝ се харесваше. Но сега му възрази:

– Ако искаш, Богдан ще ти достави един товар, колкото искаш.

– И аз какъв съм, все не мога да забравя, че съм бил стражар, все ми се струва, че трябва да преследвам беззаконията, а пък то самият аз сега съм беззаконен и по-беззаконен искам да стана, защото тия, дето държат законите, те ми изядоха хлябца... Нека купува сто товара отрова Богдан, нека изтрови, ако ще, целия свят, мене що ми е? На нас какво ни е, а? На нас стига да е добре... А пък че Маринчо е юнак, знай го, той макар да ми взе пушката и саблята и макар да ме съблече, признавам му юначеството. Аз, ако реша да хвана неговия занаят един ден, при него ще се запиша четник. Не му се сърдя, така му кажи, като го видиш. Искам дори да се срещнем, да се видим очи с очи. Сега ще сме на равни начала: той разбойник, аз скитник. Сега и да иска да ме обере, не ще може, понеже нямам нищо...

И Съби се засмя с тъжен смях.

– Трябваше му твоята форма тогава – сякаш го утешаваше тя, – за да оберат общината...

– Хубаво я свършили! – плесна с ръце Съби. – Началникът ще се изяде от яд, от София чак трябва да са го калаисали за тая работа. Ама майсторски извършена, да го господ убие и Маринчо!

Богдановица, която не четеше вестници, не знаеше подробностите, пък и никой от обирниците не беше се върнал в ятака за по-дълго, всички бяха се пръснали тутакси, дори Цончо, който уж бе казал, че ще зимува в село, а изведнъж се изгуби, види се, уплашен от шума, който направи техният обир, и той не бе се явил да ѝ каже как са извършили опасно то си дело. Самият Богдан никога не ѝ говореше по тия неща, сякаш не му бе приятно, че тя и толкова

знаеше от хайдушката му дейност. Затова Съби се зае да ѝ разправи подробно за обира в Букаци, както бе описан във вестника на окръжния град, много подробно бе описан, с украшения и с опашка даже.

– Та да знаеш, като се яви тъгява, да ме запознаеш с него – заключи той разказа си. – Искам да се запозная с такъв юнак като него. Може пък и да му потриявам. Той няма да остане само с досегашното, я!

– Не го знаем къде е – отговори Богдановица, – каза, че във Влашко ще иде, ама не можеш да му вярваш. Едно каже, ама друго върши: пази се.

– Трябва, трябва да се пази. Дебнат го от всякъде. В цяла България и в странство дори е пратен по всички участъци портретът му, гури се. Шега ли е, трябва да се пази.

– Ама белки има портрета му по всички участъци? – питаше поласкана Богдановица.

– Не само по един, ами по няколко: отпред, от страни, и отпечатъци от пръстите му са дадени.

– Че то пък защо?

Съби обясняваше, доколкото можеше, защо са взети отпечатъци от пръстите му.

Полека-лека той стана предмет на техните постоянни разговори. Съби не ревнуваше никак. Отношенията му към бившия любовник на любовницата му бяха чисто бащински. Той говореше за него като за гаровито, но непослушно дете, на което се прощава много, от което се иска само да упражнява гарбите си. И Богдановица все повече се убеждаваше, че в лицето на бившия стражар е намерила едно истинско съкровище от задушност, отстъпчивост, скромност и кротост. Тя се наслаждаваше от близостта му, от авторитетните му съждения, от постоянната му влюбеност, тол-

кова силна, че трябваше понякога тя да му напомня, че има жена и деца в града:

– Кучета да ги ядат – кълнеше той семейството си, – защо не съм се срещнал по-рано с тебе, преди аз да съм бил женен и ти си била мома. Хубав живот бихме живели!

Но тя го отпращаше у дома му и мислеше с известно презрение за жена му, на която тя връщаше по милост мъжа. А в града Съби търпеше от жена си и от роднините си такива караници, толкова много презрение имаше в тяхното отнасяне към него, че той бягаше в кръчмите и по-скоро се изкопчваше от града и тръгваше по селата. Впрочем и семейството му, и съседите не можеха да се оплачат, че му липсваха пари или че не плащаше дълговете си. Но станал беше скъперник като господаря си евреина, пазареше се и се караше при всяка покупка, вдигаше скандали в кръчмите, че му нагнусват ракията, дори веднъж вдигна такъв скандал, че би и го биха и накрай го затвори в участъка, за срам и позор, него, бившия стражар. Но той се държа така предизвикателно към бившите си другари стражари, така бунтовно приказваше, така ругаеше всички началства, че всички го сметнаха за червен или за луг.

Изглеждаше по-вероятно второто – че той започваше сякаш да губи ума си. Понякога го чуваха посред нощ да се връща от селата и да вика да пее, колкото му глас държи, любимата песен на Марин Овчаря:

*Остана Ненчо сираче,
без баща Ненчо, без майка,
ни нийде ближен роднина...*

А се завръщаше все по-рядко в града, все повече обикаляше по селата. Връщаше се, колкото да предаде купената стока на евреина, и не се бавеше ни час в града. Някога не се отбиваше и в дома си, а направо заминаваше за селата. След такива дни нещастната Събевица почерняваше още повече от мъка и минаваше с наведена глава из махалата, когато отиваше да копае на лозето или на кукуруза.

А един ден изчезна и не се върна в града. Доведе коня му Богдан кръчмарят и го предаде на евреина. А евреинът се яви пред околийския началник и заяви, че Съби Аждеров му е завлякъл парите, които му бяха дадени за купуване на стока, и че според гумите на Богдан кръчмаря Съби е хванал гората, навярно с четата на Марин Овчаря, който отново се явил в околията.

X

Марин наистина се беше появил отново в околията, неизвестно отгде дошел, но стегнат добре, с гамаши, с кожено палто, с къса кавалерийска карабина и със здрава куртка, европейска направа, и с брич панталони, съвсем поевропейчен и елегантен. Освен това той беше си оставил брадица погдолната устна, която съвсем го променяше, понеже даваше на остромото му лице по-закръглен вид и по-добродушен израз.

Първата му работа беше да обере един керван пътници, които се връщаха от пазар. И сега, както миналата година, пътниците слагаха парите си пред краката му, и сега, без да се противят, лежаха по очите си, докато той и другарите му избягат. Околийският началник лежа два дни болен след този обир. Той, освен че беше пръснал конната си стража

по всички пътища, бе пратил двама цивилни агенти да пътуват със селяните по шосето. Тия двама цивилни агенти паднаха в клопката и бидоха обрани заедно с другите, без да посмеят да се издадат, камо ли да стрелят против разбойниците, които и тая година бяха трима: Марин, Даскала и... Съби Аждеров, бившият младши полицейски стражар. Той беше на мястото на Цончо, който, както изглеждаше, се скри някъде в странство и не се обаждаше досега никак, нито дори на домашните си, или се обаждаше там, но те не желаеха да кажат де е.

Не стана лесно приемането на Съби Аждеров. Гласеше се то още през зимата, а напролет Съби срещна Марина уж съвсем случайно долу в дола, като бе ходил да пои конете на Богдана. Двамата врагове се засмяха весело и си стиснаха ръцете.

— Да не бях пийнал, мъчно ме надвиваше ти... — каза Съби.

— Прощавай, приятелю, формата ми трябваше, а пък ти беше такъв див тогава, че ако ти я поискаш с добро, щеше да ме съсечеш. Нали тъй?

— Право е, на мръвки те насичвах тогава.

— Е, сега мина ли ти?

— За минуване, отдавна ми мина, само ми кажи как да се прехраня и как да изхраня жена и деца.

— Не знаеш ли песента за Ненчо сираче? Кой е занаят най-лесен, най-лесен, скоропечелен?

Съби наведе глава.

— И да не искам, друго не ми остава — каза той.

Прие го Марин, но не му доверяваше никак. В това се убеди още при обира на пътниците. Те тръгнаха заедно една ранна сутрин. Марин дойде да вземе Съби от хана на Богдана, без да му е съобщил предварително да се готви.

— Ставай и върви с мене, работа има — каза

му просто той. И го постави на пусия на завоя на шосето.

— Щом някой не си вдигне ръцете при първо извикване, ще стреляш.

Едва когато първите пътници бяха обрани, Съби видя третия си другар — Владо Даскала.

Бягаха заедно. Избягаха тоя път в друго село, след като се криха в долищата до мръкнало. Там бидоха приютени от един воденичар накрай селото. Спаха във воденицата под приспивния ромон на кречеталото, горе на таванчето между чували и розозки, докато долу чоголеха мливарите. Кой можеше да погодри, че се крият в такова многолюдно място? Измъкнаха се рано, по тъмно още, и се скриха в гората отново. Всички разпореждания за криенето даваше Марин. Владо Даскала безпрекословно го слушаше, Съби се подчиняваше и мълчеше.

Тук си разделиха парите и Марин взе по-голям дял.

— Защо на тебе по-голям дял? Защото си войвода ли? — попита Съби.

— После ще разбереш, че не е, както е било едно време — догаде Марин. — Тия хора, гето ни крият, как мислиш, без пари ли го правят?

Повече не му каза.

След два дни Съби поиска позволение да се върне в града, да остави пари на жена си и децата си.

— Такива да ги нямаме — подозрително каза Владо Даскала.

— Колко пари искаш да пратиш? Дай ги на мене, аз ще ги пратя — каза Марин.

Съби даде парите. Те отидоха на мястото си, без той да знае как. Ясно му беше, че не му доверяваха. Той наведе глава и се покори. Мъчно му беше само че рядко и крадешком се виждаше с Богдано-

вица. Откак се завърна Марин, тя се срещаше със Събя съвсем рядко и с големи предпазливости. Обясняваше, че Марин бил ревнив и се страхувала от неговите избухвания и за себе си, и за Събя.

Но скоро и тя започна да се страхува, не само от Марина, а и от Богдана. Кръчмарят ставаше от ден на ден по-подозрителен към всичко и към всички. Струваше му се, че навсякъде го дебнат опасности. Виждаше му се, че всеки посетител в кръчмата е детектив. Той бе услужвал досега на полицията безвъзмездно и доброволно. Смятаха го за почтен човек и му доверяваха понякога от управлението какви намерения имаха и го поставяха в течение на планове си, за да участва и той в тяхното изпълнение. Няколко пъти неговите сведения бяха се оказали неоценимо верни и точни и много бяха спомогнали за хващане на престъпници. Околията бе очистена от цяла банда конекрадци благодарение на неговите донесения, които бяха безпогрешни. Той виждаше ясно, че го ценят. Околийските началници се сменяваха, но всеки последуещ доверяваше на Богдана по препоръката на своя предходник. Какво бе станало, какво бе се случило, че сегашният околийски началник вече не му доверяваше? Наистина той с нищо не издаваше своето недоверие, но Богдан бе опитен и още от първия момент разбра, че против него има подозрение и че не само той, но и ханът му се намират под наблюдение. Той си блъскаше ума да разбере кой може да бъде доносникът, но не виждаше никого, достоен за това положение, и се ядосваше и на себе си, и на жена си, и на целия свят. От друга страна, той самият се намираше под подозрението на Марина и Даскала, на собствените си другари. Откак се върна тая пролет, Марин бе станал особено подозрителен към всички и предпазлив

го неумоверност. По-рано той се доверяваше сяпо на Богдана и спеше под неговия покрив, наистина с револвер подръка, но доверчиво и със спокойна съвест. А сега къде ходеше? Де нощуваше и де денуваше? Никой не знаеше. Богдан му нагласи, Богдан му предаде всичките си приятели, които можеха да му бъдат ятаци, а сега Марин вече не търсеше подслон у тях, явно бе, че сам бе си намерил нови, свои доверени ятаци. Ясно бе, че не доверяваше на Богдана и не желаше вече да го има за съгружник. Какво кроеше той? Нямаше ли намерение да се отърве от него, като му вземе парите и го убие?

Все по-грижливо подлостваше вратите и все по-бдително се вглеждаше в тъмните нощи Богдан кръчмарят. Не можеше да има доверие в кучетата: той знаеше, че стига Марин да ги помами, и те завъртаха опашки и преставаха да лаят. По-вярно средство от ключалките нямаше. Но ако имаше някой въщи, който да го предаде, да отключи и да пусне разбойника? Не можеше ли да бъде жена му? Защо не? Знае ли човек какво се излупва в главата на една жена, когато тя няма деца и когато нейният мъж е разбойник и ятак на разбойници? И при това, когато е бил толкова глупав, че не е крил от нея досега да си държи парите?

И Богдановица го виждаше ноще да става от леглото, да намята ямурлука си и да обикаля навън по двора със запънат револвер или да се вслушва, сигнал на леглото, към всеки шум, който долита отвън, с поглед оцъклен, почти безумен, докато тя лежеше със затаен дъх и усещаше как се вледенява кръвта в жилите ѝ от страх. Тя бе започнала да трепере от погледа му и гене, толкова страшен ѝ се виждаше той, тоя полубезумен от ужас поглед, вътречен в нея като че ли в призрак.

Полицията бе усилила бдителността си особено след последния обир на пътниците и от София чак бе изпратен специален инспектор, който да организира залавянето на бандата на Марин Овчаря. Полицаи, тайни и явни, щъкаха по шосетата, нощуваха по ханищата, тикаха се в разговорите на пътниците и на пиещите по кръчмите, слухтяха, диреха, но не можеха да открият нищо. Богдан приемаше и изпращаше тия гости, които, макар да бяха в гражданско облекло, той умееше да разпознава. Той правеше всичко, за да изглежда незаинтересуван или заинтересуван от залавянето на Марина, неговият хан беше на разположение на потерите, които ходеха по горите и напразно обикаляха овчарските кошари и къшли. Къде се криеше Марин в това време? Богдан не знаеше. Къде се криеше и вторият член на четата Владо Даскала, също беше му неизвестно. Знаеше само где нощуваше и где денуваше Съби Аждеров – нему бе оставено да го крие и той го криеше по старите си ятаци. Понякога спеше в сламата на плевнята около хана, гдето се спираха стражарите, понякога минаваше посред нощ три-четири села, за да се завре в друга някоя плевня, при друг ятак.

Откак извършиха обира на пътниците, откак Съби Аждеров бе познат като член от четата, неговото положение се затрудни твърде много: не можеше да скита, както по-рано, свободно, а Марина и Даскала не виждаше. Бяха му казали да се крие, а когато потрѣбва, ще го потърсят. Той се ядосваше, сърдеше се на себе си, а понякога и на Богдановица. В редките срещи, които сега ставаха крадешком и с озъртания, той ѝ се оплака, че не е направил добре, дето е тръгнал да хайдутува:

– Какво разбрах аз от това? Обрахме пътниците и всеки си взе пътя. Така ли бива чета? Оста-

виха ме тук, а те какво правят, къде са? Другарство ли е това? Те може би сега обират някого, ще си натрупат парите, а пък аз трябва да се крия тука като мишка в трици. Не може това така... Кажу ми, като го видиш.

Но и Богдановица не знаеше какво да мисли за Марина. Откак бе се върнал, само два пъти бе я споделил, и то по работа, и двата пъти променен, преоблечен и с изкуствена брада. Казал ѝ беше, че научил това изкуство от един бивш актьор, апаша Форо, в Пловдив, дето прекарал зимата. Имал цяла кутия с бои и с вълна, да лепи каквито искаш мустаци и бради и да си боядисва и лицето, и косата. Вярно беше, че досущ се променяше – тя дори не могла да го познае отначало, докато не ѝ се обади.

– Не е вече същият Марин – с тъжна злоба казваше тя. – Нависоко взел да бие. Трябва да си е заловил някоя учителка за любовница.

– Той тебе не може да те остави, той тебе те много обича – поласка я Съби.

– Ух, ще ме остави и още как! За една циганка би ме оставил, ти не го знаеш.

– Щом си такава, че не искаш да го задържиш, то се знае, че така ще бъде.

– Бре ти си чуден. Колкото съм му вярна аз, толкова и той. Какво, санким, да не мислиш, че ще искам да се женя за него?

Богдановица не чувстваше ревност към Марина или поне не искаше да покаже, че го ревнува, понеже и не знаеше где ходи и с кои жени се среща сега. Но Марин сам се изказа. На третата среща, към Петровден, той се похвали на Богдановица с новата си любовница.

– Помниш ли булката с нанизите? – попита я той. – Ти ме накара да ѝ ги върна. Изглежда, че

добре съм направил, защото тя ми е останала благородна, и още как!

Наистина той я смяташе за нищо, ако можеше по тоя начин да се хвали пред нея с новата си любовница! Богдановица стисна зъби и не иска повече да знае. Но той, упоен от новата си победа, я посвети във всички тънкости на своя успех. Те се срещнали във влака и тя го познала, но не го издала. И съвсем пряко го поканила да ѝ иде на гости. Лесно не се отива, но се намерил начинът. Отишел направо, само се гегизирал малко – пребоядисал си косата и си подбръснал съвсем модерно мустациите, – но тя го познала тутакси, щом го зърнала. Отишел в тяхното село като търговец, предлагал цярове за болестите на добитъка, носел мостри и от бакалски стоки за селските бакали, а където му паднело, и купувал кожи и вълна за сметка на един търговец от Южна България. И скоро се сприятелил с нейния мъж – бакалин на селото, воденичар, търговец, много богат човек. Поканата да гостува у тях той, разбира се, приел и тъй нататък. На тръгване го дарувала наистина риза, както му се била обещала във влака, – изпълнила си точно обещанието.

Тая нова победа беше сякаш завъртяла главата на Марина или той вече се отегчаваше от отношенията си с Богдановица, та не скри нищо от нея и се вдаде да ѝ разказва такива подробности за отношенията си с младата булка, че Богдановица се почувства дълбоко оскърбена и унижена. Тя слушаше внимателно, но със стиснати челюсти и с насълзени очи тая история, която ѝ хвърляше направо в очите оскърблението, че вече не е привлекателна, че от нея той не чака нищо, че в техните отношения е настанал преломът, от който тя се страхуваше. Обидата беше дълбока, безсрамното

на тоя хайдук беше безгранично. Никоя жена не може да прости да се хвалят интимните красоти на друга. За каква я смята той? Освен това ласкателствата на Съби Аждеров бяха събудили нейното женско достойнство, издигнали я бяха до положението да се смята едва ли не първа хубавица. Ядосана, тя се прибра вкъщи, без да го целуне, както правеше винаги при среща. Не си намери място цял ден и цяла нощ от мъка, от гняв, от скръб. И най-после повери на Съби своите мъки.

Марин си отиде, но подир няколко дни дойде пак. Беше засегнат от сбогуването си с Богдановица. Тя не бе го дарила с нито една сърдечна ласка. Жената, която той бе навикнал да смята толкова своя, колкото табакерата си, жената, която винаги бе изказвала, а ако не бе я изказвала, той я бе чувствал в очите ѝ, благодарност и признателност за неговите ласки, изведнъж като пощръкляла кобила бе вдигнала юздата си и не се подчиняваше на ръката на ездача си. Той се почувства оскърбен и донякъде унижен. Ба, та нима една женичка ще му се опरे, нему, победителя на толкова жени?

Но и тоя път, за негов най-голям гняв, тя остана студена и враждебна и не му даде дори да се доближи до нея. За да вземе нейната любов, той трябваше да употреби грубо и жестоко насилие над нея.

Той я руга с най-тежки думи, тя му отговаряше с ридания и клетви през сълзи.

— Един ден ще те заколя, ако така ми правиш — закани се той, преди да си отиде.

— По-добре да ме заколиш, отколкото да те знам, че с други ходиш.

Той се засмя презрително. Обичат го пустите му жени, бре. Ето и тая не го дава на друга, само неин да е! А пък той, и да иска, не може кръвта

си да смири и да се задоволи само с една. Както иска много пари да има, така и много жени да люби иска той! За какво са жените, ако не за удоволствие на юнаците? Наистина Владо Даскала мислеше иначе, но в тия работи той няма да слуша нито Владо Даскала, нито ония, които учат самия Владо.

Той си отиде, както бе дошел — тайнствено, тихо и безшумно, като същински вълк, и с това усили още повече страха и отвращението на Богдановица.

— Този човек на бесилката да го видя, няма да ми дожалея за него, макар че някога го обичах — призна си тя на Съби Аждеров.

Съби наведе глава и нищо не каза.

XI

Каменовъглената мина „Калиново“ беше вдълбала своите галерии в пръстта на един хълм, в подножието на който шумолеше малко планинско поточе, което по-надолу се превръщаше в река, откърмена с многото притоци.

В подножието на хълма бяха издълбани тераси, а на тях — построени няколко здания, тухлени, неизмазани. Около тях минаваше теснолинейна железничка, която смъкваше въглищата долу в равнището, на станция, гдето беше стоварището.

Природата тук беше бедна и постала, по хълмовете растяха трънаци и храсти от непотребни гървета, тревата прегаряше по припечите много рано, есен падаха мъгли, които не се вдигаха с дни, а срещуположните хълмове бяха скалисти, безплодни и пълни със змии. Около отворите на галериите, по терасите, по стените на зданията, в калта, която се стичаше в потока, чернееше въглищен прах, тлъст, мръсен, безплоден.

Мината работеше друга година само през есента и зимата, за да използва евтината работна ръка на селяните в околността, а лете държеше толкова работници, колкото бяха нужни, за да поддържат галериите. Но тая година управлението на мината бе сполучило да вземе една поръчка от държавата и затова галериите бяха пълни с работници, макар и не селяни от околните села. Тия бяха „от кол и от въже“, както ги наричаха селяните. Живееха в бараки, хранеха се на кантина, устроена от предприятието. Директор на мината бе един млад инженер, Петров, който живееше в малка къщица с жена си и едно дете. Друг чиновник бе счетоводителят и касиер Банчев, възрастен, към петдесетгодишен човек, който също така заемаше две стаи в дирекционното помещение с жена си и дъщеря си, стара мома, която служеше за присмех на всички, понеже беше вегетарианка, въздържателка и помагаше на бедните. В тая глуха планинска пазва хората бяха подигвели като мястото и не се отличаваха с голяма хуманност. Инженер Петров, който се радваше на младостта си, на жена си, на детето си и на работата си, беше деловит и твърде енергичен мургав господин, непрестанно зает, непрестанно разпореждащ. Докато го видяха в първата галерия, той беше вече навън и командваше товаренето на вагончетата с въглища, след минута тичаше в канцеларията и подписваше с мръсна ръка някое писмо, оттам шляпаше по калта на бабата, за да види какво е станало с помпата на трета галерия, като мимоходом се усмихваше на жена си и на детето си, които му махаха от прозореца на квартирата. Той искаше от работниците същата работливост, те не можеха да му я дават и поради това нито работниците обичаха

Петрова, нито Петров ги обичаше. У тях имаше само едно студено почитание към знанията му и работливостта му. И затова, когато предприятието закъсна да изплати заплатите за два месеца, както бе му се случвало и друг път, между Петров и работниците възникна явна неприязън и работниците една сутрин не отидоха на работа. Стачката продължи една седмица и мина мирно, но все пак стражата бе увеличена: вместо двамата стражари сега при мината имаше шестима.

Стачката се прекрати с идването на държавен чиновник и с плащането на първо време поне половинмесечната заплата. Предприятието обеща да се издължи на работниците, когато нему се издължи държавата, и работниците се съгласиха да чакат, докато стане това.

Една сутрин, много рано, още по тъмно, Банчев и един стражар заминаха за града с кабриолета на мината. Конете караше Димко, опитният колар на мината. Инженер Петров ги изпрати до завоя на шосето и се върна на работата си доволен. Банчев и стражарят отиваха да получат парите за заплати на работниците. Тъкмо за месец и половина. Ще се зарадват и ще се изненадат, като им се съобщи след работа да се явят в кантората и да си получат заплатите. Тогава ще видят, че инженер Петров не е такъв, за какъвто го мислят, че той всъщност милее за тях, но го е яг на тяхната леност и на постоянните им опити да го излъжат, да го измамат.

По неговите пресмятания Банчев трябваше да се върне тъкмо по пладне, когато работниците току-що са обядвали и починали и влизат в галериите. Четвърт час преди това инженер Петров се покачи на хълма над мината, откъдето се виждаше нашироко и пътят на едно протежение от пет

километра с неговите планински остри завои и стръмни спускове. Той взе бинокъла си и го насочи напътък. Нищо не се виждаше по тоя път, познат като петте му пръста. Ни човек, ни животно. Мълчание царуваше в планинската клисура и по околните хълмове, припечени от юлското слънце.

Инженер Петров сне бинокъла от очите си и погледна ремъчния часовник на лявата си ръка. Да се е забавил някъде Банчев? Да не е получил парите? Да се е строшил кабриолетът?

Внезапно един звук го сепна и той се послуша. Гърмеж! От пушка! Още един! Кой може да стреля по това време и така близо до мината? Той се хвърли като гив звяр надолу и скоро гласът му екна долу при площадките, гето работниците, нахранени, се изтягаха на слънце и пушеха:

— Ставай! На оръжие! Нападнаха касиера!

Подир няколко минути петимата стражари изтопуркаха по пътя с пушки на превес, а инженер Петров отключи склада и раздаде пушки и револвери на двадесетина работници, които смяташе за храбри и за верни:

— Вашите заплати ограбиха! Чувате ли? Трябва да ги пипнем! Да отървем парите и да хванем хайдуците!

Работниците не говореха много. Те само стискаха зъби и пристягаха коланите си. В очите им се четеше решителност и някаква весела искрица, като че ли ги чакаше приятна игра, за която бяха отгавна чакали.

Инженер Петров разпредели своите работници на три отреда и даде на всеки определена задача. Той искаше от всички бързина, главно бързина.

След четвърт час в мината останаха само жените и старият полусляп Мурджо, кучето на

мината. Всички други, кои с огнестрелно оръжие, кои само с курките си отидоха на хайка против разбойниците.

Те тичаха запъхтени по посока, отдето се чува гърмежите, едни по дола, други по билото на хълма, на който се прилепеше мината, трети по срещуположния каменист змиарник. Петров беше съобразил, че разбойниците едва ли ще бягат към низината, гдето биха срещнали по-многолюдни пътища, стага и пастури и гето селата бяха нагъсто, по на няколко километра едно от друго. Те навярно ще бягат към планината, по един от съседните долища или направо през някой рът. Понеже бе чул навреме гърмежите, той се надяваше да ги открие наблизко и да ги нападне. Самият той тръгна с групата, която се покатери на каменистия рид, като подканяше другарите си да бързат и като подтичваше на равните места, а бързо се катереше на скалистите стръмнини, като се подпираше с пушката си и като се озърташе непрестанно с бинокъла по долищата.

— Стой! — извика той, като се изкачиха на билото. — Да огледаме местността.

Той залепи бинокъла си до очите и се заобърча насам-напътък. Другарите му, запъхтени, седнаха на камъните и се заоглеждаха също така.

— Господин Петров — някак неуверено, но развълнуван каза един висок и сух работник, който беше останал прав и гледаше с ръка над очите към дола. — Я вижте там хе, между двата бука, при големия камък... Нещо шава там...

Петров се обърна мигом напътък и насочи бинокъла си. Другите скочиха и напрегнато зачакаха.

— Трима души... Трима души... изглежда, въоръжени... Не могат да бъдат наши... Нашите са хе

там, виждам ги оттук, вървят на група... Къде отиват тия тримата? Спокойствие, не се вълнувайте – догаде той, макар че не виждаше дали се вълнуват, или не неговите работници, по-скоро да успокои собственото си вълнение. – Съгледахме ли ги, не могат се изкопчи от ръцете ни... Ха... ха... значи наголу към гола? Добре, превъзходно, те не ни виждат, веднага се закрийте зад камъните...

В това време горе от шосето екнаха няколко гърмежа... Стражарите, които заминаха по тая посока, видя се, бяха съгледали също така разбойниците... Петров видя как забързаха троицата към гола...

– Стражарите стрелят... – каза един от работниците, – по пушките си личи.

– Ще ги вземем на вилка – насмешливо каза високият, който пръв бе ги съгледал.

– Имаме време да ги обградим. Предимството е на наша страна, ние държим билото и ги наблюдаваме – каза Петров, който не свалеше бинокъла от очите си и не поглеждаше настрана. – Сега внимавайте... – вдигна той лявата си ръка, за да им привлече вниманието. – Слушайте... Обзалагам се, че ще минат по оня овраг... който излиза на сто крачки от нас на билото... Ето и стражарите тичат подире им... Разбира се, не могат ги стигна... Пак стрелят... само хабят патроните... Но това е добре, те ги подкарват към нас... Не стреляйте, преди да ви кажа... Разбира се, желателно е да ги хванем живи, ще узнаем тогава и ятаците им...

Петров разпредели хората си на пусия зад камъните и зачака... Сега разбойниците се катереха по стръмнината към тях и не се виждаха вече.

– Не стреляйте от далечно разстояние... Чакайте да се приближат – наставляваше Петров, но нервността обземаше и него, както и работниците

му. Близката опасност вълнуваше кръвта и напрягаше нервите. Затова не бе чудно, че оня работник, който пръв ги съгледа, пръв гръмна, без заповед.

– Ето ги, ето ги! – извика той.

Другите се надигнаха от местата си и всеки гръмна напосока. Петров побесня от яд.

– Стой? Не стреляй! Ах, ах, развалихте целия ми план... Ще ги изпуснем сега... Ставай след мене! – извика той и скочи, та хукна по билото...

Работниците скочиха след него и го догониха.

– Пропъдихме ги, идваха право в ръцете ни! – викаше той.

– Глупак! Стреля се така по гарги...

– Наистина го видях – погаде си главата заг оня камък хе – оправдаваше се работникът.

– Върви го гони сега ти!

Работникът послуша заповедта буквално – той се спусна наголу по върлото към камъка, где то бе съгледал главата на разбойника, като държеше пушката си готова за стрелба като ловец.

След няколко минути се чу гласът му, пълен с изненада и радост:

– Парите! Парите! Парите са тук! Оставили ги и бягали!

Петров и другарите му се спряха, Петров с известно разочарование, другите с облекчение. На Петров се искаше да продължи преследването и да хване или убие разбойниците. Но намирането на парите му сочеше дължността му като директор на мината: той не можеше да не прибере парите за заплати на работниците. Затова гаде нареждане на другите да следят да не се изплъзнат покрай тях разбойниците, а той самият се затече по посока, отдето се обади работникът. Парите наистина бяха там, до камъка, в два мешинени дусага, натъпка-

ни като елпезета тютюн. Работникът стоеше над тях и ги гледаше с широко отворени и радостни очи.

– Ето ги, господин директоре – весело каза той. – Аз, види се, го уплаших, та ги е оставил така, както ги е взел.

Петров разочаровано ги погледна. Да, това бяха мешинените гисаги, които Банчев взе тая сутрина на ранина, тия са парите, които той отиде да вземе от града и за които може би погина... И сега за пръв път ясно изпъкна пред него въпросът за стражаря, за коларя, за Банчев... Какво бе станало с тях? Навярно са убити всички... И той не може да продължи преследването, защото трябва да отнесе на безопасно място парите... Парите, за които стана цялата тая история, той не можеше да ги рискува още веднъж, след като ги е извадил от устата на вълка.

– Вземи ги – тихо и морно каза той. – Носи ги, ще ги отнесем в дирекцията.

И след като даде наставления да продължат преследването, той тръгна с наведена глава към мината. Всичката му войнственост бе отлетяла, както отлита въздухът от пробито детско балонче. Сега му беше тъжно и неприятно. Някъде назад се чуваха гърмежите на пушките. Щеше да му бъде приятно, ако тия мерзавци бъдат простреляни, но сега го занимаваше мисълта за Банчев, за стражаря, за коларя... Трима души, три семейства...

На терасата пред мината беше тихо като на гробища. Кабриолетът, празен и кървав, бе спрял пред дирекцията. На земята два трупа, завити с брезенти, над които хълцаха жените – труповете на стражаря и коларя.

Инженер Петров погледна нагатак и махна с ръка, като че ли искаше да каже: „После“, и запо-

вяда на работника да носи парите в квартирата му. Той ги заключи в кабинета си, заключи после грижливо вратата и остави работника да пази с пушката. После слезе долу, свали шапка пред труповете на двамата и се обърна в негоумение:

– Къде е Банчев?

– У дома си е – обади се една жена. – И вашата госпожа е там, много му е лошо, много се е уплашил.

Петров изтича по стълбите. Банчев лежеше на леглото, заобиколен от жена си, гъщеря си и от жената на самия Петров, която бе дошла тук с детето на скута си.

– Ах, господин директоре, ах, господин директоре – извика Банчев, като видя Петрова, и зариде.

Бяха го превързали – ранен беше в главата и едната ръка – в стаята миришеше на валериан, види се, бяха му давали за успокоение.

– Парите отнехме... – каза му Петров. – На работниците можем да платим ако не днес, утре. Парите са в моята стая. Можеш ли да ги прибереш в касата?

– Мога, мога – извика касиерът.

Жените искаха да го спрат, но той ги отстрани със здравата си ръка, вдигна се от леглото и с помощта на Петрова слезе долу в кантората. След като заключиха парите в касата, Банчев можа да разкаже на Петрова как бе се избавил от смъртта.

На завоя между четвъртия и петия километър гръмнала една пушка, стражарят се килнал моментално и в същия миг друг гърмеж повалил коларя. Третия гърмеж той чул, когато падал от колата в трапа край пътя. Господ му дал в тоя критически момент съобразителност – не може да се каже как е направил това, но се търколил надолу из сипея. Там се ранил в ръката и в главата в камъни-

те. Боляло го, но се търкалял, както децата се търкалят по някоя стръмнина, обраснала с трева. Види се, разбойниците са го сметнали за умрял, понеже не стреляли вече по него. Долу в дола той се оборабил, скрил се в храстите и ги видял горе на шосето, като вагели от кабриолета мешинените дисаги с парите. Трима били, и тримата въоръжени с карабини и пистолети и с пелерини на раменете. Един, среден на ръст, с каскет, види се, войводата им, командвал. Единът натоварил на раменете си парите и тутакси бързо тръгнали надолу към дола. Минали досами него, чул ускореното дишане на оня, който носел дисагите с парите. Не си говорели нищо, само бързали и се озъртали по посока на мината. Той почакал, докато се скрият, и полека се измъкнал на шосето. Там дочакал стражарите и се върнал с тях в мината.

Привечер се върнаха работниците, уморени, но оживени и гладни. Изпуснали ги бяха. Ясно, че са хитри хора: подхвърлиха парите, за да отърват кожата. Къде бягаха? Сякаш се скриха в земята. А може и в някаква дупка да са се скрили из тоя проклет змиярник, ще минеш сто пъти над тях и пак не ще ги забележиш.

Групата, която търчала по срещуположния баир, донесе новината, че разбойниците са причаквали по пътя най-малко две нощи – намерили остатъци от ядене и от огнище на стотина крачки от пътя, в един валог, закътан между камъни.

Групата, която бе ходила по дола, се върна най-късно, макар да беше пътят и най-лесен. Тя донесе една пелерина, наквасена с кръв, и новината, че са стреляли против разбойниците долу в дола, че са ранили едина, но че нощта им е попречила да ги преследват по-нататък. Само пелерината бяха

донесли – намерили я бяха по дирите на разбойниците.

Тогава на инженер Петров стана ясно, че разбойниците, след като бяха захвърлили парите, не бяха бягали нагоре по билото на каменистия баир, а се бяха върнали надолу към дола, като са се надявали навярно, че в дола не ще има преследвачи, и там са се натъкнали на третата група.

– Утре ще тръгнем пак и сигурно ще ги настигнем и изтребим – каза Петров на работниците.

Но на сутринта работниците поискаха първом заплатите си. Тия пари те бяха ги чакали толкова време, вчера бяха търчали по баирите и се бяха сражавали с разбойници заради тях, а сега, когато тия пари бяха вече, кажи-речи, в джобовете им, трябваше ли отново да тичат да гонят разбойници? Нека идат стражарите, на тях им плащат за това.

Петров с яд се принуди да даде разпореждане за плащане на заплатите. Но скоро се успокои – имаше толкова много да се върши, че не беше и за него възможно да отиде да гони разбойниците. Към пладне дойде следователят заедно с околийския началник. Произвеждаха дознание, разпитваха, изследваха. После трябваше да се гощават тия гости. Напokon трябваше да се опеят и погребат двамата убити, да се съобщи на семействата им... А привечер се яви в мината и главният директор от града, разтревожен от известието за нападението, което бърже беше облетяло не само околността, но окръга и цяла България.

Скоро се сетиха, че това е работа на бандата на Марин Овчаря, и тоя път взеха много усилен полицейски мерки. Доведоха детективи с полицейски кучета, дадоха на кучетата да помиришат пелерината и те хукнаха по долищата и хълмовете, а ге-

тективите след тях. На третия ден след нападението кучетата откриха в едни граки край окръжното шосе трупа на един мургав човек с малък ръст, в куртка, гамаши и каскет. Нямаше никакви документи на него, нито пък оръжие. Но селяни от околните села познаха в него, макар да бе вече подпухнал, Владо Даскала, дясната ръка на Марин Овчаря.

Вече една седмица след нападението на минния касиер полицаите се явиха над Кутуповци и се запътиха към къщата на дядо Лазар.

На другия ден една голяма потеря от околните села се яви около Вълчи дол и зае пусии по камъните срещу пещерите.

Полицаите влязоха с факли в пещерата на Марин Овчаря. Но настред пещерата се спряха – там имаше чифт обуца с гамаши, сложени един до друг с носовете към входа. Тия разбойници бяха ловки хора и дори смешливи, те се подиграваха с полицията.

Не можаха да намерят нищо в пещерата. Не намериха дори входа към другата пещера над Вълчи дол, а до входа към пещерата на Мътни дол дори не се приближиха. Марин Овчаря и другарят му Съби Аждеров бяха изчезнали, сякаш беше ги погълнала земята. Но едно от скривалищата на Овчаря беше открито и по тия места започнаха често да се мяркат някакви странни пътници, които се интересуваха от всичко и подробно разпитваха овчарите за местата и за хората по тия места.

XII

Марин остана без Владо Даскала, който тая година беше му най-верният човек, но ятаците, които беше му устроил той, останаха. Докато ятаците на Богдан кръчмаря бяха все от народа, тия

на Владо Даскала се отделяха от народа било по образование, било по положение в селата. Имаше между тях учителки, две, имаше селски пъдари, имаше един секретар-бирник, дори един кмет. В едно село ятакът на Владо и на Марина беше един богат човек, най-богатият и най-влиятелният в селото.

Идеята да се обере касиерът на мината беше подхвърлена първо от тоя богат човек, възприета бе и организирана безупречно от Владо Даскала. Само едно не бе съобразил той, когато обмисляше нападението, и по това закъсняло съображение бяха сетните му думи пред Марина, когато береше душа в трънака на един дол:

– Аз сгреших... това бяха заплатите им... знаеш... заплатите им, те правеха стачка за тях... Сбъркахме...

Това бяха последните му думи.

Марин и Съби бяха до едно време. В едно село те се разделиха. Все повече му се виждаше подозрителен тоя бивш стражар: той закъсня с няколко мига и не застреля касиера, той захвърли парите, като обясняваше, че направил това от желание да отвлече вниманието на потерята и да гаде и на другите възможност да се спасят. Истина беше, че тяхното положение беше най-опасно именно в тоя момент, когато се натъкнаха на пусията на инженера Петров, и че ако парите не бяха оставени, кой знае дали щеше да бъде жив сега и самият Марин. Но все пак това беше подозрително. Затова той се скри от Съби и му остави вест чрез ятака да се скрие както може, докато не му се обади след месец в хана на Богдан кръчмаря.

Марин избяга по канала, който сам си беше устроил, право в планината, мина покрай кошарата на дядо Лазара и не му се обади, а потегли право за

пещерата си. Той си отспа и почина там и обмисли положението си. Но сърцето му беше безпокойно, една глуха тревога постоянно го гонеше да се озърта и да наднича в гола, за да види дали не идва потеря. Нима ще го хванат? Сърцето му се свиваше и той се сърдеше на себе си за тая слабост. Та това беше страх, същински страх, който той беше толкова често виждал в очите и движенията на нападналите от него пътници! Имаше нещо срамно в това чувство, нещо, което го унижаваше, но все пак то съществуваше и му се налагаше. За нищо на света не би признал той своя страх пред другото, особено пред жена. Защото знаеше, че ако има нещо, за което жените го обичат, това бе безстрашието му, смелостта му. А сега той трепереше от потерите и мисълта му се връщаше постоянно към клопката, в която попаднаха след обира. Без малко не ги изтрепах! Раниха Владо и той издъхна като куче в трънака... Куршумите пицяха край ушите му и като че поставяха късче лег на сърцето му. Проклето усещане! Какво бягане беше след това! Като че ли бяха вълци и хайка ловджийска ги гонеше.

Загдето бе станал причина да изпита таква чувство, Петров бе намразен от Марина до гън душа. Той реши да му отмъсти, макар много добре да разбираше, че Петров беше направил това, което всеки трябва да направи, но малцина направиха. Намрази го Марин за това, че беше го уплашил, че беше се показал безстрашен, разпоредителен и самонадеян, загдето не бе свил ръце да чака Марин да си отиде, че тогава да го гони и да не може да го стигне. Проклет инженер, той ще го изварди някъде по пътя и ще го застреля. За живот – живот, за Владо Даскала – инженер Петров.

Но дори мисълта и кроежът за отмъщение не

го успокояваха: безпокойството му беше постоянно – и в будно състояние, и насън. Спеше тревожно, стряскаше се всеки пет минути от кошмарите на оная камениста урва, гдето се катереше, стрелян отзад от стражарите, а отпред от работниците, падаше в някакви пропасти и се събуждаше изпотен и с разтуптяно сърце. Виждаше се залегнал в бурена на Бойкината градина, с ръце, впити в пушката, и внезапно чуваше пшканията на Беловласов, когото мъчеха да каже где му са парите. Светваше с гневни очи булката с нанизите, после се усмихваше в задъхаността на страстта в неговите прегръдки. И Владо Даскала скърцаше със зъби в предсмъртна агония и шепнеше: „Сбъркахме“, и тъпите зверски очи на леля Дона Подбелчина, когато го биеше, се мяркаха, и дядо Лазар вдигаше кривака си да го удари и той бягаше, бягаше, бягаше, и все не можеше да избяга...

Той забеляза отдалече потерята, която идваше към пещерите му, и безпокойството, което го терзаеше, го остави: разбра, че го е мъчила неизвестността, страхът да не го хванат, когато спи. Сега опасността бе видима и той знаеше, че лесно ще я избегне. Докато тършуваха в първата пещера, той се прикриваше в пещерата над Мътни гол, готов да се сражава, да не се даде в ръцете на полицията мърцина. Но не стана нужда – не можаха да подгушат гирите му и се оттеглиха. Но знаеше, че са наблизил и го дебнат. Затова се облече като турист, с голф панталони, с гегата на ръка, и заслужи по опасния спуск над Мътни гол тъкмо по смрачаване. Той слиза цяла нощ, като си почиваше по цели часове на изгадените над пропастта камъни. На сутринта слезе в селото долу в гола с разкървани нокти и скъсани обувци. На главата му имаше малко шапче от бял

плат, раницата му се мотаеше на гърба му. Той имаше точния изглед на турист, който търси погослон, след като е скитал няколко дни по къшлите на планината. Тук намери погослон в плевнята на един негов ятак, но той му се видя подозрителен, затова, щом оня отиде да му донесе ядене, той се измъкна от плевнята и се притули в гората наблизо.

След три дни той пристигна в селото на Цвета като търговец, купи стока, спа в къщата на братята и се раздели с любовницата си почти щастлив: тя му съобщи, че е бременна. Уверяваше го, че детето е от него, страстно искаше той да остане по-дълго, казваше, че е нещастна, понеже ненавижда мъжа си и обича само него, че е готова да направи всичко за него.

Той се отдели от Цвета щастлив. Тая не искаше нищо освен любовта му. Тя не го повика по сметка, нямаше никаква друга умисъл в нейната привързаност освен любовта му. Какво не жертваше тя, ако узнае за тяхната взаимност? Жена на най-богатия човек в селото, при това беше го харесала и по обич беше се оженила за него. Нея чакаше не само позор, но нещо повече – съд, затвор. Богдановица... Богдановица беше наистина добра и обичаше го, но не беше ли тя жена на един от негови съдружници? Кой знае какво си говореха те, когато спяха заедно? Не беше ли я подучил да се привърже към него самият Богдан? Човеците са мръсна пасмина, а жените още повече. Всички хора действат по интерес. По интерес го криеха всичките му ятаци, по интерес действаха дори хората на Владо Даскала, но поне те бяха откровени.

От селото на Цвета, така разведрен, както се раздели с нея, Марин тръгна за окръжния град, гдето бе лежал в затвора. Минал беше страхът му

и отново бе го обзело желанието да се подиграе с полицията. Яд го беше само, че изпуснаха парите, но не се смяташе за победен в тая жестока игра, която играеше с властта. След като се изкончи от ръцете на полицията, сега му се искаше да им покаже, че не се смята за надвиг, ако и да са го гонили като дивеч с кучета по планината.

На десетина километра от града го настигна една каруца и той се качи при каруцаря, понеже беше уморен.

– Де да те знам какъв човек си – казваше отначало каруцарят, – полицията търси под гърбо и камък разбойници и претърсва всекиго. Де да те знам, да не ми направиш някоя беля.

Марин си показа легитимацията.

– Нима такива биват разбойниците? – попита той с усмивка.

Каруцарят трябваше да признае, че Марин не прилича на разбойник. И затова бе съвсем спокоен, когато на края на града двамата униформени и двамата цивилни полицаи спряха каруцата и поискаха от каруцаря и пътника да се легитимират. Но тук мигновено се случи нещо така бързо, така внезапно и така страховтно, че той остана като подгбен на капмата и дъхът му се спря на гърлото. Докато полицаите в зграча на вечерта разглеждаха легитимациите и единът дори светна с електрическо фенерче, за да види по-добре фотографиите, пътникът, който досега стоеше мирно от лявата страна на каруцаря, бръкна спокойно в джеба си – каруцарят помисли, че ще вади оттам табакерата си – и в следния миг полицаите, който държеше електрическото фенерче, падна по очите си едновременно с оглушителния гръм на револвер. В следния миг другият полицаи паднаше от втори гърмеж,

а пътникът бе изчезнал от капрата, като че ли не беше го имало. Това стана така внезапно и толкова бързо, като че ли бе някакъв фокус.

В следния миг другите двама полицаи гърмяха подир разбойника, който се скри в полумрака, после изтичаха до близкия телефон да съобщят на началството си какво бе се случило и след четвърт час силни потери тръгнаха нататък. Каруцаря арестуваха и дълго разпитваха, но нищо не можеше да узнаят от него, понеже и той нищо не знаеше. В ръцете на полицията бе останала само една фалшива легитимация, а в каруцата – раницата на разбойника. Освен няколкото големи грехи и чифт обуца там откриха нещо много по-интересно – една кутия с дегизации. От метрическата таблица разбраха, че обуцата могат да принадлежат на човек, който има нозете на Обчаря, и всички – и висши, и низши полицаи – се почувстваха дълбоко обидени от това, че на проклетия разбойник винаги се удаваше да се измъкне от ръцете им. За известно време всички грижи съсредоточиха в преследването на тоя човек. Арестуваха мнозина, изследваха – сърдито и подозрително – кого ли не и все пак не можаха да хванат дурите му.

А Марин бе внезапно и неочаквано за самия него изменил плана си и съвсем непредвидено бе стрелял против полицаите. Той бе имал намерение да влезе мирно в града, да намери Форо и да организира заедно с него един обир под носа на полицията в самия град. Но случи се, че един от полицаите, които го спряха накрай града, бе същият оня полицай, който го би за неизвършената от него кражба и за който побой той така жестоко си пострада от съда. Той беше решил още тогава, че и с него ще си види сметките. Сега той му удваше тъкмо под дулото

на револвера. Кръвта се качи в главата му и той не мисли много от момента, когато светлината на електрическото фенерче осветли наведеното лице на другия, до бръкването в джеба, дето спокойно гремеше студено желязо на пистолета.

Това беше най-бързото му бягане и най-опасното. По тия места той нямаше ятаци, не познаваше никого. Трябваше да бяга напосоки в нощта и да не спира никъде. Неговата колосална издръжливост, неговият вълчи вървеж му помогнаха и тук. Той вървя с един вървеж почти бегом, цяла нощ, като на много места се ослушваше и дебнеше да не налети на стражарски пост. На присъмване в едно село той намери где да се прикрие, но както винаги му се случваше в последно време, човекът, който му даде подслон, му се видя подозрителен в последния момент и той се запъти бързо за съседното село – опасно предприятие, понеже съмваше добре и пътищата, и къртм бяха вече пълни с хора.

Той лежа в една нива до мръкнало, като премисляше в полудрямка станалото напоследък. Ясно беше, че скоро полицията ще усили съвсем бдителността си. Не беше ли време да се скрие в столицата тоя път? Няма ли да попречи това, че в раницата ще намерят дегизациите му? Ще знаят вече, че освен ятаците едно от средствата за прикриването му е и дегизирането. Затова ще бъдат още по-бдителни. И той ще трябва да усили предпазливостта си.

А пък как му се искаше да види Цвета тъкмо сега! Оправдаваше желанието си пред себе си: трябва да я предупреди и да ѝ каже да се пази. Но знаеше, че не това е причината на неговото желание, което го обзе като пламък. За мъжа на Цвета той беше Стоян Данков от Вятърник, търговец, и то много

почтен търговец. Само Цвета знаеше кой е той всъщност. А тя беше такава славна жена, че никога не би го издала. Каква сила имаше любовта ѝ, че той не можеше да не мисли за нея постоянно, дори сега, когато бе в такова отчаяно положение в тишината на палецото плагне, като мокреше устните си с влажната пръст, която копаяше с пръсти под себе си, и се заслушваше в гласовете на хората по пътищата и в цвъртенето на шурците около него.

Да тръгне нататък? Ах, не, сигурно ще го хванат. Тръгнали са по дирите му, на всеки кръстопът са заложили засади, селата са пълни с полицаи... Проклет полицаи! Заради него пак всичко се обърка в живота му! Не е ли добре да споходи Богдановица? Поблизко бе го хана на Богдана. Ще узнае и новини. Богдан сигурно ще му разкаже как се е отразило в народа и в полицията последното му дело. И внезапно Богдановица му се представи като нежен приятел на последните му безпокойства, приветлива и прощаваща, като майка... Имаше в нея нежности, които той предполагаше, че са майчински. Тя се интересува не само от неговите разбойничества, но и от здравето му. Тя го накара да носи фланела и вълнени чорапи зиме. Да, макар да бе жена на Богдана и да имаше интерес да дружи с него. Впрочем защо да не опита? Тия хора му бяха подозрителни, но той нямаше никакви доказателства против тях. Те не го очакват... той може да ги изненада и да ги проследи – да види доколко не го лъжат подозренията му и да си разчисти сметките с тях, ако има предателство.

Освен това изплува в паметта му и го загриза споменът за последната им среща. Богдановица беше оскърбена, това му беше ясно още тогава. Не можеше ли сега да изгладни по някакъв начин недоразумението помежду им? Малко повече внимание и мъл-

чание за Цвета. Ще ѝ каже, че е скъсал с Цвета, ще я укори пред нея, за да ѝ стане приятен. Всички жени обичат да ги хвалят. Ще я разхвали така, че ще ѝ се забие свят. Не е лошо и парфюм някакъв да ѝ купи, но няма откъде. И ето ти я пак вярна и послушна. С добро ще изтръгне от нея всичко. Ако има измяна от страна на Богдана, тя ще се изкаже.

Сам се учуди на изменчивостта на сърцето си. Докато преди много копнееше за Цвета, сега нахлуха спомените за Богдановица и той се понесе по тяхното течение и лека-полека Богдановица му се стори желана, и твърде желана дори. Спомни си последната си насилствена ласка, омразата в нейните очи и своето тържество. Всяко насилие, което упражняваше, му доставяше удоволствие. Споменът за насилието имаше за него нещо упоително, което търсеше повторение, сякаш не бе изчерпал насладата от първото насилие.

Щом мръкна, той се запъти за хана на Богдана. Към полунощ приближи нататък и предпазливостта му стана лисича предпазливост. Той се залости в една горичка срещу хана и зачака да съмне. Мъчеше го глад и той гризеше ремъка на панталоните си. Но не се реши изведнъж да използва ятака си.

Скоро се убеди, че предпазливостта му не е била излишна: от хана на Богдана стражари изведоха конете си и ги яхнаха. Скоро те минаха долу в шосето под него. Стражарите бяха трима и високо си приказваха нещо весело, но той не можеше да го разбере отдалече.

Той се реши да се приближи до хана едва когато те се отдалечиха на един час място и се приближи така предпазливо, че никога не го усети. Прехвърли се през прелеза, гдето за пръв път срещна Богдановица, и се вмъкна в плевнята, гдето винаги

за него оставяха един комат хляб и глава лук на една греда. Той намери комат хляб на това място, но хляб, сух като камък, който знае откога несменяван с пресен. Това го разсърди още повече. Гладът го правеше да побеснява, сега моя корав хляб го влуду. Той забрави всякаква предпазливост, изскочи на двора и запрати право срещу прозорците на кръчмата сухия комат. Една бясна попръжня съпровождаше изпращането на моя снаряд, който разби стъклото на прозореца и падна в краката на изумената Богдановица. Тя изскочи на двора и като видя Марина, побледня.

— Скоро се скрий! — изшепна му тя. — Не в плевнята, а в кошарата...

И тя се въртна назад, като го остави на двора.

Той се подчини. Беше гладен, преследван, тая жена можеше да му даде всичко, от което имаше нужда.

След малко тя дойде, като носеше под престилка една паница и един комат хляб.

— Казвай, какво има? — питаше той, като лапаше и я гледаше с алчни очи.

— Лошо — каза тя, като седна насреща му и с ръце, скръстени в полата, го наблюдаваше как яде. — Постоянно идват тук стражари, постоянно, всяка нощ са ни гости. Не са ни още подозрели, ама кой знае...

— Къде е Съби?

— Кой го знае? Мина, когато сте се разделили, оплака ми се от тебе: напусна ме, каже, и ме остави сам да си троша главата в непознати места. Хич не ще да знае за другарите си, само кожата си гледа да спаси.

Марин изръмжа нещо неразбрано.

— Защо ти е? — реши се да попита тя.

— Не е твоя работа.

Богдановица замълча.

— Богдан къде е?

— В града, отиде за стока.

— И ти тук сама посрещаш и изпращаш стражарите? Добре си се наредила.

Богдановица го изгледа със зъл поглед и нищо не рече.

— Не щеш и да знаеш какво страдам аз за тебе — рече да ѝ се хареса той. Беше се наситил и спокойствието му, и разумът му полека се връщаха на местата си. Ето я тая жена, тя е негова, когато пожелае, тя му е вярна, доколкото той иска това, тя го крие, тя го храни, тя си слага главата в торбата заради него. Защо да я не помъчи?

Но тя мълчеше и само гледаше.

— Какво ме зяпаш? Или не ме харесваш вече?

— Сега те харесвам повече от други път... Чакай ме довечера, сега не! — извика тя, като се изтръгваше от ръцете му. — Ще ти донеса вода да се умиеш и огледало, да се видиш на кой ред си — каза тя, за да обясни отказа си.

Без да ще, беше го ударила на чувствително място: той обичаше да е чист поне в лицето и сега се засрами и я пусна.

— Хубаво — каза той, като задрямваше.

Тя го събуди от грямката му, за да се умие и вчеше. Но след това го остави и се върна в кръчмата.

Слънцето преваляше на залез, когато тя дойде да го събуди. Беше нежна към него толкова много, че той се почувства много поласкан.

— Ела в хана, нямаме пътници, на креват ще спиш тая нощ, кой знае откога не е виждало креват моето момче.

Една морна сънливост беше го обхванала. Ед-

ба си отваряше очите, мускулите на краката му се движеха сънливо. Едва се домъкна на едното легло в хана и щом сложи глава на възглавницата, тук-такси заспа.

Когато се събуди, в стаята беше светло, но светлината не идваше от утрото, а от един фенер, и се събуди не от наспиване, а от някаква остра миризма в ноздрите, и се видя не сам в стаята, а с много хора, които го гледаха насмешливо, и когато гръпна ръцете си, усети, че са вързани, а когато рече да скочи, не можа, понеже и краката му бяха във въжа оплетени.

Замъгленото му съзнание още не можеше да схване всичкото значение на станалото с него и той мигаше на светлината като бухал. Но пред очите му се изпречи един човек, който страшно много приличаше на Съби Аждеров, и тоя човек вдигна юмрука си и го стовари в лицето му с една злобна попръжня.

.....
Зимната нощ бе отначало тиха, но към десет часа изви буря. Ситни снежинки, остри като игли, се носеха със свистене из въздуха и засипваха пътищата, улиците, покривите и закъснелите минувачи и пътници. Те се сипеха и по шинела на постовия войник, младо момче със сини очи и остро лице, което подскачаше от крак на крак и си подсвиркваше в такт една хоровадна проста песенчица. То не мечтаеше, не мислеше дори за село, то просто се намирало в тоя момент на село и беше на сеганка, и потропваше на хорото. Но заедно с това то зорко наблюдаваше участъка си – източната стена на затвора, – защото помнеше живо наставленията на подофицера си и знаеше страш-

ните си отговорности. Ако не искаше да пострада, то трябваше по тоя начин да раздвоява себе си: да бъде на село и под стената на тоя отвратителен затвор. За да бъде на завет малко, войникът се прикри зад ъгъла на северната стена, като с глава, издигната навън към своя участък, наблюдаваше машинално стената.

Минаха няколко мига, докато в съзнанието му дойде смисълът на това, което очите му видяха. Нещо черно падна от стената. То приличаше на човек! Това е човек! Затворник! Бяга! Стой! Стой! Стой! Трах! Трах! Трах!

Човекът се преобърна и се надигна отново, но пак падна. От всички страни тичаха войници, надзирателите отвътре нададоха тревога. Един старши погофицер с електрическо фенерче осветли падналия, който ровеше с пръсти снега и потреперваше.

– Марин Обчаря! – с тържество каза той. – Опитал се да избяга!

Всички мълчаха и гледаха с напрегнати лица как умираше човек.

А в съзнанието на Марина всичко се смесваше вече. Едно малко дете се мяркаше, мъничко, сукалче, засмяно... Това бе неговото дете, което Цвета му е родила, както му съобщи... Беше поръчала да му кажат: „Ограло ти кожата“... После се намеси някакво друго момче, пастирчето, което видя при гяга Лазара, после дойде Бойка и го изглежда строго и гяго Лазар се провикна така пронизително, че му писнаха ушите: „Къде нататък из Вълчи дол? Не видиш ли сипея? Все жив ли ще съм, да те уча?“

Но той се плъзна по сипея на Вълчи дол и загуби съзнание завинаги.

НЕДОВЪРШЕН РОМАН

НЕДОВЪРШЕН РОМАН

I

Денят на Вичо Доганов започваше рано, в тъмни зори, преди утрото да бе събудило друго освен слугинята, която шляпаше по двора с босите си нозе и скрибуцаше с валека на гераня. Той чуваше тия звуци преди още да беше паднало от замъгленото му съзнание булото на нощните съновидения, когато гледаше още с втренчен, но нищо неவிждащ поглед стената срещу кревата, гдето имаше стара икона и угаснало кандило. Една минута той все още се колебаеше между съня и будността, както в ранните часове на утрото има минути, когато изглежда, че напорът на светлината спира. И също както колебанията между мрак и светлина вечер си приличат често с колебанията им сутрин, така за секунда той изгубваше съзнание за времето и мимолетно се запитваше заспива ли, или се събужда. Но бодростта на отпочиналото тяло сама изличаваше веднага тоя въпрос и от тоя миг погледът му ставаше смислен. Отваряше се веднага една врата, вратата на съзнанието, и през нея нахлуваше денят с всичките му многообразни и неизброими грижи. Това съзнание бе работило вече петдесет години, натрупало бе много имот и се оправяше в богатството на своя дом лесно, подпомагано от неотслабнала още памет. То веднага наниза на нишката на утрото първите задължения и трудове.

Трудът, задълженията, грижата бяха толкова плътно сграбчили това съзнание, че там нямаше място за друго от дълги години вече. И като всеки работлив човек, когото грижите са водили от ранно детство, той имаше сутрин досадната първа мисъл, че това изглежда безконечно и че в тая безконечност той е сам. Никой не му помагаше, никой не искаше да знае за него, всички още спяха, само той трябваше да стане и да захване един ден като многото. Едно разгразнение, което той намираще справедливо, защото дълго бе живял с него и беше навикнал с него като със старите износени чехли от жълт сахтиян, които обуваше на босите си крака, разпъваше нервите му и запалваше една искрица на омраза в погледа му, когато го насочваше към кревата, гдето още мирно спеше жена му. Не можа да свикне тая жена да се вдига от леглото преди мъжа си. Векове да живеят заедно, векове така ще спи тя до късно. Изкушението да тръгне по пътя на спомените, да се отгаде на приятното чувство на едно безкръвно отмъщение, като си спомни много досадни случки из съвместния им живот, когато тя се е показвала глупава или несръчна, би могло да го завладее, както се пробуди у него, ако той не се досети веднага, че тя трябва да стане днес по-рано, за да замеси хляб. Иронията му се превърна тозчас на тревога, той се наведе над жена си и я побутна по крака.

— Ноне, ставай!

Много отгавна, много, много отгавна той обичаше да наблюдава нейното събуждане, защото то събуждаше нежността му. В плавните сънни движения имаше нещо меко, котешко, което гъделичкаше неговата страст и го изпълваше с ням възторг. Но времето на негата мина. От огъня бе ос-

манала пепел, сива като нейните и неговите коси. Той имаше твърде много грижи, та не можеше да се занимава да търси възлечетата в пепелта. Като всички хора, които са си поставили задачи от детинство, той беше свенлив и любовта бе за него един случай приятен, преходен и не твърде приличен. Ако би се решил да говори за нея на жена си, той не би могъл да намери много думи, защото речникът на неговите нежности бе сиромашки като речника на селянин. Той не би могъл да изрази нито дълбоко, нито плътко колко и как е някога обичал жена си, защото неговата любов би била ревнене, страст, отвращение, омраза, пак страст и пак погнуса. Но той не бе изживял ни едно свое чувство напълно. Те се раждаха и умираха недоносени. Поради това животът му беше протекъл спокойно. Той не беше минал никоя граница, не беше надникнал над никаква тайна, не бе добил никакъв опит освен опита на една привычка. Той можеше да се нарече щастлив, ако привычката не бе била така дългогодишна, така убийствено еднообразна и така враждебна сама на себе си. Тя се самоизяждаше като всяка привычка, понеже пораждаше скука, досада, отегчение и отвращение.

Един ден той забеляза, че старее. И там, гдето други се плашат, той се зарадва. Какво безпокойство изчезна! И както филоксерата унищожаваше лозята му, като се явяваше най-напред едно жълто петно в лозето и после растеше и обземаше всички лози, и там, гдето по-рано се наливах гроздове, сега имаше само жълта, суха шума, изсъхнали пръчки и пънчета, така грижите за печалби, за имот лека-полека изсушиха цялото сърце. Той никога не говореше за чувствата си никому, понеже бе от ония българи, които смятат за по-ниско от своето дос-

тойнство да говорят за несериозни неща, тоест за неща, които имат някаква близост с душата на човека. Поради това той не би се учудил, ако някой му кажеше, че никога не е имал никакви чувства. Но той би се обидил дълбоко, ако му кажеха, че не разбира от работата, която върши, или ако го излъжеха в търговията му. Защото той не бе имал време да култивира чувствата си, а винаги имаше нужда да изостри инстинктите си и ума си.

Вичо Доганов беше считан в своята среда за сериозен, умен и разсъдлив човек. А тъй като ние живеем, раснем и се развиваме сред кръг от хора, винаги много ограничен, който има своите заблуди и своите пристрастия към нас, ако му подхождаме и ни разбира, а винаги се заблуждава, когато ние не му подхождаме, и поради това не ни разбира, можем да заключим винаги, че когато някои хвалят някого, те му подхождат, а когато го корят – различават се от него. Сигурно бе, че известен кръг хора намираха сходство с Вичо Доганов и откривайки в него свои черти, симпатизираха му, понеже всеки обича повече от всичко себе си. Сигурно бе също тъй, че никакъв закон не можеше да намери на инстинктите му и ума му някакво голямо престъпление, което да се наказва, и поради това той бе честен човек не само за близките си, но и за себе си. Погълнат в грижите си за богатство, той бе минал през много по-силни въздействия, отколкото въздействията на любовта към жена. В това той приличаше на хората от своята среда, но излизаше и вън от нея и добиваше сходство с много повече хора, отколкото може да се предполага. Дарбата за любов, която обзема сърцето изцяло и се изживява до сетната възможност, е рядка между хората, както са редки гениите. Но любовта не се напраща

ва така мощно и на всекидневния живот, както е обичай на романистите да разказват, макар светът да живее в нейната атмосфера, както видимият свят в светлината. В грижите си и лутанията за насъщния човеците виждат светлината, сред която се движат, само през кратките почивки и съвземания от тревогите на съществуването. Само отделни единици имат привилегията да се радват продължително на това благо, а още по-малко са ония, които размислят върху него.

У Вича Доганов всички сили и всичката му опитност бяха усреднени в областта на материалните блага. Любовта никога не бе заемала средишно място в неговата душа, а винаги бе блуждала като сираче по покрайнините, та когато възрастта на мъдростта похлопа на вратата му, тя го намери трезвен, прекомерно трезвен и поради това много мрачен. Ако книгите, които четем, можеха да разкажат нашите мисли и тревоги, библията, сложена на лавицата под иконата, можеше да разкаже за вътрешния живот на Вичо Доганов неща, които той само ней поверяваше, състояния на мъка и отчаяние и изблици на гняв и омраза, но също тъй неща, далечни от мисъл за бога, понеже, когато нямаше извънредно събитие, което да го възбуди и да превии врата му пред бога, в неговата молитва имаше гурки, разтрози и цели ями, изпълнени с най-гребните и обикновени житейски мисли, като например дали ще се вдигне днес цената на пшеницата, ще получи ли чаканото известие за възната, която предлагаше на тъкачната фабрика, не е ли време да обиколи мелницата си и други подобни. Отваряйки псалтиря, отбелязан с една черна лента, и търсейки молитвата си, той чуваше зад себе си шумолението на покривките, прозяв-

ката на жена си, изпукването на ставите ѝ при протягане – ревматизъм, пак ще трябва да ходи на бани, пак пари ще се харчат, – шляпкането на нейните пантофи и отново-крехката ѝ, почти детска прозявка. Докато устните му мърдаха и погледът му се издигаше от псалтиря към иконата, понеже молитвата той знаеше наизуст, прехвърляха в съзнанието му впечатления от външния свят. Но като се съсредоточи за момент, изблигнаха из дълбините на паметта му като рояк пчели на грубо бутнат кошер мисли, чувства, впечатления толкова много и тъй разнообразни и така противоположни на молитвеното му състояние, че той неволно се отгаде на тях. Молитвата е поглед навътре в душата за търсене на бога. Но в душата живеят толкова много странни неща, че всяко загълбочаване в нея може да ни даде нечакани резултати. Вървейки опипом всред лабиринта от стаи и коридори, где то спят или са заключени като пленници нежелателни за спомняне преживелици, мисли, които не ни се иска да признаем за наши, понеже са окаляни или престъпни, впечатления, от които не сме могли да избегнем, както не може да се избегне от съдбата, и които са залегнали като разбойници в гъсталаците на нашите преживявания, дебнещи всеки момент да грабнат доброто ни настроение, радостното ни чувство и да потиснат до отчаяние нашата надежда, цял един свят от злобни конспиратори, които ние крием от самите себе си, но които съществуват и вземат имена звучни или позорни, според това, как ги определя моралният кодекс на времето, ние можем да отворим врата, от която като от кутията на Пандора да изскочат всички злини, понеже ние сме слепци, когато надничаме в душата си, и немарливи

стопани, у които нищо не е на мястото си, които могат да намерят секирата на леглото си, а в кладенеца, от който утоляват жаждата си, да видят хвърлен трупа на някое животно. Упражнявана с постоянство от монасите, постниците на всички времена, молитвата изглежда да е силното очистително на душата от всички нечистотии, но за да действа мощно, тя има нужда от усамотение и съсредоточаване. А светският човек, който в началото на деня призовава божие то име, намира вечер, когато отново го призовава, че между сутринната и вечерната молитва времето му е било изпълнено с грехове и грешки, че той цял живот върши само това – да греши и да моли бога да му прости, за да може да греши отново. Би било жестоко човек да достигне до такава безнадеждност по отношение на себе си. И понеже човек жали себе си и пази здравето си, той се мъчи да отбегне от това заключение, украсявайки гризенията на съвестта си с оправдания и отбягвания от прекия въпрос. Заставайки пред иконата и обръщайки листовите на псалтиря, Вичо Доганов не предполагаше, че ще го посети мисълта за покойния му брат. Но една дума е някога като ключ и думата „покрив“ подвлекче мисълта му към спомена за саван и оттам към спомена за смъртта на брата му, от която, сега си спомни, изтичаха два месеца гнес.

Мъчно можеше Вичо Доганов да сложи рег в мислите си, кога си спомняше за брата си още докато оня бе жив, а след смъртта на тоя, по-малък от него, но вироглав човек, неговите мисли и настроения биваха винаги помитани от една вихрушка на недоволство, като купчина прашни и напусто шепнещи за милост към ветрите листа. Тук имаше заглъхнали спомени от детинство още. Случки-

те бяха се изличили от паметта, но неприятното чувство оставаше да живее, както дълго шава опашката на змия, макар главата ѝ да е смазана. Всеки нов случай увеличаваше моя влог от неприятности и наслояваше нови пластове злоба, както са се наслагвали геологически пластове – ерупциите са изчезнали, потоците са пресъхнали или извили течението си на друга страна, ала знаците на техните действия се разкриват в разреза на почвата при някой изкоп за път или при някое ново земно съгръчване и опитният геолог чете чрез тая странна азбука поемата на стиховете. За самия Вичо Доганов, както за повечето хора, оставаше тъмен моя път, по който се сбира недоволството, и отгвайки се на своя гняв, той едва ли би повярвал, че началото му се намира в едно скарване за ябълка преди четиридесет години. Той не би повярвал, че успехът на по-малкия му брат в училището бе запалил в него първата искра на съревнование и първия ропот срещу брата му, загдето така се хвали с успеха си, че косвено сякаш прави напук на по-големия си брат, сякаш искаше да каже с това: той нека е първороден, аз съм все пак преди него. Той би се съгласил негли, че известна истина има в предположението, че омразата му към Никола Доганов се дължи и на силната обич, която имаха към него баща му и майка му. Ревността между децата за родителската обич той я видя после повторена в собствените му деца и се постара да бъде към всички тях суров и строг еднакво, понеже, като искаше да бъде справедлив, той намираше, че по-лесно се разпределят строгости и грубости, отколкото нежности, като доказваше по моя начин, че нежностите не се поддават на математически действия, понеже са рожба на сърцето и са духовни.

Друг справедлив укор към брата си имаше той – че оня го прежени. Още повече – че взе хубава мома, която Вичо имаше на око. Понеже се беше родил преди брата си, той смяташе, че оня няма право да направи най-важната след раждането стъпка в живота преди оня, който бе имал привилегията да е първороден. Не само той мислеше тъй – преданието и обичаят бяха на негова страна. Като приписваше на бога своите огорчения и предразсъдъците на времето и на възпитанието, всред които беше отраснал, Вичо Доганов, като повечето хора, търсеше да прочете в по-късния живот на Никола Доганов мислите за божествено отмъщение, което подхранваше в себе си. Самоуверението ни по отношение на бога и на съдбата е неизмеримо. И когато бракът на Никола Доганов с Велика излезе нещастен откъм деца, когато, едва успели да се порадават на нова рожба, тя умираше, когато се отвориха пет малки гроба и в тях легнаха пет надежди на млади родители, Вичо Доганов сметна, че бог наказва брата му за греховете, що бе сторил към него, Вича Доганов. Затова и разочарованието му бе голямо, когато шестото дете оцеля и отрасна як и здрав момък. Види се, че божие отмъщение към Никола Доганов беше се изчерпало и Вичо Доганов с огорчение видя, че бог обърна другото листо на съдбата, откакто се роди шестият син и в дома на брата му се умножи имотът и щастие. Той повярва, че това момче е донесло късмета на братовата му къща, и както по-рано смяташе гнева на провидението за неизчерпаем, така сега започна да завижда на брата си, че божията благословия над него ще бъде непрекъсната. Още повече, като забеляза, че откак на Никола тръгна напред, на него пък тръгна назад. Умряха му три деца от

шестте, претърпя някои загуби, които разкластиха положението му. Недоумението му се увеличи, когато ръката на божиято отнемъжение се вдигна от него и се стовари отново на брата му, след почивка от десетина години, при които и двете семейства вървяха успоредно, страдащи от раните си, но успокоени и малко-много утешени от сивото еднообразие на живота им, което им даваше илюзия за сигурност, понеже имаше повторемостта на закон. Равновесието се развали, след като Никола Доганов хлътна в някои предприятия и задълженията му надвишиха дотам капитала му, че беше близък фалиментът. Но смъртта гоиде, та го спаси от тоя последен позор, като прехвърли всички грижи на сина му, студент в чужбина, и на преждевременно застарялата му и грохнала съпруга. През тоя дълъг, почти полувековен период от време между двамата братя и техните семейства се бяха установили отношения на външно братство и доброжелателство. Те си ходеха на гости, посещаваха се на именни дни и на големи празници, плачеха като за обща загуба при смъртта на някой член от двете семейства, дори братята си помагаша в гребни търговски сделки при кратковременни затруднения. Но у Вичо Доганов не можеше да излезне подозрението, че брат му не му желае доброто, щом на младини бе извършил толкова много прегрешения към него. Той бе зле разположен към брата си и затова виждаше недостатъците му като под увеличително стъкло, а достоинствата му като под умалително, без да забележи, че брат му бе за него такъв, какъвто той желаше да го види. Той тълкуваше откъм лошата им страна всички постъпки на брата си и макар Никола Доганов да беше по характер по-мек и по-весел, и по-отстъп-

чив от брата си, в очите на Вичо той бе подозрителен човек, готов всяка минута да измами, да излъже, да тикне в бяла близките си. Вичо Доганов би се учудил, ако му кажеха, че на подобни подозрения и страхове се основават всички недоразумения и войни между народите. Той действаше непосредно, отдавайки се на глухата си вражда, на предубежденията и предразсъдъците си, без да търси обясненията им, без да намира подобията им. В смъртта на брата си той видя по навик божия пръст, тоя път за прегрешенията на сина. Защото тоя син, както едно време баща му, досаждаше на Вичо Доганов ако не пряко, то косвено. Защото връстник на второто дете на Вичо Доганов, на Бонча, синът на Никола – Богумил – беше силен ученик, добър декламатор на ученическите вечеринки, а като поотрасте – стана социалист и гържеше сказки в клуба на работниците, и предизвикваше негодуванието на всички честни търговци в града, докато Бончо с нищо не се отличавахе от другите, не свърши дори гимназия, а което бе още по-лошо, обичаше и почиташе Богумила. Като всеки баща той желаше да види в децата си развити ония способности, от които е бил лишен, и да извършат те делата, които той би желал, но не е могъл да извърши. Като виждаше, че амбициите му не се осъществяваха в неговите деца, а синът на брата му имаше дарбите, които той би желал да притежава някой от неговото семейство, той изпитваше завист и негодуваше против съдбата, смятайки се онеправдан, че не притежава онова, що други притежават, без да размисля за многобройните други блага, с които бе гарен. Макар да беше привърженик на партия с консервативна програма и дори да намираше, че в някои случаи първите хора на пар-

тията не проявяваха достатъчна смелост и ясност при нападите си към левичарите, макар да бе с всички, които негодуваха, че синът на един търговец е станал социалист и бунтува чирачетата и синовете на занаятчиите, Вичо Доганов желаше тайно в сърцето си неговият Бончо да бъде най-левият от всички левичари, да станеше не социалист, а анархист или нещо по-страшно, ако има, стига с това да проявеше живот и да се чуеше, че и той е извършил нещо, от което хората ако не се възхищават, поне се страхуват, а Бончо имаше само една детска привързаност към Богумила, едно почитание, което хвърляше бащата в негодувание, понеже беше признание на по-слабоумния към силния, и поведение, което събуждаше смях винаги, когато станеше дума за него, понеже тоя момък имаше голямо влечение към жените, спиритните пияния и веселите компании с циганска музика и цигански танци. Мълчаливото вътрешно признание, което съпътства всички хора на мисълта в техния път към слава и чиято грейка се отразява във възприятията на тълпата, що ги въздига, възбужда същевременно заедно със съревнованието още и ожесточение в сърцата на ония, които виждат в себе си неразвити по тяхна вина начинки от същите тия качества, що блестящо са развили в себе си ония, що вървят начело. И в камъните, що им хвърлят, има повече признание, отколкото в тържествените викове на тълпите.

Молитвата на Вичо Доганов имаше елементи светски, които слабо можеха да се свържат с псалмите на Давида. Но те и не се свързваха, а течаха няколко минути успоредно, без да се сливат. Навикът на заучената наизуст молитва водеше горния слой на мисълта към възвишени неща, а от-

долу пълзеше като червей в пръстта неприязънта към братанеца му, който днес ще дойде долу в кантората му за разговор, както вчера бе му съобщил чрез Бонча. И когато с шум затвори книгата и я постави на мястото ѝ, той бе извършил сутринната си привична молитва така небрежно, както винаги, и заедно с дясната ръка, която вдигна, за да се прекръсти, той сякаш хвърли от себе си всяка отговорност и обърна погледа си към всекидневните си грижи. Нищо извънредно не му подсказа, че днешният ден може да реши съдба човешка и да обърне стрелката така, че тренът на нечий живот да мине в друга линия. Вичо Доганов смяташе за личби на съдбата външните предметни съчетания и случки, беше суеверен и сърцето му трепваше, когато се стропеше чаша въжци или ако срещнеше поп, кога тръгнеше на път, или ако полезеше дюкяна му сутрин някой белязан човек: куц, сляп, късав или с лоши очи; той не започваше работа във вторник и петък, стъпяше сутрин с десния си крак и кога ставаше от легло, и кога влизаше в дюкяна си, а на врата му на копринена пресукана връв освен златно кръстче от Божигроб имаше и една триъгълна муска от кожа, която носеше още от малък, защото кръстчето бе свято, а муската съдържаше някаква книжка, на която един ходжа преди четиридесет и пет години бе написал някакво заклинание против злите духове, които измъчваха момчето тогава с треска и постоянно главоболие; но той не помислюваше, че съчетанието на неговите собствени мисли, страсти, предразсъдъци и предубеждения могат да бъдат по-силни от всички подобни поличби, в които съзираше пръста на провидението, предполагайки несъзнателно, че бог е всякъде другаде и се показва във всички други неща

освен в собствената му душа. Би било погрешно да се мисли все пак, че тоя човек бе по-материалистичен от другите само защото вярваше, че в материалните съчетания се крият предсказания за бъдещето. Опитът на много поколения бе натрунал такива грамади страх пред бъдещето в душата на всичките му прагеди и те бяха надничали към неизвестността с такова очакване за злини, че суеверието, на което се поддават души, по-отбрани и по-просветени, бе за него едно тълкуване на света, което, макар лишено от разумни основания, имаше предимството да бъде вярвано от него и да му дава едно задоволство, че знае и че основите, на които е сложено неговото знание, са авторитетът на неговите родители и непоколебимостта на вековно предание. Той беше човек прозорлив и виждаше, доколкото неговото внимание се спираше на това, като преглеждаше учебниците на децата си или някои съобщения във вестниците, или като разговаряше, макар и рядко, със зетя си, доктор Изгоренков, и го подпитваше с невинния и хитър тон на селяк, че хората мислят различно върху света и бога и че като изскочи от преданието на родителите си, той може да се загуби в един свят, гдето всичко се намираше в движение и никой не можеше да бъде сигурен, че днешната истина няма да бъде утре смятана за лъжа. На младини бе го излекувал ходжа с четене и муска от треска и главоболие. Старият доктор, гъркът Мавропулос, излекува майка му с топли компреси от огница, а пък сегашните доктори наричаха огницата тифус и я лекуваха със студено. И така беше навсякъде. Не е ли по-добре да си върви в старото, щом в новото няма нищо точно и здраво установено? Той бе се отървал от вярване в караконджули, в които бя-

ха вярвали неговите прагеди, и знаеше, че не съществуват вещици и самодиви, нито змейове и върколаци, но това не му правеше впечатление и той не се смяташе непоследователен, понеже бе прехвърлил техните качества на живи хора и още повече поради това, че ония, що бяха създали тия образи, бяха ги създали за дълбоките и тайнствени гори, в които самотният човек е виждал призраците на своите страхове, а той живееше в града, в съседство и в общуване с много хора, гдето тайнственото беше излязло от полумрака на горите, за да тръгне по улиците и да търси своята проява в предметите на обикновения, делничния живот. Децата гори не вярваха вече в тия създания на разюздано въображение, та Вичо Доганов, колкото да бе привързан към старото, бе направил отстъпка на века на просветата, като бе се засмял над детинските създания на народното вярване. Случва се, че когато човек направи една отстъпка на новото, толкова по-здраво се държи о старото, което му е останало, и толкова по-ненавистни му стават ония ненаситни за новости души, които не се задоволяват с малко, а отиват в отрицанието на старото до такива крайности, сякаш искат да отрекат самото съществуване на миналото във времето. Поради това, свръх другото, той не обичаше братанеца си, който, говореше се из града, бил отрекъл дори съществуването на бога.

И тоя момък искаше да разговаря днес с него! И пращаше известие чрез Бонча – като някакъв дипломат: моля да ме приеме и да ме изслушат. Като че ли Вичо Доганов не знаеше какво бе желанието на това момче, та имаше нужда от специална аудиенция, за да излага исканията си. Като слизаше в кантората си, той прекъсна мислите си

за Богумила, за да сгълчи слугинята, че е отворила пътната врата и е пуснала толкова рано три селянки с едно пеленаче на двора, когато всички спят въщи, а знае, че докторът почва приема си към 8 часа. Още три часа имаше дотогава! Слугинята, една разногледа, грозна и кривокрака стара мома, измърмори нещо под нос и отиде да подкладе огъня в готварницата. Тя не му отговори нищо, защото знаеше, че е безполезно да отговори каквото и да е, та и не би могла да каже защо ги е пуснала. Тя имаше необяснима за самата нея страст към гледане на болни хора и като всички подобни страсти бе от самата нея несъзнавана. Тя обичаше да наблюдава гърченията на болните не за да се радва на тях, както би помислил някой, който не я познава, а за да им състрадава, да поема върху си тяхното страдание, да криви неволно лицето си, както някой болни кривяха лице, или да плаче, когато виждаше как се измъчваше някой от болките си до такава степен, че само стонове издаваха дълбокото му страдание. Доктор Изгоренков, който видя нейната слабост към болните по-рано от всички, понеже професията му бе го приучила към наблюдателност, я презираше и обичаше едновременно, понеже той нямаше никаква симпатия към болните, а пък знаеше, че трябва да я има, и презираше тая симпатия, като я виждаше така проявена, и същевременно обичаше слугинята, понеже тая симпатия показваше доброто ѝ сърце и привличаше и някак странно успокояваше болните. Като влезе в къщата като приведен зет, той се ползваше и от услугите на Евда в своята практика, без сам да бие ги търсил. Всичко се нареди още от първия ден, когато в двора влязоха първите болни. Вичо Доганов, комуто бяха тъмни подобни душевни движе-

ния, се ядосваше и на слугинята, и на дъщеря си, и на доктора, а особено на доктора, който товареше с работа своя слугинята, на която Вичо Доганов плащаше. Той виждаше в това желанието на зетя си да изкористи неговия имот, без да има право, и умът му дойде в услуга на раздражението му, за да го убеди, че трябва да поговори със зетя си и да го принуди да поеме поне половината заплата на слугинята на своя сметка. Често се случваше да прави такива открития – че някой се ползва или иска да използва даром неговото богатство – и това разваляше настроението му задълго. Струваше му се, че тия, които искат да използват богатството му, го смятат за наивен, за глупав, това незачитане го гразнеше и събуждаше в душата му оная каменна неотстъпчивост, поради която за него се носеше мъгла, че е жесток. Никой човек не може да понесе мисълта, че не е умен.

Наистина тоя ден почваше лошо, макар той да бе стъпил с десния си крак, когато слизаше от кревата, макар да си прочете молитвата, макар и сега, като слизаше по тясната стълба към задните врата на кантората, ключът на която можеше да бъде само у него и у никого другия, той дълго трябваше да го търси и да се бори с уплахата си, че го е изгубил или че му са го откраднали. Той имаше навик да слага табакерата си в десния джоб на палтото, а ключа в левия джоб на панталоните, отделно от другите ключове, които висяха на верижка в десния джоб на панталоните. И това той изпълняваше винаги с точност, с каквато се изпълнява религиозен ритуал. Като намери ключа от вратата в брънката, гдето бяха нанизани осем други ключа, не на мястото му отляво, а отдясно, той се досети, че снощи, като разговаряше със зе-

тя си, грънчеше ключовете на масата пред себе си и че тогава в разсеяността си е нанизал и ключа от вратата при другите. Но понеже бе направил това несъзнателно и не помнеше нищо от това малко събитие, понеже връзката между причина и следствие беше се скъсала, той изпита неприятното чувство, като че ли не той, а някой друг бе извършил това. Несъзнателното действие, което бе развалило гребния ред на неговите привички, го резна по сърцето, сякаш му съобщаваха, че вчера в девет часа вечерта той е паднал в безсъзнание и е брътвил глупости, а той не помни нищо. И мисълта, че старее и че ще захване да забравя още повече, докато избезумее съвсем, мисъл, която го посещаваше при умора или несполука, мина като вихрушка и за момент го говея до ръба на някаква бездна, от дълбочината на която идеше студенината на смъртта. Но той отпъди тая мисъл, както отпъждаше от себе си кучетата, кога ходеше по селата. Дълго лаеха след него те, когато бе излязъл от село, но не можеха да го досегнат. Той стисна яко под мишница чантата от дебела свинска кожа, в която бяха тефтерите му, отключи и влезе в кантората си, гдето още царуваше мрак. И като затвори зад гърба си вратата и запали лампата, той остави зад себе си всичко: и къщни грижи, и свои лични огорчения, и се насочи по привычния път на своя трудов ген.

Всестранно силен Вичо Доганов не беше. Той нямаше и многостранни интереси и не пръскаше способности в разни насоки. Той беше като способен капитан на кораб, който познава моретата, но който трябва да поведе кораба си, който добре разбира делото, на което се е посветил, и смята, че то стига, за да запълни един живот. По тая по-

сока човек достига да мисли, че неговото занятие стои по-високо от занятията на другите и дори че то е единственото занятие, в което може да прояви човек способностите си и да бъде полезен на обществото. Отивайки по-нататък, такъв човек достига до саомнението, че в това едничко по рода си занятие той е едничкият най-способен да го върши най-добре. Тъй наречените мании не се лепват само у хората на изкуствата, както е прието да се мисли. Хората на всички видове труд са изложени на опасността да се обземат от мания, ако имат природно разположение и ако успехът им даде достатъчно доказателства, че те са избраници на съдбата. Между тъй наречените обикновени хора се срещат манияци повече, отколкото между хората на изкуството не защото хората на изкуството са по отбор или стоят много по-горе от обикновените хора, а защото все пак областта на изкуството е област духовна и който не е лишен от наблюдателност в тая област, разбира скоро, че тя е безконечно голяма, а той безконечно малък, а това развива скромност, която не се среща често между хората от другите области на занимание. Забележително е също, че е рядкост между хората на изкуствата да се срещнат манияци възрастни. Изглежда, че опитността развива умереност. А един елемент на тая опитност е онова общуване на хората на изкуството, което външно прилича на съскане на змии, но в което се развива едно вътрешно опознаване, което оплодява усилията им и развива търпимостта им.

Вичо Доганов не беше манияк на своята работа сега, на петдесетгодишната си възраст, защото според собственото му казване бе видял „и две, и двеста“. Няколко пъти достигал до такива кри-

тични положения, при които несъстоятелността хлопаше на вратата му, той не само бе станал предпазлив, но бе проумял, че в областта на неговите усилия, както навсякъде другаде, успехът не е постоянен и че всяко самомнение, ако и да не е смешно, когато не се показва пред хората, е пакостно в търговията. Беше време, когато той смяташе себе си пръв търговец в града и не допускаше, че може да се яви някой да се състезава с него. Сега не мислеше така, защото самите обстоятелства дълго чукаха главата му, докато я вразумят. Опитът го научи на баналната истина, че трябва да остави и на други да живеят, и след последната опасност, която му струва много усилия, за да я избегне, той търсеше да се сговаря с другите не само за да избегне тяхната конкуренция и омраза, но и защото се убеди, че е права пословицата за сговорните калугери, които ягат блажно в петък, приложена и към търговците. Би било много рисковано да се търсят в търговията на Вичо Доганов други принципи освен принципа на по-голямата печалба и да се вади заключение за моралните му правила по поведението, което той имаше в дюкяните си и към дължниците си. Всеки моралист би намерил там много празноти и дори извращения. Той би открил, че принципът на по-голямата печалба, който не се е родил с търговията, чийто чист вид е посредничеството между производителя и купувача, опоро-чаваше доста много това посредничество, като го превръщаше в нещо близко до разбойничество. Вичо Доганов и неговите събратя наричаха това „използване стесненото положение на пазаря“ и оня, който намира удоволствие да открива постоянните маски, с които крием грабителските си инстинкти, би открил и тук една маска от гръмки думи,

тъй като, придавайки вид, че използват стесненото положение на нещо неодоушеено и нечувствително, хората ловяха за гушите своите ближни, които съставят тоя пазар. Но нито професорите по политическа икономия, които дават такива благи названия на най-мизерни коцкарлъци, нито ония, които ги повтарят за свое оправдание, не са учители по морал и никога не би желали да се занимават с отегчителни нравствени норми. Затова и Вичо Доганов, когато протестираше полицата на свой дължник или когато се стараше да купи от селянина стоката му евтино и да я продает по-скъпо, съвсем не се запитваше дали постъпва морално, или не. Затова и днес, като влезе в кантората си и седна пред бюрото си, той имаше спокойствието на напълно почтен и честен работник.

Неговата кантора бе едно отделение само от дюкяните, които заемаха долния, приземен кат на цялото лице на голямата, двуетажна къща, чиито врати и прозорци гледаха към площада на пазарището с алчното любопитство на самия стопанин. Кантората заемаше средата, тя бе мозъкът, централният възел, отдето се даваше насока на всяко движение. Тя бе продълговат дюкян, преграден със стобор от остарели дъбови стълбчета на две неравни части, по-голямата от които бе за посетителите, което личеше по двете жълто боядисани някога, но станали кафяви от мазнини и кир пейки, дупрени до двете стени, едната под разписанието на влаковете и на параходите по Дунава, а другата под една реклама на агенция на презокеанска параходна компания, чийто великолепен бял гигантски параход върху зелените вълни на океана беше като някаква вълшебна приказка, лепната на пращите и опушени, варосани грапаво стени. Зад преградата

се намираше бюрото на Вичо Доганов, отрупано с книжа, и една маса до него, покрита с олющена черна мушама и украсена с черна мастилница – една от ония маси, които се срещат най-често в представствата, бирничествата и канцеларските отделения на мировите съдилища, маси, които са печални по службата си и които сякаш сами себе си са запуснали поради срам от работата, която се извършва на тях. Заг тия маси една ниска, широка черна каса като безглав труп на някакво чудовище лежеше до стената и сякаш гледеше с бляскавия никел на ключалките си гърба на Вичо Доганов, когато той седнеше пред бюрото си. На стената, точно срещу вратата откъм улицата, висяха портретите на княз Александър Батенберг и на цар Фердинанд, под втория от които бе написано върху кръжилото с позлатени букви, че могъществото на народа лежи в мъдростта на неговия господар. Тая мисъл не беше още поставена на изпитание, защото времето на нашия разказ е преди войните, в които могъществото на народа наистина лежеше и нивга се не вдигна от възглавницата на мъдростта, натъпкана с тръне от оногова, когото той бе си избрал за господар. Вернопоганичеството и обичаят не бяха позволили на Вича Доганов да окачи портрета на партийния си шеф наравно с портретите на гържавните глави, но той беше му дал все пак почетно място на стената отгъсно, та винаги, кога седнеше на бюрото си, над него бяха князете, но отгъсно на него, сякаш го съпътстваше, се подаваше из черно гървено кръжило брадатата глава на партийния шеф, чиито вторачени очи съвсем не отговаряха на любезната усмивка, с която се усмихваше на ония, които искаше да измами. На срещуположната страна една олеография от Пиотровски се опитва-

ше да представи битката при Сливница. Това, което не ѝ достигаше, се допълняше от въображение-то на зрителите, доказвайки по тоя начин, че и лошото изкуство може да бъде символично и да бъде само достатъчно ясен знак, който да подсети въображението на зрителя за намерението на художника. Никой зрител тук, нито стопанинът, нито син му Бончо, нито някой посетител от многобройните, не гледеше на тая картина като на художествено произведение и не негодуваше от нейните недостатъци, защото за тях тя бе не художествено произведение, ценно само по себе си заради естетичната наслада, която даваше, а илюстрация на едно историческо събитие, а още повече на една национална гордост, а няма по-подкупващо изкушение за недаровития и глаген художник от изкушението да разбие калпавия си грош за сметка на една идея, която се възприема с поклонение от масата. Българските къщи, дюкяни, гостилници и кръчми са украсени с много такива кощунствени изображения на свещени теми. Това изкуство, което може да се нарече идейно и дори идеалистично, понеже изкориства идейни и идеалистични пориви у народа, щампува върху вкусовете една трайна потребност от грозота и извращава изискванията към художествените произведения, прониквайки понякога до върховете на управлението поради демократичността на законите и на нравите, които изискват от управниците ценза само на народното доверие. Борба против тая грозота тук, в кантората на Вичо Доганов, водеше само по-малкият му син Еленко, който почервявяваше винаги, кога видеше тая картина и портретите на царете. Но понеже единствената борба против грозотата е само сравнението ѝ с красотата, а Еленко не можеше да създаде такава красота,

понеже не беше художник и нямаше пари, за да купи друго украшение за кантората, понеже баща му не му даваше пари, неговите възмущения бяха напразни. Доктор Изгоренков се подсмиваше под мустак, когато видеше това чудо на изкуството, но не казваше нищо, за да не обиди дяда си, който беше привързан към тая картина както към всичко, което му принадлежеше.

Впрочем не беше само тая грозота в кантората. Целият тоя дюкян с варосани, опрашени стени, с небоядисан под, от чиито стари дъски се носеше тежкият лъх на разложение, с прозорци нечисти и замрежени от дебели железни пречки, с петролна лампа, виснала отгоре на верига, почерняла не само от пушек, но и от многото мухи, които я облепваха цяла като с черен креп — имаше изглед на нещо запуснато, пренебрежнато, оставено да гние и да се разлага посред една атмосфера от много миризми, които не бяха само негови, но му идеха и от съседните помещения, към които водеха две стъклени врати наляво и надясно. Надясно бе бакалницата, наляво — складът. Мъчно би могъл човек да разпознае всред тая гъста маса миризми мириса на всяка от стоките в тия два дюкяна, вратите на които към кантората генем бяха почти винаги отворени. Вичо Доганов разпознаваше обаче много тънко ония отсенки на мирис от гниене на стоките и даваше нарежданията си. Той бе отраснал в тая атмосфера, той познаваше всичките тънкости на стоките си в бакалницата и в склада и се движеше между тях като азиатски султан между поданиците си. А какво нямаше тук, в тия дюкяни, награмадено, наредено в строй, на кубове и пирамиди! Произведенията на всички страни в света се сбираха тук, в дюкяните на Вича Доганов,

всички географически широти и дължини, всички материци, всички морета и океани. Произведенията от България, които заемаха най-голямото и най-почтеното място не поради родолюбието на стопанина, а поради евтинията си, предимно неща за ядене, с каквито е изобилна земята ни, виждаха наоколо си едно нашествие от всички раси — кафе от Арабия и от Индия, чай от Китай, минал през Сибир, пакетиран и щемпелуван в Русия, сардини от Нормандия и маслини от Гърция, сапун от Англия и Крим, макарони и фиде от Италия, сол от Румъния, благоуханни приправи от Цейлон и островите на Океания, рафия и петрол от Америка, кибрит от Швеция и свеци от Англия, австрийска захар, солени и пушени риби от Германия.

Вичо Доганов бе започнал кариерата си с бакалница и макар да бе вече толкова богат и тъй зает с другите си работи, че можеше да затвори бакалницата на гребно и да остави само склада, за да снабдява по-гребните бакали със стоки, продължаваше упорито да поддържа това предприятие, което не му носеше много печалба, не от чувствителност към началото на своята дейност, не и от гордост — за да показва на по-младите, че като е почнал от малко, благодарение на способностите си се е издигнал — не, а защото, както вярваше, че ако срещне поп, кога тръгва на мелницата си, може да му се случи зло и че ако изгуби муската си, ще изгуби здравето си, а може би и живота си, така вярваше, че ако затвори бакалницата си, ще му тръгне назад в търговията и може да изгуби цялото си богатство. Вътрешно свързан от тая опасност, която съществуваше във въображението му, той не я изказваше на другите, понеже чувстваше, че тя няма никаква стойност навън и че може да

разкрие с това ония вътрешни страхове и оная постоянна несигурност, срещу която се движеше, щом можеше да обляга успеха си на подобни основи. Той даваше вид пред хората, че вижда откъде иде и накъде отива и че управлява с разум търговията си, а и тук, както и в другите постъпки на живота си, той бе суверен и вървеше слепешката, като се страхуваше от всичко неизвестно, о което нечаяно се допираха ръцете му. И макар че търговията му бе се разширявала и богатството му бе се умножило дотолкова, че ако не беше родът на Богатиновци, той би бил най-богатият в цялата околия, макар имената на повечето селяни от тая околия да бяха записани в тефтерите му като дължници, макар да имаше суват в Свищовско и мелница на река Лугина, „огнена мелница“, както я наричаше народът, понеже се движеше с парна машина, тоя човек на петдесетгодишната си възраст бе тъй несигурен за имота си, както в началото на своята дейност. Нищо отвън не го заплашваше. Макар да управляваше партия, противна на неговата, никой не би могъл да посегне на имота му чрез властта освен социалистите, а те бяха малко и гечурлига, водени от такива като братанеца му. Тяхното царство няма да гоиде или ако гоиде, то не ще бъде на неговите дни. Разбойници не биха могли да го оберат, защото той беше дотолкова изпрегил бащите си, че смяташе парите си по-сигурни в Народната банка, отколкото в някой котел, заровен в избата. И все пак неясният страх, че може да бутне нечаяно някой винт от машината на съдбата и тя да завърти колелото си така, че той да се намери в противоположното положение, го правеше не само предпазлив, но и консервативен до фанатизъм и до спазване на гроболици. Затова и сега,

както правеше всяка сутрин, с почти същите движения, които всяка сутрин извършваше като свещеник в олтар, той мина в склада, разгледа всички сандъци, чували и бали, повдигна една торбичка, която беше се гътнала настрана, и пак тъй бавно, внимателно се върна в кантората и оттам мина в бакалницата. Тоя сутринен преглед се свършваше с обикновената въздишка, която издаваше огорчението от синовете му, той се връщаше в кантората, запущваше първата си папирота и отваряше тефтерите си. И както винаги, до гясната му ръка бе табакерата му от бял метал и кибритът върху нея, а пред него стъклена пепелница.

Синовете на Вича Доганов, за които той хвърляше въздишките си в присъствието на бакалските стоки, не бяха отговорили на очакванията му. Бончо, по-големият, остана в кантората, след като показа слаб успех в търговското училище, но и в кантората, и под надзора на бащата не се освети и не се превърна в онова, що желаше баща му. Във въздишката на бащата имаше разочарование от тоя момък толкова, колкото и недоумение. Той видимо бе изпълнил бащинския си дълг: детето бе раснало облечено, обуто, нахранено, винаги имаше всички учебници, всички пособия и се учеше при същите учители, при които се учеха всички деца на неговата възраст в града, и дори вземаше частни уроци по предметите, по които бе слаб. И все пак там, дето дори деца сиромашки получаваха хубави свидетелства, син му получаваше слаби или минаваше в по-горен клас едва-едва, с мъка и някак по хатър. Изглеждаше му като несправедливост, че имаше сиромашки момци, по-даровити от сина му, като не говорим за Богумила, чиито успехи побуждаха злъчката му и затова, защото успехът на

ония, които ни са близки, ни поставя по-големи изпитания. По-малкият, Еленко, би могъл да зарадва бащиното си сърце повече, отколкото Бончо, защото се учеше добре, защото и учителите, и майка му го смятаха за извънредно даровит и възлагаха прекомерни надежди на него, но Вичо Доганов обичаше повече Бонча, отколкото Еленка. Бончо бе нещастен, природата бе му отказала много неща, той, и да искаше, не можеше да стори това, що желаше баща му, а пък Еленко бе способен, можеше, но не искаше, понеже беше вироглав и упорит и халосан по неща, които баща му не признаваше, че могат да съществуват у негов син. Той не пожела да учи търговия и сполучи с помощта на майка си, която го обожаваше – не беше ли и това една причина повече за Вичо Доганов да се гразни против втория си син?, – да отиде да се учи в гимназия. И сега, през ваканцията, баща и син бяха така изострили отношенията си, че синът се принуди да замине за мелницата. Това бе устроила пак майката, която винаги нареждаше всички неща удобно за своя галеник, за да го отърве от постоянните натяквания на бащата, от които момчето се толкова ядосваше, че го втрисаше. Доктор Изгоренков, който се държеше настрана от домашните неразумения не само защото бе приведен зет, но и за да запази спокойствието на своето семейство, тоест на себе си и на жена си, та беше поискарал да се отдели съвсем в отделно домакинство, с отделен вход към неговите стаи под благовидния предлог, че не иска да пречи на другите и да създава неудобства за родителите на жена си поради клиентите, които го посещаваха, по отношение на Еленка проявяваше интерес повече, отколкото по отношение на другите, често го преглеждаше, разпитваше го

и му предписваше постоянно диети и режими, та и сега бе настоял момчето да замине на място, где-то има чист въздух, добра храна и спокойствие. Вичо Доганов не искаше да подозре, че докторът действаше в случая наедно с жена му, че имаше заговор да отделят момчето от неговото внимание, защото, макар да бе дал добра зестра на тоя от чужди град човек, макар да бе му струвал той много безпокойства с различните си искания и да го огорчи много, като се отдели от семейството и слагаше отделна софра в една и съща къща, сякаш бяха чужди хора родителите на жена му, той го уважаваше със същото уважение, което имаша всички в града към него, като прибавяше и гордостта, че такъв уважаван човек е негов зет. Тая гордост бе кисело-сладка за него, защото, като имаше за зет един способен човек, толкова по-ясно изпъкваше неспособността на синовете му. Да бе имал поне внуци, щеше на тях да прехвърли всичките си надежди. Но макар да бе женен от три години, докторът нямаше деца, навярно защото не искаше да има. Сегашните учени – какво не може да очаква човек от тях? Покрай многото хубави знания те знаят и такива проклети средства, които отиват против божии закони.

В шест часа и половина дойдоха служащите и той им отключи. Железните кепенци на прозорците и вратите се сгънаха, чирачето погледна и се залови да мете, а в бакалницата Вичо Доганов, както му беше обичай, си поръча първото кафе от насрещното кафене. За да не прекъсва работата си сутрин, неговата кантора измитаха момчето вечер, на лампа, и затова тя бе най-нечистата от всички други помещения, но това можеше да забележи само привикнало око, понеже в кантората имаше

постоянен полумрак и никога слънчев лъч не бе влизал в нея. Само на залез-слънце от насрецините прозорци идваше отражение от отражението на руменината на залеза, една жълта светлина оцапваше прозорците и наливаше в прашния въздух на кантората бледожълтата мътилка на някакъв запъртък. И в тая дупка прекарваше той целия ден с една малка почивка от час и половина за обяд и сън, като изпушваше много тютюн и изпиваше много кафета, та вечер, за да събуди апетита си, пребит от кафетата, тютюна и водата, трябваше да прочисти гърлото си и да възбуди дейността на преуморения стомах с няколко чаши силна ракия. Да, това бе дупка и ако той не беше толкова зает, ако би имал възможност да изскочи от тая смраг за няколко месеца и да навикне на празност, на чист въздух и на светлина, той би се учудил как е могъл да живее толкова дълго тук. Но от трийсет години той бе боледувал само няколко пъти, и то за кратко, не беше оставял работата си нито за един месец и така бе свикнал с тая кантора, както порът с миризмата си.

Към седем и половина пристигна Бончо, събужден с големи усилия от майка си, на която Вичо бе дал строги нареждания по тоя въпрос. Понеже момъкът гуляеше нощем до късно, сутрин не му се ставаше, та трябваше едва ли не да го издърпват от кревата и да го поливат със студена вода, за да се събуди. Ставаше нужда от помощта на служенията, за да се сложи на нозе тоя едър и силен момък, който, докато не бе се събудил, се валише като тесто в ръцете на майка си. Той се събуждаше сърдит, нацупен, ругаеше, хвърляше каквото му попаднеше подръка, но не посягаше да бие, защото знаеше, че за това има наказание. Като се измиеше

и закусеше с апетит, какъвто никога не му липсваше, той се успокояваше, започваше да се шегува с майка си и с Евда, сякаш не те бяха го блъскали и поливали с вода, за да се събуди, и не той бе ги пращал по дяволите за тия им постъпки. Храната му връщаше доброто разположение и изличаваше от сърцето му всички обиди. Вкусното тлъсто овче мляко с кафе, препечените резени пшеничен хляб, които хрускаха между зъбите, прясното масло, благоуханният мед могат да върнат доброто разположение и у най-яроствния човекомразец и могат да върнат на всекиго оптимизма му, да го върнат, защото човек е по природа оптимист и животът е радост, която се прекъсва от грижите, които сами си създаваме. Една радост в живота ни е насладата от храненето, така пренебрегвана от хората на съвременността и възхвалявана от древните наред с героизма и любовта. Старите българи също познаваха силата на тая наслада от яденето и са отбелязали в Магарския надпис ешмедеметата на царете наред с подвизите им. Като се подчиняваше на своята природа, Бончо ядеше с апетит и добиваше обикновеното си добродушно разположение, което го увличаше към разговори, към смешни анекдоти, песни, танци и гуляи.

– Добрутро – поздрави баща си той и седна пред нечистата приставска маса, гдето бяха вече оставени книжката, с които трябваше да се справи. Бащата не отговори нищо, дори очи не вдигна.

– Сърдит е пак – помисли Бончо и като навеждаше глава над листата, търсеше в паметта си да намери какво бе сторил, та баща му се сърдеше. Според Бончо нямаше нищо, за което да бъде укоряван. Като питаше съвестта си, тя го оправдаваше винаги и дори го възхваляваше. Но нещас-

тието бе, че баща му имаше друга съвест, и то такава строга, че само стари хора можеха да се починават на нея. Навярно и сега той е престъпил някое от правилата на баща си, правила, които толкова са му натяквани, че той ги бе заучил като урок: не пий, не пуши, не псувай, не гуляй, не закачай момите, не стой празен, не се халосвай, не бъди небрежен, не бъди разсеян и т.н., и т.н. Той знаеше тия правила наизуст, като урок, като стихотворение, и тъкмо защото ги знаеше така, винаги, когато му бяха най-нужни, тогава ги забравяше. Той бе ги поставил към отегчителните уроци в училището, от които помнеше толкова малко, че ако сега го изпитваха по география, той не би могъл да отговори за остров Борнео нищо, а за Канарските острови знаеше всичко, що има в учебника, и го знаеше по вода, защото тъкмо преди тоя урок той бе получил от баща си заплашване, че ще спре издръжката му, ако не престане да му праща срочни книжки с двойки, и той с херкулесовска сила на волята бе се затворил в стаята си двайсет и четири часа, научил бе всичките си уроци за в понеделник наизуст и в тия уроци влизаха и Канарските острови, но всичкото усилие на волята му се пукна като сапунен мехур още на другия ден по причина, че не го извадиха на урок по нищо. Той лекомислено разсъди, че усилията му отиват напусто, и предпочете да играе карти вечерта. И ето че като бе раздвижил тогава мозъка си, той по инерция вървя известно време, паметта му задържа почти цяла седмица частици от уроците и дори случки от играта. Но всичко угасна скоро, защото той не бе свикнал на продължително умствено усилие. Та частици от тия уроци той бе задържал в паметта си и можеше да ги каже, кога пожелае, но трябваше да

има повод или да стане нужда с пряк въпрос да го запитат, за да проверят неговите знания. Тогава ги знаеше. Но нравствените правила, които му преподаваше баща му, никой не ги проверяваше тъкмо тогава, когато най-трябваше, никой не му казваше, кога влизаше в крчмата: „Не пий“, а отвсякъде го посрещаха с лудешки викове: „Бончо, Бончо, Бончо! Ела тук! Сегни при нас! Какво ще пиеш?“ Пък и да бяха му напомнили тия правила – какво можеше да стори той, освен да ги изкаже дори с тон на укор към заблудените овци, а да продължи да върши онова, що му се харесваше? Правилата, що му предписваха въздържание, бяха въвн от него, идваха отвън, напращаха му се, а онова, що му се харесваше, идваше, така му се струваше, отвътре, от сърцето му. Това го караше да гледа на баща си като на тиранин и да се страхува от него, а да гледа на хората, с които гуляеше, като на много добри и весели хора, негови доброжелатели. Струваше му се дори, че защитава свободата си като личност, като води такъв живот, а не друг. Всъщност той бе отхвърлил авторитета на родителите си и се бе поставил под авторитета на приятелите си, които го ласкаеха. Но той не вършеше с това нищо въвн от реда на нещата, защото всички отхвърлят рано или късно авторитета на родителите, а са рядко ония, които не предпочитат ласканието пред изобличението. От друга страна, той бе улеснен в усилията да се отърве от бащиния си авторитет с поведението на самия си баща, когото не бе запомнил никога засмян, от когото бе се страхувал, откак се помни, и от когото бе бил бивал бим така жестоко, че с ужас си спомняше и сега за тия жестоки наказания за нищожни, както му се струваха, грешки. Сега той беше двайсетгодишен, беше

по-силен физически от баща си, но споменът за едновременношните наказания изпълняше душата му със смут винаги, когато баща му се ядосаше за нещо. И сега всичкото му удоволствие от хубавата закуска се изпари, щом баща му не отговори на поздраву му. Но у всички потиснати, обидени, онеправдани, на които е отнето правото на възмездие или на протест, се развиват други съпротивителни сили и други оръжия за борба се изработват в сърцето им. От една година вече работеше Бончо при баща си и това, що не можеше да постигне с ум, постигна го по нагон. У него се изработи онака твърда чувствителност, каквато имат гребните чиновници, разсилните, работниците – да разбират настроенията на ония, от които зависи съдбата им и съдбата на техните близки, и да намират най-удобния път, за да обезоръжат техния гняв и да смекчат тяхната жестокост. Тоя, който създава тиранство, създава и роби, но създава и търпеливата хитрост на потиснатите, които не подбират средства, за да катурнат от мястото му оногova, който се е възвисил само за безотговорна жестокост. Подлостта на тълпите е отговор на жестокостта на тираните.

Но в тоя случай тиранинът бе баща, а потиснатият – син. Затова Бончо нямаше нужда да употребява подлост. Той реши да се подмаже само и потърси начин. Да каже на баща си, че го е похвалил някой – това бе употребявано няколко пъти и той по нагон се гордее от това средство, както лисицата отбягва да минава често по един и същи път. Да каже нещо лошо за Богатинови – и това беше употребявано. Трябваше да се види баща му от него ли е недоволен, или от нещо друго, да се разбере „накъде духа вятърът“. И като захана писалката със

зъби и натисна пописката върху написаното със закръглен и красив почерк писмо, той каза, сякаш баща му бе му задал въпрос и той отговаряше:

– Разбира се, че братя Чакмакови няма да се издължат и ще трябва да протестираме полицаята им.

Вичо Доганов нищо не отговори. Той дори не обърна глава да погледне сина си.

– Против мене е – каза си Бончо и сърцето му се сви от страх. Той реши да трае и да се показва по-незабелязан: да не шуми, да стъпва на пръсти и да чака с нетърпение да влезе някой посетител, който да го избави от глъчката. Но такъв посетител не идваше и Бончо, навел глава над писмата, не смееше да гръхне. Минаха няколко минути и Бончо предположи, че бурята ще се размине днес, когато Вичо Доганов хвърли поглед на писмата, що преписваше Бончо, забележа, че бяха готови и оставаше само да се копират, и изведнъж каза:

– Какво братя Чакмакови?

Чул бе старият въпроса на Бончо, но се вкърцунеше и чакаше да го клъвне, когато му е най-изгодно. Да отговори ли, или да се престори и той като баща си, че не е чул въпроса? Ако отговори, откриваше се тема за разговор, ако не отговори – откриваше се на стария поле за глъчка. Но баща му не чака да размисли Бончо, а се сепна:

– Защо не отговаряш, като те питам?

Е, това бе вече несправедливо. Явно бе, че с две мерки мереше старият – едната за себе си, а другата за сина си. Той можеше да мълчи половин час, а син му трябваше да отговори едва ли не преди да му е зададен въпросът. Лицето на Бончо се сви, както се сви от мъка и възмущение цялата му душа. И както биваше в детинството, когато ба-

ща му го наказваше, мисълта за самоубийство винаги се вестваше в ума му като едничък изход. Тая мисъл, която не е чужда на никоя душа, се носи над живота на потиснатите и злочестите, както се носят облаците над главите им: минават, отминават. Отчаянието се излупва в сърцето още в най-ранната възраст, но то не е никога така остро и така дълготрайно, че да унищожи себе си чрез самоубийство. То е като предвкус на бъдните тревоги и на бъдните периодични появи на тая мисъл. В оная възраст, когато се създават представите и се оформят характерите, тя има красотата на безкръвно отмъщение. Въображението украсява с картини привлекателни тая предполагаема смърт, която ще бъде за причинителите на тъгата на мъртвия един избор за тъги и разкаяние. Когато детето си представя това – и как лежи в ковчега, окичено с цветя, как идат неговите другари и плачат, как най-после самият жесток причинител на неговото отчаяние удря главата си о стената и ридает: „Аз го убих, боже, прости ме“, неговото въображение се увлича от тая творческа игра и неговото разплакано сърце се утешава. То е било стъпило на ръба на бездната, то е вече простирило ръце на матък, към отвъд, и ето че костеливият призрак, който го е довел дотук, се превръща на възшебница фея, която го води по градини с дивни цветя. Защото мощта на живота е безконечна и обратите му са толкова много, че нас не ни учудва дори когато го видим под маската на смъртта. Когато се посея това семе в сърцето на Бончо? Много рано, когато бе още на седем години, при едно сбиване с другари, след което баща му го би жестоко, почти зверски. Отчаянието на малкото му сърце беше така голямо, че той се обърна към смъртта.

И в тоя миг тя му се показва така хубава, така привлекателна, така справедлива, понеже щеше да накаже баща му, ненаказуем за него по никакъв друг начин, понеже бе голям и силен, а Бончо малък и слаб, че той спря да плаче, унесен подир тоя изход като подир дивно видение, което го мамеше отвъд. На лицето му внезапно се появи такова внимателно изражение, сякаш виждаше нещо и се прислушваше към нещо, та баща му веднага спря да го бие и оттогава по-рядко даваше воля на ръцете си. Но бащата знаеше да наказва не само с ръце, неговите думи бяха ядовити, хапливи, понякога справедливи, но понякога явно несправедливи по преценка на Бончо. Тия нови плесници, които го люшкаха насам-натам, го терзаеха все повече с неговото порастване и порастването на неговата чувствителност и неговото честолюбие. И понеже той все още нямаше средства да отговори на баща си, понеже страха му от него не можеше да заличат никакви пиянства и никакъв разврат, той беше все тъй безпомощен пред баща си както в детинство и както в детинство се обръщаше към мисълта за смъртта, която би го избавила от вътрешните му страдания, давайки му упойката на въображението. Но ярките багри на първите детски спомени бяха вече поинели от дълго употребяване. Въображението не можеше да измисли нещо повече от скръбта на бащата и на майката от самоубийството на сина, като прибавяше само бледните чувства на новите му познати при такъв трагичен случай. Като стара кинематографска лента, обиколена много кина, продупчена, рязана, кърпена, изтъркана и жалка, се явяваше сега мисълта за смъртта и вместо да му даде успокоение, тревожеше го с отегчението, което му причиняваше, защото

там, гдето бе добивал удоволствие, сега добиваше страдание. Остаряването на детските му спомени го плашеше, защото, ако в мисълта за смъртта в детинство имаше много въображение, което довеждаше до обратни резултати и с магическия си жезъл претворяваше смъртта в живот, остаряването бе вече не мечта за смърт, а самата смърт, която идваше дебном, стъпка по стъпка в съзнанието му. Като магьосник, който вижда с негоумен и отчаяние, че магическите му формули не действат вече, той виждаше да отминават сбръчкани, остарели ненавременно детските си мечти и детските си средства за утеха. Трябваше да се раздели с тях като с утрешни мъртъвци, ако не искаше сам да загине. Неизчерпаемата мъдрост на живота, която зовем инстинкт и нагон, му пошепваше тайно, не на слуха му, не и на съзнанието дори, а в цялото му същество, че тия средства трябва да ги изостави, ако не иска да загине. Тая мъдрост на живота, която води създанията от червея до звездата, която се разкрива на съзнанието и добива формата на мисъл чрез борба и чрез страдание, което винаги съпътства борбата, в течение на времето, което не съществува за нея, отхвърля без съжаление всяко негодно за живот средство и усвоява нови мисли, нови средства, нови пътища, без да се обръща назад. Тя унищожава преданията, стъпква суеверията, разчиства тръните на предразсъдъците и като запалва пламъка на безконечната младост в сърцата на всяко ново поколение, твори нови предразсъдъци, нови суеверия, нови предания и моди, които ще бъдат съборени утре от новите форми на новата младост. Това безконечно обновяване, което става в обществото така шумно, се извършва в душата на отделния чо-

век всред самота и с борба, която той само усеща, но рядко съзнава, а още по-рядко осмисля.

Бончо, изтървал за момент тая надежда от ръцете си, наклони още по-надолу глава и не отговори нищо, а чакаше. Заваля градушка от камъневъпроси, разсипа се цяла скала и за миг се втурна върху него да го затисне, да го помете.

– Защо не отговаряш, като те питам? – повтори баща му и без да дочака отговор, продължи с ядовит глас, изливайки всичкото си разгразнение от сина си, което се събираше в душата му и перидически трябваше да се излее навън. – Или баща ти не заслужава отговор, какъвто заслужават твоите непрокопсани другари? Така ли считааш баща си ти? Или по кръчмите от хайманите вземаш пример за поведение и го показваш пред мене? Не ти ли казах, че не ща кръчмарски обичаи в къщата си? Докога ще продължава тая история? Докога ще ме срамиш пред хората? Скоро не ще мога очите си навън от къщи да покажа поради тебе.

Бащата гълчеше с тих, задушен глас, за да не чуят служащите в бакалницата, но това придаваше още по-голяма внушителност на думите му. Бончо, стиснал зъби, чакаше да мине бурята. Опитът беше го научил, че в такива случаи положението му можеше да се влоши, ако се обади.

– Снощи не те знаех къде си бил, но всички си легнаха, а тебе те още нямаше. По добро не си ходил. Честните работи не се вършат нощем по улиците и по кръчмите. Ще ми докараш някоя беля, като те тикнат някой ден в затвора. Тия хора, с които си тръгнал, до друго няма да те доведат. Но мисли добре, щом се случи подобно нещо, аз пръв ще се отрека от тебе. Това да го знаеш, да си го запишеш. Чу ли?

Раменете на Бончо потрепераха. Той мислеше в това време за друго, както в училище, кога не си знаеше урока, той отправяше погледа си навън през прозореца и наблюдаваше птиците, небето, върховете на дърветата под прозореца и запомняше тия неща така ясно, сякаш нарочно бе спрял на тях вниманието си в това време, когато учителят се разхождаше гневно из стаята, купеше и повтаряше: „Не знаете ли? И това ли не знаете?“ Така и сега той се опита да избегне от злото ако не в мисълта за смъртта, във впечатленията от външния свят. Докато баща му глъчеше, той насочи поглед навън и видя през отворената врата как мина една жена с кобилица на рамо, на която се крепяха пълни ганосани менци. Жената стъпваше силно и плавно, за да не разлее водата. Насреща ѝ се загаде млада девойка, Зорка Христова, учителка, с червена блуза и сини поли, с широка сламена шапка на глава. Един изкуствен мак, обвит около шапката, се клатеше с клатенето на широките поли на шапката, сякаш трептеше широко бяло крило с капка кръв на него. Тогава трепнаха раменете на Бончо, а не от думите на баща му. Но навикнал да крие всичко, дори погледа си, от строгия надзор на баща си, той не издаде с нищо друго интереса си към тая девойка.

— Ще те хвърля да потънеш в тинята, към която те тегли — продължаваше баща му над главата му. — Чува ли? Един ден ще ти дам пътя и ще отидеш да пасеш патки, защото за друго не те бива. Срам ме е вече, мой син да те нарека ме е срам.

Бащата спря, сякаш очакваше да отговори нещо син му, а всъщност за да подготви ефект за новите си думи. Бончо видя как Зорка се здрависа с жената с менците, поприказва нещо с нея, като со-

чеше към къщата, гдето навярно отиваше, но не обърна поглед към дюкяна, не показа с нищо, че се интересува кой седи там и я гледа изпод вежди. На Бончо стана неприятно, но веднага се сети, че в положението, в което се намира, по-добре е Зорка да го не види, и срам като гореща вълна го заля. Той чу думите на баща си:

— Кои плет сте прескачали миналата нощ към долния мост? Защо ви е гонила полицията? Отговаряй! Защо мълчиш?

Зорка отмина към пощата, без да се обърне, и Бончо въздъхна с облекчение, и вниманието му се привлече от въпроса на баща му. И там по-рано бе смут и страх, сега се яви гняв като реакция на срама. Ако надзърнеше Зорка към дюкяна, тя щеше да го види в положението на унижен, него, който така много искаше Зорка да го поне от малко малко зачита, ако не обича. Та за какво го мисли баща му, като го унижава пред жени? Макар баща му никога да не бе правил това, то все пак се слагаше в ума му като възможно, като нещо, което не се е проявило досега, понеже не е имало случай. Та знае ли баща му, че той човек може да убие, ако му се докосне честта пред жена? Той не бе убивал наистина, но нека попита баща му Петра Просеников какво си изпати, загдето бе рекъл пред учителките, че Бончо Доганов са го били с кобилица в долната махала. Ха, той не е дете най-после!

Без да отговори на баща си, той стана и снем от касата копирната книга.

Вичо Доганов купи и го хвана за рамото.

— Тебе питам, отговаряй!

И внезапно, за изненада на самия Бончо, от устата му изскочи тоя отговор:

— Като знаеш, защо ме питаш?

Той не се бе готвил нарочно да се противи на баща си, не бе кроил как ще се излее един ген разпавата с тоя упорит старец, който го терзаше непрекъснато, както орелът терзаел вътрешностите на Прометей. Колкото да беше несполучливо това сравнение, Бончо, който знаеше за Прометей, си служеше с това сравнение така, както един селянин слага за долен праг на своята кошара някой мраморен къс с римски или гръцки надпис. Ако беше поет, Бончо също тъй би украсил някое свое стихотворение с тоя образ, със същото лекомислие, с което сега го употребяваше. Като сравняваше себе си с Прометей, което име на български той не знаеше, че значи Предвидлив, той изпадал в неловкото положение да сравнява своята непосредна и неразумна чувствителност, която не можеше да съдържа езика му, с ясното съзнание за целите и благородството на побудите. Това, що той бе говорил или бяха му говорили неговите кръчмарски приятели, което бе се натичало в резервоара на чувствата и мислите му кога по капка, кога на потоци, сега намери израз в един отговор, откъснат сякаш от разговора в кръчмата и донесен пред слуханите очи и отворената уста на Вичо Доганов. Бончо не можеше да постъпи иначе и не можеше да отговори по друг начин. Не може да се иска от един човек, живял в атмосфера на псувни, грубости и цинизми, да бъде красноречив, да си служи с отбор думи и да не употребява ония словца, които е навикнал да смята за особено сполучливи, понеже се употребяват в неговата среда като остроумия.

Вичо Доганов онемя за секунда, езикът му се върза не толкова от възмущение, колкото от изненада. Така би се изненадал той, ако, като отвореше сутрин кантората си, намереше касата разбита и

книжката си изгорени. Но както би се изумил още повече, ако намереше, че крадците са унищожили и стоките в бакалницата и склада, като са ги полели с газ и катран, така се сключиха сега челюстите му от продължението на това, що син му каза. Защото, като сложи копирната книга на своята охлюзена и мръсна маса и завъртя витлото, за да я освободи от двете железни плочи, които я натискаха, Бончо, сякаш друг говореше в него, продължи:

– Чунким ти си бил под стока на младини!

Казано беше вече! Свърши се! И всичко стана така ненадейно за самия Бончо, сякаш не той бе казал това, а друг. Но той нямаше обичай да се спира на загадките на своята душа и не търсеше обяснение на онова, що изглеждаше необяснимо. Той изпълняваше факта. Станалото – станало. Казана дума – хвърлен камък, не можеш я взе назад, не можеш я заличи. Признато, казах я и я поддържам, и съм готов да я защитавам с кръвта си. Какво най-после, не е ли тъй? Ха! Та докога ще го търпче най-после баща му?

В смутеното му, наплашено сърце се повдигаше вълната на мъжкото достойнство, тоя път пред лицето на самия оскърбител. Друг път пламчетата на възмущението избухваха не тук, не пред баща му, а навън, в кръчмата, под влияние на алкохола и на самохвалските разговори с приятелите му. Дончо Раздолов бе укротил баща си, бе го направил мек като памук – така се хвалеше той и подхвърляше: Какъв мъж е оня, който не пие, не ходи по жени и слуша баща си и майка си? Баба е той, а не мъж! А всички други потвърждаваха. А се изпълняше Марин Барбунов, не какъв да е човек, а адвокат, и не момче, а възрастен мъж, и наставляше: „Всички старци са глупци. Те са забравили какви

стоки са били на младини или искат да накарат хората да повярват, че когато са били силни мъже, са били светци. Лицемери!“ Като слушаше такива думи и се опиваше от тях и от спирта, той чувстваше срам, сякаш всички тия думи и целият мой разговор нарочно за него бе устроен. Както човек, който има рана на лицето си, мисли, че хората се обръщат да го гледат или говорят за него, така и той виждаше във всички разговори скрити подгатвания за неговото унижено положение. И в сърцето му кипваше гняв против баща му и той се заканваше да се разправи един ден с него. Но намереше ли се лице с лице с него, старият страх минаваше като ток през душата му и разслабваше всичките му решения. И сега, като усещаше все още трепета на моя страх, той си даваше кураж, куража на отчаянието – стана каквото стана, сега трябва да се държа, защото иначе съм загубен!

– Ти... още не си изтрезнял, както се виги – през зъби сдъвка Вичо Доганов.

Но същият дявол, който бе го водил готук, с дива веселост повлече Бонча по-нататък и Бончо продължи с тон на независимост, сякаш не говореше на баща си, а някому другиму. В това време ръцете му пипаха и нагласяха за копиране книгата с едно леко треперене на пръстите. И докато Вичо Доганов, отворил широко очи, го гледаше от главата до краката и от краката до главата:

– Така не е ли? – продължаваше Бончо. – И ти си бил млад. Искам да си пожиея. И аз на твоите години ще стана мъдър. Но сега ми се живее както на всички млади! Да се покалугеря ли искам? Тая есен отивам войник, нима ми е лесно – две години мъки. И ти ми се караш, като че ли човек съм убил. Какво съм направил най-последно толкова страшно? Ходил съм

там, гдето всички мои познати ходят. Докато не свърша войничката, няма да се женя, защото не искам да имам жена за другите. Не ми пречи сега, защото и аз съм човек... Пък и решето душа има... Ако нещо не си гледам тук работата, можеш и да ме накажеш, ама във аз си живея както всички и не живея лошо, бога ми ти казвам, ти си се затворил тук и не виждаш, че всички хора сега така живеят, а не както във ваше време... Вие старите аслъ си мислите, че светът стои все на едно място. (Бончо продължи мислите на адвоката Барбунов, като се стараеше да си ги припомни.) Вам ви се струва, че за ваш хатър всичката природа трябва да се покрие с траур, понеже жизнените ви сили гаснат...

Това кръчмарско безсрамие, което се изливаше така свободно, бе за Вича Доганов странно и чудновато като сън. Бончо ли говореше това? Момчето, което той доскоро биеше по бузите? За вярване ли е, това скромно, хрисимо и послушно, макар и малко ръбичко момче да говори такива страшно откровени, безсрамни слова, и то на баща си? Луг, бесен гняв го обзе и той вдигна ръцете си, свити и тежки като два чука, но вместо да ги стовари на главата на Бонча, стовари ги на своята. Да, той бе загубен човек, моя син, това живо отчаяние за баща си и за всички порядъчни хора. Той бе му предсказал, че ще го тикнат в затвора, за да го сплаши, но с надеждата, че готам няма да го йде. Сега виждаше, че син му отива нататък, отива сигурно през кръчмата и през разврата, като през двете крила на една голяма, широка врата. И с отчаяние изсъска:

– Млъкни! Млъкни, говедо!

Бончо трепна от моя тон и вдигна очи. Лицето на баща му го уплаши: то приличаше на лице на

човек, който току-що е видял призрак – бледно, с широко отворени зеници, в които личеше ужас. Бончо си прехапа езика. Нещо непоправимо бе сторено, той чувстваше това, макар да не разбираше всичкото му значение. Помъчи се да се скрие от страха зад нехайното: „Е, какво пък? Истината му рекох“, но сърцето му примираше. Той се чувстваше виновен, виновен, въпреки че се мислеше прав. Чувството на виновност притисна раменете му надолу, удари го в гърба и той се преви.

За да не избухне и даде воля на яростта си, Вичо Доганов прати сина си в съдилището – да направи някаква справка, – после ще копира писмата. И когато Бончо си наложи шапката и бързешком излезе, Вичо Доганов сякаш изяде папиросата си – така бързо я изпуши и запали нова.

– Чакай, чакай, успокой се, Вичо, защо толкова се ядосваш, нима не очакваш това? Какво друго можеш да очакваш от един пройдоха, който бяга в кръчмите, сякаш вкъщи извират вода, от един пиян младеж, та бил и твой син? Такива думи са в устата им на ония в кръчмата, такива са и в неговата. Глунав е, та ги казва. Да беше умен, щеше да мълчи и да се преструва. Тоя не може. Сърцето му е на гланта му. Млад е, лоши примери го влекат. Защо не можа той да стане негов пример? Лош ли е животът му? Какво си брътви това халосано момче за неговата младост. Нямало е такива неща в неговата младост, той знае това по-добре от всички... Нямало е такива гнъсотии в неговото юношество. Навреме ме ожени баща ми...

Но тук мисълта му се отплесна.

Не искал жена да има за грузи, войник ще ходи... Та не е Николаевска служба! Две години с толкова много отпуски, при тия познанства и прия-

телства, който Вичо Доганов имаше в гарнизонния град. Не се е изменил светът, светът си е все същ, ами младите се развратиха, изюдиха ги учени-недоучени, разни новатори, разни социалисти! От тях е всичкият тоя разврат. Развращават чираците, калфите, а покрай тях се развращават по-слабоволните като сина му.

Намерил накъде да отмести негодуванието си от пряката причина, която бе го предизвикала, той се поуспокои, както детето, което се е ударило, се успокоява, когато майка му удари виновния камък. Но като отложи за момент вината на сина си, за да съсредоточи омразата си другаде, понеже все пак син му бе негов син, а не чужд, той избухна с дива ярост против своя братанец, чиято вина тук бе никаква. Винаги, кога се караше на някого от синовете си, той имаше наум Богумила, сякаш виждаше един образец, към който искаше да ги насочи и който възбуждаше и ревността му, и омразата му. Ако тоя братанец бе пияница, ако бе развратник, ако не минаваше за приличен младеж, той не би го намирал толкова виновен, понеже тогава не би бил жив укор против негодните му синове. Тоя момък бе спечелил омразата на чича си, понеже притежаваше качества, що чичо му смяташе за свършени и желателни, но не можеше да ги има в семейството си, тъй както пияниците мразят въздържателите, на които по слабост душевна не могат да подражават. Но както никоя рана не може да се лекува с люто, така и душевните рани не се лекуват с омраза. Колкото повече се разпалеше омразата му към братанеца му, толкова по-силно се връщаше към него, за да го удари, както томахапка се връща към оня, който го е хвърлил. И по свойството на омразите да докарват отчаяние у оня, който ги култивира в се-

бе си, той, след като бушува против братанеца си известно време, дойде до внезапното и видимо съвсем нелогично заключение, че неговият, на Вичо Доганов, живот е опропастен от синовете му и че няма спасение за него, понеже така ги е отгледал, и сега ще тегли сам от глупостите си. Той нямаше друго опиянение освен тютюна, кафето и работата. Те го затъпяваха, без да го упояват, и му даваха илюзия на успокоение. Той навее глава над книжката и се опита да се занимае с работите си. Има време за разправа с Бонча. Ще трябва да се поговори и с майка му. В такива важни случаи, колкото да е неприятно това, трябва да се попита и жената. Макар че какво можеше да каже пътно тя? Тя според него бе съвсем изкуфяла. Какво може да ти каже една квачка? Тя все още мисли, че децата ѝ са в пелени... Но всъщност и сам той комахай, че така смяташе. Той се замисли и се помъчи да се оправдае, защото всякога в такива случаи, кога се уловеше в противоречие, търсеше да се извини. Но не можа. Явно бе, че момчето не бе вече момче и че както не можеше да го бие по бузите, защото бе по-як физически, така ще трябва да зачита и неговото честолюбие, макар че какво честолюбие бе всъщност честолюбието на такова хлапе, ако не хлапешко? Би ли наговорил човек с честолюбие такива глупости на баща си, както току-що му бе наговорил Бончо? Но като откри вина в себе си, Вичо Доганов забеляза, че омеква. Дори се постара да извини сина си. Все пак е млад и глупав. И всъщност не е тъй неправи, както го показваше нахалността му. Ако едно време Вичо Доганов не развратничеше, той пък обичаше зияфетите. Събираха се семейства, натоварваха покъщнина и храна и излизаха в неделя на теферич, навън от града, по красивите лъки край реката. Що гуляци, що

веселба е била! Не умеят сегашните млади да се веселят като тях едно време! Нима той е против веселието? Но нека се съберат почтени хора и нека е с мярка. Вярно е, че на младостта погодава да е весела. Кога дойде старост, човек се поизменя. Но защо го смята син му за някакъв бухал? Тук има грешка не, а грешки. Грешка е, че момчето, като го теглеше към занаят, той пожела да му наложи и му наложи да се учи търговия. Сръчен бе като дете, отиваше постоянно по дюкяните на кундураджиите да набива клечки, без да му плащат нещо, а защото му се харесваше. Но бог е свидетел, че той не можеше да направи сина си, той, едва ли не първият човек в града, в чиято къща гостуваха министри, да направи сина си кундураджия. Той не казваше „обущар“. Той правеше тънка разлика между „обущар“, кундураджия и чехлар, макар те да значеха едно и също. Синонимите му даваха възможност да изрази разните отсенки на неразположението си и да направи иронията си по-язвителна. Синът на Вичо Доганов – кундураджия! На какво щеше да прилича това? И той преви врата на момчето и го прати да измъчва мозъка си там, гдето то се чувстваше безпомощно. Българската жажда за образование, така стихийна, така безсмислена понякога, беше за Вича Доганов един двигател, както бе в търговията му жаждата за печалба. Тая жажда за образование, която излива като неспирен порой във вратите на училищата една огромна маса младежи от двата пола, която кипи в разприте, във вестниците, в книгите, е ново поклонение на едно ново божество, пред чийто олтар се принасят много човешки души и се изкривяват и пречупват много характери. Тоя устрем към светлина, така благороден през робството и така чист, понеже не даваше никаква друга при-

вилегия освен привилегията на ума, се превърна на психоза у свободния българин и към вратите на училището бащите и майките натирваха стадото на децата си като към врати, които отвеждат към блаженото Елдорато на рахатлъка на гържавната служба. Вичо Доганов нямаше нужда да подготвя сина си за чиновник, но той бе жертва на всеобщия психоз и желаше син му непременно да добие образование по-високо, отколкото позволяваха способностите му. И характерът, и тялото, и умът на Бонча бяха за занаятчия. Бащата виждаше това сега и неволно съжаляваше момчето. Ако едно време неговият баща би пожелал да го учи например за свещеник, той би се чувствал нещастен. Но старият Богдан Доганов изглежда да беше по-умен от сина си Вича. Той видя, че момчето иска да стане търговец, и го представи у градския бакалин. Макар че Богдан Доганов беше чорбаджия човек, и пари имаше, и почит имаше, и у българи, и у турци. Не се смяташе тогава лошо това, че детето не приема на учение: друга работа ще върши, пак ще се прехранва и пак ще си бъде и примерен баща, и благочестив християнин. А Вичо Доганов постъпи със сина си като с роб. Е, няма що, може да си признае това пред себе си, нямаше кой да го чуе. Сгреши, като насили момчето да отиде да се учи, още повече да се учи в чужди град. Ако беше го дал тук на занаят, щеше да стане примерен човек, защото щеше да расте пред очите му, досега щеше да е женен и деца щеше да има. А сега не ще и да се жени още. Безсрамно приказва на баща си като на свой акранин за тия неща. Пукнало се е срамничето на сегашните младежи. Да, грешка не, грешки бяха направени... И ако младият може да прави грешки и ги прави с леко сърце, защото има цял живот пред себе си, за да ги поп-

рави, старият чувства, че е наклонила едната къпона наголу към гроба, че не му остава голям къс от земния живот, за да повтаря стари грешки, а трябва да поправи старите и да не прави нови, пък се чувства така силно свързан със земята и така сляп в онова, що го заобикаля, и в онова, що е той сам. Какво да прави, за да поправи грешката със сина си? Да го ожени – синът не искаше. Правила бяха опити. Отговарял бе по-рано срамежливо, с изчервяване: рано е още. Сега говореше за тия неща не с изчервяване, а с гордост. Ах, проклет хлапак, да ти нашари човек дурника с една лескова пръчка, че три геня да се почесваш!

Внезапно ядосан пак, наместо от своята неспособност да намери изход, от сина си, който го бе наблъскал в тая задънена улица с победението си, стана и се разхожда из кантората с ръце на гърба, с вежди склучени и с димяща цигара на устните. Дъските на пода скърцаха под неговите стъпки, а служащите в бакалницата гледаха изпод вежди, като се преструваха, че вършат нещо, как господарят им се разхождаше ядосано насам-натам. Като ги забеляза, той се опита да се успокои, като отложи всичката тая грижа за по-късно, и си поръча ново кафе.

Когато кафеджията слагаше кафето от текиената табла със стожерче по средата на бюрото, Вичо Доганов вече бе седнал там и с вежди, виснали над очите, преобръщаше един вързоп стари книжа, които бе извадил от касата си. В това ядосване бе му дошла една мисъл: сетил се бе, че има един стар запис от бащата на Минчо Банков, кундурадгия от горнята махала. Тоя човек бе умрял и не беше оставил на сина си нищо освен дългове. Но от десет години син му се въздигаше и се чу,

че добре продал стоката си на панаира пролетес, а сега се канел да отвори магазин за кожи. Старият запис на бащата трябва да е запазен – Вичо Доганов не унищожаваше такива книжа – и време беше да се напомни на сина, че е син и наследник не само на името, но и на дълговете на баща си. Как понякога едно ядосване докарва добри посещания! За кундураджийските наклонности на сина си се сети и оттам отиде към Минчо Банков. Така човек може да извлече полза и от лошото – утешавахе се Вичо Доганов. Като откри записа между старите записи на безнадеждните дължници – един вързоп, който бе и гневът, и гордостта на Вичо Доганов, гняв, понеже тия пари той бе дал и никога не ще ги получи, и гордост, защото можеше да ги посочи всекому и да каже: „Наричат ме кожодер. Ето какъв кожодер съм: на всички тия хора аз съм помогнал и те са ми останали неблагодарни.“ Той се зарадва и лицето му се проясни. За няколко минути той се върна към обикновеното си разположение, към благодушната жестокост на своите сметки. Лицето му се изглади, очите му върнаха блясъка си. Петнайсет години. Лихви, законната лихва, то се знае, бе малко неприятно, но какво да се прави: по-добре е малко, отколкото нищо. Но лихвите са си лихви. Трябва да се платят от сина. Ще се посмугне малко младият мъж, но няма как, ще трябва да плати.

Към 9 часа вече започнаха да идват посетители. Върна се и Бончо и се залови да копира писмата, сякаш нищо не беше се случило между него и баща му. Тоя вид на невинност и забрава беше също част от неговата мимикрия и той го използваше умело – без да го изтъква, но и без да го омаловажава. Той дори размени няколко думи с баща си и когато той му отговори не соннато, а спокойно,

той се успокои напълно. Наистина и тук бе употребена хитрост: той зададе въпроса си и получи отговор тъкмо в една пауза на разговора на баща му с адвоката Лесновски, но тактиката на неговите отношения с баща му допускаше използването на подобни прикрития. Сърцето му се разпусна, в паметта му се роди една хубава песен, която снощи бе чул и запомнил, идеше му да я затананика или да я изсвири с уста, но инстинктът му подсказа да се сдържи и да се владее.

*Не знам дали съм хубава,
не знам дали съм гиздава.
Във извора се огледах,
извора нищо не каза.
Ела се, либе, огледай
на твойто либе в очите –
те ще ти кажат, що кажат,
ти ще го, либе, разбереш.*

Близналите през време на работа песни са като възбудително и като наркотик. Те люлеят душата в ритъма си и не го оставят, ненаситни като палави поевки, които не се насищат да се люшкат на гергьовската люлка. Случваше му се понякога такава песен да го държи с дни, с нея се събуждаше, с нея работеше, с нея си лягаше. Тя биваше като дишането, като тупането на сърцето: каквото и да правиш, все дишаш и все работи сърцето ти.

А ето че минава отново Зорка Христова. Той като ходи в съдилището, отби се и в пощата, но там я нямаше. Сега се връщаше отнякъде – може да е ходила към горнята махала? Да изскочи? Да я настигне? Без да му мисли много, той избърза навън гологлав. Вичо Доганов не забеляза, че син му

изтича подир учителката, и нямаше как да излезе да види къде изтича син му, но подозря, че има нещо непътно, и отиде да извика чирака, за да му поръча кафетата, и хвърли поглед към улицата: син му говореше с учителката тъкмо до пътната врата, пред цялата улица! Кръвта му преля в главата и той може би щеше да извика на сина си да се прибира, ако не бе го поразил новият, съвсем чужд, никога недвижен израз в лицето на неговия син. Днес той трябваше да изпада от чудо в чудо с Бонча. След безсрамие то му преди час ето го сега, заговорил оживено с учителката като неин стар познат, с очи блеснали, с уста усмихнати покровителствено и нежно приятелски.

– Гледай ти, гледай ти, гледай ти! – повтори той на ума си, занемял от учудване.

Разговорът му с Лесновски стана разсеян, той се въртеше безпокоен на стола си и пушеше цигара след цигара.

– Иди кажи на бача си Бонча да се върне в дюкяна – каза той на чирака, когато оня се върна от кафенето. Момчето се върна само.

– Какво ти рече? – попита Вичо Доганов.

– Рече ми да си гледам работата. Каза ми „марш оттук“.

– Добре – отговори му Вичо Доганов, понеже момчето чакаше. – Иди си гледай работата.

Лесновски намести очилата си и изгледа изпитателно и чирака, и Вича Доганов. Не иска да запита, но Вичо Доганов забеляза погледа му и когато момчето отиде в бакалницата, смънка:

– С геца да се разправяш, че да прокопсаш.

– Да, мъчно е – обади се Лесновски. – Особено кога вече не са геца.

И поиска да обърне разговора на обикновени-

те търговско-юридически теми.

Гордостта на Вича Доганов не му позволяваше да разпитва какво иска да каже и какво знае Лесновски, но тая бележка го жегна и в сърцето му се роди омраза против адвоката. За да узнае, той обаче трябваше да я потисне и да действа ловко.

– Дадеш им воля, а сегашните млади не са като нас, не знаят какво да правят с нея, а злоупотребяват.

Заг очилата на Лесновски пламнаха две весели пламъчета:

– Много добре знаят, много добре. Твоят Бончо живее, както и моят Васил, с бързина триста километра в час. Само една опасност виждам – могат да ни доведат по някоя снаха, която не ни се харесва. Но аз съм дал на моя право – нека си избира която ще, той ще живее с нея, неговата глава ще пати, нека мисли отсега, та после да не ми натяква.

„Какво ли може да се чака от такъв фармасонин като тебе“ – помисли Вичо Доганов, но възрази:

– Аз съм от Стария завет. От деветнайсетия век съм. Аз го убивам, ако ме посрами.

– Де, ге! – опита се да обърне на весело разговора Лесновски. – Не е момиче Бончо, че да му падне честта. Нека се налудува момъкът.

Вичо Доганов замълча, оскърбен в най-светите си чувства. Но Лесновски, като забеляза как се вълнува Вичо Доганов, му се поиска да го погразни, така както възрастните обичат да сърдят сприхавите геца:

– Учителката не е лоша мома. От бедно семейство е, но е честно и умно момиче. Тя е приятелка на гъщеря ми и мене ако питаш, по-добра снаха не можеш намери.

В ума на Вичо Доганов веднага изникна една

сплетня, в която повярва: Лесновски, гъщеря му, син му са намислили да вплетат сина му, да го оженят за учителката. Адвокат човек, на нищо да не му вярваш. Той може баща си под съд да даде и в затвора да го прати. За пари душата си на дявола може да продаде. Който прави с адвокат приятелство, той все едно, че е приятел със змия: каквото и да прави, тя все ще го клъцне.

И докато Лесновски се кискеше тихо в шепата си, Вичо Доганов се разхождаше и кипеше, но мълчеше.

Страхил Лесновски, шегобиец и веселяк, беше при всичките си тия недостойни спорове Вича Доганов за един сериозен човек качества добър адвокат и бе направил добро състояние от разприте и пороците на своите съграждани. Той обичаше да се подгавря с клиентите си, но излеко и издалеч, доставяйки си по тоя начин едно тънко удоволствие, което само той чувстваше и не споделяше с никого. В това подгавряне имаше едно дълбоко презрение към ония, които го молеха за съвет или застъпничество при разпри, при дележ на наследства, при убийства или побои. Той имаше мнение за народа като за нещо долно: своекористно, лукаво, вероломно, без нравственост. Цял живот той бе срещал само престъпници или пострадали от престъпници и виждаше, че жертвите бяха достойни за палачите си, понеже се отличаваха от тях не по нравственост, а по слабост, и че ако биха могли, те биха станали по-големи злодеи от палачите си. Тая мизантропия не убиваше доброто разположение на духа му, не пречеше на храносмилането и на сметките му, а, напротив, даваше му едно самочувствие на по-горен. Той имаше нужда от тая мизантропия, за да се чувства добре, тъй както известни

хора чувстват по-силен апетит, ако знаят, че когато те обядват, съседът им стои гладен. Като оплиташе кошницата си, той си тананикаше насмешливи песнички за ония глупци, които идваха да му донесат пръчки за плетката. Никога не губеше доброто си разположение, както не го губят хората, които се занимават с човешките слабости и недостатъци: свещениците, лекарите и правниците. Той не губеше. Хората се караха, биеха, убиваха се, ограбваха се, насилваха се – той заставаеше днес на една страна, утре на друга и едничката му грижа бе да защити клиента си добре. Получаваше хонорара си, издържаше стари родители, жена и четири деца, купуваше имоти, хапваше си и пийваше с апетит и обичаше да си прави шеги дори с най-добрите си приятели. Такъв бе Вичо Доганов, с когото го свързваше старо приятелство, партия и много общи дела. Дългото му общуване с всякакви хора и неговата мизантропия го правеха едностранчиво проникателен, той мислеше, че вижда всички пружини, що движат човешката душа, когато виждаше само едни, но бе непоколебим в тълкуване на човешките постъпки откъм лошата им страна и така тълкуваше ядосването на Вича Доганов. Той знаеше много добре, че между Бончо и Зорка са се завързали отношения приятелски, но Зорка не бе ги търсила, нито бе много очарована от тях. На грукката си, гъщерята на Лесновски, Невена, Зора бе поверила колко ѝ е неприятно, че Бончо я преследва, понеже тя не чувства никаква симпатия към него, а само любопитство и съжаление. И Страхил Лесновски разбра, че в ума на Вичо Доганов се е излюпило подозрението за сватовство на сина му с тая мома, и това го още повече развесели.

– Няма какво да се кивриш! – сепна му се Вичо

Доганов, като видя усмивката, която Лесновски напусто се мъчеше да скрие зад гланта си.

Тук Лесновски се закукоти гласно.

— Стига де! — извика малко учуден Вичо Доганов.

— Таралеж! — кикотеше се Лесновски. — Защо не оставиш детето си да поживее! Не бой се, никои не мисли да го жени за тая мома! Не бой се! Момичето не го иска, макар той да лудее по него.

— Ти отде знаеш тия неща?

— Едно птиче ми ги каза. Хайде, пий кафето си, че ще изстине. Чудак и половина. Ти не ревнуваш ли петлите в двора си, че прескачат у съседите.

— Я стига си се халосвал! — викна Вичо Доганов. — Много ти прилича да се вдетиняваш.

В това време се върна Бончо. Той влезе бързо и гузно, но цялото му лице светеше, преобразено и озарено от една светлина, така силна, че всеки, който го видеше, можеше да каже: „Или е влюбен, или е поет.“ Той отстъпваше на по-малкия си брат, на Еленко, второто, защото оня имаше такива наклонности. Той бе само влюбен и това личеше така явно освен по лицето му и по трептението на пръстите му, и по цялото му тяло, някак особено подвижно, изриго и напрегнато, че Вичо Доганов не каза нищо, само отговори на погледа на Лесновски. А погледът на Лесновски казваше: „Видиш ли?“ — и погледът на Вичо Доганов отговаряше: „Виждам.“ В кантората настана мълчание. Двамата стари пушеха и сърбах кафето си, Вичо Доганов беше мрачен, не поглеждаше сина си, а Лесновски отправяше замислен поглед към момъка. По едно време той въздъхна, стана, сложи ръка на рамото на Бончо и каза:

— Да могат да се върнат и за мене тия години, в които си сега ти, момче! Ех, ех! Що еком би екнал из целия град.

Той си наложи шапката, взе си бастуна и излезе.

Бончо остана със зяпнала уста подире му, а Вичо Доганов се намръщи. Всички са се наговорили против него днес, та и Лесновски. Та и сам той. С известен срам той чувстваше, че не може сега да се скара на Бончо, че дори не може да му направи груба бележка. Момъкът бе застанал изведнъж така близко, почти наравно с него.

А Бончо бе забравил дори за присъствието на баща си. Той слагаше писмата в пликове и надписваше адресите, като си приповтаряше всички подробности на разговора със Зорка и се запитваше дали ѝ е направил добро впечатление с думите си. Намираще, че някои думи бяха хубави, че това, дето ѝ рече за косите ѝ: „Вашите коси, госпожице, са като слънчеви лъчи“, беше хубаво, защото тя се засмя и го погледна в очите. Но това, гдето ѝ разправи, че ще отива войник и че може да убие човек, ако не му позволят да си гоиде да я види, това бе лошо, тя се уплаши и трепна. Тя е такава мъничка, крехка и кротка, и така плашлива. Не трябва да ѝ приказва страшни неща, не бива да я плаши. Тя е момиче, лесно се плаши. Ама пък че е хубава! Ех, че е хубава. И умна. Как му каза: „Господин Доганов, не бива така да ме спирате на улицата. Аз съм учителка, имам известно обществено положение. Засега ви извинявам, но друг път не правете това.“ После се поспря, погледна го и продължи: „Ако ме обичате.“ Очите ѝ бяха влажни. И какви очи! Господи, какви очи! Как може да не ѝ обещае? Той е готов да стори всичко за нея. Той започна да ѝ се кълне, но тя го спря, сложи си ръчицата на неговата и му каза: „Не се кълнете, аз ви вярвам, вие сте честен човек.“

— Не заляпай пликовете — каза баща му. В гласа му нямаше ни гняв, ни подозрителност. Това бе обик-

новеният му глас, дори малко по-мек, сякаш по-гърген и по-дълбок. – Дай тук писмата. Всички, всички.

Вичо Доганов изваждаше поред писмата от пликовете, четеше ги внимателно и проверяваше адреса дали съвпада с адреса на плика. Бончо гледеше страхливо. Не бе отдавна, когато се похвали на баща си, че ще търпи глъчка, ако сбърка в работата. Баща му отдели две писма и му подаде другите.

– Залепи тия.

Бончо изпълни заповедта.

– А на тия им напиши адресите правилно.

Ни дума повече. Ни глъчка, ни недоволство. И само когато Бончо свърши работата и искаше да отиде на пощата да подаде писмата, Вичо Доганов каза, сякаш продължаваше наченатия разговор, без да гледа сина си:

– Всичко бива с мярка и с приличие. Хубаво гледай да не посрамиш ни себе си, ни някое честно момиче, че е грехота от бога и срамота от хората. И да не се свързваш някъде с дума. Хора са си разваляли целия живот с едно обещание. В тия работи най-добър съвет могат да ти дадат баща ти и майка ти. Те няма да ти мислят злото. Никои баща не мисли зло на чадото си, не слушай вагабонтите в кръчмите. Хайде, върви сега... Пари взе ли?

За пари бе забравил Бончо. След разговора със Зорка, който бе го направил щастлив и разсеян, тия гуми на баща му го още повече смутиха, та той потегли да излиза, без да вземе пари за марки. Баща му извади от кесията пари и му ги подаде. Колкото да бе разсеян, Бончо бе търговски син и търговец и очите му гледаха зорко на стоки и монети, та веднага забеляза, че парите са повече.

– Повече ми даваш – каза той, като преброи парите.

– Купи си една връзка, тая си окалчевял съвсем – гоняди баща му, като му обърна гръб.

За пръв път, откак се помнеше, баща му прояви нежност към него! Пари за вратовръзка! Баща му да даде! Това бе такова чудо, че Бончо, наместо да се трогне, наместо да поблагодари, се смути и дори засрами. Той изскочи от вратата и първият човек, когото срещна, беше братовчед му Богумил, който отиваше към кантората.

– Представи си, старият крокодил ми даде пари за вратовръзка. Ти при него ли отиваш? Повикай доктора, може да го намери болен. Аз бързам да купя връзката, преди да се е разкаля и да си поиска парите. Невероятно! Светът отива към социализма, казвам ти, трябва да се радваш. Това е знамение на времето! – и изтича, като остави братовчедата си в недоумение.

II

Анатол Франс казва някъде, че на човека е свойствено да мисли умно и да постъпва глупаво. Ако се обърне това изречение, може да се допусне, че човек, когато мисли глупаво, постъпва умно. Вичо Доганов бе от ранни зори ядосан на братанеца си, а го посрещна вежливо. Умно или глупаво бе мислил той през това време? Както всички хора, той бе премислил и умни, и глупави неща. Но едно чувство, което така дълго се упражнява във въображението, най-после омаломощава и в душата се ражда уместният въпрос, не е ли по-добре да се постъпи не тъй, както диктува омразата. Освен това в лошото чувство на Вичо Доганов към братанеца му нямаше толкова омраза, колкото завист и ревност, а тия зли чувства са признание на достоинства

на оногова, срещу когото са насочени. А каквато и да е сръдната ни против човек, когото от малко малко дори уважаваме или ценим, ние неволно ще изгадем уважението си в отношенията към него. Има една обективност, която се ражда в душата ни въпреки нас, логична посвоему, която поражда всичката нелогичност на нашите постъпки и която при по-изтънчените души се нарича съвест. Вичо Доганов, отстъпвайки на тая обективност, посрещна братанеца си с вежливост и дори се опита да се усмихне любезно, като да посрещаше човек, от когото очакваше облага. Той дори му предложи цигара и кафе, но Богумил отказа.

Но като видя, че братанецът му прие неговото отношение, като че ли тъй трябва да бъде, като че ли той именно такова посрещане е очаквал и никакво друго и че би се много учудил, ако инак го посрещнеха, Вичо Доганов внезапно се разочарова и помрачи. Той мислеше, че прави все пак една жертва, като посреща така братовия си син, а то се оказа, че тъкмо така трябвало... Това му се стори неблагодарност, непризнателност. Най-после Богумил бе момче, той трябваше да има уважение към чича си и не само уважение, а страхопочитание, като влезе, ръка дори трябваше да му целуне и като на по-стар, и като на чичо, и като на благодетел. Но какво можеш да чакаш от социалист? Той си свали бомбето с черен креп на него, потърси закачалка, но не намери, сложи го на бастионя си и го облегна в ъгъла до преградата с израз на леко отбращение от нечистотата на мястото. Конте! Дрехите му – дерниер мод паризиен. Нали в Париж го намерила телеграмата за смъртта на баща му! Аристократ! Кърпичката, с която си избърсва лицето, е също скъпа – копринена. Син на фалирал баща, къ-

щата им и целия имот скоро ще го продава приставът, той ходи, като че ли е милионерски син! И главата му вирната! И се бръснал сутринта, и се парфюмирал. Хубав социалист. За сиромашта плаче в клуба на работниците, а парфюми употребява като някаква жена. Но така е то. Такъв халосан бе бащата, нима синът ще падне по-долу?

Вичо Доганов, търсейки да подкладе недоволството от братанеца си, намираще все нови поводи от тоя род. Той нарече в ума си Богумила парфюмиран социалист, тъй както наричаха в партийния му вестник някои от водачите на социалистите в столицата, подчинявайки се по тоя начин освен на масовото внушение чрез печата и на една вътрешна необходимост да отрече идеализма на това момче, като му показваше, че грижа за бедните не може да има у човек изнежен. Ние имаме предпоставките на сегашните си антипатии в някакво забравено предубеждение или в някой принцип, който вече не помним, но който прилагаме. Също тъй ние се страхуваме да извадим логическо заключение и се учудваме, понякога недоумяваме от него. Вичо Доганов би бил донякъде разположен да признае, че неговата антипатия против напарфюмираните социалисти има основата си в проповедта на Исуса: „Иди раздай имота си на сиромасите и ела ме следвай“, която той никога не е смятал за изпълнима, но би се възмутил, ако му кажеха, че сиромасите не могат да очакват нищо от богатите, а само от бедните. Той беше освен това под влияние на цялата оная петвековна наслада от страх и омраза, която е имал робът, заробен в черен труд и всред отбратителна бедност, към изнежените господари на земята, турците, чиито грехи, коне и начин на живот са били за него предмет на омраза,

тъй както и самите господари. Защото ония, които поробят един народ, не го лишават само от свободата му, но с омразата, що събуждат в сърцето му, поставят прегради на напредъка му дори когато той се е освободил от тяхното иго.

Парфюмът на Богумил Доганов разсърди чича му и за това, че сам Вичо Доганов употребяваше парфюм само в бръснарницата, и то немного. Той смяташе това за лукс и във вкусовете си не бе по-горе от селянин. Той не обичаше нищо, което не желаше или не можеше да извърши. То излизаше във неговите закони, от неговите неписани, неказани, несъзнавани закони. Той наричаше нещо лукс или глезотия и го презираше. Той презираше нежностите, целувките, тънките грехи, коприната, парфюмите, хубавите обувки, хубавата сбруя на кон, луксозните файтони и особено автомобилите. Във влака пътуваше в трета класа, ядеше люти гозби и пиеше ракия, люта, сякаш в нея бе куснат пипер, и набиваше в обувката си груби кабели. Той мислеше, че е останал от деветнайсетия век, а всъщност бе легнал в четиринайсетия и се събуждаше в деветнайсетия и се сърдеше и ругаше новото, което не познаваше и не можеше да чувства. Но той се чувстваше прав, той стоеше непоколебим на своето и искаше то да бъде прието от всички.

— Аз гождох, чичо — започна Богумил, без да забелязва недоволството, което предизвика у чича си, — гождох при вас да ви изложа като на най-близък роднина в какво положение се намираме ние и да ви помоля за съвет. Вие сте по-стар, по-опитен, това признавам, и не ще откажете да ме напътите по най-правия път, за да излезем от блатото, в което сме затънали.

Все пак момъкът имаше добри страни: гово-

реше на „вий“ и признаваше на чича си опитност и идваше за съвет. Освен това гласът му беше приятен, гръден баритон, мек и преливен, който действаше успокоително. Такива гласове имат само добри оратори, актьори и свещеници. Вичо Доганов се поддаде неволно на очарованието на тоя глас и се заслуша с ръце, склучени на масата.

— Да минем направо на въпроса, без преговори. Ние сме разорени. Вие знаете това, както го знае целият град. Имотите са описани, ние с мама живеем като пазители на имота в къщата на Догановия род, гдето някога са се слагали софри за приказ на цялата кааза и гдето баща ми е крил Левски. Не искам да ви трогна с това, защото знам, че не сте сантиментален. Сам аз отричам сантименталността като фактор в обществения живот, макар че съм слаб да ѝ се противопоставя в личния си опит. Ще се опитам да я надвия с едно право поглеждане към опасността и с трезва преценка на фактите. Ако знаех, че татко е в такова положение, аз бих се върнал и не бих допуснал да се дойде дотук, докъдето сме. Но той не ме осведомяваше за нищо и ние сега се намираме в положение на удавници, които протягат ръка за помощ. Тая помощ може да ни бъде дадена и трябва да ни бъде дадена не по сантиментални съображения, повтарям пак, но по сметка. Ако вие, кредиторите, искате да ви се плати всичко изведнъж, ако се струпвате, както сте се струпали сега като над мърша над нашия имот, вие можете да ни оставите на улицата и да ни осъдите на глад, но няма да получите вземанията си или ще получите толкова малко, че ще бъде срамно за хора със сметка да не помислят как могат да получат повече. Тъй както е оценен имотът по емлячните регистри, вие ще получите двайсет на сто от взе-

манията си. Аз имам всичко изчислено тук.

Богумил Доганов бръкна във вътрешния джеб на палтото си и извади лист грижливо сгъната хартия. Вичо Доганов я пое и хвърли поглед върху цифрите. Всичко бе правилно, той отдавна знаеше тия цифри наизуст.

— Вие ще кажете, че има наддаване, че цената на имотите при търга ще се покачи. Да не се лъжем. В околнията пари, за да купят имота, имате вие, чичо, и Богатинови, най-главните кредитори на баща ми. Вие, разбира се, не можете да се явите направо да наддавате, а ще подставите други лица. Можете да отречете, това не ще измени положението — продължи Богумил, като забеляза, че Вичо Доганов прави едно движение. — Това са интереси на капитала, капиталът знае добре да си прави сметката и няма да изпусне печалба, където я намери. За тая печалба и аз искам да ви говоря. Имотът струва повече, отколкото са задълженията на баща ми. Това е положително изчислено най-подробно. Ето ви сметката.

Отново един лист хартия бе подаден на Вичо Доганов, но той хвърли поглед на цифрите, сгъна го и нищо не рече.

— Тоя имот — продължи Богумил, който забеляза, че чичото не провери цифрите, но не се смути — аз предлагам да го поемете вие, чичо, като поемете всичките татковци задължения плюс още някои, които ще ви съобщя, ако вие се съгласите по принцип с тая комбинация.

Вичо Доганов кимна глава и каза:

— Да чуем всичко.

— Съгласни ли сте по принцип?

— С всичко мога да се съглася, ако знам какво искам.

Няколко секунди Богумил мълча и мислеше, загледан разсеяно в лицето на чича си.

— Добре — реши се той, — ще ви изложа всичко. Не исках да говоря, защото това се отнася до мене лично. Аз не можах да свърша. Остава ми още една година да довърша университета и да взема диплом, който ще ми отвори вратата към кариера и печалба. Както виждате, имотът струва много повече от дълга, що тежи върху му. Вие ще го поемете, ще го стопанисвате, ще се ползвате от плода му готовогава, докогато аз го изкупя от вас, като ви заплащам всичките задължения заедно с лихвите, забележете, с лихвите, но вие ще поемете грижата една година да издържате майка ми тук, а мене в Женева. След това аз не искам от вас нищо, ще ви плащам последователно, щом започна да печеля, и вие ще прибирате доходите от имотите в това време, без да ги приспадате от задължението, което тежи върху тях. Тая комбинация има много преимущества за вас, чичо, не само от морално естество, че ще спасите имота на един Доганов от публична продан, но и защото вие не губите нищо, а печелите — печелите лихвите на парите, които давате, печелите дохода от имота, печелите най-после моята и мамината признателност за вечни времена. Аз не ви моля да ми дадете отговор още сега. Аз обмислях и изчислявах тая комбинация няколко дни, желал бих и вие да я проучите внимателно. Ръководил съм се не само от моя интерес, но и от вашия. Моят интерес е малък и за него може много малко да се мисли, а майка ми има много по-малко разходи от мене. Върху размера на моите и нейните разходи впрочем ние можем да се споразумеем много лесно, без никакви мъчнотии. Искам само да знам дали вие по принцип възприемате така-

ба комбинация, за да пресметна на какво мога да се надявам в бъдеще.

Вичо Доганов замислен чукаше една папироса върху канака на табакерата и не отговаряше нищо, дори не поглеждаше Богумила.

— Това е моята комбинация — продължи Богумил. — Тя може да ви се вижда недостатъчно практична. Вие сте много по-опитен от мене и аз съм дошел не да ви налагам, а да ви предложа един изход, който аз виждам. Ако вие виждате друг, ако сте мислили как може да се излезе от това положение, а сигурно сте мислили, защото тук е ангажиран не само имотът, но и честта на вашия брат, аз съм готов да ви изслушам, готов съм да преговарям. Забележете добре, че идвам при вас не само като към чичо, но и като към търговец и умен човек.

Вичо Доганов реши да мълчи още, за да види го какви нови ласкателства, зад които се криеше укор, ще прибегне братанецът му, но оня замълча и зачака. Вичо Доганов въздъхна и се окашля. После запали папиросата и като вдъхна дима, вдигна погледа си към Богумила, срещна ясения поглед на кафявите му очи и усмивка изкриви устните му наляво.

— Тая работа, Богумилчо — каза той, като сне погледа си и загледа пръстите на ръцете си, — тая работа, гдето си я намислил, хубаво си я оплел, чичовото, не току-тъй учиш за адвокат.

Богумил сви пестници между коленете си и челото му се зачерви. Бързо минаха светкавици през очите, но угаснаха.

— Ти си мислиш — старият чичо какво разбира. Ще му пусна няколко парфюмирани комплименты и той ще разтвори кесията си — хем да плати дълговете на баща ми, хем да стопанисва имота и да тегли всички разходи по него, защото приход я

взел, я не, но данъци трябва да се плащат, хем да издържа майка ми, хем и мене да изучи в странство, защото аз друга манджа не ям, аз само в странство мога да се уча, защото в София университет няма. Че кои сме ние да се учим в София? За нас, аристократите, Женева, Париж, Лондон! Чичо е прост, той пасе патки, а не знае колко струващи ти на баща си. Не знае, че баща ти се съсипа от разноси за тебе!

Челюстите на Богумил Доганов се стиснаха така, че устните образуваха права линия, а под устите се подуха мускулите му като два ореха. Той наведе глава и стисна ръце между коленете си така, че ставите му изпукаха. Но решен да търпи, той търпеше мъжки тая градушка от оскърбления.

— Сега си дошел мене да съсипеш, както съсипа баща си — продължи Вичо Доганов, без да вдига глас, като сегиз-тогиз вдигаше очи за мимолетен поглед към братанеца си и пак ги снемаше към ръцете си, сякаш там четеше онова, що говореше: — Той, разбира се, не ми се оплакваше, но аз го знаех, както го знаеше целият град. Баща ти правеше дългове за тебе, баща ти за тебе пропадна, за тебе умря. Защото ти не знаеше мярка и не искаше да знаеш има ли баща ти, няма ли. Ти знаеше само: дай. И той даваше, като земаше от когото сvari, от когото намери. На просък беше се превърнал заради тебе. И ти идваш сега да ми предлагаш да те издържа. Че тебе Ротшилд не може да те издържа, Богумилчо.

Богумил Доганов усещаше, че някаква гореща течност като разтопен метал започва да тече в гърлото му и в гробовете му. Той стисна клепки, за да не гледа нищо, да съсредоточи вниманието си на мисълта, че трябва да изтрае, та дори на скара да го некам.

Чичо му продължаваше:

– Хитрини си намислил – колко месеца ги мисли, с кого се съветва? Твоите социалисти ли ти дадоха тоя ум? Зер ние, буржоазията, сме глупави, само чирачетата и гащниците, дето не могат да разделят един кош плява, те са умните. Ние сме думбази, ние сме само пари да даваме на хаймани, дето ги мързи да работят. Какво било Вичо Доганов, думбазинът, ако си изгуби и имота, и живота? Нали е думбазин, буржоа? Той е по-голу от куче.

Най-после Богумил Доганов се реши да прогума, през стиснати зъби, но с глас, който се стараше да направи мек, а той излезе като съскане:

– Не говорете така. Кажете какво мислите за моето предложение.

– По твоего предложение ли? Ами аз за какво говоря?

– Оборете цифрите ми, ако не са верни.

– Кой ти каза, че не са верни? Верни са, точни са, с аптекарски везни са мерени и все пак не ги приемам, и предложението ти е сапунен мехур. Не си намерил черква да се кръстиш. Аз не съм такъв развейплява като баща ти, да се поведа по твоя ум.

– Баща ми не беше развейплява. Аз ви забранявам да говорите за баща ми така! Чувате ли! Можете мене да обиждате, колкото искате, но баща ми – не.

– Бре, бре, бре! Гледай ти! Мене обиждай, аз твоите обиди не ги броя за нищо, но съм благороден човек, няма да оставя да падне прах на името на баща ми. Ти името на баща си не можеш вече запази, момче, с него е свършено, то е почернено завинаги. И ти си виновен за това.

– Готов съм да ви призная и това. Готов съм да ви призная, че с поведението си съм станал при-

чина за смъртта на баща си, но кажете ми какво намирате нечестно, непочтено, невярно, неприемливо в моите цифри, та отхвърляте предложението ми. Аз съм дошел за това при вас. За мене това е жизнена необходимост не само защото докосва мене, а се отнася до още един човек.

След тия обиди, с които го обсипа чичо му, Богумил не можа да спомене за майка си, защото му се чинеше, че ще бъде поругана и тя.

– Всички сте все едно – беше отговорът. – И баща ти, и майка ти, и ти. Хора несмислени, фантазори, хвърчите в облаците, болни за големство. Тебе ти се струва сега, че като си наредил няколко числа, всеки ще ахне и ще си отвори кесията. Така и баща ти, като го прихванеха, започваше да се лута като щур и да прави такива глупости в търговията, че му се смееха и децата.

– Пак ви казвам, не говорете така за баща ми – изшепна със задавен глас Богумил.

– Той ти е баща, а на мене е брат.

– Толкова по-зле за вас. Не показвайте, че той има недостоеен брат.

– Тоест аз съм недостойният, а?

– Да, вие! Какво се преструвате, че не разбирате думите ми. Вие сте недостоеен да носите името на Догановци, недостоеен да бъдете брат на такъв благороден човек като баща ми. Защото той имаше сърце, а във вашите гърди на мястото на сърцето лежи един умрял и смърдящ плъх! Недостойно и грубо животни в човешки образ сте вие. Природата се е сбъркала и душата на хиена е облякла в човешко тяло, защото само хиените ровят труповете, а вие нямате срам да говорите за брат си, след като той е умрял. Вие се наричате буржоа! Какъв буржоа! То е все пак нещо нелишено от

човещина, а вие сте просто турски ибрикчия. Казват, че сте религиозен. О, аз познавам това гнусно лицемерие. Но вие все пак имате някакъв страх от нещо отвъд гроба. Не мислите ли, че там ще срещнете чистата и кристална душа на баща ми, която ще ви запита защо сте се опитвали да го каляте тук, когато той няма възможност да се защити? Но какво ви говоря за оня свят? Вие и там ще се опитате да направите гешефт, вие и там ще гадете рушвет, за да вземете доставка, и ще се помъчите да откраднете тефтера с греховете си. Не там ще ви бъде наказанието, а тук, тук! На земята ще бъде страшният съд за вас и за вашите подобни. Ние ще се постареем да ви го подготвим и дори да го извършим, ние, гащниците и чираците.

Тая реплика бе гадена внезапно с такава сила, с каквата се разгъва освободена пружина. Богумил стана така внезапно, че Вичо Доганов неволно се гръпна и скочи на крака. Понеже виждаше, че чичо му се опитва да възрази, Богумил говореше така бързо, че на онегова не остана време да вмъкне в тоя поток от оскърбления и закани нито един звук. И като отсече последните думи, Богумил Доганов наложи бомбето си и с горди стъпки излезе от кантората, като остави чича си да се кара със себе си.

Вичо Доганов не се скара със себе си. Той беше доволен, че каза на братанеца си какво мисли за него. Неприятно му бе, че оня има последната дума засега. Но той предполагаше, че тоя не ще е последният им разговор и че ще има възможност пак да си отвърне. Защото опитът бе го научил, че богатият винаги има думата последен в разправията с бедния.

По-недоволен от цялата тая разправия беше оня, който имаше последен думата преди малко. Той

бе подготвял и обмислял тоя разговор грижливо, както прилежен студент се приготвя преди изпита, бе пресметнал, както му се виждаше, всички възможни възражения, предвидял бе дори обиди, оскърбления. Беше се решил да претърпи всичко това стоически, гордо, но търпеливо, да го мине в съзнание то си като несланало, но да укроти тоя старец, да го накара да го изслуша. Той бе пресметнал слабите страни на характера на чича си. Бе му ясно, че тоя стар лухвар е фанатичен собственик, скърперник и инат. Знаеше, че той е разсипал много хора, и дори имаше съмнения, че пропадането на баща му е дело негово. Но и той като всеки човек имаше слабите си страни, нали? И често пъти слабост е именно това, което изглежда най-голяма сила. Един абсолютно безстрастен човек би бил човек без слабости. Но един човек, който има макар и най-малката страст, открива чрез нея ахилесовата пета на характера си. Сребролюбието, в което бе силата на тоя експлоататор, не беше ли въдицата, на която можеше да го хване? Всъщност какво са пропаданията на повечето капиталисти, ако не увличане подир обещания за по-големи печалби? И той бе се решил да му представи един примамлив проект, здето беше изчислено колко ще спечели, ако го възприеме. Той смяташе, че на тая стръв старата акула ще се хване сигурно, а тя не се хвана. Нещо бе неточно в пресмятанията, предвижданията не се оправдаха и Богумил Доганов чувстваше, че макар да наговори няколко груби думи на чича си, той бе претърпял несполука, бе разбит на пух и прах от тая дебела глава, от това диво и грубо същество. Но като наричаше така чича си, той неволно се запитваше дали бе в правото си да го нарича тъй и дали всъщност тоя човек не употребяваше грубост-

та си, за да скрие хитрината си и лукавството на похватите си. Дали моя грубиян нарочно не го обиди, за да го накара да кипне и да скъса преговорите тъкмо за да не се изкаже по проекта му, защото нямаше какво да възрази по него, но имаше някакви други, скрити побуди да го не приеме?

Възприел по отношение на чича си поведение на надхитряване, той, увлечен от своите кроежи, подозираше подобни кроежи и у противника, отразявайки в един въображаем образ на чича си своя собствен образ, и трепваше тъй, както човек трепва, когато в тъмна стая внезапно съзре образа си да изплува из мрака на някое огледало и го приема за същия. Защото той се движеше в мрак. Между неговата душа и душата на чича му не се простираше нито една нишка на симпатия, нито една лъча не пробиваше мрака на тяхното недоверие един към друг. Богумил Доганов имаше в това отношение нещо общо с Вича Доганов – той предполагаше у противника си всичко лошо. На това бе го научило поведението на чича му. Тоя най-близък на тяхното семейство човек никога не бе проявил нежност и внимание към малкия Богумил. Никога ни една играчка, ни един подарък – поне една пищялка!, – нито една картинка или книжка. Той бе идвал в тяхната къща много рядко – или на погребение, или на рождение, или на имен ден. И винаги, кога дойдеше, той разваляше веселбата и след неговото излизане си отгъхваха всички. Никога той не бе похвалил Богумила за успехите му в училище, а винаги, когато го срещнеше, казваше му някоя грубост: или нехранимайко, или хайта, или обесник. Богумил казваше това на баща си и виждаше как в душата на неговия добър баща се бореха гневът с братското чувство и с нежеланието да подрони авторитета на Вича пред сина си.

– Тъй ли ти каза? – обръщаше той на смях. – Пошегувал се е чичо ти.

Богумил чувстваше, че баща му прави големи усилия, за да сложи маската на шегобиец над обидата си, и в душата му се усилваше още повече чувството на неприязън и недоверие към чичо му. С годините нови случки идваха да подкрепят това чувство, а идеите за премахване социалната неправда дадоха видими основания на логичност на това чувство. Той не можеше да се отърве от живия образ на чича си, когато четеше за експлоатацията на капитала, и всичката отвлеченост на икономическите построения добиваше връзка с живота не чрез другото, а чрез чичо му. И когато говореше против пакостното влияние на буржоазията върху историята на човечеството, той винаги виждаше зад тия свои думи студените очи на чича си, неговите жълти, подпухнали бузи, висналите му над устата четинести мустаци, опушени от тютюн. Вичо Доганов събираше като фокус всичкото му неразположение против състоятелните класи, той бе олицетворението им, като се бореше с него, той се упражняваше за борба против целия капиталистически свят. И ако в детинство той не обичаше чича си, защото чувстваше, че оня не го обича, сега той по свой почин го ненавиждаше и се бореше с него, за да го събори, като живо въплотение на всечовешкото зло.

В тоя момент той се намираше в много неизгодно положение – той виждаше как се изплъзва из ръцете му имотът на баща му, едничката материална подкрепа, на която можеше да разчита. Той се върна от чужбина, за да намери един гроб, гдето лежеше погребан не само баща му, но и всичките му надежди. И ключът към бъдещето беше у

тоя стар лихвар, който се наричаше негов чичо. На първо време така невероятно му изглеждаше това, че трябваше дълго да се рови в книжката на баща си и да пресмята, за да се убеди най-после, че досега е витайел в облаците и че действителността е в полза на Вичо Доганов.

Когато се убеди в това, той се реши да направи посещение на чича си. Това бе месец преди днешния ден. Чичо му го посрещна накупен и му проговори само няколко думи, като се преструваше на зает. Във втория месец той бе подготвял комбинацията си грижливо и готам бе я обикнал, че смяташе успеха си за сигурен. И внезапно се намери там, гдето беше преди два месеца, и дори в още по-лошо положение. Какъв звяр, каква гадина е тоя човек! Крокодил го нарече Бончо. Дали не беше мека тая гума за Вича Доганов?

Докато всички тия гневни мисли минаваха като светкавици през главата му, някой го гръпна за палтото, той чу запхтяно дишане и се обърна. Беше го настигнала тичешком Евда, слугинята у Доганови, и една мимолетна надежда се мярна в ума му — не се ли е разкалял Вичо Доганов за думите си и сега го викаше да преговаря, а може би дори да му съобщи, че приема предложението му? Той толкова дълго бе живял с тая надежда, че не можеше още да се помири с нейното пропадане, както не можем да се помирим с мисълта, че близките ни са напуснали видимия свят и минали отвъд, и се обръщаме кога се хлопне вратата с очакване, че ще ги видим да влязат. Но ново разочарование го чакаше. Кривогледата и кривокрака слугиня му избъбра, че го чака господарката ѝ, госпожа Доганова, неговата чинка. Тя била поръчала на Евда да чака на пътната врата и като излезе от дюкяна, да го по-

вика, ама дошел един бѐлен, от кола го снели на черга горкият, съвсем схванат, от горе го долу, не може пръста си да мръдне, и тя отишла да помага, че по едно време, като гледа, той върви по улицата, заминава, че като хукнала, едвам го стигнала.

Богумил Доганов се връщаше към чичови си и слушаше брътвежа на слугинята, която бе му донесла едно ново разочарование, без сама да подозира. Той мина през широката пътна врата, стара, сива, полуизгнила, защото скъперникът не бе я боядисвал може би от раждането на Бонча, и стъпи в обширния двор, постлан с плочи от грапав пясъчник. Навсякъде около зидовете имаше гървени чебури със зокуми, непретенциозни и непривличащи вниманието с нищо, а откъм къщата бяха наредени няколко такива чебура с гребни палми, фикуси и кактуси. Пред самата врата две лимониви гръвчета се опитваха да завържат вече плод, след като бяха прецъфтели. Около тях на няколко гървени небоядисани лавици простираха листата си на слънцето обички, крушки, бегонии и циклами, поставени в зелени саксии. Всичко това бе женска наредба и Богумил позна нежната ръка на чинка си в това така неподходно за тая къща събиране на цветя и зеленина. Прустът и стълбата бяха постлани с килими, домоткани, с ярки, весели багри, сякаш блян на оная, която бе ги тъкала в сивия, нерадостен брак на своя живот. Богумил си спомни как се смееха в града с тая страст на чинка му към цветя и тъкане на черги и килими, смееха се благодушно и повече на това, че тя възбуждаше гнева на Вичо Доганов, който понякога се канеше да направи салата от нейните цветя и да продаде килимите ѝ. Вичо Доганов смяташе за изнеженост отглеждането на цветя, а за унижение на достойнството му ка-

то търговец, че жена му тъче килими като някаква сиромашкиня. На Богумила бе винаги правило приятно впечатление да се качва по тия скърцащи стъпала, покрити с весели багри, да се вглежда в стените със закачени по тях непретенциозни олеографии. Винаги тук миришеше на богородична трева и на нещо вкусно, сякаш току-що бяха извадили из пещта вкусен маин. В пруста горе, широк и висок, с гърбен таван, гдето имаше само летви като лъчи да излизат от центъра и никаква друга украса, покрай стените бяха наредени миндери с китени възглавници и постелки, дебели и удобни седалища, със сложени сам-там ниски турски столчета пред тях. И тук, както долу, бе постлано с килими, килими обличаха на много места стените, а откъм двора, откъдето в пруста падаше светлината през един джамлък от стена до стена, беше нареден истински цветарник, който превръщаше това кътче в някаква закътана интимна оранжерия. Тук царуваше мек зеленикав полумрак и наситените багри на тъканите изглеждаха меки и приливни. Тоя пруст, който познаваше още от дете, той винаги си го представяше, кога четеше поемите на Пушкина и Лермонтова за Кавказ и за харемите. Въображението му не можеше да си представи кътче, по-поетично и по-пригодно за тайнствени шепоти и любовни трепети от тоя пруст, нареден от една мила леля, която бе изляла в тая наредка негли целия си копнеж за поезия и нежност. Скутията в Западна Европа дадоха повече материали за неговото въображение, понеже го обогатиха с впечатления. Но детското възхищение и умиленето на ранното му юношество се събуждаше сега, като виждаше отново тая картина, която бе го радвала по-рано. На душата му бе тежко, той се

чувстваше обиден, дори подигран от чича си, та впечатленията му трябваше да се задоволят сега да хвърлят само едно отражение от някогашното му възхищение върху сърцето му, нещо като лъч, който пробива облак, но той не се откажа и от това малко, а го прие с благодарност. Той отрано бе навикнал да прави разлика между чича си и чинка си, отначало по гържането им към него. И от дете още му правеше впечатление, че чичо му, кръвен роднина, го ругаеше, а чинка му, от чужда кръв, винаги се отнасяше добре към него. И първите му съмнения за силата и благотворността на тия кръвни роднински връзки се бе родили още тогава, когато леля му отключваше долапа и му даваше някоя курабийка, която хрущеше между зъбите му и се разсипваше и топеше в устата му. И у тях имаше курабийки, и у тях имаше пруст, и у тях имаше цветя и килими, макар не толкова много, но все пак хубави. Тук го привличаше тогава, защото бе все пак чужд дом, а не бе чужд, а роднински, защото имаше майка и тя бе много добра, но имаше и леля, която бе също тъй добра, защото имаше братовчедка Дена, с две години по-голяма от него, и братовчеди, по-малки от него, с които можеше да играе тук, понеже баща им не ги пущаше да играят другаде. Защото, като идваше тук, той обичаше да разправя какво е прочел и да си казва мнението пред братовчедка си и братовчедите си и защото обичаше да ги гледа как слушат разказите му с напрегнато внимание. Тук той доби първите си уроци по ораторство и изрече първата си реч.

Това място му беше мило и свързано с твърде много спомени, та сърцето му се бе поразнежило, когато отваряше вратата, за да влезе в стаята, гдето го чакаше чинка му.

Тая стая бе гостна. В нея не бе се изменило нищо оттогава, откогато той пръв път бе влязъл в нея. Но онова, що някога го възхищаваше, сега го отблъскваше със смешението и с безстилието си. Ако не би била тъй невинна, тъй мила домакинята, той би почувствал обидено тук чувството си на хармония, понеже не можеше да свърже военския стол с плетено седалище с българския диван по протежение на цяла една стена, масата с плюшена покривка, малиновочервена, с нежната тъкан на коприненото платно, с което бяха драпирани прозорците. Тоя албум с фотографии, който познаваше все такъв, имаше подобията си в портретите на домакина и домакинята, увеличени фотографии, на които те имаха груби и глупави и някак въпросителни лица, сякаш запитваха защо са ги провесили на стената в такива лакирани рамки. Тук бяха и две картини, които в детинство бяха го занимавали много, разкривайки му проблемите на живота и на природата, но които сега го гразнеха с глупостта си: стълбата на човешкия живот, животът на мъжа и животът на жената, и погребението на ловеца, в което вземаха участие мечки, лисици, вълци и други диви зверове и птици. Като сравняваше човек наредата в пруста с тая безвкусица в гостната, неволно дохождаше го заключение, че същата ръка, що е нареждала пруста, се е опитала и тук да наложи вкуса си, но се е намесила безвкусицата и на другото и е развалила всичко. И това бе вярно. Вичо Доганов бе поускал да наложи волята си и жена му бе отстъпила. Семейството бе изразило тук, за пред гости, колко различни бяха и по характер, и по вкус тия двама души, които го съставяха. Тая гостна би била нетърпима, ако в нея не го чакаше чинка му, седнала на дивана между кълба разноц-

ветна коприна, навела въръжените с очила очи над една голяма ленена покривка, по която бродираше райски птици. Той се приближи до нея и целуна малката ѝ бяла и тънка суха ръка, тя се надигна и го целуна по челото. Тя свали очилата си и ги сложи настрана, за да избърше сълзите, които напълниха очите ѝ. Това съчувствие, което тя досега изразяваше многократно след смъртта на баща му, винаги го трогваше, трогна го и сега. Той взе стол и мълчаливо седна срещу нея. Нейното малко, бяло, чисто, изпито лице, набръчкано със ситни бръчки, бе като лице на дете. Такъв израз му придаваха особено двете черни очи, големи, широко отворени, и високо извитите дъги на веждите ѝ. Посивялата коса бе покрита с черен баръш, завързан зад тила, черни бяха и грехите ѝ: от смъртта на децата си тя не бе свалила жалеяката като всяка стара българска майка, която знае, че няма вече да има деца и че отсега нататък ще ѝ остане само да погребва, докато всевишният призове и нея.

— Какво ти каза? — попита тя Богумила с тих глас, като отпрати насълзените си очи към него. Тя нямаше нужда да пита, за да разбере за какво бе идвал Богумил при мъжа ѝ. На целия град бе известно в какво положение се намираха майката и синът.

— Отказа ми, нагруби ме, но и аз не можах да се сдържа, отговорих му и страх ме е, че му казах излишни приказки.

Нона се усмихна тъжно. Какво момче е той все още, макар да има такъв мъжествен изглед. Той си мисли, че Вича може да го докачи дума! Та нали в началото на техния съвместен живот тя толкова много се надяваше на думата, на своята дума. Нали постоянно му говореше какво мислеше, постоянно го убеждаваше да постъпва така или иначе! Как

отговаряше той? Сумтеше, мърмореше, най-после отсичаше: „Не ща жена да знае повече от мене“, и постъпваше тъкмо наопаки нейните думи. Оттогава се залови на контра: тя каквото каже, той ще каже тъкмо наопаки. Затова млъкна тя и не продумваше вече или ако продумаше, думата ѝ беше: „така“. И вършеше тъкмо това, което желаше, като се съгласяваше на думи с обратното. Непосветеният в техните отношения би се учудил, ако чуеше как жената отговаряше „да“, кога мъжът поръчваше да се сготвят пълнени пиперки, а жената готвеше сарми от зеле, но учудил би се още повече, ако чуеше как тая кротка, добродушна жена отговаряше на трапезата упорито, че мъж ѝ е заповядал да се сготви именно това ястие, а не друго и че той сигурно е забравил, улисан в работите си. Точно така постъпваше тя във всичко. Взела бе за правило да се съгласява с всичко на думи и да върши каквото си знае. Само гостната не бе успяла да преобрази по свой вкус, но не губеше надежда, че не ще умре, преди да изхвърли оттам и тия зачудени физиономии, и тия картини, на които стъклата и рамките бе чупила досега много пъти, уж все нечаяно, при почистване. Вичо Доганов бе разбрал каква тактика е усвоила жена му и макар да не можеше да се бори винаги с нея, защото тя бе по-свободна, а той така улисан, че някога наистина забравяше желанията си, държеше строго гостната да не се променя и сменяваше редовно рамките и стъклата. Нона водеше тая война мълчаливо, той се гразнеше, викаше, тропаше при всеки подобен повод. Но жената имаше огромна съпротивителна сила и огромна воля, въпреки че бе така детски мъничка и с широко отворени очи под вити вежди. И сега, като чу как Богумил се разкайваше, че е казал

излишни приказки на чича си, тя се усмихна съжалително, като на дете.

— Милчо — така го наричаше тя от дете и така го наричаше и сега. — Милчо, ти от чича си нищо да не очакваш, нищо... Той няма да ти даде пукната пара, така да го знаеш.

— Но аз му предложих една комбинация, чинке, която всеки би приел.

И по-ясно, по-красноречиво и по-обширно, отколкото пред чича си, той започна да излага своята комбинация.

В това време влезе в стаята Дена, неговата братовчедка, жената на доктор Изгоренков, гругарката на неговите детски игри. Обвита в светлосини пеньоар, с мрежа на разкошните си кестеняви коси, свити на голям кок на тила ѝ, с гривни на белите ръце, тя имаше обаче горд и студен израз на хубавото си бяло лице. Тя влезе, сякаш не знаеше, че Богумил е вътре, и дори показва изненада, като го види.

— Ти ли си бил тук! — равнодушно каза тя и му подаде ръка, но Богумил забеляза какъв поглед му хвърли чинка му, поглед, който значеше: внимавай, и той отвърна:

— Не очакваше ли мене да видиш?

— Защо не? — отговори тя с глас студен и далечен, като луташе поглед над главата му.

Тя седна важно на един стол, загъна се в грехата си добре и я оправя, за да бъдат гънките ѝ по-красиви, и хвърли поглед в огледалото. Види се, че се хареса, защото на устните ѝ се появи усмивка. Тя се радваше на бялото си лице с окръглени бузи, на малката си уста с червена и мокра долна устна, на кръглата си брадичка с малка трапчинка и на черните си очи под вити вежди, и на стройната си ка-

то на антична статуя снага. Тя се радваше на себе си, както един влюбен би се радвал на любовницата си, със страст, с възхищение, с обожаване.

Богумил я гледаше и оценяваше. Тя беше наистина хубава, тая негово братовчедка. Беше едно време сухо, слабо, малко прегърбено момиче и предизвикваше насмешките им, като се смяташе за хубавица. Може би сега тя е така студена с него за отмъщение на тогавашните му присмехи.

Разговорът спря. Нямаше за какво да се говори. Помълчаха като съвсем чужди хора, които са се срещнали в чакалнята на някоя железопътна станция. В това време майката сложи очилата си и започна да веже, Богумил взе от масата албума с фотографии и констатира, че някои липсваха, и липсваха ония, в които бе фотографирана Дена като ученичка. Мълчанието не можеше да издържи Дена.

– Как е майка ти? – попита тя Богумила.

– Благодаря, добре е.

Тя стана, разходи се из стаята като манекен, сякаш показваше тоалета си, огледа се, пак вървешком, в огледалото, вдигна пердето на прозореца и погледна навън, но не видя нищо и се обърна отново към Богумила:

– Как мислиш, може ли си достави човек рокля направо от Париж?

Тя бе му задавала този въпрос при всяка среща, със същия разсеян и мечтателен вид. Дали бе забравила, че го бе питала? Тя бе така увлечена от хубостта си, че забравяше за всичко друго и не се сещаше, че учуденият поглед на Богумила не е за хубостта ѝ, а за разсеяността ѝ.

– Да, разбира се – отговори той.

Но тя не чу отговора му и продължи:

– Казвам на доктора да остави поне за един

месец болните и да ме заведе в чужбина. Поне до Виена. Пари, слава богу, имаме достатъчно. Аз искам сама да си избира роклите там. Не сме някои сиромаси, да се свиваме. Нали, мамо?

Леля Нона вдигна очилата си на челото, за да погледне гръщеря си, и се нареди да отговори, но Дена и нея не дочака да продума, а продължи:

– Все се блъскам с тия журналы, омръзна ми вече. По какво ще се различаваме от другите, ако и ние се обличаме като тях!

Леля Нона свали очилата си и не продума нищо, а наведе глава над шева си. Богумил също бе навел очи над албума и преобръщаше листовите му, без да гледа фотографиите. Чувство на неловкост и очакване на някаква обидна го караше да мълчи. Братовчедката му сегна до масата, започна да върти гривната на лявата си ръка, като искаше да привлече вниманието на Богумила към себе си, да се похвали с гривната си и с хубавата си ръка. С кое искаше да се похвали повече? С ръката или с гривната? За да опита, Богумил каза:

– Хубави гривни.

– Златни са – похвали се Дена. – Виж тука какви брилянти. Истински, не са фалшиви. Докторът не купува нищо фалшиво, той разбира. Аз много ги харесвам, ами ти?

– Хубави са – отговори Богумил.

– Ти мислиш, че само тия гривни имам? Три чифта имам. Сребърни, златни и дубле. Дублето нищо не струва, те са ми от татко. Докторът каквото избере, то е нещо. Наскоро ми донесе от Русе брошка със сапфир. Искаш ли да я видиш?

– Виждах я вече, показва ми я.

– Наистина ли? Забравила съм – каза тя спойно, сякаш мимоходом.

Богумил хвърли поглед към чинка си и видя, че тя бе навела челото си още по-ниско.

– Аз не обичам нищо фалшиво – продължи Дена – и слава богу, че докторът ме разбира. Той нищо не ми отказва, нищичко. Редки са такива мъже.

В нейните думи имаше такава непосредствена и цинична хвалба, че у Богумила се събуди за момент желанцето да я разядоса, това желание, което предизвикват у събеседниците си всички самохвалци и всички влюбени в себе си, в своите достойнства и недостатъци хора. Той би я разядосал до сълзи, както правеше в детинство, ако не бе тук леля му. Той се опита да се сгържи, макар тя да действаше на нервите му, както скърцането на желязо върху стъкло. И в тона, с който ѝ отговори, имаше все пак раздразнение, макар и сгържано:

– Ти намери идеала си.

– Желая на всекиго това – отговори Дена, като вдигна ръце, за да поправи косата си, и откри до над лактите белите си пълни ръце, които неволно спряха вниманието на Богумила. Все пак дяволски красива е станала братовчедката му. Раздразнението му се разсея много скоро и той не можа да се сгържи да не каже:

– Много си се разхубавила, братовчедке.

Дена се зачерви от удоволствие, очите ѝ светнаха и устните ѝ се раздвижиха в прелестна и глупава усмивка. Тя не можа нищо да каже на тоя комплимент, защото радостта ѝ я правеше няма и защото не знаеше как да отговори. Да отговори, както отговаряше на мъжа си: „Ах, недей!“ – беше неприлично. За да ѝ помогне и да продължи разговора, той попита:

– Какво четеш сега?

Тя не четеше нищо сега, тя отдавна нищо не

четеше, но знаеше, че ще направи лошо впечатление, ако каже това, и излъга, без да му мисли много:

– О, разни работи. Много чета напоследък.

Почвата ставаше хлъзгава и тя побърза да добави:

– Книгата ме чака оттамък. Чух, че дойде някой, та наминах да видя. Че ела ни някога на гости оттамък, ние сме все пак отделно домакинство...

Тя бе дошла, бе се показала, бе се похвалила, получила бе похвала за хубостта си – сега можеше да си отиде.

След нейното излизане чинка му свали пак очилата си и сложи работата настрана.

– Нарочно не ща пред нея да приказвам. Тя е като решето, всичко изпуца: каквото чуе, токувиж, че го гръннала на мъжа си или на баща си. Освен хубост – нищо няма в нея.

Богумил не можа да сгържи учудването си, че една майка може да говори така за дъщеря си.

– Какво се чудиш? – възрази тя, като прочете на лицето му израз на учудване. – Да не мислиш, че ми е драго да го река? Тя се забърка, откак я оженихме за доктора, и се помисли по-горе от всички ни – не харесва нищо у нас, нарича ни прости и невежи. Такива сме си, то се знае, но какво е на една майка да чуе това от устата на дъщеря си?

Богумил млъкна смяян. Виж ти, още една трагедия в тоя дом.

– А най-много се ядосвам, в кожата си не мога да се побера, като я гледам, не защото ни смята прости и невежи и ни го набива в очите де щяло и нещяло, ами защото не иска да има деца! Ти, който знае, може и да ги разбираш тия неща, от странство иде тая мода...

Богумил кимна с глава и чинка му продължи:

– Ние със стария не се погаждаме гуп добре, ала тук сме съгласни. Хубаво, доктор – доктор. Оттатък сега е пълно с народ, всеки си плаща, това са пари, много пари. Но за кого са парите и за кого е славата му като доктор? Утре ще се гътнем ние старите, дето се радваме на техния живот, и те ще останат като кукувици. Не харесвам аз тая наука. Че ние ако такава наука знаехме, нима щяхте да сте родени вие? Една жена на хубост се радва, докато момува и докато е млада булка. Празник не е всеки ден! Човек трябва за бога да помисли, не е ли тъй? Чувах, че и в бога не си вярвал, Милчо? Истина ли е?

Така пряко и искрено можеше да зададе въпроса само чинка му. И така, сякаш случайно.

– В техния бог не вярвам – троснато отговори той. – Нямам нищо против твоя бог, който е бог и на майка ми, и на тате. Но в техния бог на неправдата не вярвам, чинке, и няма да му се поклоня, къс по къс да ме режат. В бога на правдата вярвам и на него служа.

– От чича ти го чух на софрата, затова те питам – продължи чинка му. – Той не те обича, да го знаеш и да си правиш добре сметката.

Слугинята внесе поднос със сладко и кафе и го остави на масата.

– Хапни си от сладкото – стана чинка му и подвижи таблата към него. – Едно време обичаше сладкото ми.

И докато Богумил ядеше благоуханната сладка каша от розови листца и запиваше със студена вода, чинка Нона продължаваше:

– Не мога да разбера какво толкова има против тебе моят старец. Не те харесва никак и много се ядосва, че си ходил да следваш в странство.

– Да, той ми го каза долу – проговори Богумил, като отпиваше от кафето, което не му хареса след сладкото. – Изглежда уверен, че съм опропастил баща си с това следване. А сметките показват, че разноските за моето следване са само една част от дълговете на татка.

– Бог да прости татка ти, царство му небесно – прекръсти се набожно Нона, – но той имаше добро сърце и широка ръка. Парите течеха като вода между пръстите му.

– Аз не осъждам баща си – сериозно каза Богумил. – Не го осъждам в нищо и почитам целия му живот. Баща ми имаше широка ръка, това е вярно, но такъв трябва да бъде всеки човек според мене. Нима скъперничеството е добродетел? Баща ми беше лишен от тоя порок и аз го уважавам, че той, макар да беше със старо възпитание, бе се освободил от тоя буржоазен недъг. Той се отличаваше от другите и те не го обичат, то се знае. Той бе живо изобличение за тях. Той е крил Левски едно време в нашата къща, той едничък от целия град се е намерил да се запише в Опълчението и да отиде да се бие за свободата на тия говеда. Как ще го обичат? Те винаги са гледали своите интереси, а той общите. Те са седели в къщите си и са търгували, а той е мислил и се е борил за тяхното добро. И вместо да му издигнат паметник, те хвърлят камъни върху гроба му. Защото тия хора винаги са мразили благодетелите си, които с благодеянията си са им напомняли от какви задължения са се отказали. Моите съграждани, начело с чича ми! Аз си ги познавам. Но казвам ти, че няма да падна по-долу от баща си и ще им напомням, догде съм жив, че те не могат да господстват над живота, понеже са недостойни да дишат въздуха на правдата. Те и ме-

не не обичат, аз знам това. Не е само чичо. У чича това се изразява по-ярко, понеже е техен образец. Те търсят да намерят с какво да ме съсият. Те укоряваха баща ми, че ме пратил в странство, сега прехвърлиха укора си на мене, че съм опропастил баща си. Те казват на синовете си: „Не ходете при Богумил Доганов, той опропасти баща си!“ Те не могат да се борят против силата на моите идеи унак. Те могат само да хвърлят кал и мръсотия срещу мене. Измислили са, че не вярвам в бога. Казах ти в какво вярвам. Измислили са, че искаме да направим жените общи. Глупост. Ти ме познаваш още от малък. Способен ли съм да възприема такава идея? И кому е потребно това? И за какво е? Но те не мислят, когато говорят. Те са така далече от моите идеи, както е далече Западна Европа от турската мръсотия. Не да правим жените общи, а да освободим жената от тиранията на мъжа – това искаме и за това се борим ние. Вие, жените, още не разбирате това. И ти, и мама, вие много си приличате и ненатрашно се обичате, можете само със сърцата си да проумеете това. Мама, защото баща ми е сполучил да я освободи от предразсъдъци, а ти, защото си много страдала и си добра. Затова те моля, поне ти недей вярва на тия глупости.

– Аз не ги вярвам, Милчо, не ги вярвам. Аз питах Ленко и той ми каза, че тия са глупости. А Ленко ми е умен.

Като заговори за любимия си син, нейният глас стана изведнъж друг, нежен и музикален, а очите ѝ светнаха.

– Да, Ленко е добър – съгласи се Богумил. – Аз само веднъж съм го виждал, откак съм си дошел, и се разбрах с него. Той много се е развил. Аз го оставих съвсем дете, когато заминах.

Много би могла да каже майката за любимото си чадо, но се посвени, пък и за друг разговор бе повикала тя тук Богумила.

– На него ми са всичките надежди, както горката ти майка се надява само на тебе. И слушай, Милчо, гледай нещо да наредиш, синко, да не я оставиш сама-саменичка на стари години по людски порти да хлопа.

Лицето на Богумила се сви и изкриви, сякаш внезапно го заболяха зъби. Това бе той, въпросът, слабостта му място, болезнеността му място на душата му, страхът му: майка му щеше да тръгне по людски порти да хлопа. Как да спаси майка си от това? Що да стори, за да запази поне едно късче от досегашното състояние, за да не бедства тя? Той беше оптимист, той не вярваше, че може да го настигне мизерия: така дълго бяха изпълнявани всичките му прищевки, че промяната в неговото положение му изглеждаше като промяна в природните закони. Но разумът му шепнеше думи на благоразумие и страхът се подкрадваше в сърцето му. И вземаше вид на уплах от съдбата на майка му, защото той бе млад, здрав, силен и страхът не можеше да надвие неговата жизненост. Тоя страх удряше най-слабото му място и на тая рана сложи сега ръката си чинка му. Долу чичо му го разсърди и озлоби, тук му се яви всичкият ужас на положението му, изскочиха всичките му мисли през дългите безсънни нощи, когато гледаше в тъмнината с широко отворени очи, докато от съседната стая доличаше равното дишане на майка му. Сепнатостта, с която се допираше до покътнината – това скоро не ще бъде вече тяхно. То и сега е чуждо, те го само пазят. Те са пазители на чужд имот, те нямат възрастност нищо. Преди да ги изгонят, дали са им

отсрочка да си намерят друга квартира, да се погрижат за прехраната си. Преди да ги обещат, оставяха ги спокойно да си поспят. Какво можеше да стори той с всичките си идеи и благи желания? Той бе на половина път към кариера, която щеше да му донесе пари. Но той не можеше да пристъпи по-нататък, понеже краката му бяха вързани. Единственият човек, който можеше да го спаси, бе чичо му, но той не искаше да го слуша.

— Кажу ми какво да правя? — със загавен глас каза той. — Само чичо може да ни спаси, той не ще. Остава ми една малка надежда, да убедя Богатинови в моето предложение. Но и те са такива алчни експлоататори! Ах, кога ще дойде денят, в който ще се сложи край на тая неправда, един да глуми, а друг да разполага с толкова много пари!

— Докато дойде това време... — безнадеждно каза чинка му и махна с ръка. Момчишки мисли още. Все му се струва, че което лъжи, е злато. И тя продължи: — Човек трябва да направи всичко за близките си, особено за майка си, Милчо.

— Какво? И ти ли ще ме посъветваш да потърся богата мома? — с горчива усмивка погледна Богумил.

— Че кой те е съветвал? — невинно попита Нона, но Богумил разбра по тона на гласа ѝ, че тя знае кой го е съветвал, че тя навярно бе говорила с оная жена, която първа бе подхвърлила тая идея на майка му, идея, която го възмущаваше до гън душа: да продаде свободата си, за да купи едно парче хляб за себе си и за майка си. Досега той се държеше към чинка си с почитание и с оная свободна любезност, с която бе свикнал от детинство. Тая свободна любезност, в която имаше толкова приятелско чувство, смесено с почит, и която говореше за близост

ако не на разбиранията, поне на вкусовете, сега той я усещаше застрашена от новото подгатване на чинка му. Това предложение беше му неприятно, то го сърдеше и възмущаваше, толкова повече че сам той, преди да му напомнят, че такъв изход има, бе се спирал на него. В своите размисли той бе се спирал не само на тоя изход. Той бе обмислял всичко: и кражба, и фалшификация, и дори убийство. Той бе ги видял тия изходи и бе се отвратил от тях. Неговите идеи му казваха, че такива изходи са в реда на нещата, понеже материалните условия създават нравствените норми и те ги разрушават. Но това, що умът допускаше, чувството го отричаше. Това чувство бе по-скоро чувство на погнуса от някакво оцапване, едно естетично чувство повече, отколкото нравствено повеление, една мярка, която поколенията бяха изработвали и която за едни е суха догма, за други — плът и кръв. Като обясняваше престъпността, като извиняваше престъпника като нещастник, неговият ум поставяше тия неща въвн от себе си, ценеше ги като обективни дадености, но за себе си запазваше чистото съзнание на непогрешимост пред ония нравствени закони, които Богумил бе засукал с майчиното си мляко и развил и изяснил от примера на родителите си. Той бе като всички революционери в обществения живот консервативен и буржоазен в предразсъдъците и макар да допускаше и да работеше за разрушението на капиталистическия строй с всичките му идеологични наслоения, бе изцяло под идеологията на класата, против която се бореше, без да допуска и съмнение, че това състояние е напълно нормално. И то бе наистина нормално за него, понеже в него бе израснал, и ако имаше къде да върви, и ако знаеше как да върви, той би

тръгнал по пътя на усъвършенстване тия благородни данни, що му бяха-завещани, без да се допитва до теоретичните постройки на икономическите умове. Засега само той имаше силата да отхвърли с възмущение всяко посегателство над тия мълчаливо подразбирани принципи за честност, почтеност, гордост и семейно достойнство. А да потърси една женитба по сметка – против това се възмущаваше не само унаследената и възпитанна нравственост, а нещо по-друго и по-силно – самата му кръв, младостта му, гордостта му, честолюбието му. Срамуваше се от допускането на подобна възможност от другите. Той можеше да разисква всички изходи, разисквал бе ги и отхвърлил беше тоя срамен изход с погнусяване. Когато му го сочеха други, той виждаше в това едно унижение за себе си. Как можеха да допуснат, че той ще се реши на подобно нещо? Значи те го смятаха способен да извърши подобна подлост?

Всъщност той не бе обмислял широко тоя изход, защото се плашеше от него. Той отскачаше от тая мисъл като попарен и за това, негли че я чувстваше като най-извинителна пред съда на общественото мнение. Ето и чинка му, една жена, която той бе обичал и уважавал наравно с майка си, жена, пострадала от един неравен брак, злочеста и тъпкана робиня, имаше сили и кураж да му загатва за тоя изход. Макар да се плашеше от тоя въпрос, той реши да насили себе си и да заговори спокойно за него не само за да си установи нравствените допустимости у чинка си, но и да изследва докъде всъщност се простира безнадеждността на неговото положение в очите на околните.

– За това е споменала на майка ми Ана Дуневска. Тя трябва и на тебе да ти е казвала.

– Тя Ана наистина ми приказва по това, но приказките ни се срещнаха. Ти какво ще кажеш? Да ти изберем една мома и да те оженим – всичко ще се оправи тогава.

– Млад съм за женене, чинке – недоволно каза той, като изрече онова, що мнозина младежи на негово място изричат, без да съзнават, че вървят по отпънкан път и говорят щампа.

Но чинка му се развесели. Ясно бе за нея, че тоя предлог е нищожен и че той може да се премахне лесно. И със свойствената на всички жени радост, че е намерила възможност да ожени някого, тя се оживи и нейното детско личице светна.

– Нищо е то. Млад бил. Я се погледни! Да не мислиш още в пелени да ходиш? Швейцарките и парижанките, ако ги питаме, друго ще кажат. Не се преструвай пред стар човек, ами си речи направо – време ми е вече.

Тоя тон на вулгарност, който не предполагаше у чинка си, го сепна. За пръв път говореше той с възрастна жена по тия въпроси и това разпасано отношение към тях му бе неприятно. А чинка му продължи:

– Какво било? Всеки млад човек трябва да се ожени, докато не е остарял. А тук ти се отваря такъв път, че ти остава само да пееш и да ходиш. И в странство ще се доучиш, и имота ще запазиш, и майка ти ще добрува. Човек не бива да изпуца това, защото то бива само веднъж в живота на младини. После и мъжа, и жената цената им намалява.

„Но аз не съм добитък на пазар“ – искаше му се да извика. Но се сдържа и само светналите му очи издадоха колко бе ядосан. За да не остави чинка си да продължи по-нататък това убедително слово, той ѝ забеляза:

– Тебе, чинке, са те оженили така. Ти щастлива ли беше? Ходеше и пееше все, нали?

Сарказмът на думите му я удари силно, като бич.

– То мойто груго – избъбра тя смутена. – Ти си мъж.

– Та като съм мъж, аз нали също имам право да си нареда живота, както искам? – продължи той, но като забеляза колко бе огорчена, готова да заплаче чинка му, сепна се и спря. Хвана го срам. Защо огорчава тая добра жена с възмущенията си. Та тя видимо му желае добро.

– Не знам, Милчо. Ти си мъж, ти по знаеш, ала аз мислех за доброто, затова ти продумах – сякаш прочете неговата мисъл тя.

– Да, га, прощавай, чинке, нервен съм, виждаш. Разбира се, че за добро мислиш – поиска му се да я зарадва, за да не заплаче пред него. – Пък и какво най-после, това не е чак толкова страшно, като помисли човек. Зависи от гледната точка, на която застава.

Той сполучи да я поуспокои с тия си думи и продължи да я слуша. Колкото да я огорчи това грубо напомняне за нейните нещастия, тя бе така навикнала на огорчения и така ловко ги използваше, за да прокара все пак своите намерения, че и сега, като разбра, че неволната грубост бе предизвикала разкаяние в сърцето на племенника ѝ и че в него се започваше онова обратно течение, по чиито води тя можеше да доплува до съгласието му, тя се хвърли бодро напред и започна живо да го убеждава. Опитът беше я научил да не бърза да изтръгва съгласие. Тя знаеше, че честолюбието не позволява на хората да признаят грешката си дори когато вече са я съзнали като грешка. Още по-малко можеше

честолюбив младеж да бъде убеден с един разговор. Стигаше само да се насочи вниманието му нататък. Той нека възразява сега, но нека слуша. Тия думи ще останат в ума му и ще работят там вътре като живи.

Богумил слушаше доводите на чинка си. Главният бе – това е единствен изход. Хубаво би било чичо му да се съгласи, но тя познава мъжа си повече от всекиго другиго. Богатинови – нека опита. Но по-добре е, ако той сватоса Богатиновата сестра. Не е задължително, разбира се, защото има и други богати моми в града. Че не му ли е направила впечатление госпожица Сотирова? На бръснаря Сотиров. Не важи какъв е баща ѝ, тя знае, че Милчо не държи на занаятието на човека, стига да е честно. Но момичето е добро, работливо и симпатично. И образовано е. Е, няма пълна гимназия, но на жена защо е голямо образование? Не стига ли, че ще го разбира? Пък и не е ли по-добре да е по-простичка, че да гледа на мъжа си като на учен? После – госпожица Маврова, на Мавров, винаря, дъщеря. Тя не я препоръчва толкова. Добра е, но се занася по моди като Дена. Но или Богатиновата сестра, или Сотировата дъщеря. Богатиновата Вера е една между четирима братя и са я поразгалили братята ѝ, но уредно момиче е. За красота, не е красива. Това не може да се скрие. Ама се облича хубаво и парите ѝ не са малко. За нея братята ѝ какво няма да дадат. Ще я обсилят с жълтици от главата до петите. Тя е мислила това момиче за неин Бонча да го вземе. Но момата чака толкова години, все избира и братята стоят неженени, чакат да задомят сестра си, че тогава. Не могат чака две години още, докато Бончо свърши войниклъка. Той, Милчо, само да помене, и те ще го вземат за зет. Защо? Нима са лоши Богатинови? Ба-

ща им умря, остави ги сираци и те работят и се държат един за друг, за пример на целия окръг. Те не са по-малко богати от Вича, само че той е сам, а те са четирима. Не се е чуло досега да са се карали, а сестра си я обичат всички и насън, и наяве търсят такъв мъж за нея, че да не ги посрами. От тебе по-добър не могат намери.

Ние се съгласяваме с доводите на някого, без да сме съгласни с тях, или защото го обичаме и не искаме да го огорчим, или както бащата се съгласява с детето си, за да го остави то на мира: за да се отърве от неговото присъствие, понеже е зает.

— Аз ще помисля, чинке — смънка той с усмивка смутена, не както мислеше чина му, от свенливост, а защото лъжеше. Той не допускаше, че ще гоиде ред да мисли върху тия кроежи на чинка си, и я излъга само за да не я огорчи.

Това мънкане, това полусъгласие, това полужлъгане на събеседника беше му неприятно. Той обичаше откритите, ясни положения на враждебност или приятелство и предпочиташе враждебността, понеже смяташе, че се бори, като враждуба, и че поддържа идеите си, като ненавижда. Сега се намираше в положение двусмислено, както и при майка си: хората, които му изказваха мнения, несъгласни с неговите възгледи, той ги обичаше и почиташе. Той не можеше да воюва с тях, защото те бяха слаби и освен това го обичаха и му желаеха доброто. При това — едно несъзнавано рицарство, едно почитание на жената не му позволяваше да воюва с нея. И той не видя друг изход, а смънка, за да спре моя поток от женски имена и качества, едно от друго по-привлекателни.

Той стана, за да си върви. Чинка му се трогна пак, като пращаше много здраве на майка му, и

избърса очите си. Тя го презърна и целуна по челото, докато той ѝ целуваше ръка. Смътно чувстваше, че се срамува, като че ли беше се случило в тоя техен разговор нещо недостойно, но какво беше то — не можеше да определи. Навън, вече на улицата, като бръкна в джеба на палтото си, за да извади кърпа да обърше потта от челото си, той напипа друга кърпа, завързана на възел, в който имаше нещо твърдо. Още с попицването той разбра, че във възелата има пари, и гореща вълна на срам мина по цялото му тяло. Той стисна пестници и зъби, както бе ги стиснал голу, в кантората на Вичо Доганов. Да се върне, да ги хвърли в лицето ѝ, да ѝ викне, че не е просяк, че той милостиня не приема? Да скъса по тоя начин завинаги с това семейство, гдето дори когато го обичаха, го оскърбяваха?

Досега той бе получавал пари или от баща си, или ако не ги получеше навреме, заемаше и после ги връщаше. Навикнал бе да бъде почитен в паричните си работи, защото имаше пари, защото друг се грижеше да му ги достави, защото така бе възпитан. Но нуждата вече хлопаше на портата му. Той бе направил първия заем от Дуневски, без да има надежда, че ще го върне. Едничка надежда бе предположението, че Вичо Доганов ще се съгласи с неговия проект. Но Дуневски... Дуневски бе друго: той бе другар, съигейник.

Тогава му хрумна простият въпрос: защо да е по за предпочитане да направиш заем от приятел? Всъщност от приятели би трябвало да се правят заеми, които могат да се върнат, а да се правят заеми със съмнителна гаранция от лихвари, от кождери и от безразлични хора. Той предлагаше на Вичо Доганов, тоест на семейството Доганови, една комбинация с имота си. Тя бе — заем пог

залог. Вичо Доганов не иска да го изслуша, но жена му дава заем без никаква гаранция. Защо можеше да приеме заем от Вичо Доганов, а не от жена му? И защо трябваше да се обръща към Дуневски, който не бе богат човек, и да взема от него пари, които може би след години ще успее да върне?

Успокоен в тая логика, която му изглеждаше убедителна, той кривна в една безлюдна уличка в квартала между пазарището и реката, гдето имаше повече плетове и стобори, отколкото къщи, и отвърза възела. Там имаше десет златни монети по двайсет лева. Двеста лева! Това бе трогателно всъщност. Каква глупава сприхавост, да мисли, че му дават милостиня! Ако нямаш желание да върнеш парите, тогава са милостиня!

Той се върна назад, за да влезе в книжарницата на Великов, гдето поиска един запис, перо и масило, обгербва, написа и подписа запис и го вложи в плик. Реши да го даде на Бончо с поръка – да го предаде на майка си, но понеже сега Бончо бе в кантората, отложи предаването за вечерта. Излезе на улицата и погледна часовника на пощата. Десет. Да отиде ли при Богатинови, или да се отбие в кафенето, отдето го изглеждаха няколко чифта приятелски очи? Не, работата преди всичко, та после удоволствието. С решителни стъпки той се запъти към Богатинови, чийто дом бе в другата част на града, към главния път, по който слизаха в града селяните, сега слизаха на пазар.

Една голяма като хамбар къща, зад която се простираше огромен двор. Една градска къща пред селски двор, сякаш подсецаше за произхода на семейството, слязло от село преди петнайсет години, да забогатее от кръчмарство, лихварство и търговия. Четирима сина и една дъщеря бе оста-

вил старият Богатинов, с единия от които Богумил бе съученик. Тошо Богатинов бе добро момче и обичаше да се учи, но баща му го взе от училище, след като свърши трети клас и го постави в кръчмата. След смъртта на бащата синовете бяха разделили работата си и за добра чест Тошо бе останал в града – да завежда цялото деловодство на фирмата и да се грижи за пашкулите, които братята събираха. Богумил се надяваше да се разбере с него, защото гругите братя познаваше слабо. За това смело стъпи в тая кантора, която се отличаваше от кантората на Вичо Доганов само по това, че нямаше каса и портрет на политически шеф: братята скромничеха, искаха да минат за бедни и не се занимаваха с политика.

Тошо Богатинов вдигна глава от писмото, което пишеше, и като позна влезлия повече по вървежа, отколкото по лицето, понеже слънцето блещеше в очите му, радостно скочи и му погаде ръка.

– Сети се най-после да гойдеш да ме видиш. Толкова време откак си си дошел и нито веднъж не мина насам – укори той Богумила.

Това бе истина. Богумил помнеше, че Тошо Богатинов бе негов съученик, и това му минаваше наум винаги, щом срещнеше името на Богатинови в обширната преписка по зъдълженията на баща си, но нямаше желание да се срещне с Тошо. Тях свързваха спомени до трети клас; пътищата им се разделиха след това така, че те нямаше за какво да говорят, кога се срещнат. За Тошо имаше един Богумил Доганов, момче живо, пъргаво, декламатор и разказвач на всичко, що бе прочело, което се пързляше много хубаво с кънки и свиреше хубаво на цигулка. Той виждаше, че това момче бе израснало, както бе израснал и се превърнал в момък и сам

той. Но нито пътят на неговото развитие, нито мислите, до които се бе домислил, и идеите, що бе възприел, не бяха му ясни. Богумил Доганов си остава в неговото съзнание онова момче от трети клас и той при среща се обръщаше към него. А това бе неприятно за Богумила, у когото това момче бе умряло вече или поне той смяташе, че е умряло. Тошо Богатинов бе спрял развитието си дотам, отдето той почна своето. Той бе се затворил в кантората на братята си като риба в сарделена кутия. Той нямаше къде да отива и може би не ламтеше да отива никъде. Пътят му бе път на милионите, за които детинството остава най-светлото време на живота, понеже светлината е изгаснала у тях, кога са излезли от детинството. Докато Богумил вървеше напред, откриваше все нови и нови интереси у себе си и се вълнуваше от идеи, които му изглеждаха много възвишени, докато той можеше да разговаря с часове, да се препира по цели нощи, да се рови по библиотеките по цели дни, без да се отегчи, а като усещаше как расте интересът му с все по-голямото възбуждение на ума и упражняване на мисълта, Тошо Богатинов можеше да му напомни и да позове интереса му към един слънчев летен ден, когато са ходили заедно на риба и са изгорели гърбовете им така, че после е трябвало да ги лекуват. Тошо Богатинов живееше с тия спомени, сякаш преждевременно остарял, понеже паметта му се връщаше към детинството като у старец. Затова не обичаше Богумил да се среща и да разговаря с него.

И сега, като си стиснаха ръцете, Богумила неволно посети една мисъл, която често му идваше в родния му град, кога срещнеше връстници: какво правят тия хора? Защо са така унили? Нима не

ги развлича нищо, дори момите? Тошо Богатинов дали бе влюбен в някоя мома? Ако човек е запустял ума си, поне на сърцето си юзда защо слага? Бедният Тошо, той чака да ожени сестра си, после да се оженият тримата му братя – чак тогава ще го иде неговият ред. А пък е на двайсет и три години и нравите в тоя мухлясал градец са така строги! Дожаля му за Тошо, милия добър Тошо, който бе така свитичък, кротичък и добричък с всички едно време! Да, едно време – макар да мислеше момчето Богумил за умряло, той видя, че то бе само заспало и че като видя добродушната и малко тъжна усмивка на русото, кръгло като пълен месец лице на Тошо Богатинов, то вдигна глава и се усмихна също тъй детски, както едно време. Поиска му се дори да го тупне по рамото и да му извика както едно време на ухото: „То-шеее! Хайде за риба!“ И да изговори буквата „р“ с мъжеца, по френски, както Тошо я изговаряше. Той не стори това, защото го сметна за унижително. Откак бе решил да се занимава с обществена работа, а то беше от шестия клас на гимназията, той реши да възприеме позата на сериозност и да се държи в нея здраво и с постоянство. Отначало му се удаваше мъчно да обуздае живия си темперамент, шеговитостта, игривостта си. Искаше му се понякога да поиграе на прескочикобила, на робе, да отиде да лови риба, да скита по селата по празниците и сдържаше тия лекомислени желания с упорита воля. Това бе придало на лицето му още тогава суров, аскетичен израз. Той говореше с омраза против празните занимания, укоряваше другарите си, че забравят какво ги чака, като излязат от гимназията, четеше „Что делать“ от Чернишевски и не легаше на гвоздеи само защото благоразумието му го спря, но Рахметов бе тогава

негов идеал. Савонарола би го привлякъл може, ако не беше монах. Защото, като монашестваше в това време на първи идеалистически увлечения, той не обичаше монасите и оправдаваше евангелските думи: „Свой своего не познаша.“ После отиването в чужбина го смекчи. Той наистина гружеше с руски емигранти, но животът в чужбина смекчи неговата суровост, понеже събуди в него нови импулси. Не би могъл да проследи как стана това, защото тия влияния са постоянни, но незабележими. Улиците, къщите, фонтаните, паметниците, празненствата, хората, които срещате и с които говорите, и с които дори не говорите, една усмивка понякога, друг път една задушевна нотка в гласа, човекът, който разбърква с лъжичка меланжа си и преобръща бавно листовите на вестника си, кръшният вървеж на една жена, която настигате и като отминете, обръщате се да я видите, дюкянджията, който пуши лулата си на вратата на дюкяна със запретнати ръкави на бялата си чиста риза – всичко това, което не желаете да ви влияе, което съществува във вас, не ще да знае за вас, не иска да се намесва в живота ви, става част от вас, намесва се в живота ви, без да желае то, без да желаете вие, то влияе на живота ви по-трайно, отколкото думите, идеите, съзнателният пример. Това е духовната атмосфера на мястото, онай невидима менталност, която се излъчва от хората и нещата и обгръща душата отвсякъде, която прави живота спокоен или тревожен, която смекчава и разнежва или помрачава и ожесточава отделните единици. Влиянието на живота в чужбина върху общото разположение на духа у Богумил Доганов се изрази в това, че той видя жената като любовница и другарка, а не като създание едва ли не ге-

монско, което пречи на духовното развитие и спъва общественика в неговата работа. Бръчките на челото му се разгладиха, леглото му беше меко, той даде воля на естетическите си чувства, взе отново цигулката, посещаваше концерти, дори започна да пие. Като продължаваше да се занимава усилено с науките си и със социалистическото движение, той имаше време за удоволствия и за няколко интриги с жени. Но упоритата сериозност си остана около устните и в сключените вежди, и в сдържаността и важността му. Той помнеше, че има да върши обществена работа, и то не като редник, а като водач, и че това положение го задължава да ограничи изгивостта на характера си. Преди години, ако се събудеше у него такова желание, да се вдетини, той би се разсърдил не на себе си, а на Тошо. Сега не се сърдеше, само се сдържаше. Но в погледа му имаше веселост и това зарадва Тоша.

– Слушай, Тоше, работата не е до празни разговори, братче – каза му той сериозно, но все пак приятелски. – Важни въпроси предстоят да се решат и ти си човекът, който ще ги реши. Аз уда от чича си сега; моя вариклечко е недостоеен дори името му да се спомене. Но аз си казах: аз имам един стар приятел, Тошо Богатинов, който има добро сърце. Той ще ме изслуша и ще ме разбере.

Тая хитрина, това неволно ласкателство учуди и самия него. Гледай ти, дали Тошо няма да подозре, че това е грубо ласкателство само да го спечели за каузата си? Не, Тошо бе добродушен и наивен, Тошо се усмихна още по-широко и се приготви да слуша. И Богумил започна за трети път да излага своя план за ликвидация. Но още от първите изречения лицето на Тошо изрази забърканост, усмивката му стана някак натегната, сму-

мена. Той преглътна няколко пъти, навее очи и челото му се помрачи.

— Чакай — спря го той по едно време и сериозността на тона му сепна Богумила. — Напразно ще ми разправяш това. Безполезно е, ама досуц безполезно, дори вредно е.

— Вредно? Защо вредно? Какво искаш да кажеш, Тошо?

— Това, братко, че ако искаш да ти мине гумата пред братята ми, най-добре сам да им кажеш, отколкото да ме натоварваш мене с тая работа. Аз ако се застъпя за тебе, те ще постъпят тъкмо напротив.

— Но какво говориш ти?

Тошо се усмихна виновато и вдигна рамене.

— Изгубиха доверие в мене. Аз съм сега за тях по-лош от всекиго.

— Но защо, защо? — неволно се заинтересува от положението на Тошо и забрави за момент своето Богумил.

— Защото... но то не е толкова важно... Тия работи не са интересни. Важното е, че не ми вярват и каквото кажа, наопаки вършат.

— Да не си изгубил в търговията? — подпита Богумил, като видя, че Тошо несръчно отбягва от въпроса.

— Аз от една година не се занимавам с търговия вече. Отнеха ми това право. Сега водя само кореспонденцията, но бати Раде я подписа.

— Но, Тоше, как може това? Но всички говорят за тебе като за много способен търговец?!

— Бях, но сега не съм. Сега съм заподозрян в омраза към търговията и в желание да опропастя имота на братята си.

— Но ти ме интригуваш, Тоше, без да ми обяс-

ниш. Изкажи се по-ясно, моля ти се.

— Какво да ти казвам? — виновато навее очи и се забърка още повече Тошо. — Пожелах да се отречем от кръчмарството, да не тровим народа.

Ако си беше затворил очите и като ги отвореше, видеше, че на мястото, гдето е бил Тошо, сега седи някаква баба, той нямаше така да се зачуди, както се учуди сега. За момент той остана с отворени уста и след това започна да се смее с тих смях, който се усиляше все повече. Той извади кърпичка, за да си затупи устата, за да не проечи смехът му в цялото здание.

— Тошо! Ти! — можа той най-после да продума.

Тошо, който отначало бе вдигнал вежди при тоя смях и се учудваше да се разсърди ли, или да го придружи, реши, че второто е по-човешко, и започна да се смее. Тоя смях му развърза езика.

Е, какво, работата бе проста. След като бе чел някои книги и след като бе мислил, Тошо бе решил, че е нехристиянско, нечовешко да се трови народът със спирт и че тяхното богатство, спечелено от кръчмарство, е имот, добит по непочтен начин. Той бе решил да престане да пие вино, да не яде месо, да не се противи на злото с насилие и като всеки нов пророк се опита най-напред да поправи близките си. Но той срещна тук такова противодействие, което го учуди. И понеже се опита да убеждава братята си, те започнаха да го гледат като побъркан. А след като поиска да му дадат неговия дял от наследството, за да го раздаде на сиромасите, той беше заплашен, че ще го сложат под опекунство. Понеже такова заплашване бе отправено и към Лев Николаевич Толстой, от когото бе почерпил вярванията си, Тошо намери морално задоволство в това преследване на неговите убежде-

ния и в това подобие с великия писател, когото почиташе го обожаване.

Богумил Доганов слушаше тая изповед с любопитство, но без любов. Никога не бе допускал, че Тошо Богатинов ще бъде идеен борец. А то, виж го ти, дори мъченик вече! Никога не бе допускал това, защото за него идейността беше социализъм, а явно бе, че Тошо не можеше да бъде социалист. Искане се повече ум за социализма. А ето че и той си намерил подходящото: учението, тъй нареченото учение на тоя изкуфял старец, който поставя социалистите и монархистите на една гъска. Той познаваше Толстой по възраженията, които му правеха социалдемократите, и мислеше, че го познава добре, но понеже усещаше, че може да се изложу, ако се препира с Тошо, и защото Тошо бе така мил, така искрено увлечен, той не възрази нищо. Той смяташе, че може да бъде атеист или да вярва в един бог на разума, но че нищо не му дава право да поругава вярата на другите. А явно бе, че Тошо бе верующ, и то верующ отскоро.

Но като не възрази на другаря си от гетинство, той все пак видя, че не може да го гледа, както го гледаше преди десет минути, че Тошо, без сам да желае това или именно защото не желаше това, бе се издигнал в неговите очи.

— Ти се интересуваш от толстоизма? — каза той сериозно. — Интересно е наистина, макар че има нещо по-възвишено от него. Аз не казвам нищо против Толстия и ония, що го следват. Аз дори ги смятам като работници в същата посока, в която работим и ние, защото с критиката си на съвременния обществен строй те подпомагат разложението му. Но ако в критиката си те са полезни, ние смятаме, че грешат в някои предвиждания за

бъдещето. Да не се препираме. Аз бих ти пожелал да се интересуваш от социализма. Литература имам богата.

Сега дойде ред на Тошо да прави усилия да не настъпи приятеля си.

— Да, разбира се — съгласи се той, — защо не? Аз вече съм чел нещичко. Не казвам, че е достатъчно, бих прочел още. Но учението на Толстия ми изглежда по-ясно. После аз вярвам в бога, знаеш.

— Социализмът не забранява вярата в бога... — започна Богумил, но Тошо го прекъсна:

— Но не основава мироведа си върху него.

Богумил разбра, че препирнята е на прага, и помисли, че си запазва правото да срази един толстоист, да го схруска за няколко минути, но при грубо време, и затова каза:

— Да не се препираме сега, Тоше. Друг път, когато пожелаеш. Сега огън ми гори на главата. Да се върнем на въпроса, по който съм тук.

Тошо въздъхна и се опомни. Той отдавна чакаше с кого да се препира, за да изпита силата на своите убеждения, тъй както малките момчета търсят постоянно да се борят, за да опитат мускулите си и да ги засилят чрез такова упражнение. В града нямаше ни един достоен за него противник. Освен това той бе се препирал с някои социалисти, но те бяха с малки познания, бяха повече по име социалисти, а нему се искаше да се слобви с един подготвен, истински социалист. Но съвестта му будно му подсказа, че тук има голямо нещастие и че той не бива да търси сега забава.

— Добре, да се върнем, Богумиле. Така е работата, както ти казах. Аз съм за моите братя може би по-страшен, отколкото ако бях социалист. И затова, ако аз им говоря за твоя проект, сигурен

бъди, че те няма дори да помислят за него.

– Тук ли са братята ти? – върна се на практичния въпрос Богумил.

– Раги и Ангел са тук. Добри е по селата.

Богумил стана:

– Къде са Раги и Ангел?

– В тровилницата, отпатък.

Богумил се сети, че те са в кръчмата.

– Дано не са те видели, че влизах при мене – изпрати го Тошо до вратата. – Това може да ти попречи. Желая ти успех, братко.

Тук не бе като при Вичо Доганов: кантората не се сношаваше с другите дюкяни и вместо склад тук имаше бакалница и кръчма едно до друго, на ъгъла на две улици. Удобно място за ловене на селяните: прозорците на кръчмата гледаха селянина направо в очите, кога слизаше по шосето и влизаше в града, а вратата бяха гостоприемно отворени. Друга голяма порта към двора зееше също тъй отворена от сутрин до вечер, приканвайки селяните да разпрегнат добитъка си и да го нахранят в тоя приветлив, със сайванти двор, гдето и при лошо време беше удобно. Старият Богатинов бе практичен човек. Случваше се, че селянинът, след като цял ден са прашили воловете му двора, изпиваше само чашка ракия, за алъш-вериш, и си отиваше. Старият кръчмар го изпращаше любезно, като всички; той знаеше, че кога да е, той ще плати за престоя си пребогато. Синовете му, верни на заветите на баща си, продължаваха да бъдат като него. Те бяха приветливи, засмени, общителни. Помнеха по име всички селяни от околните села, знаеха житието-битието им и вземаха в разговорите участие като равни тях. Народни хора ги наричаха в околната. „Не са горди“, добавяха едничкото качество, което

изискваха от тях. Не се питаха честни ли са. Не си задаваха въпросите, които Тошо си задаваше: дали по почтен път са спечелили богатството си. Хората идеха у тях такива, каквито си бяха: подобри на тях. Завиждаха им, хвалеха ги: „Браво на Богатиновите, държат се братски и виж, работата им спори.“ Сочеха ги за пример на децата си. Казваха: „В кръчмарството има голяма сметка, само че още отначало трябва големи пари.“ Никой освен Тошо не смяташе това занятие за непочтено. Всички пиеха, значи трябваше да има и кръчмари. Дори не им минаваше през ум, че може да има непочтеност в кръчмарството. В много села попски синове или попски роднини бяха кръчмари. А щом е така, кой може да укори четирма братя, които се бяха впрегнали на чифегар в работата на баща си, да ти е драго да ги гледаш: истински пример на братска слога. Разчуло се беше вече, че най-малкият брат е „нефела“, но братята пазеха това да не стане обща мълва и се ограничаваха да вдигат рамене и неопределено да кажат: „Младо, младо, какво да го правиш.“ В какво се състоеше „нефелата“ на Тошо, те не говореха, те отвлечаха разговора на друга страна, понеже се срамуваха от „нефелитостта“ на Тошо, както биха се срамували, ако докторът откриеше у някого от тях венерическа болест. Но не можеше да скрият, понеже най-малкият брат не само не криеше, но с поведението си даваше да се разбере, че е решил да върви по пътя на заблудата си: той стана небрежен в облеклото си, отиваше често да работи с копачите на лозята, нахлул само една толстоевска рубашка на голия си гръб, ядеше сух хляб и лук, кога готвеха месо, и раздаваше на селяните книжки с малките приказки на Толстой. Явна бе „нефелата“ на Тошо, но все се опитваха да

я крият, ако не можеха да я скрият, да я омаловажат, ако не можеха да я омаловажат, да я замълчат. В умовете им зрееха решения, но не си ги поверяваха един другиму, защото чакаха да им дойде време. Засега търпяха и бяха все тъй любезни, услужливи и засмени както винаги.

Богумил намери Ради и Ангела в кръчмата, която в тоя час беше празна. Нямаше купувачи и в бакалницата, та двамата братя бяха навели глави над цинковия тезгях между шишетата с разноцветна ракия и нещо тихичко си приказваха. Когато неговата слянка влезе в кръчмата преди него, двамата братя вдигнаха големите си руси глави с кръгли лица като на Тошо, само че с други очи: не лъчистосини като Тошовите, а студени, внимателни, пронизателни. Те се усмихнаха със заучените си усмивки, тъй както домакинята облича костюм за гостите си, и го посрещнаха приветливо. Като на подбор едри и охранени хора, с крупни снаги, но с меки и тихи, като че ли гузукащи гласове, те наистина, с дебелите си къси вратове, широките си рамене, приличаха на някакви умни животни, зажеглени в колата на богатството. Те поканиха Богумила да седне, наляха му чаша вишновка и те си наляха по чаша, та седнаха на масата до тезгяха, облегнаха лактите си и впериха очите си в него, без да мигнат, без да се погледнат един друг, докато той говореше. Той неволно се възхищаваше от тая упражнена издръжливост, от тая дисциплинираност на телата, която поразително напомняше войници под команда на строг началник. Те го изслушаха докрай, без да го прекъснат, без да снемат погледите си от него. Само сегиз-тогиз помладият, Ангел, вижда се, по-необучен и по-несдържан, отговаряше на въпросителния поглед на Бо-

гумила, кога обясняваше някакви цифри, с леко кимване на глава. Когато Богумил свърши урока си, защото освен дългото преговаряне насаме той вече за четвърти път развиваше своя проект, двамата братя наведоха глави, помислиха няколко минути, които се сториха на Богумила безкрайни, и когато Ради вдигна глава, очите му не погледнаха право в очите Богумила, а се спряха някъде настрана, сякаш виждаха нещо на рамото му.

– То, господин Богумиле, право да си кажем... – започна той. В това време Ангел вдигна глава и загледа брата си, сякаш го слушаше с очите си.

– Право да си кажем, ние, братята, говорихме по тая работа. Говорихме какво да направим за твое добро. Ние баща ти, покойния, не сме искали да го съсипе. Ние последни се явихме с искане, всеки може да ти каже. И тъй, дето си го намислил сега, е хубаво, много хубаво. И ние сме го мислили, че то не е добре човек, като има мерак на учение, напред път да го прекъснеш, ние знаем това. И сме се разговаряли, не веднъж и не два. Но как да направим нещо, като сме и ние сега зле? Търговията замря, хората не плащат, не можем да съберем, дето сме дали. Чичо ти е анджак човекът, който може да свърши тая работа, и нему прилича да я свърши, но щом не иска? Да можем ние, да го направим. Да не беше тая криза, нямаше и питане да има: ще си останем всичко, както си е било, ти ще си заминеш да се гоучиш, майка ти ще си живее в къщата. Че ние за такъв човек като тебе можем да заложим на калпаците си, дето е речено. Ти, кога да е, с лихвите би върнал всичко, защото ти големи работи ще вършиш, ние го виждаме това и го знаем, ти не си човек като тия, дето се срещат всеки ден по мегданя. Нас баща ни така ни е учил: видим ли човек по народни

работи да тича, отвори си кесията и не се бой: той ще ти ги върне, кога да е, защото който тича по народни работи, кога да е, възпява. Но всичко бива с можене. Не сме възможни сега, господин Богумиле.

Богумил се почувства обезоръжен пред това чистосърдечно, както изглеждаше, разкриване на положението. Тук не го ругаеха, не го и съветваха, а просто му отказваха, като подслаждаха хапа с големия комплимент за „народния човек“. Той наведе очи, но без да губи надежда, продължи:

– Ако правилно ви разбирам, вие сте готови да приемете и да изпълните моя план, но нямате пари на разположение. Така ли е?

– Така е – потвърди Рагу.

– Аз съм доволен, че поне приемате плана ми. Това все пак не ме лишава от надеждата, че ако намерите възможност, вие ще ми помогнете.

– Не отказваме, не отказваме – кимна глава Рагу. – Така е, но парите сега са кът.

– Да предположим, че положението се поправи?

– Тукатси тогава от нас го искай това, що желаеш.

– Честна дума?

– Честна дума! То се знае.

– Добре, аз съм доволен засега от това. Кога мислите, че ще се улесните?

Рагу вдигна рамене.

– Кои може да знае това? Това може да бъде след седмица, след месец, а може и след година.

– Нима не бихте могли да кажете с една приблизителна точност?

Рагу поклати глава.

– Защо да ви лъжем? Ще имате ли полза, ако ви излъжа?

– Разбира се, не. Но един търговец все пак мо-

же да каже с известна вероятност кога ще бъде отчасти улеснен.

– Нищо не може да се каже, господин Богумиле. Вчера гоиде тук един богат човек от Безден, за богат го мислим, имаше да ни дава от лани гвеста лева, гоиде да подновим записа и лухвата си не можа да плати, та смятай за другите. Криза.

Богумил навее глава. Той чувстваше неловкостта на човек, когото мамят по такъв хитър начин, че не може да намери дори повод да се възмути. Той усещаше, че двамата братя чакаха кога той ще стане и ще си излезе. Загложга го мисълта: дали ще му се смеят, кога си отиде?

Нямаше какво да чака повече тук. Той стана и се сбогува. Братята го изпратиха със същата любезност, както го посрещнаха.

Богумил тръгна по улицата, но внезапно се върна и се отпрати към кантората, гдето работеше Тошо. Той забеляза с крайчеца на окомото си, че двамата братя го наблюдаваха през прозореца, но не се обърна.

– Тошо – обърна се той към приятеля си още от прага на вратата, без да влиза вътре, заловен за гръжката на вратата, – истина ли е, че ще фалирате скоро?

– Как тъй ще фалираме? Кой ти каза? – сепнато отвърна Тошо.

– Така казват братята ти.

Един многозначителен поглед беше отговорът.

– Разбрах – каза Богумил. – Така си и предполагам. Сбогом, братле. Друг път ще се видим по на свобода. Сега бързам, прощавай.

На Тошо се доплака не че Богумил така ненадейно го запита и остави, а защото разбра какво се е случило между него и Рагу и Ангела, и почувст-

ва всичкият ужас, в който се намираше сега Богумил. Почувства тоя ужас, защото за кратко се постави в положението на Богумила. С него се случваше това: за кратко сякаш се изгубваше Тошо Богатинов и на негово място оставаше оня, който страдеше, и макар Тошо Богатинов уж да липсваше, все пак неговото сърце се свиваше от мъка и в неговите очи се събираха сълзи. За кратко му се откри, сякаш се отвори врата пред него, как сега вкъщи чака Богумила старата му майка, чака с трепет и надежда, че синът ще донесе радостна вест за сполука. Видя как той близа мрачен, но се старае да се усмихне, за да не обезкуражи съвсем майка си, да ѝ покаже, че не е толкова страшно тяхното положение, че надежда има още, и тая крива усмивка го трогна до сълзи.

Той остави перото, облегна глава на ръка и се загледа навън, но не виждаше какво става там, защото пред очите му беше старата майка и неговият приятел, сам загубил надежда, но желаещ да не я угаси в сърцето на майка си.

— Колко страдания, колко мъки! — пошепна той и избърса влагата на очите си. — И защо страдаме, защо се мъчим?

Лека-полека мислите му замъглиха скръбта му. Щом си зададе така въпроса, умът му веднага потърси в паметта отговора, прочетен на същото място, гдето бе прочетен и въпросът: в едно от съчиненията на Л. Н. Толстой. И паметта, услужлива, поднесе преждата, с която умът заплете вземаното на по-нататъшните му мисли, вече не негови, а чужди мисли.

След като откри Толстой, Тошо Богатинов откри заедно с това чудния факт, че няма що да му противопостави, че той няма какво да му въз-

рази, че там, гдето трябваше да влезе учението на яснополянския мъдрец, беше съществувало празно място, че целият му духовен живот е бил едно празно място. Той погледна в себе си и като се ужаси от неправдите и греховете си и от пустотата на живота си, постави граница от момента на запознаване с учението на Толстой и започна летоброе-нето си от тая дата. Животът му се разделяше на две: преди Толстой, това бе прах и безсмислица, и след Толстой — светлина и смисъл. И колкото бе силна любовта му към новата му вяра, толкова бе силен и страхът му, че може да се върне към старото, и това го караше да се труди търпеливо и да мисли като Толстой, да гледа на външния свят като него. Затова при всеки случай той намираше готов отговор в своя Толстой. Той беше на път да стане догматик и фанатик, без сам да съзнава това, и тъкмо като се бореше против догматизма и фанатизма на православие, по-правилно, като се не той бореше, а като следеше борбата на Толстой. Но като си зададе за цел да проучи съчиненията на Толстой, той, след като прочете нравствено-философските му съчинения, се заложи и за ранните му творби, преди вътрешния преврат написани. Тогава му се откри с всичката ѝ сложност душата на толкова много и тъй различни хора, че това го спаси от замръзване. Изкуството, хубавото изкуство, което е спасило от зло повече хора, отколкото лошото изкуство е развратило, му отвори един обширен хоризонт и го запозна с толкова много лични проблеми, че той се усещаше преживял няколко живота. Макар сам Толстой да анатемосваше често в по-късните си творби тия произведения като безнравствени и макар Тошо да не можеше да възрази нищо на своя авторитетен учител, той все

нак попиваше житейския опит и психологическата проникателност на художествените му произведения. Сам той нямаше никакъв личен живот, неговите преживявания бяха съвсем бледни, съвсем безлични, като хората, с които се срещаше по търговия или в свободното си време, та художествените произведения играеха за него ролята на Майн-Ридовите произведения в ранно юношество: водеха въображението му по фантастични, съвсем несходни на околната действителност случки и страни. И той забелязваше, че колкото повече несходен с неговия и на близките му живот се описваше в книгата, толкова по-голяма бе насладата му, а колкото по-близко бе до неговия личен живот, толкова по-настойчиво се слагаха за разрешение пред него нравствени проблеми. „Стопанин и работник“ и „Смъртта на Иван Илича“ бяха за него книги, свързани с редица размисли за собственото му поведение, а „Крайцеровата соната“ го довеждаше в трепет, понеже проблемите на женитбата бяха за него не повелително жизнени в тоя момент. Тошо Богатинов щеше да се ожени последен в семейството – това бе традиция. Какъв смисъл има да лъже момичета? Той не обичаше да лъже. Понеже никога не бе се напивал, желанието му никога не бе надвивало на трезвото размисляне и въздържание. Но пламналото му въображение пробуждаше като с нажежени железа сърцето му и ако мечтите можеха да станат действителност и желанието можеше да надвие свенливостта, той би пратил една тетрадка неумели стихове и всекидневни бележки в проза, гдето между сериозните мисли, които му хрумваха при прочитане на Толстоия или на библията и които всъщност само той можеше да сметне за свои, понеже бяха само перифразирани на това, що бе чел,

се срещаша бележки като следните: „Днес пак я срещнах, но тя не ме погледна; цял ден бях тъжен“; „Ако някога е имало жена, достойна за обожаване, това е З.“; „Аз съм недостоеен за нея, защото тя е ангел“ и други подобни – би изпратил тая тетрадка, пазена в тайна като някакво престъпление, на Зорка Христова, учителката, за която се отнасяха всички тия отчаяния, и неговата съдба би се решила така или инак. Но той се страхуваше от решение на съдбата си, защото се страхуваше, че то може да бъде неблагоприятно, и защото искаше да приглуши едно противоречие в себе си. Колкото да изглежда чудно на пръв поглед, учението на Толстоия, а особно библията бяха виновни за тая вътрешна разпра, от която Тошо избягваше, а колкото повече я избягваше, толкова повече му се натрапваше във всичко. Странно съвпадение: много често, като отвореше Новия завет, погледът му се спираше на думите на апостол Павла, че е по-добре, ако остане неженен като него. Да се покалугери? Това той няма да стори, защото православието му се струваше заблуждение. Да си остане вечен девственик като апостол Павла вън от манастир? Възможно ли е? Кой може да каже какво би се случило, ако тая, за която въздишаше, обърнеше погледа си към него? Самата мисъл го изпълняше с такъв възторг и с такъв страх същевременно. Възторгът бе мечтателен, страхът бе действителен, защото мисълта за излизане от положението на въздихател бе неприятна. Въпреки че се смяташе злочест, загдето тя не обръща внимание на него, в неговото положение имаше едно неизяснимо дълбоко очарование, очарованието на мъката, на незадоволения копнеж. Струваше му се, че ако се случи онова, за което мечтаеше, то не ще бъде онова, за

коего мечтае, а негово бледно или карикатурно подобие. Случваше се в ранното му детство да мечтае за новите грехи, които щеше да облече за Коледа или Великден, да ги сънува дори, а като ги облечеше в деня на празника, намираше, че или някой джеб е зашит наопаки, или че липсва някое копче, и всичко това разваляше празника му и го озорчаваше толкова по-силно, колкото по-силно и по-продължително бе мечтал за подаръка. Не ще ли се окаже една задоволена мечта и сега като грехи със зашит наопаки джеб? И все пак той, макар само да мечтаеше за реализиране на мечтата си и да не вършеше нищо за това, а, наопаки – отбягваше да се приближи до него, – той знаеше, че ако обстоятелствата се стекат, ако самата тя пожелае, узнала по неведом път за неговата любов, да увенчаят тая любов, че той за нищо няма да иска да знае и ще тича напътък, накъдето тя му заповяда.

Тошо Богатинов бе от ония, които не се женят сами, а които хората оженват. Но понеже никой не знаеше за неговата любов, понеже нямаше съмишленици и приятели и понеже идеите, които бе възприел, бяха не само чудновати за околната среда, но сами още повече го отдалечаваха от подобна цел, като му рисуваха примамливото целомъдрие като врата към съвършенство (Тошо Богатинов се намираше в положението на мнозина младежи, които на двайсетата си година възприемат идеи, пригодни за петдесетгодишна възраст), той беше пред изгледа да остане неженен завинаги, ако не се случеше нещо, което да разреши въпреки него проблемата, която го измъчваше. Такова събитие досега не се беше случило. Проектът му да раздаде имота си на бедните никак не докосваше тая проблема, която беше дълбоко лична, само негова, коя-

то не можеше да се разреши нито с раздаване имот, нито с подвижничество и мъченичество, но която лежеше, скрита и за самия него, във всичките му подобни желания. Тя беше именно защото бе много лична, защото госягаше най-интимните струни на душата му, най-могъщата, и даваше багра на настроенията му, на мислите му, без той да разбира понякога де е източникът на някое желание, на някое настроение. Желанието му да раздаде имота си не беше ли всъщност едно желание не само да обърне внимание върху себе си, но и да я спечели? Като се анализираше, макар и грубо, и страховито, хрумваше му понякога тая мисъл, от която го досрамяваше, защото тя не бе далече от истината. В своите мъчителни издирвания на безсъвестност и разврат в природата си той бе разбрал печалната истина, че можеш да обичаш сиромасите теоретически, а сърцето ти да остане безучастно или да се погнуса от страданията на отделния бедняк. А той не само бе студен към отделния бедняк, но бе и жесток. Той купваше от негодувание и ненавиждаше с гива омраза всеки пиян, а сетните сиромаси биваха най-често пияни. Понеже беше неопитен и новак, той се смяташе за изверг и слагаше другите хора по-високо от себе си, без да разбира, че въпросите, които него измъчваха, бяха чужди за тях. Той беше като дете, което се учи да ходи и постоянно пада и си разбива носа. На добродетел човек се учи, както на всичко друго.

Като се укори в егоизъм, загдето бе забравил за приятеля си и беше се увлякъл подир мечтите си, Тошо Богатинов внезапно откри и тоя път, както много често по-рано, че неговият егоизъм е нещо безконечно страшно и опасно. Той се похвали на приятеля си, че иска да затвори кръчмата и да раздаде

дела си от наследството на сиромаси, похвали се, че в основата на неговия мироглед е поставена вярата в бога, а не се досети, че има напреде си не един актьор, който представя чуждо нещастие, а жив човек, който има нужда от пари, и че пари може да му даде той, Тошо. Ето още едно доказателство, че ако желаеше да затвори кръчмата и да раздаде парите си, то е било не само защото съвестта му е заповядвала, а и за да може да предизвика общественото внимание върху себе си, а особено нейното, на Зорка, внимание и да я принуди да каже за него: „Вижте какъв възвишен идеалист е моя Тошо, а пък аз не го забелязвах досега.“ Да, той търсеше своя изгода в това, него хич не беше го еня за сиромасите, той е по-голям егоист от братята си и имат право те да не го слушат, когато той им развива теориите си. Тошо Богатинов беше в погнуса и отчаяние от себе си.

Наистина той нямаше пари на разположение, толкова много, че да предотврати продажбата на имота и да спаси от мизерия едно семейство. Но той можеше да поиска, да настоя, да излъже, че парите му трябва за търговия, и братята, които напоследък строго пазеха да не попадат големи суми в ръцете му, а му даваха само за харчлък, щяха да гадат, те не можеха да не му гадат, защото най-после той е пълновъзрастен вече и има право да разпорежда както ще с парите си. В краен случай, ако не можеше да спаси имота, щеше да помогне поне на приятеля си да не мизерува известно време.

Тошо Богатинов наведе глава, за да завърши писмата, и когато брат му Раги дойде да ги прегледа и подпише, той се приготви да го атакува с искането си. На Тошо му бяха нужни пари. Една малка сума. Една малка сума, която щеше да употреби за търговия. Имаше сметка да се купи

една кория в село Безден, той искаше да я купи на свой риск, с част от парите, които бяха негов капитал, вложен в цялото предприятие на четиримата братя и сестрата.

Като изслуша това смътно искане, Раги го погледна и се засмя.

— Кория ли ще купуваш? Хайде де! Знам аз каква е тази кория.

Тошо се изчерви. Това изчервяване, момчешко, което се явяваше винаги при смущение, което го издаваше, за което му се присмиваха още от училище и му бяха извадили прякор Тошо Червилото, беше едно от неговите не дълбоки, но много неприятни мъки, както му беше мъка, че всички, дори по-малките от него, не го зовяха никога Тодор, а Тошо и дори Тоше. Тия мъчения, които са на вид незначителни, могат да отровят цял живот, както едно камъче в обувката отрепва на крака, пречи на ходенето и разваля разположението на пешеходеца. Тошо се смути и се изчерви сега, а като усети, че се изчерви, смути се още повече и се ядоса и на себе си, и на братя си.

— Защо да не я купя? Нямам ли право най-после да разполагам с парите си?

— Кой ти каза, че нямаш? — възрази спокойно брат му. — Имаш, разбира се. Доведи стопанина да се спазарим, и ще я платим. Нека се води твоя.

В практическите работи братята му винаги му надвишаваха. Батъто му го обезоръжи с тия думи, защото хвана лъжата му, и все пак Тошо бе му благодарен, че не се възползва от това да го накастри, а си излезе. Но докато Тошо се поуспокои, че бурята е минала, Раги се върна и му каза, като не го гледаше в очите, а някъде над главата му:

— Слушай, Тоше, не се бъркай в тая работа с Богумила, защото не е твоя работа, разбираш? Ос-

тави на нас. Всеки ще си сърба, каквото е гробил. Тук има намесени и други работи, та ти си стоиш настрана. Чу ли?

После, като позамълча, погледна Тошо и забеляза неговото нажалено лице. Ради се усмихна приятелски. Та той бе носил своето малко братче на ръце и го много обичаше едно време, та и сега го обича, и сърцето му се стопли от братска нежност, като го гледаше така опечален.

— Хубаво е да помага човек — по-меко каза той. — Но да гледа къде дава.

— Той е така нещастен и стара майка има — не можем да ги изхвърлим на улицата. Аз не мога да понеса това, бате, разбери, заради мене хората да нямат покрив над главата си, да нямат какво да ядат!

И събраното му негодувание против себе си и против братята му избухна и се изля в сълзи. Той обърна гръб и захлипа като дете.

Ради бе навикнал на тия избухвания на братчето си и те го и трогваха, и ядосваха. Тоя път избухването го само трогна. То му се стори така детски хубаво, че ако Тошо не би се разплакал още по-силно от това, Ради би го прегърнал и залюлял, както едно време го люлееше в люлката, когато малкият пицеше и не искаше да спи. Как може човек да се сърди на дете? — питаше се Ради и си отговаряше, че не може да се сърди на Тошо и никога няма да му се разсърди, каквито лудории да извършеше. Тримата братя, възрастни и неженени, чакати да оженят сестра си, нямаха кому да излейт нежностите си освен на сестра си и на Тошо, които обичаха го лудост, посвоему.

Ради почака да премине малко бурята и заговори спокойно и приятелски:

— Как може да остане гладен един млад човек,

здрав, силен и учен? Ще остане гладен, ако се гнуси от работа. Знаеш пословицата, че всичко, що лъщи, не е злато. И Богумил Доганов не е злато, макар да лъщи като злато. Той ти е приятел, съученици сте, искаш да му помогнеш, аз не те осъждам за това. Но ти си мислиш, че той е същият Богумил, когото познаваш от едно време, а пък той не е същият. Той е социалист...

— Да — извика Тошо през плач, без да се обърне. — Той залита за сиромасите и вие искате да го съсицете!

— Не говори глупости, не ставай смешен, Тоше — спокойно прогължи брат му. — Чакай да се доизкажа. Не го осъждам, че е социалист, от това нито ще влезе, нито ще излезе нещо от кесията ни. Има и от тях добри и работливи хора. Но знаеш ли, че Богумил не е взел ни един изпит в Женева? Знаеш ли как е живял там? Колко жени е поддържал? Знаеш ли, че телеграмата за смъртта на баща му го е намерила в Париж след една седмица, защото той е бил избягал от Женева с жената на един русин и адреса си не оставил, та чрез българското консулство и полицията са го намерили? На такъв човек вяра имаш ли? Не ми отговаряй, не те питам да ми отговориш, а ти казвам да знаеш, та да не се излагаш пред хора.

Тошо бе млъкнал и слушаше. Той не знаеше тия неща. Той не бе чувал за такива истории. Но все пак, като си изтри сълзите, той се обърна към братя си и му показа подпухналите си зачервени очи и лъснало от сълзи лице:

— Ключу! Тук могат да обесят човека ключоците. И ти им вярваш.

Ради се усмихна.

— Сега остава да започнеш да ме убеждаваш, че ти знаеш по тая работа повече от мене. Никак-

ви клюки няма, братче, ами всичко е истина. И колко пари са похарчени, и имената на жените. Ако ти кажа, че от консулството в Париж потвърдиха цялата история? Не, Тоше, не се препирай, а си събери ума в главата. Не ставай дете, да вярваш на хубави думи само. Ако слушаш Богумила, той така ще те омае, че ще тръгнеш по морето зайци да ловиш, а в гората – риба. За приказки го бива.

– Но все пак за дял към нас ще му продават къщата – възрази ядосано Тошо.

– Не само към нас, а и към други хора. Чичо му, що е чичо, най-близък, той иска и настоява да се продаде имотът. Ние сме чужди и не можем нищо да сторим.

– Не, ние можем да сторим много. Ти се лъжеш, бате! – оживи се Тошо. – Ние можем толкова много да сторим и трябва да сторим, защото, ако бог е дал богатство на едни хора, въпреки бог не се меси в материалните неща, но нека така да го кажем, той им е възложил и голяма отговорност. Защото те са длъжни да правят добрини с богатството си. И когато трябва да се правят добрини, не трябва да гледаме какъв е човекът, на когото ги правим, и даже колкото е по-лош, толкова по-много добрини трябва да му правим, за да го поправим, защото той е може би озлобен против света поради несправедливостите, в които и ние вземаме участие...

Но Радо Богатинов се засмя и сложи ръка на рамото на малкия си брат, за да спре потока на думите му.

– Тоше, ти си дете, сукалче си още, братчето ми. Ти не си глупав, ами по детински приказваш. Не се сърди, ами тия книжки, дето ги четеш, ти разбъркват ума. Мене ако слушаш, захвърли ги. Поп няма да ставаш я...

И той остави брат си разсърден.

Тошо Богатинов беше съкрушен. Винаги така се случваше, кога се разправяше с братята си. Сега го беше срам защо плака, ядосваше се на характера си, на мекошавостта си, хапеше си устните от гняв. Не, той вече никога, никога, никога няма да се разправя с никого от братята си за неща от моя род. Той ще си живее сам със себе си и сам за себе си. Няма ли право? Ето и Богумил Доганов, и той излезе такъв негодник: прахосник, развратник, с чужди жени бягал като престъпник. Иди после, че вярвай на хората! Не, той не иска да знае за никого, за никого, за никого! Той, да би могъл, би отишъл в горите като свети Ивана Рилски, само да не вижда човешко лице и да не слуша тия гнъсотии! Но той не може. А не може, защото е влюбен. И тая глупост още! Да, не му ли каза брат му: „Ти не си глупав, ами...“ Значи, като съм се запитвал глупав ли си, намерих, че си глупак, ама по-меко ще кажа, че си дете сукалче! Ох, боже, та не порасна ли вече? Та нима той не е мъж, не е с мозък в главата си? „Тоше“, „дете сукалче“, „наивник“ – само това знаят. И ако утре Зорка узнае как се отнасят с него, как би могъл да я погледне в очите? Ах, та то се знае, тя никога няма да бъде негова жена – напразни са мечтите му.

Изпълнен с отчаяние от унижението, на което го подлагаха другите и на което се подлагаше сам той, Тошо Богатинов грабна шапката си, заключи кантората, почти хвърли ключовете в ръцете на братята си и измърмори под нос, без да ги гледа:

– Отивам да копая на кукуруза.

Братята му видяха набедения му гръб, нахлупената шапка и размаханите ръце. Те се погледнаха, усмихнаха се и не си казаха нищо.

III

Богумил Доганов чу вик подире си:

— Господин Доганов, господин Доганов, чакайте.

Той вървеше бързо и с наведена глава, още сърдит на несполуката си у Богатинови. Спря се и се озърна: подире му бързаше запъхтия раздавачът на телеграфо-пощенската станция.

— Телеграма има за вас! — подаде му той залепената тясна хартийка.

Богумил се разписа, разкъса телеграмата и саркастична усмивка изкриви устните му. За миг се замисли, прочете пак телеграмата. Ясно беше написано там на френски:

„Ако не се обадиш, тръгвам за България. Лидочка.“

Телеграмата бе от Женева. Това можеше да бъде и заплашване, и молба. Така бе написана, че да се разбира двояко. Ако не му се обадиш, ще дойда в България и ще ти устроя скандал. Или: Безпокоя се за тебе толкова много, че понеже не ми пишеш, сама ще дойда да видя дали си здрав. Какво друго можеше да очаква от Лидия Павловна той?

Той се върна назад и влезе в телеграфната станция. На бланка написа веднага отговора:

„Разорен съм. Безполезно идването ти. Погробности с писмо. Богумил.“

Той плати телеграмата с една от златните монети, които бе му дала чинка му, и въздъхна с облекчение, като че ли свали голям товар от гърба си. Откак се беше върнал, глождеше го постоянната мисъл, че трябва да пише на Лидия Павловна и да ѝ обясни положението си, да не би да стори тя някоя немислена постъпка, както бе сторила след неговото заминаване в Париж.

Мълвата и тук, както винаги, гочуваше на-

половина или наопаки. Тя бе го наклеветила, че е избягал в Париж с женена жена, а всъщност той бе избягал в Париж от нея и тя го намери там, идвайки по петите му като хрътка подир заек.

Лидия Павловна Зинзинова беше млада блондинка с рязани коси, с обуца с ниски токове и с прости рокли, която пушеше тютюн и пиеше ракия като мъж, за да бъде еманципирана, и която бе си вбила в главата, че е влюбена в Богумила Доганов, както Елена в Инсарова в романа на Тургенева. Нейният мъж, по-млад от нея, безумно влюбен в нея, готов на всичко, за да ѝ угоди, преживял в тригодишния им брак най-малко трийсет такива увлечения на жена си подир други мъже, все неговии приятели, бе обръгнал на тия истории, както обръгва и привиква човек на климата, в сред който живее. Той предупреждаваше всеки човек, с когото се сприятеляваше, че ще му се поднесе като подарък едно влюбване, но че ако е честен човек, той ще разбере от какъв характер е това влюбване, че никой почтен човек не използва за зло капризите на децата или на лудите. Това създаваше от тая руска двойка най-оригиналната, невиджана за Богумила картина, а той влезе у това семейство като у съидейници. И Лидия Павловна, и Павел Зинзинов бяха студенти от много години и все не можеха да свършат, понеже имаха да разрешават сума въпроси във от университета. Всяка сказка на Плеханова, всяка статия на Кауцки вълнуваха ума им, възбуждаха безконечни препирни, диспути, реферати и контрареферати. А Лидия Павловна свръх това бе заета винаги с някое ново сърдечно увлечение, а Павел имаше печалната длъжност да търпи това увлечение и да утешава нещастната си жена, когато нейната нова симпатия се окажеше мерзавец или просто нищожен човек.

Отначало на Богумил се харесваше чаят, който Лудия Павловна поднасяше великолепно, и простотата и дори безсрамиецо, с което тя сама подхващаше разговори, които водят помежду си мъжете, кога няма при тях жени. Той смяташе, че вижда пред себе си новия тип жена, освободена от предразсъдъците на еснафството, истинската другарка на мъжа. Но когато Лудия Павловна се „влюби“ в него, а това стана още на третата вечер, и когато тръгна да го гони по аудиториите, по парковете, в дома му, и когато нейните усмърдени на тютюн устни се впиха в неговите и между двамата се завързаха отношения, които той смяташе за много сериозни, за него настана време мъчително, страшно и гнусно.

Лудия Павловна предложи на мъжа си развод, но той ѝ отговори, както винаги, че ще е добре да се почака някоя и друга седмица. Той не измени отношението си към Богумила, само че в очите му се четеше омраза и безпомощност. „Защо не ме извика на дуел? – питаше се Богумил. – Аз му взех жената, а той ме кани у дома си на чай.“

Възпитаният в строга семейна нравственост, който бе открил в книгите, че нравствеността е продукт на средата и по-специално на икономическите отношения, който бе минал през аскетизма на Рахметова, за да гоиде до леглото на Лудия Павловна, който знаеше едва ли не наизуст „Евгений Онегин“ от Пушкина, а тук виждаше как един мъж търпи разпуснатостта на жена си – тоя млад човек имаше да решава не една проблема и нямаше нищо чудно, че се заплете и се отпусна. Той започна да пие, за да забрави гнъсотата, в която се върдвялаше, и нещо неочаквано за самия него, той откри, че може да бъде груб с жена, той, който винаги бе

идеализирал жената и смяташе себе си рицар, който отстъпваше мястото си в трамвая на дамите, който обожаваше майка си. Като наследник, който преравя стари документи и открива внезапно, че е незаконен син, така откри той, че там в себе си едно зверче, което възпитанието, образованието, средата бяха укротили, но не убили. Това зверче ръмжеше сега, ръфаше неговото сърце и сърцето на тая нещастна жена, която мъжът ѝ бе разбрал най-добре, като бе я нарекъл дете и луда. Между Богумила и Лудия Павловна отношенията ставаха груби до нетърпимост. Нямаше ни една зла дума, която той не беше ѝ казал, ни едно оскърбление, което не беше ѝ хвърлил в лицето. Веднъж тя почука на вратата на квартирата му и той ѝ отговори през ключовата дупка, че не може да я приеме, понеже при него има друга жена. Достаби му удоволствие, като я чу да хлипа до вратата, намираше това за наказание заслужено. А сам плака, когато разбра, че тя цяла нощ е обикаляла около квартирата му, за да види коя жена ще излезе от дома му, и го дочака в мъгливата студена сутрин да тръгне за университета, за да го хване за ръцете, вперила сухи, възпалени очи в неговите, да го запита: „Защо ме мъчиш, с какво съм те разгневил?“

Тия отношения бяха ту бясно-луди, ту замислени и сякаш застихваха. Страстта минаваше в отвращение, отвращението в грубост, грубостта в раздяла и след някое време, привлечени отново, те се намираха, за да започнат отново. Богумил усещаше, че затъва в тресавище, че настроенията му стават все по-опасни, че го нападаха понякога луди мисли, които го плашеха, сякаш се намираше под влияние на някакви зли сили, които бяха обсебили душата му. Той откри, че съвсем не е такъв добър и чист

човек, какъвто се мислеше, започна да чопли себе си и откриваше там, гдето по-рано му се виждаше, че има само чистота, кални петна. Започна да обяснява цинично всичко. Всичко бе привличане на половете, от най-високата идея до рева на магарето. Защо са тия невинности, чистоти и нравствености? Всичко това е лъжа и подлост на буржоазията. Няма невинност, няма чистота, няма нравственост! Има привличане на мъжко и женско. И всичкото това лицемерие трябва да изчезне, всички тия бракове, приличия, норми! Мъжът и жената имат право да се сберат, щом се харесват, докато се харесват, и да се разделят, щом си омръзват.

Той проповядваше тия си открития в кръчмите или по вечеринките в средата на българи и руси, като пропиваше тройно повече, отколкото в друго време, и като търсеше да разсърди Лудия Павловна със задирия на някоя друга жена. От това се създаваха адски положения, адски за Лудия Павловна, която ходеше по петите му като сянка и ненадейно изпъкваше като шпионин на всяко място, гдето той отидеше.

Всъщност всички тия цинични гаври с онова, що дотогава се е подразбирало като много свято в сърцето му, бяха ноктите на онова неукротено зверче, което беше се събудило и ядеше сърцето му. Те бяха загрубяване, опошляване, падане и той ги усещаше като такива сутрин след пиянство, когато се събудеше с вгорчена уста, отвратен от себе си и погледнеше до себе си жената, която и обичаше, и мразеше, и дълбок ужас изправяше косите на главата му и той неволно повтаряше: Какво права? Но аз гина! Гина!

Но онова, що го сепна и го накара да излезе от духовното си вцепняване, беше едно оскърбление,

което му нанесе неговите другари и по което той разбра колко ниско паднал го смятат те. Ставаше дума да се избере комитет за подпомагане гладуващите в Русия, който да пусне подписка и да устрой забави за събиране помощи. Винаги досега в такива предприятия го избираха българите и той се гордееше, че ги представя достойно. Този път българското дружество избра другого. За неговата кандидатура дори не се спомена. Явно бе, че те го смятат негоден за такава мисия.

Той се върна у дома си, като че ли бяха му угадили плесница. От детинство той обичаше първите места и се бореше с авторитета на другите, за да бъде той водачът. И в тесния кръг, в който се движеше, той застава винаги начело и така бе свикнал на това, че най-откровено изказваше недоволство, ако не го избере на мястото, което бе пожелал, и правеше всичко възможно да поправи грешката на другите или да ги накара да я поправят. Сега обаче той усещаше, че ако постъпи тъй, ще се натъкне може би на открито оскърбление, а инстинктът му подсказва, че с общо мнение такава борба е пагубна за отделния човек.

От тая вечер той не ни вече и когато Лудия Павловна го посети, той ѝ каза, че желае да се разделят мирно и тихо. Последва такава сцена на ревност, на отчаяние, че той реши и тук да не действва открито. Той написа на баща си за една по-голяма сума и когато я получи, тайно отпътува за Париж. Сега, като разглеждаше сметките на баща си, той виждаше, че тая сума баща му е намерил с голяма мъка, защото положението му между кредиторите му е било ясно и се е знаело в целия град, че той вече се гави. Тая сума бе заел той от Богатинови срещу проценти, които са били колосални, за-

щото, като извадеше от тоя последен дълг сума, която получи, имаше една разлика почти толкова, колкото получената от него сума, от което можеше да се заключи, че лихвите за година са били сложени в общата сума. Но тогава той нямаше никаква представа за паричните сметки на баща си, защото, откак замина за странство, не беше се връщал през ваканцията, а самият му баща никога не му пишеше ни една обезсърчителна дума.

Стори му се, че се роди, като пристигна в Париж и се настаня в малък хотел в една тиха улица в Латинския квартал. Отбягваше българи, отбягваше и руси. Сравняваше положението си с това на човек, който след дълъг път взема баня. Съжаляваше, че си е губил годинките в Женева, в сред тая славянска врява, която му изглеждаше отпуща безсмислена и смешна. Посещаваха събранията, чу два пъти Жореса и веднъж Жул Геда, ходеше на театри, запознаваше се с библиотеките и музеите. Тук ще може да работи хубаво. Той ще се отдели от всички, ще се зарове в науката. И кога да е, подготовката, която ще добие, ще му донесе онова положение на вожд и борец, за което мечтае, и ще го издигне между съотечествениците му.

Но на десетия ден от пристигането му, една вечер, когато бе се спрял на Pont des Arts и се наслаждаваше от отраженията, които разноцветните лампи пречупваха във водите на Сена, тежки и черни като метал, той чу едно истерично извикване и две ръце се увиха около шията му. От уплаха и изненада той едва не я хвърли в Сена. Това бе Лидия Павловна, с кривната и широкопола мъжка шапка, с една смешна черна наметка и с почервеняло от вечерния хлад носе.

Как щеше да свърши това? Той потреперва-

ше сега, като си помисли какво последва след десетдневната „баня“. Женевските сцени се разиграха и тук. Той започна пак да пише, пак се отпусна и забрави дори да съобщи на родителите си адреса си. Така се случи, че от Женева телеграфираха до парижката легация и оттам го потърсиха чрез полицията, за да му съобщят, че баща му се е поминал.

И сега, като прочете телеграмата на Лидия, той трепна и побърза да я отдалечи. Някакво смътно чувство му казваше, че е най-добре, ако ѝ пише истината по положението си. Тя винаги го уверяваше, че го люби безкористно, а и той сам в паричните работи бе широк и не държеше кому колко и за какво дава. Но откак се намери в положението на син на пропаднал баща и разбра колко мъчно се намират парите, които той така щедро пръскаше в странство, в ума му се яви съмнение дали толкова безкористна е била любовта на Лидия. (Ако отначало той имаше какви да е илюзии по отношение на нейните многобройни симпатии, от които тя така лесно се разочароваше, после, с течение на времето, той разбра, че тя, а не те бяха я оставяли.) Щеше му се да мисли, ласкаеше се мъжката му гордост да мисли, че е можал да задържи вниманието на тая въртележка по-дълго от другите, които никога не са оставали около нея повече от месец, само благодарение качествата си, а не поради богатството си. Но в ума на всеки човек избликват толкова съмнения всекидневно, че борбата за утвърждаване на истината е непрестанна. От тия съмнения умът подбира и усвоява най-вероятните, разглежда ги, подлага ги на нови съмнения, сравнява, изключва, събира и дели, докато се спре на нещо, което го задоволява само временно и само отчасти. И случва се често, че породени преди го-

гини съмнения, които тогава сме отхвърлили било поради неопитност, било поради лекомислие, се явяват отново и започват да властват над съзнанието. Те са се хранили и раснали скрито някъде долу или настрана от всекидневния живот, като паразити, нежелани от съзнанието или сърцето, и един малко или много значителен факт може да ги изведе на светлина. Богумил Доганов не би могъл да каже откога се бе появило в ума му съмнение, че в любовта на Лидия има сметка – струваше му се сега, че още при първа среща той е заподозрял, че тя иска да го вplete, за да се възползва от парите му. Той имаше това подозрение не само към нея, защото между българските студенти той се смяташе за един от богатите, а богатите винаги страдат от болестта на оня гревен цар, който пожелае да се обърне всичко около него в злато: те виждат навсякъде своето проклятие и подозират, че всеки, който се приближава до тях, иде за богатството им. Но младостта има лекове и против тая проказа. Любовта опиянява сърцето и съмненията остават навън от спалнята, а честолобие то не допуска, че младостта може да бъде ценена наравно с парите. Макар да мислеше сега, че съмнението му се е родило още с първата среща, той не би могъл да каже нито един момент, когато то го е владяло. Той обиждаше, ругаеше, дори тласкаше грубо Лидия, когато тя му дотегнеше: той се подчиняваше тогава на силния импулс на отблъскването, свързан неразривно с импулса на привличането; той я пъдеше от квартирата си, бягаше от нея, отвърщаше се от нея не защото тя го използваше парично, а защото в страстта си бе ненаситна, в преследването си неприлична и в нечитане общественото мнение – като животно. Ви-

наги в такива случаи ставаше дума не за пари, а за чувства. Как сега това съмнение го овладя?

Той можеше да си отговори само отчасти, можеше да прерови и прегледа живота си и да види и защо се увлече подир Лидия, и защо сега намираще, че в нейното увлечение е имало сметка. Той разделяше живота си на три периода: детство, запознаване със социализма и чужбина. В детството му имаше два авторитета, които изглеждаха непоколебими: баща му и майка му. После дойдоха и учителите, но намесата на техния авторитет не донесе конфликт. Първото му запознаване със социализма беше първият му конфликт с авторитетите на детинството. Започна да се разрушава сградата, която хората, що го обичаха, бяха градили за него, и той се намери на открито, изложен на всички ветрове. След като мина кризата, той разбра, че авторитетът на баща му и майка му бе разсипан, но че нито тяхната любов към него, нито неговата към тях не са пострадали. Без сам да разбере, той отстъпи от първоначалните си яростни нападки против всичко старо, за да не огорчава родителите си, и се върна към известни техни разбирания не само за да не ги огорчи, а защото ония в книгите не го задоволяваха във всичко и не можеха да дадат отговор на всичките му въпроси. А животът му в чужбина се разделяше от своя страна на две: до Лидия и с Лидия. До Лидия имаше учене, четене, спорове и малко любов, която с нищо не се отличаваше от любовта на всички млади хора, които излизат от затворената патриархалност на провинциален български град, за да потънат в един чужд живот с по-свободни нрави: преходни увлечения, които свършваха без трагедия, защото нито момъкът, нито момата правеха от страстта нещо повече от страст. След това дойде

Лидия и го завладя. И ето че всеки от тия фазиси на неговото развитие, като бе омпинал, не бе изчезнал съвсем, ами бе оставил следите си и той ги намираще навсякъде. Той се укоряваше за постъпките си, основан на авторитетния морал на родителите си, макар че той бе уж разрушен от новите му разбирания. И като съдеше за увлечението си подир Лидия, той откриваше, че в неговата погнуса от нея има дял оная идеална жена, която въображението му бе създавало при четене на романтичните произведения от началото на XIX век, и ония изисквания на красота и стройност, които бе наследил от родители и възпитал в техния дом, а беше и продължил в художествените музеи на Запад, изисквания, които Лидия потъпкваше с дивашка нехайност... Виждаше се, че неговото увлечение подир Лидия, такава, каквато беше – отрицание на всичко романтично, на свян, на приличие, на естетика, – бе стремеж да потърси нещо ново, да намери друга привлекателност, защото борбата против авторитетите продължаваше, не ще и съмнение. Той бе потърсил да види в нея новата жена, жената на бъдещето, революционерката не само на думи, а и на дело, която бе унищожила в себе си еснафката, която не искаше да знае за буржоазния морал, свободната жена... Но нещо се бунтуваше дълбоко в него против това.

Борбата между старото и унаследеното и новото, възприетото от книгите, се разрази в тия кошмарни отношения. От една страна, бе застанал целият стар свят, който през векове бе формирал вкусовете на прагедите му, а от друга – едно отрицание на тия вкусове. Но именно защото тук имаше борба не на идеи, а на вкусове, спогодбата бе невъзможна: трябваше да победи единият вкус. Защото различните идеи имат все пак едно рационал-

но основание, което ги сближава, когато във вкуса има чувствено себеутвърждение. Той бе пожелал да формира вкуса си според идеите си. Претърпял бе несполука. И виждаше, че това, що наричаше страст, то при любовта му към Лидия имаше изглед на поза, на показ, на инат, на желание да бъде идейно последователен и че всяка грубост бе онова отбращение, което имаше към грозното и непочтеното. Откак се отдели от нея, това негово чувство се избистри, изясни. Нито една жена тук не бе спечелила още вниманието му, но като погледнеше майка си, обхващаше го срам, че е могло да живее месеци такъв живот тялото му, но и душата му. И полека-лека той започна да свлича идейното рухо от раменете на своето увлечение. Идеите му, кога не докосваха вкусовете му, бяха му мили и останаха неизменни. Жената, която се бе възползвала от идейното облекло, за да го подмами, му се виждаше лицемерка или смахната. И докато по-рано приемаше нейните теоретични обяснения за странното ѝ поведение, сега погледя, че тя трябва да се е двигала от други, по-низменни мотиви. Какви можеха да бъдат те? Истерия? Той допущаше това, защото бе се заинтересувал и чел изследвания на психиатри. Но дори това не го задоволяваше, понеже даваше извинение на жената като на болна. Тя трябва да е имала други мотиви и те не можеха да бъдат от възвишено естество у една жена, която се мъчи да покрие извратеността си с идейност. Тя бе просто една алчна пиявица, впила в тялото му и в кесията му. И ако може да я забрави завинаги и никога да не си спомня за нея, това ще бъде щастие.

Какво би станало, ако тя дойде? Да пази бог! Но тая телеграма ще я обезсърчи. Какво ще търси у един мъж, който няма ни стотинка? При това

тя беше се върнала в Женева при мъжа си и скоро там, гдето бе той, ще се нареди някой друг. Той плю от отвращение, но усети, че му е неприятно, гдето някой друг ще заеме мястото му при Лидия.

— Какво можеш да чакаш от такава?

И все пак тая „такава“, такава, каквато беше и защото беше такава, събуждаше у него едно чувство на ревност. То бе като всичко в тая история, болезнено и халосно. Той не ревнуваше от онава, що е било, от ония, на които тя бе принадлежала, а я ревнуваше от възможния бъдещ или от възможните бъдещи свои заместници, ревнуваше я от едно нищо, защото не може да бъде „нещо“ такова фантастично същество, което нямаше ни облик, ни форма, ни един признак освен понятието „мъж“. То бе все едно да я ревнува от мъжа ѝ или ето от моя момък, който идва насреща му, поздравява го и отминава и който сигурно никога не ще се срещне с нея. Не, това бе глупаво, без съмнение, и дори ревността не може да бъде лишена от форма. Тогава що е това, което го външува? Не е ли именно тая липса на форма? Не го ли интригуваше именно това, че той не знаеше кой ще бъде негов заместник при Лидия? Та нали той отби всеки интерес към нея? Какво бе пак това?

Понякога, настойчива и неприятна мисъл като го налегнеше, струваше му се, че са го ползали някакви ситни мравки и трябва да отърси скutoвете си от тях. Тогава предприемаше дълги разходки сам, размисляше, преценяваше, викаше на помощ онава, що знаеше, за да докара душата си в равновесие. Така се случи и сега. Мислите за Лидия така се заплетоха с несполуките му при чича му и Богатинови, че той почувства нужда от разходка и тръгна бързешком към края на града.

Той мина моста на реката, заобиколи край три-четири цигански катуна, гдето играеха голи циганчета, които друг път биха спрели вниманието му, а сега не го никак заинтересуваха, и закрачи покрай реката, срещу течението, между ракутак, коприва и къпинак. Между ракути, коприва и къпини тичаше той целия си живот. Макар да бе още студент, той смяташе, че е живял дълго и самооблъщението му, че има широк житейски опит и може да прави обобщения и изводи, беше негова слабост и негова сила: слабост, защото го водеше от грешка в грешка, и сила — защото му даваше кураж да върви напред през грешките си. И сега, като се опитваше да разгледа живота си и да направи общ извод, той намери не твърде сполучливото сравнение на родителите си с ракута, на Лидия с коприва и на материалното си положение с къпина. Извинително бе за него, че той не бе поет, още по-извинително, че той не знаеше, че не е поет, и си служеше свободно с онава, що беше пред очите му, за своите цели, като смяташе, че няма закон, който да му забрани да мисли както си ще. Той скоро се убеди обаче колко несполучливо е сравнението му, като се опита да го превърне на уподобяване: предметите имаха свойства, различни от хорските, и само някои техни признаци можеха да му послужат за сравнение. Но неговият ум, навикнал на теоретични постройките, се опита да отиде по-нататък и се забърка. Нито родителите му, нито Лидия притежаваха всички свойства на ракутата и копривата. Само неговите материални условия приличаха силно на пътека, по която се провличат къпини, и като напусна сравнението с ракутата и копривата, той, както човек излюбва стипчаби и неприятни плодове, които по външността им е смятал за приятни, и се залавя за

ония, които отговарят на вкуса му, защото умът не може да понася самоизлъгванията си и ги оставя без съжаление, той се залови да обработва сравнението с къпината. Той вършеше това и по друга причина – трябваше да забрави за Лидия и да се върне към другия въпрос, който беше по-жизнен за него и за майка му. Телеграмата бе отвлякла не само вниманието му, но цялата му вътрешна същност от важния въпрос, на който бе посветил два месеца тук, след като се върна от Париж и разбра, че за да сполучи отново да замине за там и да продължи образованието си, той трябва да намери някаква такава особена комбинация, която би му донесла пари. Колкото да беше неприятно онова, що се случи у чича му и Богатинови, той не искаше да признае, че всичко е свършено.

– Dum spiro spero – пошепна той, без да се страхува, че става банален с това изтъркано от употреба като стар черен мангър слово. Всички банални думи някога са били нови, светли и са откривали неизвестни страни. Превърнати в пословици и гъркани при случай и без случай, те остаряват, погрозняват и стават отвратителни за изтънчения дух. Но младостта озарява със собственото си сияние тия погрознели сечива на мисълта, понеже влива в тях съгържанието на собствената си душа. Това изречение бе за Богумила Доганов пълно с лично негово значение. То изразяваше всичката надежда на младите му мускули, младото му сърце, младия му ум. Те не можеха да повярват, че има мизерия, има глад, има страдания, за тях именно предназначени. Други можеха да изпитват и глад, и страдания, и притеснения, но те – не. Те имаха надежда, че Оня, който бе им дал досега живот и всичко, що им е било необходимо, ще бъде тъй щедър и отсега нататък. Надеждата им беше егоистична, материалистична, дори фи-

зична. Те искаха хляб; хубави гозби, меко легло, удоволствия, свободно време за прищевките и приумиците си, като се надяваха, че това ще им се даде. Докато гишаше, тоя Богумил Доганов се надяваше.

Но друг един нов Богумил Доганов се раждаше всред тая надежда и нашенваше като демон други слова, в които не се съдържаше никаква надежда.

Тоя свят се крепи на материалните интереси – разсъждаваше другият, новият Богумил Доганов. – Ти знаеш това, чел си го в книгите, сам си го говорил. Това е твое непоколебимо убеждение и твой фар, който те е водил през лабиринта на обществените отношения. Ако това е закон, той важи за всички случаи, той важи и за твоя случай. Ако в своя стремеж към все по-голямо концентриране на капиталите в това общество на собственици едрият капиталист обере по-малкия, това е в реда на нещата. Това е закон, неписан, но закон. По-големият, по-силният унищожава по-слабия. Пролетариатът – това са бивши собственици, обезнаследени от капиталистите. Когато твоят баща и ти след него сте попаднали в мрежите на паяците, каква надежда можеш да имаш, че те няма да изсмучат всичката ти кръв и да те пуснат безжизнен – кръгъл пролетарий, без нищо освен грехите, що носиш на гърба си? Не си заравяй главата в пясъка като камилската птица, а погледни направо опасността: ти си обречен. Ти скоро ще станеш единица от огромната армия на пролетариата и няма защо да се тревожиш от това! Ти ще добиеш нови импулси за борба с капиталистическия строй и ще поведеш масите напред не като чужд на тях, а като напълно техен, страдал с техните страдания, претърпял неправдите, на които те са изложени.

Но той се засмя вътрешно пред тая утеха,

която му даваха неговите идеи. Той беше осъден на обесване. Нима можеше това обесване да му бъде по-приятно, защото и други също тъй са обесени до него и милиони в миналото са висели на същата бесилка? Каква безсмислица. Ако той е гладен, нима ще стане по-сит от съзнанието, че милиони гладуват заедно с него? Да се радва! Но нима той е утопист или толстоист, който смята, че на сиромашта се служи най-добре, когато си сам сиромаш? Не, той се е заразил днес от Тошо Богатинов, който иска да раздава наследство си на сиромасите. Но той не е Тошо Богатинов, дявол да го вземе! Той има да изпълнява задача в живота си, да стане вожд на пролетариата, а за това му са потребни пари, пари, пари! А капиталистите си мислят, че ние сме толстоисти, някакви смахнати християни, които събличат ризата си от гърба, за да я дадат на сиромаша. Не. Ние ще накараме моя сиромаш да се бори и за да увеличим желанието му за борба, не само няма да му дадем риза, но ще се зарадваме, ако го оставят и без гащи, защото тогава той ще е способен, ще стане способен да се бори, да изтръгне и гръцмуля на тия чорбаджии!

Той се хвана за главата. Ето го пак в противоречие. Той иска обедняването на сиромасите, за да се революционизират, а сам се страхува от същото положение. Това противоречие се изстъпи като неразрешимо, макар то да идваше от това само че Богумил Доганов се съзнаваше, чувстваше и усещаше като личност, а пък тъй нареченият пролетариат, сиромаш и т.н. беше нещо безлично, някакви мислени представи, които можеха да бъдат обработвани по известен начин, без да викат, без да тече кръв, когато са ранени, без да плачат, когато страдат.

Богумил Доганов се намери така пред вратата на оня проблем, който винаги е висил над главата на водачите: защо те така лесно пращат хората дагинат, а кога дойде да дадат собствения си живот — стъписват се.

Но Богумил Доганов не беше още вожд, а само се готвеше да стане такъв, та тая проблема бе за него още само едно противоречие. Както винаги в такива случаи той мислеше, че знае решението на задачата, но че се е залутал в заблуди, та няма дори нужда да се търсят аргументите, ами трябва да постъпва така, както си желае, а после ще си спомни аргументите, които е забравил. По тоя начин той просто избикаляше въпроса, както корабите избикалят опасните места в морето. Струваше му се правилно да постъпва по желанието на своята себичност, защото тя бе за него несъзнателно, по-високо от всички идеи и идеали, защото тя беше той, без когото нямаше ни идеи, ни идеали за него. До нея го довеждаше и надеждата, че не всичко е още изгубено, и някаквата, макар и подозрителна надежда, ако всичко е изгубено. Всичко започваше и свършваше с оня Богумил Доганов, който, живял от детинство в охолност и виждал изпълнени всичките си прищевки, не можеше да повярва, че може тоя ред да бъде изменен по отношение на него, че тоя природен, неизблжим обичай може да се разруши и една сутрин той да се събуди с въпроса: „Какво ще ям днес, щом нямам ни стотинка?“ — въпрос, който бе допустим по отношение на всички други, но не и по отношение на него.

„И пред него се изправила мечката и рекла: ще те изям“ — спомняше си той една детска приказка, разказвана от баба му в ранно детинство. Там селянинът надвиваше с хитрост на мечката. Не можеше ли той да надвие на мечката също с хит-

рост? Нима чинка му нямаше някакво право, като му предлагаше женитба? Какво имаше срамно в това, че той, така да се каже, ще се продаде? Допуща ли той, извинява ли той постъпката на жена, която продава тялото си, за да се нахрани?

Но тук го обзе такова отвращение, че той врътна назад и започна да коси с бастона си копривата около себе си с такъв израз, сякаш сечеше живи същества. Тук не помагаша никакви теоретични извинения, тук нищо не помагаше. Сама та мисъл, че той, който допущаше купуване, можеше да допусне продаване, му беше отвратителна. Всичко може да се обясни, всичко може да се извини, теория може да се намери за всичко... но да се пристъпи към практика... Той бе мъж и се смяташе по-горен от жената. Той бе студент и това го задължаваше да бъде разборчив и да не постъпва като неуките. Той бе от видно семейство и се смяташе носител на семейна чест. Той се готвеше за обществена дейност и трябваше да бъде с неопетнено минало. Ако бе направил грешка с Лудия – тя бе извинителна като едinstвена и защото това не бе го свързало, и при това той сега бе убеден, че си е платил, да!

Но мечката продължаваше да стои изправена пред него. Какво да се прави? Той се връщаше към града така, както тръгна на разходка – бързо, с набедена глава. На моста, след като бе отминал катуните, без да ги види, той се спря за минута, за да хвърли поглед на реката и да се зачуди защо се е спрял и веднага след това да заключи, че ако продължава още толкова, колкото бе продължавало това изтезание, той ще полудее от мъка.

– Какво гледате така втрепенено, Доганов? – чу той млад мъжки глас и се обърна. Това бе Васил Лесновски, синът на адвоката Лесновски, студент

в София, година по-млад от Богумила. С него вървяха три млади девойки и той трябваше да разгладя бръчките на челото си и да отложи тутакси всички други мисли освен мисълта да бъде любезен. Васил Лесновски го запозна: сестра му Невена, Зорка Христова и Вера Богатинова. Всички носеха кошници със сливи. Вижда се, бяха ходили на градините долу в лъките и Васил беше им кавалерствал.

– Никак не се виждате – добави той. – Чуваме за вас, а никъде не ви виждаме, затворил сте се. Девойките мълчаха и го гледаха.

– Аз не знаех, че са пораснали такива хубави госпожици в града – усмихна се той.

– А-а-а! – извикаха момичетата.

– Наистина, много ми е приятно, че се запознах.

Техните кръшни, млади гласове му се сториха като нежна музика след думкаме на тъпани, след като бе спорил и се карал с толкова хора и със себе си най-вече. Невена Лесновска бе нисчка, набита, още много млада девойка, с широко, мургаво, неправилно лице и би могла да се нарече грозна и с широкия си нос, и с пълните си устни, а особно с късите си крака, ако не бяха така огнени очите ѝ, големи, черни, сякаш взети от друго лице и сложени тук в съседство с тия разкривени черти. Като се смееше, тя ставаше много привлекателна поради белите си равни зъби, а като ѝ стисна ръката, той забеляза, че тя бе малка, но жилава и енергична. Той се усмихна на Вера Богатинова, тая, за която чинка му искаше да го жени и която виждаше за пръв път, и я изгледа с любопитство, като следеше сам себе си, за да не изпусне ни едно от впечатленията, които тя щеше да му направи. Първото впечатление беше неблагоприятно. Тя имаше нещо, което му напомняше Лудия. Какво бе то? Очите – да. Алчни и предани. И

устните – тънки и стиснати. И малкото вирнато носе на лукаво лице. И дори ръстът – нисък ръст и широки рамене, тесни бедра. Нещо мъжко, толкова повече неприятно, че едничка между трите тя бе се намазала и напугрила, и то нескоро, защото не бе могла да скрие луните си.

Това неблагоприятно впечатление беше му неприятно. Той, като чу името ѝ, усети да изближава в сърцето му надежда. Ако тая мома бе хубава не, но ако тя му харесаше, той можеше да се ожени за нея с чиста съвест. Той почти се насилваше да му хареса тя. И му стана неприятно, че тя не му хареса, една между трите не му хареса. Защото, ако Невена Лесновска не беше хубава, тя беше все пак тип на жена, от който тип досега не бе видял зло, а пък Зорка Христова бе истинска хубавица и неговият поглед се спря на нея с радост и възхищение. Изглежда, че тя бе навикнала на такива погледи, защото не навее очи, а го изгледа с лъчистия си поглед, със същото любопитство, каквото имаше отначало в неговите очи. В тоя поглед имаше само любопитство и нищо друго. Той си го обясни много просто: за него говореха из града, той знаеше това, добро и лошо. Нищо чудно, че в нейния поглед има любопитство. Той не знаеше обаче от какъв род бе то. Той предполагаше, че любопитстват за него поради това, че се е върнал от чужбина и че се намира в лошо материално положение, а всъщност нейният поглед значеше: „Ето го значи тоя, който бягал с женена жена от Женева в Париж.“ В това любопитство имаше обикновения интерес на жената към прославения донжуан, необикновен тук, защото Зорка Христова имаше невинния израз на дете, макар да бе по-възрастна от двете си дружки.

– Мога ли да ви предложа от нашите сливи? Още са малко кисели, но са от добра порода...

Тя вдигна похлупака на кошницата и откри една грамада от сини, посипани с бял прахец сливи.

Същото направиха и другите две девойки със смехове и викове:

– А, Зорке, чакай! И нашите са хубави! Заповядайте от нашите.

Васил Лесновски се закикомти и пъкна шепна в кошницата на Вера.

– Щом са толкова хубави, и аз ще хапна! – извика той и като стускаше всеки плод, за да го разцепи и извади костилката, той лапаше лакомо и викаше:

– Хубави сливи, още по-хубаво момиче!

Всички бяха се спрели на края на моста, смеха се, закачаха се.

– Бате, ще си развалиш апетита! – викаше Невена на брата си, като го гледеше как лакомо яде.

– Аз винаги имам вълчи апетит. Да му мисли татко, че тая година ще трябва да увеличи субсидията, понеже казват, че за един месец виното в София поскъпнало с няколко стотинки.

– Ти все за вино! Вижте го, господин Доганов, за какво мисли. И това било студент! – обърна се Невена към Богумила. – В странство студентите нали не са такива лоши?

– Напротив, по-лоши са. Мене гледайте, па съдете за другите.

– Нима вие пиете? – извика Невена и големите ѝ черни очи се впиха в неговите.

– Аз не вярвам – добави Вера.

Зорка мълчеше и се усмихваше.

– Повярвайте, че ния по-зле от всеки кунгураджия.

– Вие се клеветите. Никога няма да повярвам!
– викаше Невена.

– Защо?

– Защото сте идеалист.

Гласът ѝ звънна на гумата идеалист като звънче.

Васил се кикотеше и давеше в сливите, които пъхаше в устата си.

– Ох, хо-хо! – викаше той. – Чувайте това глупаво Венче, това жабче! Ох-хо-хо! И то разбира от идеализъм.

Лицето на Невена пламна.

– Да мълчиш, ти си ми бацьо, но си тъп. Още от училище съм ти го казвала!

Зорка се намеси:

– Каква си, Венче! Я по-добре вие, господин Доганов, ни разкажете нещо за Париж.

– Наистина, разкажете! – оживи се Вера и сивите ѝ очи под червеникави ресници блеснаха. – Ах, Париж! Колко мечтая за него!

В това възклицание, изказано със занесен, прехласнат и престорен тон, имаше толкова копнеж все пак, че Богумил я изгледа с любопитство. Но веднага се опомни – та това бе тонът на Лудия, господи! И в очите му блесна неволна уплаха.

– Аз бях малко в Париж – отклони той въпроса – и няхах възможност да видя всичките му хубости. Но все пак мога да кажа: хубав град.

– Аз си доставям журнали от Belle Jardinière – бързо продължи Вера. – Там всичко е такава прелест и толкова евтино. С госпожа Изгоренкова, докторката, сме се сдружили заедно да си доставяме рокли. Ходихте ли в Belle Jardinière, като бяхте в Париж?

Васил се засмя така високо, че Вера се обърна към него и го изгледа от главата до краката.

– Не ме гледай така строго, богино на моето сърце, ами помисли какво ще търси в Бел жардиниер един мъж? Да не би да си купува фуста оттам?

– А представете си, че съм бил там! – отвърна Богумил, за да спаси новата си компания от скарване. Той не бе ходил там, но бе посетил груз голям магазин, та сега се впусна да разказва за него, като не смяташе, че лъже, понеже тия магазини си приличаха. Ако искаше да направи добро впечатление и на трите девойки, той не би могъл да намери по-приятна за тях тема. Неговата наблюдателност и още повече романът на Зола „*Aur bonheur des dames*“ му дадоха такъв материал, че трите девойки го слушаха прехласнати.

Всички вървяха към града и го слушаха. Сегизтогиз Вера задаваше въпроси. Невена го обливаше с пламъка на черните си очи, а Зорка вървеше с набедена глава и рядко вдигаше поглед към него. Какво се харесва на Зорка? Нима това бърбене за рокли и парфюми я занимава? Та защо не? Или може би тя извличаше от неговото разказване такива заключения, каквито не извличаха нейните гругарки? Много възможно. Когато той спреше, тя вдигаше очи и задаваше нов, съвсем невинен въпрос:

– Как са облечени работничките в магазина? Или: где се хранят, в магазина или вън от него и колко часа имат за почивка? Или: къде се намират в това време децата им? Кой ги наглежда?

Тия въпроси се удавяха обаче във въпросите на Вера:

– Как отиват дамите в театъра? Истина ли е, че дамите са в деколте, а мъжете с фракове? Колко трябва да е интересно това! Ах, тоя Париж! Ами Елисейските полета полета ли са? Нима?

Те минаваха шумно из тесните улици на гра-

да, така увлечени, че не забелязваха погледите на жените по вратните. Само Васил, изглеждаше, не взема участие в разговора. Нали беше малко сърдит, че Богумил бе завладял изцяло вниманието на компанията му, но за него нямаше никакво значение кой и как го гледа.

— Ами хубави яденета в Париж има ли? — опита се той веднъж да се намеси в разговора, но Невена му се сопна:

— За ядене пита! Какво може да се чака от тебе.

— Ами от тебе? Зло като баба Гана от долната махала.

Друг път напомнянето за баба Гана от долната махала, зла и злоезична бабичка, прочута клюкарка, развеселяваше компанията, но сега това не направи впечатление: трите девойки бяха да не пропуснат нищо от думите на Богумила, комуто това внимание бе приятно, и той бе се въодушевил и станал красноречив.

„Дърдорко! — сърдеше му се мълчаливо Васил. — Жорес! Да му е само жени да забавлява, а все се дига нависоко: аз съм идеалист. Знаем ги ние тия идеалисти, не сме вчерашни.“

Като всеки човек Васил Лесновски бе ревнив за своето влияние. А тук го засенчваха. Между двете госпожици и сестра си той се ползваше с името на любезен кавалер и забавен събеседник. Той смяташе, че най-добър разговор с жени е да им приказваш весели неща. И досега смяташе, че е остроумен. А сега Богумил Доганов завладя вниманието и на трите. Той сега да се отделише и да тръгне из друга улица, те нямаше да забележат: толкова бяха увлечени. Това го гразнеше както всяко незачитане, а никой не е така жесток в незачитането си, както жените и децата. Против това той не можеше унак

да се бори, освен като отрече на съперника си всичко, и се зачуди, че подир подобни глупци могат да се увличат жените, и в края на краищата да се утешат с мисълта, че жената си е аслъ глупаво същество. Но като достигна до тая утеха, той все пак не беше утешен, защото предпочиташе жените да бъдат умни и да предпочетат него, умния. И тъй както литературният критик, кога иска да обезцени произведението на неприятен нему автор, започва да го сравнява с някое друго произведение, което нито нещастният автор, нито читателите познават, или с някое класическо произведение, което всички забравят, щом престъпят прага на гимназията или университета, така и Васил Лесновски започна изведнъж да хвали Берлин и Виена, в които не бе ходил, но за които бе чел. Той яростно започна да доказва, че в Париж няма канализация, когато дори в София има, и че Берлин е по-красив град, защото немците били френците при Сеган. Той не можеше да убеди никого, предизвика негодуванието на сестра си, разгразнението на другите две госпожици и недоумението на Богумила, но сполучи все пак да развали онова течение на разговора, което бе се създало между Богумила и госпожиците, а това му стигаше. Разговорът вече не можеше да се свърже, всички бяха недоволни, само той едничек бе доволен. Той се опита да разкаже някакъв анекдот, но смехът му прозвуча незаразително. Никой не искаше да го слуша. Млъкна и той.

— Ти ще развалиш винаги всичко хубаво! — почти със сълзи каза най-после Невена. — Ти си враг на всичко възвишено, на всичко красиво! Низш дух! Канибал!

— Никакъв канибал не съм, ами ти си една оса! Зорка се засмя:

— Не канибал, а калибан.

— Не е ли все едно?

– За тебе е всичко все едно освен твоето не-
бежество! Студент! – с презрение извика Невена.

Богумил се чувстваше неприятно.

– Винаги е така помежду им – пошепна му Вера.
Зорка се опита да заглади и помири.

– Слушайте, не се карайте! Аз имам идея! Да
уредим излет! Времето е хубаво.

– Съгласен съм! – изведнъж каза Васил, сякаш
нищо досега не бе станало. – Аз ще го уреда. От
мене искайте яденето и пиенето. Вие ще съберете
компанията.

Оживиха се отново, заговориха всички. Заго-
вори оживено и Богумил.

Всъщност онова, що бе вършил той от два ме-
сеца, бе такава тягостна, неприятна, убийствена
работа. Само честолюбието и страхът пред бъде-
щето можеха да го накарат да се рови в търговски
тефтери, полици, сметки, кореспонденция. Той бе
млад и го теглеше към беседи, разходки и учене. Са-
мата му природа искаше това, жадуваше за това.
Първите млади, безгрижни хора, които срещна, бя-
ха тия младежи и той се отпусна веднага, и забрави
за всички сметки, за всички заплашителни мечки, ко-
ито чакаха отговор от него. Да прекара цял ден ня-
къде навън от града в общество с млади, весели мом-
ци и момичета, да се измъкне от средата на тия злобни
и алчни кредитори, да вижда напред си млади, кра-
сиви лица, да слуша весели смехове и песни – самата
мисъл му действаше освежително. И под въздействи-
ето на тая освежителна мисъл сякаш просветна
и в оная област, гдето бе се затворил досега: стори
му се, че все някакъв изход ще се намери, че положе-
нието не е така страшно и че ако се остави на те-
чението да го влачи, може би ще бъде по-добре. Пък
и не е зле да се оставят сериозните работи да почи-

нат. Кой философ бе казал това? Не важи. Важното
е, че ще има разпус. Това бе истински разпус на уче-
ник, който е имал да държи поправителен изпит. И
колкото повече бе се морил, угнетявал и страхувал
през тия месеци, толкова повече сега се оживи.

– Непременно да го направим! – настояваше
той. – Да бъдем по-голяма група и всеки, който има
цигулка и китара, да ги вземе.

– Аз имам китара! – каза Невена.

– Аз имам мандолина, но свиря лошо – допъл-
ни Зорка.

– И аз имам цигулка, но свиря отвратително
– засмя се Богумил.

– А ние с тебе, Веро Богатинова – с комична
тържественост извика Васил, – на какво ще сви-
рим? Можеш ли помъкна ти пианото си на излет?
А пък аз знам да свиря само на латерна. Ние с тебе
сме вън от това музикално общество, макар че пи-
аното и латерната са много по-сложни инструмен-
ти от техните китари, мандолини и цигулки. Слу-
шайте, аз предлагам друго. Оставете си вашите
инструменти вкъщи, а пък аз ще намеря една ис-
тинска музика, каквато прилича на гуляй. Вашето
„цъмън-цъмън, цапа-цупа, Велико“ в природата ще
прилича на бръмченето на комар. На открито
трябва друга музика: флигорна, кларне, гайда, тъ-
пан. А такава музика може да ни достави Сульо ци-
ганинът с оркестъра си.

Момчетата започнаха да викат, възмуте-
ни от това предложение:

– Кръчмарска музика не щем!

– Ех, вие, интелигенция! Отдалечавайте се от
народа си, а само за народ приказвате! Какво стру-
ва гуляй без тъпан? А Сульо циганинът е истински
артист, вие не сте го чували, затова се възмущава-

ме. Кръчмарска музика! Ами вашата каква е? „Накинув плащ с китарой под рукою“ – запя с фалцет мой, като подражавах с ръце движенията при свирене на китара и повдигах мечтателно глава нагоре. – Едни глупави, сантиментални руски романси. Дай ми ти мене една музика, гдето ми запаля кръвта, сочна музика и парлива като люта ракия.

– И ми доведи няколко циганки да се къчат – с половин глас каза Невена, сякаш на себе си.

Тук Васил се престори, че не чу, и продължи с още по-голяма оживеност:

– Оставете на мене музиката, уверявам ви, че няма да се кае. Освен това Сульо и музикантите му не свирят само турски маанета. Каквато щеш народна песен могат да ти изсвирят, от „Травиата“ даже свирят. Аз се зачудих, като чух „Травиата“ в София. Бре, де съм го чул туй нещо, де съм го чул, блъскам си главата, току по едно време се сещам за Суля. Че той и „Марсилезата“ може да ти изсвири, не го гледай, че е циганин. Аз съм го карал да свири от „Риголето“ песента „La donna e mobile“, той я свири така, че искри да ти изскочат от очите. Освен това – сети се за друг говор мой и продължи още по-убедително: – ще хапнем, ще пийнем, ще се развеселим, ще ни се иска да му груснем едно хорце. Добре, вие сте интелигенция, вие не обичате хоро, бай Ганьо не яде чорба, той сега супа само сърба...

– Стига, моля ти се! – извика сестра му. – Как смееш да говориш, че не обичаме да играем хоро, и да ни наричаш байганьовци? Засрами се!

– Чакай, моля ти се, не съм се доизказал – продължи Васил, сякаш онова, що имаше да каже, ще се да обясни грубостта му. – Вие обичате полка, мазурка, шотиш, пандеспан...

– Па г'еспант – поправи го тоя път Вера.

– Все то, де! – нехайно каза той и продължи: – Да го кажем, че е па г'еспан – „пандишпан, свари, бабо, боб, свари, бабо, леца, да ядем, да ядем, докато ѝ гореца“ – изтананика той по такта на танца и продължи засмяно: – Сульо ще ви изсвири такива танци, че ще устроим един истински бал-шампетър. Да не мислите, че и аз не зная да танцувам. Аз валсувам божествено! Така ме увери една госпожица в София на едно увеселение в Градската градина. Значи всички ще бъдем задоволени: ще има турска музика, български народни песни, оперни арии, хора и танци до зори, както се казва. И всичко това ще го нареде Сульо. Ако вие вземете своите инструменти, нищо от това няма да имаме. Вие ще свирите на носовите си и може би да се сближат разни двойки, когато си нагласят един-друг пръстите на позициите, но другите ще дремят и ще се отегчават. Така, момичета, не се свенувайте, ами си кажете, че предпочитате моето предложение.

Когато гвама мъже се намират пред жени, те несъзнателно воюват. Васил Лесновски воюваше против Богумила Доганов, макар да не беше влюбен ни в една от двете госпожици. И неговото воюване беше спокойно и нехайно, защото това бяха оръжията му.

Докато Васил Лесновски излагаше предложението си за циганите, Богумил Доганов се чувстваше обиден и мълчеше. Винаги във всяка компания ще се намери по един такъв като Васил Лесновски, „див“, както ги наричаха обикновено, който ще развали настроението на другите, като иска да им налага своите вкусове и разбирания. Той пресича другите, не дава на никого да говори, противи се на всяко желание, което не е негово, и попарва весел-

бата на другите, като започне да разказва за болести, за гнојни рани, за смърт тъкмо когато всички са се развеселили и не им се иска да мислят и да слушат за нищо лошо.

И сега Зорка Христова се намеси:

— Аз не мислех да правим такъв шумен гуляй, а подразбирах едно малко общество. Това, що говорите, може да е хубаво, но за голяма компания. Но за седем-осем души... защо ни са циганите на Сульо?

— Освен това — де се е чуло и видяло млади момичета да се веселят с циганска музика? — каза Небена.

— Да гръмне из целия град, че сме ходили да пием със Сульо циганина — с потръпване добави Вера.

— Да остане на брата ми, той ще ни преведе през сред града да минем начело с циганската му музика, като някакви пияници! — продължи Небена.

— Да, това предложение е несъстоятелно — обади се спокойно и Богумил. — Да ни думкат тъпани, да не можем да си чуем думите — това не е приятно, нали? Освен това, доколкото знам, те свирят много фалшиво. Това, що наричаме „La donna e mobile“, е турско маане, както всички оперни арии, които те се опитват да свирят. Аз, извинете, смятам това за светотатство и си запушвам ушите, когато ги чуя. Не отричам, че те отговарят на вкусовете на повечето хора...

— На народа, на народа! — разсърди се Васил Лесновски, изоставен и поруган от всички. — Аз не се делея от народа, аз съм народен човек и обичам всичко народно.

— Всичко ли? — попита Богумил.

— Да, всичко, от калпака до цървулите, с курта и въшките. Такъв ми е народът и аз съм негов. Той пие люта ракия, и аз пия, той обича гайда и

тъпан, и аз ги обичам...

— Но той обича и оран, и копан, а пък ти само ядене и пиене обичаш. Народен мързеливец — пак го сръза сестра му.

— Оставете тия разправи — нетърпеливо и натъртено каза Вера. — Ние сме навикнали на вашите чокания, но господин Доганов не е. Да обмислим, да намислим нещо. Ние сме тук пет, кого да повикаме още?

— То се знае, че Бончо Доганов ще е шестият... — веднага предложи Васил, комуто не действаше нищо и чието добро разположение не се разваляше от стрелите, които му се хвърляха.

— А седмият — Тошо Богатинов — предложи Небена.

— Кога мислите да бъде излетът? — попита внезапно сериозно Зорка.

— Да бъде в неделя — обади се Вера.

— В неделя? — Зорка се замисли, но на Богумила се стори, че това замисляне бе преструвка. — Без мене ще бъде излетът. Не мога!

— А! А! — завикаха Вера и Небена. — Тогова никакъв излет няма да има. Как така не можеш?

— Не мога. В неделя съм заета — просто каза Зорка.

— Аз разбирам! — извика Васил. — Да кажа ли?

Зорка вдигна очи и го погледна.

— Длъжна ли съм да гойда, щом имам друга работа?

— Не, ти не искаш да гойдеш за друго, аз знам. Защото Бончо ще е там!

Червенина като пламък обля хубавото лице на Зорка, очите ѝ светнаха, но тя ги навее и каза тихо:

— Всеки е свободен да мисли, както иска. Аз се отделям оттук, по-направо ми е.

И тя започна да се сбогува, но Невена се възпротиви.

— Аз ще гойда с тебе.

Всички се спряха на кръстопътя, приказваха и се убеждаваха да се състои излетът, но разбираха, че няма нищо да излезе от думите им. Всичко бе погубено от Василя, а той най-много ръкомахаше и убеждаваше всички, че трябва да се нагласи излетът...

— Я чувайте — каза внезапно Невена. — Да отложим излета. Друг ден ще го направим. Аз ще нареда. Дайте ми пълномощно аз да нареда, както си знам.

Тя смигна на Зорка и на Вера, а Богумила погледна изпод око. Той се усмихна, като разбра, че влиза толкова скоро в една конспирация. Тя беше особено мила, тая мургавичка малка мома с пламенните очи.

Всички се съгласиха и се разделиха със Зорка. Последен се сбогува Богумил.

— Мога ли да ви съпроводя? — попита той.

— Не си правете труд — усмихна се тя, — тук това не е задължително.

— За мене е задължително и тук, а с вас ще ми достави удоволствие.

Тя мръдна рамене.

Вера и Невена се сбогуваха с него, а Васил се засмя гърлесто и каза:

— Намери си Зорка кавалер по вкуса!

— Достатъчно готеглив момък е тоя Васил Лесновски, нали? — каза Богумил, когато другите се отдалечаха, за да завърже разговор.

— Неприятен — късо каза Зорка.

— Той се старее обаче да бъде занимателен. Предполагам, че прави впечатление на тукашните госпожици.

— Зависи на кои. Не всички могат да го понесат.

— Вие наистина не сте заети в неделя, нали?

— Това и той разбра навярно.

— Жалко, че не можахме да съгласим излета. Струва ми се, че щеше да бъде един приятен ден. Колко е неприятно това!

— Наистина. Но с такива непоносими хора...

— Много ме зарадва, като предложихте излет. Сега съм като съсипан, че не можа да се съгласи.

— Вие навярно прекарвате самотно?

— От няколко месеца съм съвсем без общество...

— Чувах, че имате много грижи. — Тук тя веднага се сепна и добави малко сконфузено: — В нашия град и ушите си да запушите, пак ще чуете всичко. Особено пък за вас.

— Много ли ме разнасят? Простете, че питам вас, но няма кого. Аз познавам моите съграждани, но никое въображение не може да постигне онова, на което са способни.

— Имайте предвид, че сте социалист и че искате да делите имотите и жените — и ще си обясните всичко.

— Но вие не вярвате, нали?

— В какво? Че ще делим жените ли?

— Нима и вие?... — заекна той. — Аз се чудех на тая безотчетна симпатия, която се породи у мене веднага щом се запознах с вас, а то се оказа, че тя е на идейна почва... Много се радвам, много ми е приятно, че се запознахме.

Тя го погледна право, искрено, открито в очите. И внезапно той усети, че сърцето му трепна от нежност и радост. Каква великолепна девойка, какво мило и хубаво момиче, какво удоволствие да вървиш редом с него и да говориш с него!

— И мене ми е приятно — каза със спокоен глас тя. — Аз чувствам голяма нужда от литература.

– Стига да искате! – оживи се той. – Четете ли френски?

– Много слабо. Препочитам руски.

Разговорът потече спокоен външно, плавен, единодушен сякаш. Тя се държеше като ученичка пред учител, той се стараеше да премахне това различие. Нейният глас бе спокоен, очите ѝ гледаха открито, устните ѝ се усмихваха с кротка усмивка, но него обземаше вълнение все повече и повече. Красотата винаги го вълнуваше, а тук нейното спокойствие сякаш го запалваше. Веднъж тя случайно дотря лакътя си до неговата ръка и той трепна така, че тя забеляза. И уплашено се гръпна настрана. Но видя се, че някаква мисъл я успокои, и от очите ѝ избяга уплахата. Устните ѝ се усмигнаха в неволна радостна усмивка, очите ѝ пламнаха със зеленикави пламъчета и заускриха като звезди. Тя се смути, сякаш бе показала неволно някоя част от тялото си гола, неволно прибра полата си и попила блузата си на гърдите. И докато той говореше за някакви отвлечени предмети, тя чуваше в гласа му други гуми, ясни, по-ясни от неговите теоретични приказки: „Вие ми харесвате, ти ми харесваш, аз те гледам с наслада, иска ми се да те прегърна и да те целуна...“ Ако в гласа на другия би чула тия гуми, тя би се обидила, разсърдила, уплашила, а когато ги чуваше в неговия глас, харесваха ѝ.

Той не чуваше нищо в нейния глас, защото тя мълчеше, но усещаше, че неговите тайни мисли бяха ако не разбрани, със сърцето усетени. Ставаше му радостно, светло. Той забрави всичко – и кредитори, и чичо, и майка си, като вливаше очи в лицето ѝ и говореше машинално за неща, които нямаха нищо общо с неговото състояние.

– Тук живея – прекъсна го, сякаш го шибна тя.

Той се сепна и прокара ръка по очите си.

– Не сте ли магьосница? – каза той с крива усмивка. – Откак говоря с вас, сякаш съм пил магьосно биле.

Тя се зачерви и отговори:

– Благодаря ви за комплимента. Не съм магьосница, а вие сам сте магьосник на словото.

– Нима не ме разбирате? – продължи той. – Аз съм омаян от вас.

– Другарско ли е това? – В очите ѝ блеснаха искри, устните ѝ се усмигнаха лукаво.

Нему се искаше да извика, че няма другарство, а нещо повече, но тя отвори вратата и хлътна в двора, без да му подаде ръка.

Ах, проклето момиче! Ах, лукаво дяволче! Как го остави пред вратата. Също като овен пред новата порта!

Той се засмя и тръгна към дома си с бавен вървеж и наведена глава. Зорка Христова му харесваше, харесваше му с всичко. Той си припомняше как вдигаше тя очи, как се усмихваше, как навеждаше главата на една страна. Само едно не бе могъл да забележи, вървежа ѝ, защото вървяха близко един до друг. Тя беше умна... да, умна по женски, между другарките си най-умната, безспорно. Тя беше негова единомисленица и макар че бе такава, не приличаше нито на Лидия, нито на някоя друга от неговите познанички в Женева. Разкошна девойка... Дали не са влюбени тук всички в нея? Тя отказа да дойде на излетта, когато споменаха Бончо Доганов и Тошо Богатинов. Тошо, свитичкият Тошо, сигурно не би ѝ бил така омразен, тя би го търпяла поне, защото е повъзпитан и никога не би си позволил грубост с жена. Тогава сигурно е Бончо, братовчедът му, подобие то на моя Васил Лесновски и негов другар по чаша.

И внезапно с един рязък преход той мина от добро и радостно разположение към гняв, дори към ярост. Тоя Вичо Доганов се явява винаги да попречи на живота му. Ето и сега, една небинна радост, един малък излет, който щеше да го разведри, се разваля поради наглостта на сина на Вича Доганов. Бончо Доганов! Ах, тоя ли! Той се е осмелил да вдигне очи на Зорка Христова, той сигурно ѝ е правил гнусни предложения, тоя мръсник, защото и той смята като баща си, че щом има пари, всичко му е позволено.

Всичката му омраза против Вича Доганов се изля против сина му. Той възненавидя тоя Бончо Доганов до гръното на душата си. Той ще го бие, той ще го постави на мястото му, както се постъпва с безсловесни животни. Той, ако се осмели да стори нещо на Зорка...

В сърцето си Богумил Доганов усещаше решителността на човек, който не мисли за никакви опасности! Изпълнен с гняв, той вървеше из улиците, без да вижда никого, без да отговаря на поздравите. Впрочем това му беше стар обичай да навее глава и да не поздравява. Старите му познати го поздравяваха с висок глас, като го извикваха по име – тогава той вдигаше глава, бегло отговаряше и пак вторачваше поглед в краката си. Това правеше по-рано, за да не отговаря на всички – всички хора в това градче го познаваха и той, ако тръгнеше с изправена глава, можеше да пропусне да поздравя някого и с това да го разсърди, а тъй, свикнали с нрава му, те не му се сърдеха. Тоя навик, създаден от време на ученичеството му, той го упражняваше, откак се върна, като много удобен. Но днес той беше така ядосан, че не чуваше дори високите извиквания.

Вкъщи го чакаше освен майка му още и Ана Дуневска, сестрина гъщеря на майка му, жена на

Станой Дуневски, шивач, негов приятел и съмишленик. Като я видя, колелото на неговия гняв се завъртя в обратна посока, повлечено от смътния спомен, че днес някъде бе произнесено името ѝ. Той се намери отново в гостната на чича си и разбра, че Ана бе дошла да убеждава майка му и него да отиде да сватосва Вера Богатинова или някоя друга богата мома. Той видя Вера Богатинова, чу нейния глас, спомни си за Лидия Павловна и като се здрависа с Ана, веднага ѝ каза:

– Без тебе се запознах с Вера Богатинова. Ей сега бях с нея. На мене не харесва... Не си хаби думите.

По решителния му тон и по гневните черти на лицето му тя разбра, че му са се случили неприятности и че сега не е време за разговора, за който бе дошла. Но като всяка жена тя никога не губеше надежда да достигне до онова място, до което си е начертала да гоиде, та макар да трябва да избикала с километри. Затова тя тръгна напосоки:

– Най-после излезе из черупката си, та тръгна да видиш и ти свят. Вчера ходихме със Станоя на лозето, гроздето вече се е запържило, че думам, като ходим така между лозите и като гледам се отворило онова небе отгоре ясно като огледало, защо не можахме, думам, да изведем Богумила да се поразтужи малко. И Станоя се ядосваше. То, вика, бива, бива четене, ама чак толкоз, човек здравето си може да покрус. Ех, викам му, здраве му дал господ нему и дай, боже, все тъй да е здрав, ама му трябва разтуха. Право, вика Станой, ама как да го извлечем. Хайде, вика, да наредим другарска среща някъде вън от града, може да гоиде. Добре, думам, ама той не е стар като нас, той е млад човек, той е бил в странство, какво ще му се хареса в нашата простотия. Нашите момичета не могат една роля за

свят да си ушийт, не могат косата си да вчешат както трябва, пък и сиромашки са, не може да им се забелязва, но гумата ми е какво може, гумам, да му хареса в нашата гругарска среща. И ти да не повярваш за мой Станоя туи нещо да каже! То аслъ мъжете са таквиз, то на мъж вяра да нямаш, неговите очи все настрана гледат. Бре, гумам му, ти такъв ли си бил, да се заглеждаш в младите момичета? Значи аз досега съм била глупава, като съм ти вярвала. Ти седиш на дюгения и уж шиеш, а пък се заглеждаш коя как е облечена и какви ѝ са очите. Да не бяха децата с нас, голям скандал щеше да стане, ами не са малки вече, разбират. Че ти да видиш, лельо Велико – обърна се тя към майката на Богумила, – той може да ти каже коя мома и коя жена как е облечена.

– Ами нали му е занаятът такъв? Шивач – излеко усмихната, каза Велика.

– Той да си гледа мъжките грехи, не е дамски шивач я! Не, ами такива са всичките мъже. Туи му рекох. Всички сте такава стока. Докачи се, представи си, лельо, и наместо аз да му се карам, той като ме започна: Бре, гума, жено, ти отде знаеш какви са другите мъже? Такава вярна жена ли ми си ти? И вярваш ли, пак аз излязох виновата накрая. Да се чудиш и да се маеш какъв човек. И пред децата. Шуткам му, смигам му, не млъква. Причерня ми по едно време от мъка и кога се свестявам, уплаших се – то ми било припаднало, децата се разплакали, добре, че се намерило вода в стомничката да ме залее.

– Вчера ли беше това? – попита Богумил, неволно отвлечен от мислите си към тоя разговор.

– Как тъй вчера? Не беше вчера, то беше миналата неделя не, ами по-миналата.

– Хм, но нали вчера сте говорили за мене? И станало гума за тукашните моми?

– Е, вчера беше, ами. На лозето.

– Че тогава как е могла да стане тая сцена на ревност помежду ви миналата неделя?

– Их, какъв си, Богумиле, всичко да изпиташ. Вчера ние приказвахме за тебе. Чувай, казва той, тук има хубави момичета. И не едно, не две. Те идват понякога на нашите събрания, кога има танци, а пък ако обявим, че Богумил Доганов ще говори на някоя тема, мало и голямо ще се стече. И не само, вика, младите, ами и майките им ще дойдат.

Тя продължи да отвлича разговора нататък, накъдето искаше, и не се смушаваше нито от противоречията си, нито от това, че часът за обяда минаваше и че вкъщи я чакаха мъж и деца. Богумил Доганов никога не може да узнае где и кога точно и по какъв повод е припаднала Ана Дуневска и е била заливана с вода от стомничка. Тя не пожела да се върне на тая тема, смятайки въпроса за изчерпан, и продължи да развива мисълта си за гругарска среща не във от града, а в града, в клуба, и дори не гругарска среща, ами събрание, което след това се превърна в митинг против правителството, и след това се върна на първото си положение на сказка в клуба, но вечер, та да има танци и весела поща, и бой с конфети за младите да се повеселят, а не да ходят да пихтунят по кръчмите като Бончо Доганов и Васил Лесновски, които стражарите гонили преди няколко вечера в долната махала от една къща, гдето се знае какви жени живеят. Че и тоя Вучо Доганов не вземе да ожени момъка си, да не ходи нощем да чупи плетовите, то вече за Васил Лесновски извинително, той е студент още, макар че баща му има пари да поддържа и жена му, стига да иска да го ожени. Ама виж ти чудно нещо: Васил такъв непрокопсаник, а пък сестра му, хем по-малка

от него, какво интелегентно момиче, изчело е всички книги в библиотеката, така казва разсилният в читалището, сериозно момиче. Да не повярваш как не си приличат понякога хора от същата кръв! Такова умно, спретнато, къщовно и начетено момиче, а какъв брат. То аслъ на майкина си характер ще е: майка ѝ такава разумна жена. Нали казват, че да не била тя, Лесновски щял да се пропие като Марина Барбунов, ами добре, че му се случила такава умна жена. И виж, вара-вара, Венчето на майка си да прилича.

Богумил се усмихна, като си припомни кривите черти и хубавите очи на Невена Лесновска, и се усмихна, когато в слуха му прозвуча нейното „вие сте идеалист“ и всичките нападки, които тя отправяше срещу брата си.

– Какво се смееш? – забеляза усмивката му Ана. – Ти си я виждал, запознал си се с нея, познавам. Видиш ли как случих. То таквоз момиче от хвалба няма нужда.

– Да, симпатично момиче – съгласи се Богумил. – Кога е свършила гимназия?

– Чакай да ти разправа – оживи се Ана Дуневска, – то е много интересно. Тя свърши гимназия миналата година и искаше да отиде в странство да следва медицина. Но нито майка ѝ, нито баща ѝ се съгласиха. То плака, горкото, плака, па се затвори вкъщи – от къщи до читалището, от читалището до къщи, толкоз му беше разходката. Доктор Изгоренков беше казал, че ще умре, ако не я пратят някъде на друго място и не ѝ вземат книгите. Пък нали Лесновски е колибарин от Еленско, там има роднини, пратила я там, че сега два месеца и се върна подир това по-добре, ама, като се върна, пак започна да чете. Сега чувам, че баща ѝ вече се съг-

ласил да я прати да следва медицина, ама ще му излезе солено, защото не иска да я пусне сама, трябва да прати и Василя, а пък то са двойни разноски. Мене да слушаха, сама да я пратят. Тя е такова момиче, в един милион мъже да я пуснеш, пак ще се опази. Нали тъй, лелю Велико, че кажи нещо и ти, какво си мълкнала?

– Какво да кажа, лелино, като не оставяш човека да продума – усмихнато се обади баба Велика.

Ана Дуневска се засмя с висок и ясен смях, започна да удря длани о коленете си и да повтаря:

– Ух, каква съм и аз! Ух, каква съм и аз! Да вземе човек една вършина, че да ме бие, да ме бие. Забравих си и къщата, и мъжа, и децата. Боже, каква съм заплес!

Тя скочи и събра тантелата и тирето от полата си: те бяха си останали така, както беше ги гонесла, ни една брънка не бе прибавила, и хукна навън, сякаш внезапно бяха я повикали, но в пруста се сети за нещо, върна се и каза бързешком:

– Станоя рече да наминеш в дюкяна днес подир плагне, имал нещо да ти казва, много важно било. Да не забравиш? Чу ли?

– Да, да, ще мина – обеща Богумил.

– И довечера елате на вечеря у дома... Чу ли, лелю Велико, ще разточа баница... Ама да дойдеш!

И изскочи като вихрушка навън.

– Вярвай бога, откак е дошла, не ме е оставила да кажа десет думи. Глава ме заболя да я слушам – недоволно каза баба Велика, като отиваше в трапезарията да слага обяда. – И гозбата изстина с тия Анини приказки.

Богумил помогна на майка си да нареди масата и се помъчи да я утеши:

– Нищо, и стугено ще го изядем. Аз съм много

гладен гнес: ходих малко на разходка, та изгладнях. За да достави удоволствие на майка си, той се прекръсти и изчете молитвата. Това бе ред, забеден от баща му, и той го спазваше. И макар да бе изгубил вярата си в молитвата и в бога, той все пак чувстваше след тия прости и изтъркани от дълго употребяване думи едно спокойствие, каквото бе чувствал в детинството си. Те му напомняха ранното детинство, а особено някои зимни сутрини, когато подаваше глава от завивките, виждаше стъклата на прозорците заскрежени и пак се забиваше презглава и помръдваше под завивките малкото си тяло, за да усети още по-добре колко бе топло под тях. Наши най-възвишени представи са свързани понякога с прости, наивни и видимо незначителни явления и ни връщат към тях с едно сладостно чувство на свързване наивното с възвишеното в една неразривна връзка. Когато говореше словата на молитвата, това чувство на топлина под завивките, когато прозорците са заскрежени и вън е лют студ, винаги се събуждаше в него. И неволно му идваха наум тогавашните му малки, наивни и хубави мисли, малки, наивни и хубави, каквото бе сам той: колко е хубаво, че тате и мама се грижат за него. Навън е студено, а татко е донесъл дърва и мама е запалила печката, и всичко е така хубаво, че има една мама и един татко, такива хубави, такива добри, че той ги много, много обича, че като порасне голям, те ще са вече стари, ще стоят до печката, но той тогава ще пали печката – така бяха му казали, – за да е топло на татко и на мама, на тия добрички татко и мама. И винаги едно топло чувство на нежност го изпълняше и той поглеждаше майка си с погледа на своето детинство.

Ядяха мълком. Разменяха си само малки въпроси и отговори:

– Не е ли прегорено? – Не. – Искате ли още сол? – Малко. – Подай ми оцета. – Благодаря.

След обеда майка му свари кафе и седна на мундера срещу него. Започваше разговорът. Но той нямаше какво да крие от майка си, та тоя разговор не го стесняваше. Имаше само една грижа: да смекчи колкото се може грозотата на положението им, за да не я уплаши и обезкуражи. Той ѝ предаде разговора си с чича си, който не завърши с нищо, понеже се скараха, с чинка си, която го посъветва да потърси изгодна женитба, и с братя Богатинови, които не му отказаха пряко, но в чийто отговор имаше отказ. Той се сети и за 200-та лева, която му даде чина му, но не каза нищо за тях на майка си не защото искаше да скрие, но се страхуваше, че тя може да се оскърби. След това ѝ съобщи за запознанството си с трите госпожици.

– Чинка Нона иска да ме жени за Вера Богатинова. Аз не искам да се оженя по сметка и ти сама не би се съгласила да отида против сърцето си, но като се запознах с Вера, аз си казах: ако мога да я обикна, какво ми важи, че е богата? Случва се да се женят хора за богати момичета и по любов. Но тя не ми хареса никак. Аз не бих могъл да живея в една къща с нея, камо ли да ми бъде жена...

– Че защо, сине? Тя не е хубавица наистина, ама не е чак толкова грозна. Аз не казвам да се ожениш – сепна се тя, като забеляза, че той гневно сбира вежди, – ами питам, защо пък, толкова ли е грозна?

– Тя ми напомня една жена, която познавах и от която добро не видях – каза той.

Сърцето на баба Велика замря от очакване и

от страх, ей сега ще заговори за рускията и какво ли ще каже, и как ще трябва да го слуша тя. Той не знаеше, че градската мъгла бе разувнала всичко и че до майчините му уши тия слухове бяха стигнали като чудовищни злодеяния. Баба Велика бе съумяла да скрие от сина си колко много са я огорчили тия неща от страх да не би да чуе по-лоши. Макар да се утешаваше, че той е мъж и че не може да не сбърка в тия години и на чуждо място, без бащин и майчин надзор, и макар да му прощаваше всичко, тя беше все пак огорчена дълбоко, наранена бе нейната гордост, че за нейния син може да се говори като за някакъв развратник, който отвлича женени жени от мъжете им и бяга с тях като някакъв крадец. Тя прощаваше на мъжете онова, що не бе простила на никоя жена и на себе си, но мъчеше я уличната мъгла и негли това, че в тая история нейния син представяха като недостатъчно храбър и мъжествен. Едничко чажо от толкова деца, тя бе усредила на него всичката си любов и всичките си надежди. Родителите се радват на славата на децата си, без да изпитват горчилата ѝ. От малък Богумил радваше майчино и бащино сърце. Тя бе изпитвала гордостта на знаменитите майки, след като бе видяла сина си на празника на св. Кирил и Методий да казва пред целия град, той, още дете, едничек от цялото училище. Той не беше я посрамвал досега никога. И макар че когато слушаше да го хвалят, тя бе привикнала да приема позата на скромност, да не би други майки да ѝ завиждат, тя се гордееше със сина си наравно като майка на велик човек. Защото чувството на гордост намира сили не само в големи събития, а изниква и върху гребни случки. Силата на гордостта у майката и жената на прославен пълководец или дър-

жавник, или поет не е по-голяма от силата на гордостта у някоя проста селянка, на която нейният син е пратил една проста кърпа, с която се е забрадила, за да отиде на черква и да я покаже на другите майки. Силата на гордостта не е неограничена, освен кога е безумие, и най-горното стъпало може да достигне всеки, който желае, дори по нищожен за другите повод. Това, що изглежда за чуждия поглед малко, за гордостта бива значително. Баба Велика се намираше по отношение на сина си в състояние на постоянно преувеличение. За неговите качества и способности тя употребяваше само превъзходна степен. И толкова по-болно ѝ ставаше, като чуваше, че той се е окалял с нещо. Щом гочу тия мъгли и разбра, че има истина в тях, тя падна от високото стъпало на гордостта си и се страхуваше, че може да слезе още по-ниско. Затова трепна. Ала и любопитство я подтикваше, па и смътна надежда, че може би работата не е така зле, както я разправяха. Затова със страх и полугласно каза:

– Рускията ли?

– Ти отде знаеш? – трепна и скочи изведнъж Богумил. Но веднага пак седна и се оборава. – Да, рускията, щом си вече узнала. Не исках да те огорчавам с тая история... но види се, че тук вече се знае...

– Истина ли е, че си я откраднал от мъжа ѝ, сине, и си избягал в друг град?... – пошепна майка му. И сякаш да се извини, добави: – Питам те, та да знам какво да кажа...

Червенина обля лицето на Богумила и той навее очи.

– По-хубаво беше да ме не питаш, майко. Не можеш ме разбра, да ти разправам всичко. Едно ще ти кажа: не съм крадил жената на никого, ами аз

избягах от нея, а тя ме намери в Париж. Това е истината.

— Истина ли?

— Никога не съм те лъгал, майко, и сега няма да те излъжа. Чиста истина. Затова не харесвам Вера, че мяза на оная.

Баба Велика въздъхна с облекчение. За нея, по нейните понятия, син ѝ не бе уронил ни честта, ни достойнството свое и на семейството си. То се знае, че подир такъв момък ще тичат жените. Какъв е мъж, да му се ненаглеждаш! Е, иска да я остави, ами тя като не го оставя? Гледай какво измислили клюкарите и клюкарките, че крадил чужда жена! Нейният син — една жена ли ще тича подире му? Завист човешка!

Баба Велика се развесели дори. Щом тъй е била работата, тя ще затвори устата на всички. Коя може да се похвали, че подир нейния син е тичала женена жена, като е оставила мъжа си?

— Та на Вера прилича, а?

— Да. С пари да ме засипят, аз тая мома не бих могъл да я гледам. Пък и не ми се иска да се женя, майко, прости ми. Тебе ти се ще снаха, знам, но нека по-рано свърша, да си взема хляба на ръцете.

С майка си Богумил Доганов приказваше открито и простичко, търсеше подходящи народни изрази, за да може тя да го разбере.

Баба Велика се засмя, като ѝ помена за снаха. То се знае, че очакваше снаха, но и тя не би се съгласила нейното чадго да се ожени за коя да е. В нейното въображение тая бъдеща снаха беше и богата, и хубава, и умна, и учена, и честна, и скромна, и срамежлива, и къщовна, и работлива, и послушна, и с хубав глас, да може да пее, та да се развесели къщата от младост, защото, то се знае, тя тряб-

ваше да бъде на първо място млада. Тя непрекъснато бе сгледвала момите, но не бе намерила подходящ идеал за нейния идеален син. И макар че пропадна мъжът ѝ, макар да знаеше, че положението им е много лошо, тя все пак намираще в себе си и кураж, и гордост, и надежда да не харесва сегашните моми. Допущаше само като възможност една женитба по сметка, но тогава момата поне да бъде хубава и млада, ако няма други достойнства, и да посвети всичките си грижи за кариерата на сина ѝ. Защото син ѝ щеше да има бляскава кариера, то се знае. Не току-така от мъничек още са го отличавали в училище. Не току-така и сега името му бе в устата на всички млади.

Какво знаят старите български майки за идеите на синовете си, освен че тия идеи са новата вяра на техните любими синове? Те, възпитаните в строга покорност, обгражданите със суеверия, които не могат да стъпят една крачка, без да видят поличба и да не трепне сърцето им от скрит вековен страх, те, които са видели „турското“ и „руското“, и „българското“, и ужаси, и радост, и спокойствие, те виждаха в своите синове, увлечени по нови учения, само своите синове, малките момчета, раснали под тяхна грижа, над леглото на които са треперели при болест, над люлката на които са мечтали: той ще порасне, ще стане мъж, як закрильник на нейните старини. И да искат, те не биха могли да проникнат в заплетената мъглата на новите времена. Пък освен това мъжка работа са тия партии, тия борби, тия препирни. Мъжка работа е работата и на сина на баба Велика. Каквото и да проповядваше той, на когото да го проповядваше, той беше пръв, той беше неин син — то не можеше да бъде лошо. А щом той е пръв,

първ между мъже, води мъже, то и жената, която ще му гледа къщата, трябва да бъде и тя от първите ако не, поне да му помага. Защото той сега в града е от първите, макар да е най-млад – я какво са неговите връстници, има ли един като него, – той, като се изучи, ще бъде първ в цяла България. Но за да стане по-скоро такъв първенец, жената трябваше да му помогне да се изучи. А ето че и според баба Велика в града нямаше такава мома. Само донякъде Вера – и тя искаше да отиде в странство да учи музика, и ако се оженеха, щяха двамата да заминат. Но като не може... Не му ли харесва Венчето Страхилово, на Страхил Лесновски, за което говореше преди малко Ана? Ето, и то иска да отиде в странство.

Да, Богумил намираше, че Невена не е лошо момиче. Вижда се, че е със събуден ум. Но за женитбата трябва, нали, и малко обич поне. Той би могъл да гругарува с нея, ще му е приятно да говори и да се смее на нейните остроуми, но за цял живот...

Майката разбра по инстинкт, че друга девойка му е направила впечатление днес, и подпита:

– Ти днес ли се запозна с тях?

И Богумил разправи как са го настигнали днес на моста. Като спомена името на учителката, баба Велика впи очите си в лицето му и разбра.

– Хубаво момиче е Зорка – каза тя. – Ама сиромашко и много хора лудеят по нея, а то не е добро за една мома.

– Щом като е хубава, как няма да лудеят – каза Богумил и стана. Стана и майка му.

– Тя една мома, докато не е развяла байрака, хората не тръгват подире ѝ.

Богумил се ядоса и троснато каза:

– Остави сега момичето. Не съм тръгнал да

се женя за нея, че да я огумвам – и се затвори в стаята си.

Баба Велика отиде в готварницата да измие съдините, да нареди и помете. После взе хурката, превърза нова къделя на къжала и седна на прозореца над улицата: хем да преде, хем да гледа кой минава, така също, както други хора четат вестника си. Тя имаше това предимство, че онова, що ставаше на улицата долу, невинаги привличаше вниманието ѝ и оставяше мислите ѝ да текат свободно. Тая Зорка Христова гали не е запалила сърцето на сина ѝ. Хубава е проклетницата, ама що полза от гола хубост. На една учителска заплата да остане само... То, наистина, баща ѝ имаше дюкян и лозя и не беше чак толкоз от последните, ала все пак готови пари нямаша като Богатинови или като Лесновски... Къде ли се е запътила тъй Кина Горнокрайкина, бърза, бърза, сякаш я гонят? Сигурно у свакови си – леля ѝ зле болна, от толкоз време лежи. Да не е пък умряла? Господи боже, колко му е на човека, човешката душа като пара излиза из устата му и всичко се свършва... Умът ѝ се върна към смъртта на мъжа ѝ, към смъртта на другите ѝ деца, на вдигна края на престилката си и обърса сълзите, събрани в ъглите на очите ѝ. Всички ще си отидат по реда, никой няма да остане на земята, току да гледаме да преживеем живота си по-добре и да не забравяме бога, прекръсти се тя и с умиление пусна спомениите си да текат към нейния мъж.

Такъв личен човек беше, такъв добър и така не приличаше на връстниците си! Като се ожениха, той ѝ рече: „Величке, отсега нататък тежка работа да не съм те видял да похванеш. Аз съм мъж, като има някаква работа вкъщи, гето не можеш да я свършиш, мене ще викаш.“ И като отидеше на

панаур или в други град, винаги ще донесе толкова много подаръци за нея, че всички млади булки ѝ завиждаха. Как ходеше тя тогава с оня джамфезен малаков, със скъпата копринена шуба! Като тръгна за черква, всички се обръщаха да ги гледат. Хубаво беше тогава, млади бяха, весели. Що беше покойният за веселба човек! Като се повдигнеха с всички: и ядене, и пиене, и постелки, та излезе на бахчиите или към манастира, че като се разположеха няколко семейства да ядат, да пият, да се веселят! Що песни, що хора, що игри! Какво нещо беше младостта им. Хубаво. Имаше други песни тогава, сега вече ги не пеят, и други игри. Ама най-личен беше той, нейният мъж. Като се засмееше, па като кривнеше калпак над ухото, че като поведеше хората, да му се не нагледаш. Или зуме, като се съберяха в широкото долно хашово, та сложеха дългата софра и възглавниците край нея, па проточеха дългия презръчник, че като се наредяха ония ми млади мъже като планини и ония млади булки румени. Че като екнеше от песни, от кръшни женски гласове цялата къща. С котли изнасяха виното на трапезата, по едно теле изядаха. И начело пак беше той. Де как станеше веселба, без него не можеше. Всички го канеха, защото той като седнеше да разправя, всички се превиваха от смях. А като викнеше да пее в горнята махала, в долнята се чуваше. Малко ли ѝ завиждаха другите млади булки на личния мъж. И не беше само личен, ами и я обичаше. Тръгне нанякъде – без нея не отива. Спомни си и сега с топло чувство на благодарност как веднъж тя беше болна, дойдоха да го канят на веселба, той отказа. Такъв човек беше Никола Доганов, нейният мъж. Че как може да го забрави? Как да забрави, че той най-много я утешаваше, когато започнаха да

мрат децата им, че той нито веднъж не каза като други мъже, че тя може да е причина. Ако не беше той, тя не можеше да изтрае тогава лошите години. Ех, гаде бог, че им остана поне Богумил. И виж, че израсна здрав, хубав, умен. Ала не можа да му се порадва по-много старият. Как го обичаше. Тя понякога дори се гразнеше от неговата обич: все ѝ се струваше, че той ще присвои детето съвсем и че за нея не ще остане нищо. Пък и струваше ѝ се, че Богумил някак него по обичаше. То ще е, защото баща му беше такъв личен, пък и беше ходил да се бие и с русите, и против сърбите в 1885 година, когато падаха много звезди и тя беше бременна с Драганча, който умря на сегмата година, тъкмо да тръгне на школо. Обичаше Богумил баща си, виги се, като пример: и сега се заглежда в медалите му, накачени в кръжило зад стъкло, и се радва на тях. Мъжка чест, какво да го правиш. Може ли една жена да се бори с това? Тя само обича чадото си и толкоз. Гледа да му е угодно, да не настине, да бъде добре облечен, да е добре нахранен...

Баба Велика не беше като други майки, които преживяват трагично разногласията с децата си. Израснала във веселата атмосфера на отстъпчивостта, която създаваше Никола Доганов около себе си, тя бе навикнала търпеливо да понася избухванията на младостта и сприхавостта на нейната неопитна самоувереност. Тя бе виждала как много пъти Никола Доганов бе постигал с усмихнатото лице и блага дума да укроти хора, дошли до онай граница, зад която яростта минава в безумие, и да спогоди скарани братя, роднини или съдружници само с една смешка или с някоя приказка простичка, народна приказка. Тя бе приела от него тоя начин, само че не се усмихваше така широко като него и

нямаше такава бърза съобразителност. Зер то си беше у него естествено, простичко и си течеше, както си тече вода из чучур, а пък у нея бе присагено, та тя трябваше понякога да се пита: Как би постъпил Никола, ако беше жив? И онова, що у него бе несдържана, широка, всеобемна доброта, у нея бе спокойна сдържаност, обмисленост и свойствената на жената мекота. Затова, като тръгна през спомените за мъжа си и стигна пак до сина си, тя не намери в себе си неприятно чувство, загдето той ѝ се тросна, а започна да мисли за Зорка Христова и за Невена Лесновска. То не само че не е хубаво да насилва сина си да се ожени, ами и лошо е, защото нищо не може да се постигне по моя начин. Грешка беше, че му се спомена за женитба като за изход от положението, в което се намираха. Трябваше да го оставят свободен, но така да нагласят, че не него да карат да се влюби във Венчето, ами Венчето да се влюби в него. Защото жена като обикне някого, тя ще го накара да се ожени за нея, та ако ще би земята да се процепи. А Венчето е умна, учена и упорита. Като рече – искам да стана докторка, насмалко не умря на думата си. Тя ако хареса Богумила, не само ще убеди родителите си, но и самия Богумил ще накара да залудее по нея. Тя сега е такъв завързак, защото е дете и се съвети над книгите, и не е заприказвало сърцето ѝ. Най-грозната жена се разхубавява, като обикне, защото за жената обичта е като водата за върбата. Днес тя се е запознала с Богумила и ако сърцето ѝ е продумало... само че отде се е взела тая Зорка Христова? Хубост-хубост, но няма да я сложиш на тапур да я топиш?

Противоречието, в което изпадна баба Велика, не я смущаваше. От своята опитност от

пословиците, от поговорките и приказките тя вадеше онова, което ѝ беше изгодно, както постъпят всички хора в борбата за живот. Тя смяташе, че мисли и крои безкористно, като желае само доброто на сина си, а всъщност отъждествяваше своите интереси с неговите, приписваше му свои желания и съображения и кроеше да действа в негова полза, когато всъщност действаше за своя. Тя би сметнала за кръвна обида, ако някой ѝ кажеше, че нейното желание да ожени Богумила за Вера или Невена има за източник само нейното благо, както тя го разбираше. Тя не виждаше за сина си друго благо освен онова, що тя смяташе за благо, и това така бе непоколебимо сраснало с нея, че бе неотделимо сякаш. В своите преценки за мъжа си тя виждаше онова, що докосваше нея, защото другото ѝ изглеждаше неинтересно. Той беше се отнасял добре с нея, беше я обичал, беше се грижил за нея – той можеше да бъде всякакъв навън, тя нямаше да повярва, че той е способен да извърши зло. В своите оценки за сина си тя употребяваше превъзходните степени, защото той беше нейно чадо и добър син, а не за самите му качества и способности, които смътно проумяваше. И в грижите си за него тя имаше предвид превъзходната степен на неговото добро, както тя разбираше това добро. Тая превъзходна степен беше, доколкото зависеше от сина ѝ – видно обществено положение, свързано с почести и богатство: депутат, министър, имоти, пари в банката. За да достигне до това превъзходно положение, трябваше да се изпразни кесия в кесия: трябваше някоя богата мома да му даде пари.

Баба Велика не бе вярвала никога на мечтите на Богумила, че ще убеди чича си да му помогне. Не беше такъв човек чичо му, тя си го знаеше още от

ерген. И защото знаеше повече, отколкото син ѝ знаеше, тя се опита отначало да обезвери сина си. Но тъй като Богумил бе си вбил в главата тая сметка, тя се стъпциса и го остави да върши, каквото бе начертал, защото не ѝ се искаше да му разказва за старата вражда между братята и за причината на тая вражда – самата тя. Можеше ли да повярва син ѝ, като я гледа такава сбръчкана днес, че някога тя е била по-хубава от Зорка Христова? Ех, по-добре и за самата нея да не си спомня за ония години, когато момците лудееха по нея, а изпревари всички Никола Доганов, който не поиска да знае, че бащи му Вичо бе подпитал вече, чрез гружки, дали не ще му откажат, ако прати годежници. Никола Доганов се яви пред родителите ѝ, омая ги, магьоса ги, накара ги да се превиват от смях, сам си стана годежар веднага, като сложи годежния пръстен на ръката на Велика още когато тя му поднасяше сладкото, уж за да види дали ще ѝ стои хубаво. Хитрецьт му недни, той само веднъж бе играл на хорото го нея и на неговия въпрос да гоиде ли у тях на гости тя беше му отговорила много невинно, че, разбира се, може да гоиде, когато са родителите ѝ вкъщи. И когато се сгоди така, сякаш на шега, със смях и кикот, той никому нищо не бе казал, а се беше преструвал, че залита по друга мома. И всички се зачудиха, когато се научиха, а най-много се зачуди самата Велика, че го беше обикнала, и чакаше да гоиде повторно у тях, и не ѝ се излизаше от стаята, когато той беше там. Грабна я без насилие, така просто гоиде и я взе напук на всички, а особено на брата си, който оттогава се отдели в друг дюкян – дотогава гледаха бащината си работа заедно, – ѝ цял живот не можеше да му прости това. Че той ли ще помогне на сина на брата си? И

да станеше това, тя би заподозряла, че в това се крие коварство – така не му вярваше. Затова тя беше се спряла на женитбата. Разбра се, сега се разбра, че най-богатата мома в града – Вера Богашинова – не му е по сърце. Да кажем, имаше още две: Сотировата и Мавровата. Сотировата беше неучена, син ѝ такава няма да иска, а Мавровата не може да се каже, че е хубава, нито че е симпатична, само се гледа на огледалото и се конти и като говори, свива си устата, да изглежда по-малка – превзето момиче, тя такава снаха не ще. Пак най-добра ще бъде Невенка Лесновска. Как да се накара Невена да обикне Богумила? Да се съберат негде на вечеринка, така правят сега младите, и да се опознаят? Или да я повика вкъщи и да се поразговори с нея? Няма да бъде лошо. Ох, но тая Зорка Христова, ако Богумил се е запалил по нея? Да не беше Ана Дуневска такава заплесната, можеше да поизпита Богумила, той би се издал. И ако излезе така, както ѝ казваше предчувствието ѝ, тоест ако искрата помежду двамата им беше минала наистина, тогаз пък... ще трябва да се търси средство да се накара Богумил да я разобикне.

Така вдълбочена в кроежите си, баба Велика унесена прегеше и поглеждаше много рядко към улицата. Откъм стаята на сина ѝ долитаха тихи стъпки: Богумил се разхождаше из стаята с бавни крачки. Да отиде при сина си да се разговори по това? Не е хубаво – тоя нека си мисли своите мисли, тя ще мисли своите. Горкото момче! Толкова го обичаше баща му, а виж какво наследство му оставя.

Баба Велика не намираще в себе си никаква вина за положението, в което бяха изпаднали. Тя беше си гледала своята работа, беше регулирала къщата, беше правила икономици, беше се грижила за мъжа

си и сина си – другото беше мъжка работа, тя не се месеше в нея. За нея носеше отговорност нейният добър мъж. Тя постъпваше така не само защото беше жена и защото нейният съпруг беше я привикнал да сменя от гърба ѝ всички по-тежки товари, а защото като всички хора схващаше дълга си ограниченост. „Това не е моя работа“ крие понякога низост, но обикновено е ясен израз на оная умствена ограниченост, която хората са приели като закон. Като се страхуват да погледнат вън от малкото пространство, което сами са си начертали като свое поле за действие, те се отказват не само от много задължения, но и от много привилегии, които могат да им дават тия задължения. Те наистина си създават едно голямо удобство, като сами се затварят в тъмница, но неудобствата, които смятат за избегнати, ги намират и там, прониквайки през стените. Сигурно е, че баба Велика не беше от ония, които се радват или дори стоят хладнокръвни, когато къщата на съседа им гори, напротив, тя бе гледала с голяма симпатия и печал на усилията на мъжа си да изплава от мътилката, в която бе потънал. Но тя имаше такова сляпо доверие в мъжа си и такова низко мнение за своите собствени способности в „мъжките“ работи, че не се опита никога да му даде съвет, пък и сам той не ѝ го искаше. Тя нямаше ясна представа и за големината на бедствието, в което бе изпаднала. Тя смяташе за голямо бедствие смъртта на мъжа си, но мислеше отначало, че всичко може да се оправи. Така беше я уверявал Никола Доганов наскоро преди смъртта си, когато дойдоха, та описаха всичко вкъщи. Това бе тежко, много тежко, страшно дори. Но той казваше, че ще поправи всичко, а през целия ѝ живот той никога не беше ѝ ни-

що обещал и да не го изпълни. И сега смъртта му попречи. Тя беше сигурна, че ако той беше жив, щеше да намери начин да поправи всичко. Той беше такъв човек, който можеше да намери пари, дето се вика, под път и над път и да печели като някакъв евреин. И сега тя трябваше да свиква да се занимава с някои мъжки работи, тя, на стари години. Това, що не беше нейна работа, го пое син ѝ. Но той беше млад, та не можеше като баща си, то беше явно. И ще не ще, тя трябваше да вникне и пожела да вникне в размера на бедствието. Син ѝ не ѝ каза всичко, но тя разбра, че то е непоправимо. Затова умът ѝ се насочи към един женски изход: женитба. Тук трябваше да покаже какво може.

Нона Вичова действаше по нейно внушение. Защото тя не се обичаше със семейството на Вича Доганов, но Нона беше такава добра жена и така живо ѝ съчувстваше, че един неделен ден след черква баба Велика ѝ повери част от своя план и я помоли да види как ще убеди Вера Богатинова да се срещне с Богумила. Нона не бе могла да стори нищо, случаят помогнал, само отде се взе тая Зорка Христова? Дали пък не могат да оженят Бонча за Зорка? Днес Ана казваше, че Бончо бил изгубил ума си по нея. Тогава, и да се е увлякъл Богумил, ще не ще, на друга страна ще обърне погледа си. Че и как може такава мома да ѝ стане снаха: тая сумрин Бончо я пресрещнал, като отивала на пощата, и я спрял наред улицата да ѝ говори. Коя порядъчна мома прави така? Чакай, чакай, те и други неща ще се открият, тя такава мома не може да няма истории. Но защо да се търсят? Ако се намери нещо осъдително, току погледнеш и Бончо я не ще. Не, по-добре ще е да я оженят за Бонча. Тъкмо са един за друг: тя такваз, а Бончо пияница. Да се пу-

ка и Вичо Доганов, така му се следва.

Колко беше силна и защо беше нейната омраза против Вичо Доганов? Тя нямаше причини да го мрази до последно време. Но сега го мразеше, защото бе главният кредитор, защото не искаше да им помогне, защото сам бе богат, а те бяха сиромаси вече. Сиромашията чукаше на вратата им. Те нямаха нищо. Дори миндерът, на който тя седеше, беше чужд. И Вичо Доганов се наслаждаваше от това. Но той не знаеше, че коприната и сребърните неща бяха тайно пренесени и доверени на Дуневски. Не намериха при описа ни копринените ѝ грехи, ни платната, ни килимите, ни сребърните прибори: Дуневски беше ги скрил по нейно настояване, макар Никола Доганов да я уверяваше, че няма нужда от това. В неговия глас тя долови за пръв път тогава една нотка на неувереност и това утвърди решението ѝ. Сигурно Вичо Доганов се е ядосвал, като не намериха нищо такова. Ще има да се ядосва той още, ако бог ѝ даде здраве и живот. Тя ще изпадне в сиромашия, ако не ожени Богумила, както желае, но все ще може поне едно зло да му направи, за да я запомни.

Велика Доганова не беше зла, не беше злобна и не умееше да мрази. Тя не бе упражнявала сърцето си в омраза. То беше повече скръбно поради многото нещастия, които беше претеглило, отколкото озлобено. Но никой не може да устои на негодуването, когато го преследват незаслужено, а тя смяташе Вича Доганов способен да преследва незаслужено нея и сина ѝ. И в нейното заканване да отмъсти на Вича Доганов имаше повече отчаяние, отколкото сериозно намерение, защото всяка възможност за отмъщение в материалната област, где то той беше най-чувствителен, беше изключена. Ос-

таваше само едно косвено напакостяване, ако се ожени Бончо за Зорка, едно напакостяване несигурно, защото в областта на чувствата няма нищо сигурно, и това, що някои очакват да свърши с проклетия, може да свърши с благословия. Малко ли случаи има, когато хората са злорадствали на някоя сватба и са предричали пъкъл, а то се е оказвало рай? Но за нея бе важно, че тя желаше злото на Вичо Доганов и мечтаеше за възмездие. Това желание за възмездие, което у икономически и душевно слабите е винаги мечта или възлагане отмъщение на бога, не отива по-далече от просто пожелание и е утеха толкова, колкото всяка друга утеха. Когато хората не са привикнали в себе си да се утешават в доброто и в един бог на доброто, те търсят в злото лъжлива утеха и не предполагат, че съществува друга. Затова и много хора, които всякак са добри и кротки в отношенията си и мили към ония, които не им правят зло, имат зли мечти за враговете си, смятайки това за нравствено и дори намесвайки бога в своите пожелания. Ако биха имали възможност да отмъстят, мнозинството от тях би простили враговете си, но те нямаха тая възможност и затова синият пламък на тяхната омраза осветява пътя на техните мечти. Погрешно е да се прави от това заключението, което обикновено се вади: че е по-лесно да се прави зло, отколкото добро. По-лесно се прави добро всъщност, но хората смятат за по-лесно да мислят зло, защото смятат този процес безвреден. Ако всички зли мисли на хората се реализираха, земята би се стопила като бисер в оцет. Но явно е, че се реализират повече добрите мисли, каквито не липсват у никой злодей. Защото дори когато мислят, че злото е по-лесно от доброто, те живеят всред добро,

защото без добро не биха могли да съществуват и защото самото им съществуване вече е едно добро.

Велика Доганова не слизаше дълбоко в причините на своите мисли: тя чувстваше така, мислеше така, както мислеха и чувстваха всички хора от нейната среда и нейното време, и мечтаеше за провалата на Вича Доганов, както всички сиромаси мечтаят за провалата на богатите. Светът би се изменил издъно в оня час, когато богатите се откажат от богатствата си и сиромасите от омразата си. Но тия два дяла от човечеството никога не са могли да се спогодят кой пръв да отстъпи и винаги са били подозрителни към намеренията на противната страна, защото хората имат изобщо много ниско мнение за ближните си и предполагат, че ако техният съсед не е още в затвора, това се дължи само на нехайството на правосъдието или на несъвършенството на законите. Велика Доганова смяташе Вича Доганов за злодей и като обвиняваше човешките закони, че не могат да го хванат и накажат, обръщаше се към бога, за да моли справедливостта му, предполагайки, че бог непременно ще покаже правдата си по някакъв начин. А за да помогне на това показване на правдата, тя бе готова да съдейства всякак и всекиму, който би се решил да стори зло на Вича Доганов, но в границите на закона и приличието.

Макар че беше вече възрастна и опитна, макар да беше претрагала много, тя не бе направила още наблюдението, не бе свързала причина със следствие, че след като я обземеха такива мечти за отмъщение, тя усещаше ръцете си да треперят и сърцето ѝ да тупа като пиле в гърдите. Тя се чувстваше уморена винаги след такова озлобение и имаше нужда да си легне и да си почине. Идваше ѝ

да плаче и да окайва себе си и да не ревне да плаче, тя лягаше и се отдаваше на умората си, за да може да заспи. И сега забодее времето в повезката, извади хурката от коланя си и я сложи настрана, подгъна крака на миндеря, примъкна една възглавница под главата си и затвори очи, пълни със сълзи.

– Боже, боже, дали виждаш мъките ни! – въздъхна тя и се прекръсти мижеешком.

Ех, хубаво беше едно време. Хубаво нещо е млад да си, да те обичат, да обичаш. Ето нă. Николла се връща от панаир с другари, хубавият му ат играе напред всички други коне, а Никола кърши снага на седлото като някакъв турски паша. Кривнал е калпака си над ухото както винаги, сложил е едната си ръка на хълбока, в другата гържи юздите. Тя е откrehнала пътната врата и се срамува да се покаже на улицата, а го гледа така през пролука-та. Ако я видят на улицата, ще ѝ се смеят всички жени. Но ето ги, пристъпват конете, идат, приближават. Тя затъква набърже китка на косата си, оправя си грехите, пригласяда си с длани косата, лицето, отваря портата и не гледа никого, ами тича право към него. Тя улавя юздата, той се навежда от коня и подава ръка. Няма повече пред хората – тъй беше тогава. Добре дошел, добре нашел, и толкоз! Ала очите казват повече от целувки и милувки... Тя води коня и е навела очи, защото усеща, че страните ѝ са пламнали и горят, ще изгорят... И усеща как неговият поглед я пронизва от горе до долу, не я пронизва, а я кърпе в някаква топла, приятна баня...

Баба Велика, когато искаше да заспи, извикваше приятните спомени на своята младост. Те я люшкаха, както се люшка малко дете в люлка, и я приспиваха... Ето и сега, приятното усещане на не-

говия поглед отгоре, от седлото на коня, я обвинява с някакъв бял, светъл облак и не води сега тя коня вкъщи, а бере царевица на горния сърт и минават долу по пътя коняри каракачанци със звънци, стаго голямо, с големи кучета, като телци... А долу в лъката пасе телците Бона Забрадка, нейната дружка от гетинство: набрали са гъби, наклали са огън и ги печат, деца малки са и двете, а пък ей го Никола, ама стар, белобрад като поп Петра от горнята черква и на очите му сълзи... Защо плачеш, Никола? – пита го тя, а той сочи с пръст към нея. Кога се поглежда, вижда се облечена в злато и сърма, с голям елмазен гердан на шията. Никола – поп Петър, ѝ дава едно огледало, тя се оглежда в него и вижда чужди образ, съвсем друг. Обръща се назад да види да няма друга жена зад нея – няма. Чудна работа, казва си и тръгва между високи стени, високи, високи, не им се вижда върхът. Върви като по коридор, ама няма никакви врати, ами тук извивка, там извивка и някъде някакви вдълбани в стените дупки като пезули. Какво ли има в тия пезули? Тя бръква в един и изважда една забрадка, на едина край на забрадката вързан възел, тя се мъчи да го развърже, но не успява, защото внезапно се намира у дома си и гледа хора изнасят копринените ѝ грехи и сребърните сервизи и ги товарят на биволска кола. Тя се спуща да спаси каквото може, гърпа, удря, рита, граце. Един голям арапин гърпа покривката, която тя бе везала на младини, тя се мъчи да я отърве от ръцете му, но се чувства по-слаба и започва да се моли: „Пусни я, агачо, тя ми е за смъртта, с нея ще ме покрият. Нали и ти вярваш в бога?“ Но арапинът не пуца покривката, ами започва да расте, расте, расте, като планина, и от устата му започва да излиза пламък, а очите му се въртят, въртят и зъбите му тра-

кат. У, страшине! И отде се взе такъв сила в нея, тя се изстъпи и го заплю: „Пфу бре, маскара! Не те е срам!“ И хукна да бяга, а земята под нея се клати като при земетръс и къщите се люлеят, и дърветата се люлеят, и нещо я удря по рамото, и някой ѝ вика.

Тя се събужда и вижда Богумила, който е сложил ръка на рамото ѝ и полекичка я вика:

– Мамо... мамо.

– Какво има? – сепнато попита тя, като не може още да се оборава. Богумил видя в погледа ѝ страх, седна до нея и я запита:

– Лош съм ли сънува?

– Не, не – неволно слъга тя, – ами се сепнах.

– Аз едва те побутнах по рамото. Искях да ти се обадя, че отивам у бай Станоя, нали обещах на Ана.

– Хъ, хъ, хубаво, иди – забърза баба Велика и сякаш, докато бе спала, бе решила какво да прави, и изведнъж заговори, още сънена:

– Да ти кажа, не ти трябва да се свързваш с това момиче Зорка. Одеве аз не исках да ти кажа, ама да знаеш, че тя не е добро момиче. Хората разправят много неща за нея, а за една мома, като земат да разправят много, ти я отпиши. Зорка Христова, ако беше добро момиче, щеше ли да я спира посред бял ден Вичовият обесник Бончо насред улицата пред целия град и тя да стои и да го слуша. Каква работа има едно порядъчно момиче с Бонча Вичов? Хубаво му мисли, синко, че ако се оплетеш някъде, няма измъкване. Аз да ти кажа, нали го познаваш Минчо Вражалски от долнята махала? Знаем го, че е пиян-заян сега, ама едно време не беше. Момък за чудо беше, ала Кина, жена му, го направи такъв. Едно време аз съм му гумала, малко род сме, сва-

тове сме. „Минчо, не тичай подир Кина, защото тя сега много момци лъже и тебе ще излъже“, но той не ме послуша. Сега, като ме види, плаче и повтаря: „Сватя Величке, защо не те послушах, затри ме тая жена, направи ме за смях на света.“ И Кина беше хубава, и подир нея тичаха момците, и тя ги лъжеше, както сега Зорка лъже Бонча и другите. И докара мъжа си го тоя край, че на два пъти от възето са го снемали. С тая хубост. Който се жени за хубавица, събира махлата – знаеш народната.

– Знам, мамо, знам – успокой майка си Богу мил. – Защо си си вбила в главата, че искам да се женя за Зорка Христова?

Той весело и с цяло гърло се засмя и продължи:

– Аз едвам веднъж съм се срещнал с нея, и то за няколко минути, а ти вече гледаш да ме запазиш да не се опаря... Успокой се, мамо...

И с тон на скромно превъзходство и със свенливост и недомлъвки, както подобаваше на син, кога говори пред майка за такива въпроси, той добави:

– В странство аз бях подложен на по-големи изкушения, отколкото тук, и се задържах...

Баба Велика имаше за това „странство“ много смътни представи. От писмата на сина си и от неговите разкази тя доби впечатление за ония страни „папицашки“ и „протестантски“, гдето живеят немци, френци, италианци, австрийци и маджари, и англичани, като за страни, по наредени от България, макар това да не ѝ се вярваше. А не ѝ се вярваше, защото когато в града дойдоха „арфистки“ и „шантонерки“ – те бяха австрийки, немкини, маджарки и френкини – така поне се говореше из града, докато жените не принудиха околийския началник да ги изгони. Когато дойде цирк с опитомени лъвове, мъжете, включително палачовци-

те, бяха все оттам. А кой порядъчен човек и коя порядъчна жена се залавя за тия занаяти? Баба Велика винаги си спомняше представителите и представителките на тия нации, както ги бе видяла, и никакви разкази на сина ѝ не можеха да изличат от ума ѝ представата, че там всички жени са „арфистки“ и всички мъже циркаджии, тъй както детето не може да си представи, че в други град има друг барабанчик, който обявява правителствените разпоредби, а си го представя такъв, какъвто е барабанчикът от неговия град. Два народа имаше, които баба Велика уважаваше между чуждите народи: русите и англичаните. Русите, защото бе ги видяла да идат и да заминават като храбри войници, защото бяха освободили България. Англичаните – защото не беше виждала англичанин, но беше чувала, че били майстори на разни занаяти. За близките народи: румъни, сърби, гърци, тя имаше едно пълно незачитане, а към турците ненавиств.

И тъй като имаше за западните народи такова ниско мнение, особено за тяхната нравственост, тя възприе като убедителни думите на сина си и не му възрази нищо. Само добави:

– То, синко, ти по-го знаеш тия неща от мене, защото вече не си малък, ами рекох да ти кажа и аз, като майка, да не стане нещо, че после да не плачем и двама. Защото ти си позабравил какво е тук. Могат да те впримчат някъде, няма да се усетиш как ще те зажеглят в ярема. Светът е хитър по тия работи, синко.

– Знам, мамо, знам, но давам ти дума, че няма да се оставя да ме впримчат никъде. Бъди спокойна.

Той целуна ръка на майка си, тя го целуна по челото. Тя го видя как мина отдолу, под прозорци-

ме, като отиваше към Дуневски, и се успокои – къщата на Зорка Христова беше на другата страна.

IV

Първият наемател на кафенето, в което ставаха събранията на социалистите, който спеше в местните гробища, умрял от пиянство, би останал изненадан, ако видеше какъв народ посещаваше тая неделя вечер помещението, гдето той едно време бе устройвал гуляи. Във времето на неговото царуване над тая паянтова барака тук идваха лозарите, кундураджиите, абаджиите и чорбаджийските синове. Запалваха свещи и пееха „Со светими упокой“, когато изпиваха някоя бъчва с вино или ракия и пееха венчални песни, когато изтъркулваха наред избата нова бъчвичка и избиваха чепна, за да поставят канелата. Печаха цели ярета на шиш на камината, преядаха и препиваха така, че се бяха прочули не само в околността, но и в окръжния град, и създадоха на града името на пиянски град. Много имот беше разсипан в тази четириъгълна схлупена сграда, много семейства бе разорила тя, много животи бе прояла! И кой знае дали не беше някаква мрачна ирония това, че децата и по-малките братя на ония, които бяха се опропастили между тия стени, идваха и те тук, за да пият едно ново вино, което им замайваше главите.

Външно помещението не беше много изменено. Зазидаана бе камината, а там, гдето бе едно време тезгяхът, сега имаше нещо като естрада с две стъпала. Над естрадата една червена лента се висеше, а под нея бе написано с червена боя на бялата стена: „Работници от всички страни, съединявайте се!“ Над лентата, почти до гървения окаен та-

ван, надничаха образите на Карла Маркса, Фридрих Енгелса, Август Бебеля, Фердинанд Ласал, Христа Ботеф и Васил Левски. Две петролни лампи висяха от тавана и опушваха и стените, и образите на тия водачи, сбрани тук, за да се порадват, че тяхното учение се възприема така жадно. Христо Ботеф и Васил Левски бяха тук, от двете страни на тия чужденци, не защото мислеха право – поначетените между събраните тук знаеха, че в теоретично отношение тия двама бунтовници са били доста назад останали, – а защото са били бунтари. Освен това, ако за Левски можеше да има недоумение дори у по-простите, Ботеф се възприемаше чрез стихотворенията му ако не като правоверен, то като предвестник на истината. Никакви други украси нямаше по варосаните стени. Само една малка гравюра „Човекът с мотиката“ имаше закачена в десния ъгъл. Беше я подарил неизвестен човек, който бе прикрепил към гравюрата лист хартия, на която с хубав почерк бе написан преводът на стихотворението на американския поет:

*Под тежестта на вековете свит,
подпира се на своята мотика,
безсмислено се взира към земята...
На целий свят хомота влачи той...*

Няколко реда гървени столове се заемаха сега от слушатели, които близяха спокойно и тихо, като че ли близяха в черква. Бяха повечето мъже. Но към 8 1/2 часа дойдоха Зорка и Невена, сами, защото Васил бе отказал да ги придружи, дойде Ана Дуневска с няколко момичета от махалата, явиха се неколцина млади момци със сестрите си и майките си. Малките червени афиши, лепнати тук-там из

града, приканваха гражданките и гражданите да се явят, за да изслушат речта на другаря Богумил Н. Доганов върху „Първоначалното натрупване на капитала и задачата на работническото“. Обещаваха се да има декламация, соло на китара, дует китара и цигулка, а след това – хора и танци. Последната част от програмата привличаше особено много младите девойки. В града нямаше друго място за танцуване. Никои не бе се досетил още да отвори танцувален салон, та организацията на работниците отговаряше на копнежите на младежта и с тая примамка. Салончето се напълни и препълни. Отидоха да търсят столове отвън, домъкнаха пейки от съседния двор, отстъпени великодушно от съседа. Беше душно. Отвориха всички прозорци, но все пак потъваха в пот и се бееха с къпички, с шапки, с ветрила. Разменяха си новини, клюки и сплетни, говореха, шепнеха за онова, що са чули да се разказва, младите от двата пола си разменяха погледи и усмивки отдалече. Трима гимназисти без фуражки, с разкопчани ризи, влязоха и тръгнаха в прохода между столовете, хванати под ръка, и подхвърляха на младите девойки и възрастните жени шепи, които смятаха за остроумни. Те вдигаха такъв шум с обущата си, с високото си кикотене и с държането си, че Станой Дуневски, който наблюдаваше публиката, както един фелдфебел наблюдава ротата си, пусната свободно да си отгъхне, изведнъж усети страшен гняв против тия момчета и прати калфата си да им каже да се държат прилично. Момчетата, опиянени от успеха, който предполагаша, че имат между публиката, а най-вече от глупостта си, се развикаха, че никои няма право да им прави забележки, че те са свободни и че не щат да знаят за оня, който им праща предупреждението. Станой

Дуневски кимна на неколцина от членовете и момчетата, като се видяха обградени от един пръстен мрачни лица и подтиквани от не твърде деликатни мишници, се намериха скоро вън, гдето продължиха да протестират. Един стражар, пратен от околийския началник да наблюдава за реда, човек мектен, познат на всички, както всички се познаваха тук един друг, се приближи до спорещите и момчетата намериха за благоразумно да изчезнат. Тия три момчета, познати на всички, бяха ново поколение, наричаха се ницшеанци, индивидуалисти и анархисти и държахавинаги предизвикателно поведение. Станой Дуневски, който бе човек на реда, ги ненавиждаше с една ненавист, която изглеждаше чудна и за самия него. Те действаха на нервите му и той, инак спокоен, уравновесен и разбран човек, губеше търпение и имаше желание да ги набие, кога ги видеше. Като мине покрай дюкяна му, той извърщаше глава, да ги не гледа, защото, ако се загледаше в тях, пускаше някоя зла насмешка по техен адрес.

– Не мога да търпя тая пасмина – обърна се той към Богумила, който, сигнал на първия ред, прелистваше бележките си.

– Кои бяха тия? – попита той, без да вдига глава.

– Синът на Минчо Вражалски, Димо, Асен Малаков, на праматаря Малаков син, и Григор Босев – и тримата са сиромашки момчета, ама побъркани. Григор Босев им замайва главите с тоя Ницше. Какъв е тоя Ницше? Немец ли е?

– Немец. Луг човек – отсече Богумил. – Умрял е в лудницата.

– То си личи по тия какавани – с неутихнало още разгразнение завърши Станой. – Да почваме ли? Народът се събра.

— Аз съм готов — отговори Богумил.

Тоя суров отзив за Ницше, така леко изказван от социалистите, беше усвоен от Богумила безкритично, както бе възприет и отзивът му за Лев Толстой. Всъщност той се ползваше от готови, изработени от други умове формули, както всеки човек възприема до голяма степен формулите на морала или модата от околната среда. Тъй както оставяше на шивача да обмисля как да направи отбора на жилетката му, защото това бе неговата работа, така също той, без да беше чел Ницше, ни Толстой, бе възприел чужд кроеж мисли и ги носеше без гризение на съвестта. Така казваха учителите му, авторитета на които признаваше, макар да се бореше на теория против авторитети и защото толкова яростно се бореше против авторитети, понеже хората винаги водят борба с един недостатък, който се намира в самите тях, когато го преследват навън. И дотолкова бе силно предубеждението му срещу Ницше, че той захвърли „Тъй рече Заратустра“ на първите страници. Тая книга, струваше му се, не му говори нищо или му разправяше за такива неща, които той смяташе за отдавна изяснени. Когато човек възприеме една система от идеи и ги превърне на убеждение, той го хажда до ясност, до разрешение на всички проблеми. Той търси и намира отговор на всички въпроси, които се изпречват пред него, често пъти с формула, която на другите не говори нищо, както формулите на другите не му говорят нищо. В случая с Ницше той имаше отговора си за философията му в лудостта му. Той не се занимаваше с луди философии. Като представител на една здрава класа, каквато е пролетариатът, той не желаше да вниква в последните гримаси на едно пропаща,

болно общество. Това бе формулата, тя му обясняваше, тя го задоволяваше и го импулсираше, макар да затваряше за любознателността му един или много нови светове. В тая самоограниченост, това нежелание да се види друго освен онова, що се желае, имаше и един страх, лек, като полъх на зефир, страх, че може да се разруши цялата сграда, ако се извади някоя тухла. Той не се запитваше поради това дали наистина пролетариатът е толкова здрава класа, или ако се запиташе, бързо си отговаряше, че експлоатацията го е превърнала в онова, що е сега, но че в бъдеще, като социализира средствата за производство, той ще бъде истински носител на култура. Тоя отговор го задоволяваше напълно, макар да не отговаряше напълно на въпроса му. Това бъдеще, в което се отлагаше разрешението на всички по-заплетени въпроси, също не го смущаваше със своята неопределеност и неопределимост. Той не се вдаваше в тънко разчепкване на понятията и дори смяташе това за празна работа на професори, на които се плаща от буржоазията, за да хулят социалистите. Той не познаваше още нито съмненията, нито разочарованията. След вярата в родителите му и в бога тая бе всъщност едничката вяра, която той беше си избрал сам и която наричаше свое убеждение. Тя му даваше готови отговори за всичко и той беше доволен. Това го правеше едностранчив, но само в очите на другите. Той смяташе също тъй едностранчиви, аблудени и дори заинтересувани ония, които не мислеха като него. Един от тях беше Ницше. Какво го интересуваше него тоя луд немец? Да върви по дяволите и той, и неговите последователи! Той, Богумил Доганов, и всичките му съмнителици имат по-голяма работа да вършат, отколкото да се за-

нимават с индивидуалистически блънувания. Колективът трябва да се вдигне за подвиг и трансформиране на света. Част от моя колектив шумеше зад гърба му и очакваше словото му. Той не вдигаше очи да погледне в това събрание по същите съображения, по които навеждаше очи на улицата – да не поздравява.

Станой Дуневски се качи на естрадата, гдето имаше маса и стол и чаша вода, и зазвъни с малко тучено звънче.

– Другари и другарки – почна той спокойно, като се покашлюваше и погръпваше ръкавите на палтото си, както му беше обичай. – Тая вечер нашият млад другар Богумил Доганов ще ни запознае с първоначалното натрупване на капиталите и задачите на работнишката класа. Аз ви препоръчвам да го изслушате с внимание, защото онова, което той ще ни каже тая вечер, е последната дума на социалистическата мисъл на Запад, гдето пролетариатът прави завоевание след завоевание. След капиталистическата класа, тъй нареченото трето съсловие, иде ред на четвъртото съсловие, на пролетариата, на работниците, да обновят света и да въдворят правда. Денят, в който работнишката класа ще направи това, ще бъде ден на великата социална революция. Той се приближава. Вие знаете колко много завоевания са направили работниците в Германия например. Там на всеки пет души единът е вече социалист. Нека и ние оттук работим, за да подпомогнем делото на нашите западни другари, като се самообразоваме и като изучаваме законите на икономическото развитие. Давам думата на другаря Доганов.

Богумил зае мястото си на естрадата всред ръкоплясканията на цялата аудитория. И като

гледаше тая тълпа, тия оживени от очакване лица, тия погледи, всички до един втренчени в него, той почувства обикновения подем на духа в такива случаи. Тия хора очакваха от него, искаха от него да ги научи и той ще ги научи на онова, що знае. Той беше в благоприятното положение на човек, който вярва в онова, що говори. Той беше готвил речта си няколко дни по един реферат, който бе говорил в българското гружество в Женева. Събразил бе, че не ще говори на студенти, та бе съкратил много подробности, изхвърлил бе всички статистики. Оставил бе интересното, разбираемото. То беше му толкова по-лесно, че бе разглеждал въпроса по-сложно. Затова речта му потече плавно. Той навеждаше очи над бележките си нарядко, само когато искаше да си спомни някоя дата или цифра, та речта му се развиваше като импровизация. Слушаха го с внимание.

По онова време, за което става дума тук, речите на всички почти оратори в работнишките събрания след кратък увод затъваха във феодализма или още по-дълбоко – в бита на първобитния човек. И случваше се, че ораторът, обграден с първобитни люде или с феодали, по цели часове търсеше изход, за да мине към съвременността, и когато сполучеше да извърши това, аудиторията си отгъхваше, понеже разбираше, че краят е близък. Ако започнеше от първобитния човек, ораторът, изчерпал енергията си да го надмogne, минаваше мижешком покрай цялата история, за да се спре за кратко на феодализма и на Великата френска революция, която не можеше да бъде избегната от никого, дори от ония оратори, които обясняваха на учудената си аудитория началата на Дарвиновата теория или философията на Хегел: някой при-

мер, някое сходство навеждаше на спомена за Великата френска революция и глях. Първобитният човек, феодализмът и Великата френска революция бяха километрическите стълбове по пътя, из който се движеха тичешком мислите на почти всички оратори. Цели епохи в историята на човечеството се преминаваха с няколко думи. Средните векове бяха векове на схоластиката и на Аристотеля, който израстваше във въображението на слушателите като някакъв ужасен тъпак, който е видигнал цялото човечество за векове. Древна Гърция и гревният Рим бяха прочути с робството си и премахването на робството се смяташе като основано на икономически причини. Променили се средствата за производство. Християнството се наричаше робско учение и се твърдеше с голяма положителност, че то е върнало човечеството с векове назад към варварство и инквизиция. Казваше се: „това е метафизика“ или „това е мистика“ с такова великолепно презрение, на каквото е способен само гимназист. Кръщаваха с името „буржоазно“ всичко, което не разбираха, не знаеха или не бе съгласно с техните идеи.

Тия добри момци, които излизаха да учат работниците и занаятчиите на социалистическа мъдрост, можеха да кажат само това, що знаеха, и казваха всичко, що знаеха, често пъти изкривено, неузнаваемо, но винаги с дълбока искреност и убедителност. Тяхната самоувереност вършеше много повече, отколкото техните знания. Защото макар да знаеха много повече, отколкото своята аудитория, те знаеха до ужас малко и ако тяхната босота не личеше, то бе, защото сърцата им бяха чисти и намеренията им трогателни. Защото, когато събираха средните векове в няколко из-

речения и мислеха, че са изчерпали всичко, що може да се каже за толкова века, те искаха да накарат своите слушатели да повярват колко много човечеството е вече напреднало и какви отговорности се налагат на новата възходяща класа – пролетариата. Защото, когато говореха с патос и сълзи за Френската революция, те бяха искрено и дълбоко убедени, че в новата, социалната революция, която се приготвяше на барикадите, те ще умрат с оръжие в ръка, посочвайки зорите на новия ген.

Барикадите бяха също една любима дума, която имаше качеството на заклинание и винаги възбуждаше възторга на слушателите. Никога никой в България не беше строил барикади. Старите въстаници се затваряха в черкви или манастири, като в по-яки сгради, и умираха там с оръжие в ръка или избягваха в гората, за да водят четнишка война. Това бе по-близко до разбирането на народа, но то не правеше впечатление никому, когато думата „барикада“ запалваше сякаш една бъчва с барут в гърдите на всекиго. Мечтаеха да умрат на барикада, макар да не го знаеха какво е или именно защото не го знаеха. Чуждите думи им правеха по-силно впечатление от своите. Чуждият живот се рисуваеше някак особено, не като техния. Ако баба Велика Доганова не можеше да си представи западните народи иначе освен като циркаджии и „шантонерки“, слушателите на тия събрания не можеха да си представят, че съществува френец, който да не желае да умре на барикадите и не мисли да прави революция всеки ден, и италианец, който не е анархист, и немец, който не гласоподава за Бебеля.

Книжността на идеите личеше по това увлечение от обикновени думи, които изглеждаха значителни, по тая откъснатост от средата, в коя-

то се намираха слушатели и оратор, по това замайване, което се получаваеше винаги след такава реч – замайване, като че ли си видял насън други земи и се връщааш към действителността или като че ли си гледал класическа пиеса в театъра. Говореха за неща, които слушателите сега заучаваха. Какво бе това „пролетариат“? То приличаше като да иде от „пролет“, но не е такова. А, да, работници, без дом, без имот, без нищо освен двете си ръце. „Изпгнанали германци“ значи – така наричаха чужденците работници, които пешком минаваха през България, за да търсят препитание. Ония, които те всъщност винаги са презирали и са смятали за излишни хора, за пропагнанали и изпгнанали в това положение поради пианство или глупост. Тия били пролетариите значи. Гледай ти, гледай ти!

В тия малки градчета, гдето нямаше никаква индустрия и гдето безимотният се смяташе за човек, прокълнат от бога или мързеливец, се въздигаше от младите ученици и студенти образът на западния пролетарий като някакъв светец, като едничка надежда на бъдещия ден и се приканваха слушателите да се приспособят към него от страх да не изпгнат в противния лагер и да не изменят на историята. А че историята върви нататък – това не можеше да подлежи на никакво съмнение – гарантираха ораторите.

Тоя страх пред съда на историята беше един стимул към просвета, макар и едностранчива. Осъдени от историята за петвековното търпение и забрава под робството, младите българи трепереваха пред бъдещата присъда на историята и желаеаха да видят народа си между първите, които ще поздравят възхода на новия ден. В тая жажда към напредък и тоя страх да се не остане назад от вре-

мето имаше нещо наивно, но трогателно, както в желанието на децата да се покажат възрастни. Предаваше се социализмът като учение на бъдещето, като последна дума на науката. Той идваше заедно с учението за еволюцията и с теорията на Дарвина, с философията на Хегеля за диалектичния метод, с най-новите, най-пресните и най-потресни учения на учените, които извеждаха своите заключения до отричането на бога. Нямаше съмнение, че една нова ера настъпва, трябваше да се догонва Западна Европа. И не беше рядкост младите хора да тъжат, че така бавно върви развитието в България, че гребните собственици не пропадат така бързо и че не се създава едър промишлен капитал и пролетариат. Искаше им се да видят живота на отечеството си според теориите си не защото искаха злото на гребните собственици, занаятчии и селяни, а защото бяха убедени, че по тоя път ще достигнат Европа и в деня на социалната революция ще видят страната си една от първите в редовете на борбата. В името на доброто на тия еснафи и селяни те искаха да ги видят обезимотени и вкарани във фабриките, за да придобият пролетарска психика и да станат истински социалисти. Те бяха убедени, че съдът на историята е на тяхна страна, че развитието на обществото върви към пролетаризиране на масите и тяхното подготвяне за революция. В името на това убеждение те биваха жестоки понякога, приписвайки на законите на развитието жестокост и не съобразявайки никога, че законите на развитието на човешките зависимости точно от това, какво те разбират под думите закони на развитието.

Богумил Доганов беше между своите съграждани един от първите насаждачи на идеите на со-

циализма. Но той бе поживял на Запад, прочел бе повече, отколкото слушателите си, и добре разбираше, че схемата, по която се движеха други оратори, може да бъде годна за едно ученическо разглеждане на темата, но не и за една сериозна реч. Той не се заблъска нито при първобитния човек, нито във феодализма, нито във Френската революция. Той започна веднага със сегашното състояние на света, разделен на капиталисти и работници, и пожела да проследи как са се натрупали капиталите и как са се обезимотили работниците. Той все пак не можа да избегне фаталността – да не спомене за феодализма, – но той не беше изходната му точка, а му служеше само за пример. Той не можа също да избегне другата фаталност – да каже твърде малко за България и твърде много за Западна Европа. Всички социалисти тогава бяха слабо проучили страната си, а държавните икономисти още не бяха им дали необходимите материали. Развитието на западните народи пък даваше типични примери, които илюстрираха отлично мисълта му. Тия примери бяха отлично обработени, обяснени и от тях бяха извадени всички изводи. Нему оставаше да ги разкаже на слушателите си. И той разказваше умело, похватно, като изпъстряше речта си с исторически примери и анекдоти, с които искаше да опресни вниманието на слушателите си.

И едновременно той наблюдаваше своята аудитория. Тъй като това, що говореше, не беше импровизация и той не се увеличаваше до забрава, тъй като темата му в голямата си част не даваше повод за патос, а за равно изложение, той забелязваше и отбелязваше в съзнанието си не пряко, а, тъй да се каже, с крайчеца на умерваното си око, отделни движения, усмивки, шепнения и навеждания

на отделни свои слушатели. Той видя как пристигна Тошо Богатинов, запъхтян от бързване, как потърси с очи де да седне и като видя, че всичко е заето, опря гръб на стената до вратата и остана така. Той забеляза Невена Лесновска и Зорка Христова една до друга, притиснали приятелски рамене, те си разменяха по някоя дума шепнешком и когато забелязаха, че погледът му падна на тях, Невена се зачерви и наведе очи, а Зорка отвърна на погледа му и се усмихна. Той усети как устните му несъзнателно поискаха да отговорят на нейната усмивка, но желанието му да следи мисълта си, па и засилената, добила тласък мисъл мина като вълна върху пясъка и изтри тая усмивка. Той се сепна и отмести поглед настрана. Тогава забеляза Ана Дуневска усмихната между една дружина бедно облечени и скромно причесани момичета. Техните груби лица не изразяваха нищо освен търпение: те не разбираха нищо от онова, що той говореше, това бе явно. Същия израз на търпение той забеляза по много други лица.

И друг път беше му правила впечатление тая неподвижност на работнишката публика. Седяха, гледаха и уж слушаха, но дали слушаха и ако слушаха, дали разбираха, това никои не можеше да угади, защото лицата им бяха като изрязани от гърво. Рядко се открояваше някое живо, усетливо и впечатлително лице, върху което се изразяваше вътрешен живот. Но когато имаше няколко такива лица в салона, това стигаше за сказчика. Колкото другите бяха неподвижни, толкова тия бяха подвижни, изразителни и заразителни. Случваше се, че ако темата допаднаше, тия няколко души сполучаваха да заразят и останалите със своя жар. Те се движеха, ръкопляскаха, при патетичните места

викаха „браво“ и мушкаха с лакти съседите си да вземат участие в техния възторг. Отначало ги гледаха с леко учудване и със смутени усмивки, понякога им шуткаха да мълчат, но най-после се присъединяваха към тях. Тая вечер темата на Богумил Доганов не даваше повод за подобни прояви. Той въпреки би могъл и тая тема да превърне на агитационна, с бомбастични фрази и апели за борба. Но тоя начин на говорене не му се харесваше при една подобна тема, макар той да нямаше нищо против него при друг случай и друга, по-широка публика. И макар тия неподвижни лица и тия търпеливи погледи да го угнетяваха, той продължаваше да води речта си плавно и спокойно по начертания път. Имаше все пак някои, за които можеше да каже, че го слушаха внимателно и го разбираха. Това бе Станой Дуневски, Невена Лесновска и Зорка Христова, двама учители: Славко Писанов и Крум Сирманов, няколко ученици от гимназията, които може би не всичко разбираха, но слушаха напрегнато и критически, и Тошо Богатинов, който се вслушваше с изгнати към тавана очи, разбираше, но не се съгласяваше. Тая малка публика, за която говореше и към която прибавяше няколко съмнителни, но все пак слушатели, от ония, с които бе започнал да изучава социализма преди пет-шест години и които бяха тогава работници при бащите си, а сега съдружници или самостоятелни дюкянджии, които, ако не го разбираха, поне вярваха му, защото на него и неговите другари дължаха, че не отидоха в кръчмата – тая малка публика го задоволяваше така, както писателят се задоволява с малцина от ония, които четат произведенията му. Сравнението не е така далечно, както изглежда. Защото, както на Богумил Доганов се струваше, че говори на чукани,

както гледаше тия неподвижни лица, така и на писателя се струва, че говори на неодоушевени предмети: неговите читатели не му изказват по никакъв начин впечатлението си от книгата, която той е написал, освен че я купуват или не я купуват. Той не знае нито харесва ли се, нито не се ли харесва тя. Той не знае доколко го разбират ония, за които е писал. Никога не му плащат с нещо повдигнато от пари. Това има за резултат или обезсърчаване, или вманиачване. Ония, които се обезсърчават, са очаквали внимание и не са го получили. Ония, които се вманиачават, разсъждават така: тая публика не знае да цени, тя посреща еднакво и лошото, и хубавото; тя посреща така и мене, следователно моите произведения са великолепни.

Богумил Доганов, както всички, що са заставали лице срещу лице с публиката, знае по-добре, отколкото самата тая публика предполагаше, че той знае, как може да я погледеличка, да я погали и да я спечели. Там дори, дето той не знаеше, неговото вярно чувство му подсказваше, а кратковременният опит го утвърждаваше в леснотията и простотата на ония средства, с които може да се развълнува една маса. Разказват, че един трагичен актьор просълзил слушателите си на един банкет, като прочел с трагически патос листа за ядене. Често пъти изречение, което е минало незабелязано у един оратор, у друг оказва такова силно въздействие на публиката, сякаш тя присъства на трагичния финал на някоя пиеса. „Анибал е пред вратите“ може да бъде в устата на преподавателя по римска история едно изречение, равно на изречението, че два килограма сол струват един лев, а в устата на един добър оратор да предават трепет на ужас у публиката. Думите никога не значат еднакво,

както никоя багра не е досущ еднаква при разни осветления.

Богумил Доганов, като следваше да развива мислите си и да реди факти и обяснения, наблюдаваше как все по-безучастни стават лицата на неговите слушатели. Той не се опитваше да ги оживи с хумор или с ирония: те чувстваха само най-грубия, циничен хумор и го ирония не бяха дораснали. Анекдотите, с които искаше да опрости изложението си, историческите случки, с които го илюстрираше, не оказваха нужното въздействие или действаха за по-кратко, отколкото бе предполагал, и от един до друг от тия анекдоти и факти се простираше пустиня от сухи доказателства, които предизвикваха тайна прозявка.

По онова време се случваше оратори да говорят по четири часа непрекъснато, изливайки маса думи, реки пот и колосално усърдие, за да изрекат всичко, що знаят по някой въпрос, който се оказваше неизчерпаем. Човек не можеше да забуди на публиката, която при тия речи или спеше, или разговаряше за друго и обръщаше внимание на оратора толкова, колкото на пеперугата, що се удряше о стъклото на лампата, а на самия оратор, чието постоянство не се награждаваше с нищо освен с няколко постали ръкопляскания на края. Богумил Доганов бе противостоял на това национално изкушение да се говори безкрайно и с болка на сърце бе съкратил голяма част от женевския си реферат. Но като забеляза, че в дъното на салона един възрастен еснаф се бори с гърмяката си, той сметна това за лош знак и реши да прибегне до средствата, които беше изпитвал и друг път, чието действие бе виждал и когато се упражняваха от други оратори. Той напусна полето на цифрите, на дан-

ните, на историческите факти, на изводите, отдели се от почвата и лека-полека се зарея в необятните области на чувствата. Той напусна областта на икономиката и историята, за да обяви революцията и да се покачи на барикадите, за да умре там, озарен от пламъците на новия ден.

Сега се разгънаха безкрайни възможности. Той се впусна в тая област като опитен водач и лека-полека лицата отърсиха гърмяката си, телата се размърдаха, за да заемат по-удобно положение, сякаш се откри нова страница за тяхното внимание. Богумил Доганов беше млад и буен, та не му струваше голямо усилие да превърне онова, що отначало бе поза, възприета, за да събуди аудиторията си, в истински пламенен патос. Сега повече отвсякога той бе ожесточен против съвременния капиталистически строй. Не отвличена истина бе онова, що го възпламеняваше, не алтруистично чувство, не съжаление към нещастните и обезправените, не добити от книгите неща, които могат да се докажат исторически, икономически, логически, а жива болка на цялата му душа! И когато чу своя пълен с пламенна омраза глас, когато затрептяха сълзи от съжаление и от безсилен гняв в него, той внезапно почувства, с всичка сила почувства именно сега, че всичките му надежди са вече изгубени, че той се нарежда в милионната маса на безимотните, които не знаят ще имат ли утре кора хляб и покрив над главата си. Ония илюзии, които го крепяха до днес, паднаха, всичките му надежди изчезнаха. И с гняв той се нахвърли против работниците, против безимотните, против пролетариите, че те още имат илюзии, още се надяват за лично благополучие, още подслаждат коравия си залък с някакви очаквания на чудо. Не, чудо няма да ста-

не! Не се надявайте на чудо, вие, обезправени, на които е отречена дори земята, на която стъпвате! И не слушайте ония лъжци, които в името на бога ви обещават рай, ако бъдете кротки и смире-ни! Не, вдигнете глави, погледнете истината в очите и кажете онова, що трябва да каже всеки работник: какво ми остава, освен да умра с чест за една справедливост? И бъдете сигурни, че в оня ден, в който не всички работници, а една част от тях решат да кажат това, ще настане последният ден на гнѣсния капитализъм и ще потреперат всички буржоа в своите млѣсти кожи, и ще настане съд-ният ден, когато на тираните ще се въздаде заслуженото, а те са заслужили бесилка, гилотина!

Стражарят, пратен от околийския началник да пази реда, бе се спрял под прозореца и слушаше. Пазителят на капиталистическия строй познаваше бащата на Богумила, който бе го черпил много често, познаваше и самия Богумил, още като ученик. И като слушаше сега как плавно се лееха гумите му, като вникваше донякъде в заканите му, той си казваше, пушейки папирската си: „Остро момче моя Богумил. Как ги реди...“

Слушателите в салона, трепнали при първите нотки на протест, сега бяха отворили широко очи, но Богумил Доганов не ги виждаше. Той не виждаше вече отделни лица, забрави всичко освен своя гняв, своето възмущение, негодувание. И вдигайки заплашително юмруци срещу целия буржоазен строй, той хвърляше върху него бомбите на своето красноречие и зовеше слушателите си към борба. Макар да не обичаше да употребява груби думи, той в увлечението си се забрави и започна да сипе против крепителите на буржоазния строй всички епитети, които би могъл да измисли, без да се спи-

ра от никакво чувство на умереност. И така беше увлечен, че не забеляза колко много те се харесваха на неговата аудитория. Ето езика, който тя разбираше, на който трябва да ѝ се говори, тя почувства за момент колко е близко с оратора и колко неин бе той. Не можа да почувства това нито в историческите, нито в икономическите изводи, но го почувства сега, когато омразата сведе Богумила до тяхното равнище.

Той не бе желал това и все пак бе станало. Той бе се въздържал от грубост, но тя съществуваше в него. Не я обичаше в ораторите, свои другари, и правеше бележки, че по тоя път се угодничи на низките инстинкти на масата, а не се издига тя и все пак, когато поиска да изрази чувствата, които го люш-каха, той тръгна по линията на най-слабата съпротива и си послужи с думите на тълпата. „Идиоти“, „развратници, скапани от сифилис“, „подли проститутки на перото и на катедрата“ и други подобни се изтърваха от устата му и се пръснаха като роса върху сърцата на аудиторията.

Едно бурно „браво“ и ръкопляскания, които продължиха няколко минути, го сепнаха. Той погледна на аудиторията си с очи на човек, който сякаш сега се събужда и вижда где се намира. Обърса челото си и устата си, сръбна глътка вода. Гласът му падна, тонът му стана задушевен, тъжен, морен. Той говореше сега за бъдещото общество, за господството на работниците, за царството на труда и на мира. Мнозина са мечтали за него. От най-ранното детство на човечеството тая мечта води тълпите в техните борби. Поеми са възпявали това царство, мислители са кроили какво да бъде то, но всичките им надежди са били всуе. Времето не е било още дошло. Но сега вече, сега то не е далеч.

И като търсеше да намери в себе си най-топлото чувство към себе си, за да се утеши за несполуките си, той се провикна към своите слушатели:

„Някога галилейският пророк, чието учение изкривиха книжниците и фарисеите, като го превърнаха от учение за освобождение на сиромасите в религия на поробване и затъпяване на масите, беше се обърнал към онеправданите на земята и беше им казал: „Елате при мене всички отрудени и обременени и аз ще ви успокоя.“ Тия, които повтарят неговите думи, успокояват не отрудените и обременените, а онези, които ги отруждат и обременяват: капиталистите, буржоата, потисниците, лихварите, кръвопийците, войнолюбците, експлоататорите. Идете в черква, гдето ви викат всеки неделен ден, и ще видите тия думи написани на икона. Мъртви букви! Ще ги прочетете и на сърцето ви ще стане още по-тежко. Те не ще ви дават хляб, не ще ви дават поминък, не ще ви отърват от игото на експлоатацията! Елате при нас всички трудещи се и обременени, защото ние ще ви освободим! И не ние, а вие самите ще се освободите, когато се наредите рамо до рамо до всички експлоатирани. Не от иконата ще чакате избавление тогава, а от вас самите. И онова царство божие, за което някои наивници мечтаят да намерят на небето, ще настане тук, на земята, защото не друг, а работничеството ще въдвори това царство на мир и справедливост, в което не ще има войни, не ще има експлоататори и експлоатирани, не ще има роби и господари, а човеци равни, свободни, просветени, нелишени от нищо, което е необходимо за едно сносно човешко съществуване.“

Тук той се сети за един важен пропуск и заговори на тема, на която никога не се говореше на

публично място сериозно: за жените.

Как така се е случило, че българинът, който обича жена си, който ѝ доверява и се допитва до нея в много случаи, който оставя с пълно доверие имота си на своята съпруга и отива по печалба в чужбина и като се върне, намира го с радост погреден, а понякога и увеличен, как се е случило, че тоя българин не се срамува да натовари на гърба на жена си по-тежкия товар и да гуляе с приятели, докато тя се труди? Как се е случило, че тоя мъж никога между мъже няма друго отношение към жената освен най-несправедливото, най-циничното, най-унизителното? Защо не трепва ако не срам, поне чувство на съжаление у него към другарката на неговия живот, към майката на децата му, към онова същество, което носи редом с него всички товари на живота, та дори и по-тежките?

Тия въпроси Богумил Доганов не си ги задаваше. Той гледаше на въпроса от друга страна. Той виждаше жената в производството. Той смяташе, че тя е станала равнопоставена на мъжа, откакто е заела редом с него място в реговете на експлоатираните. Тя беше вече другар на мъжа и трябваше да се бори против капитализма, доколкото ѝ позволяваха силите. Тая жена, жената работничка, трябваше да бъде освободена и ще бъде освободена в деня, когато се освободи нейният мъж и брат – работникът. Бъдещата революция ще скъса и нейните окови. Затова не в разните буржоазни гружества за еманципация е мястото на българската жена, а в реговете на работниците. И ролята на просветените жени не е в чайовете на разните благотворителни комитети, а в издигане на по-простите, непросветените да видят къде е тяхното истинско място. На жените в социалистическото движе-

ние е запазено видно място. Еднички социалистите тачат жената, еднички те се борят за нейното освобожжение и викат високо за нейната закрила като майка и работничка и затова на Запад така масово се стичат жените под червеното знаме на социализма. Капитализмът, като изравни безимотните и ги направи пролетарици, премахна преградовете между половете и изравни мъжете с жените. Като се намират в една работилница, като дишат същия въздух, работят почти същата работа и са подложени на една и съща система на експлоатация, двата пола видяха да изчезват между тях преградовете на вековете и се осъзнаха като еднакви борци за едно ново и светло бъдеще.

Като продължаваше да развива тая тема, той хвърли поглед към Ана Дуневска и забеляза, че момичетата около нея бяха се зачервили и го слушаха със зяпнали уста. Навикнали да слушат тия чужди думи: експлоатация, капитализъм, буржоазия, пролетариат, в течение на един час, те доземаха смътно значението им по интонацията на оратора. Те се досещаха, че експлоатация е нещо гнусно, може би като мишка, капитализъм е нещо страшно, буржоазия – отвратителен човек, от който идат всички злини на света, а пролетариат – нещо хубаво. И сега им казваше моя хубав Богумил Доганов, че трябва да отидат при хубавото, при пролетариата. Обещавахе им се да бъдат свободни и просветени. Хубаво нещо е да си свободна. И да си просветена, и то е хубаво. Защо да не се наредят под червеното знаме? Ана Дуневска, доволна от тоя резултат, ги поглеждаше сегиз-тогиз под око, усмихната победоносно.

Зорка и Невена бяха изправили снаги и вдигнали глави. Очите на Невена бяха пламнали като

факли и над високото ѝ чело косите бяха разчорлени, сякаш бе поставила главата си под вятър. Зорка слушаше с доволна и радостна усмивка. И във възбуждението му се мярна, че той е виждал някъде такава спокойно-радостна усмивка не у жива жена, а у картина... Да, Тициано Вичелио... Той спря потока на спомени, за да не се обърка, и възбуденият ум продължи да ниже доводи в полза на жената, докато погледът скиташе от една точка на салона на друга. Той зърна Тоша Богатинов до вратата: лицето му бе заруменено, очите искрящи, но устата свита и между веждите една дълбока отвесна бръчка.

Старите жени, довели тук дъщерите си, за да потанцуват и да ги сгодят, ако се харесат на някого, или доведени от синовете си, които горяха от желание да приобщат обичните си майки към ония истини, които те бяха усвоили, го слушаха разсеяно, но добродушно. Хубаво говори синът на баба Велика Доганката, учено момче, и пораснал, мъж станал. И залита за сиромашта, от баща си по-году няма да падне. Само едно лошо, че пропаднаха. Какво ще прави сега горкият момък и клетата му майка? Нали е чичо му изедник, може да му помогне, ама не ще. Да се провалят макар всички богаташи, дето смучат сиромашката кръв и пот. Има право Богумил да ги напада. Тъй им се следва на богатите. Ще видят и те какво е да си голен праг. Ама на кои гене ще е то? Жените щели да бъдат свободни тогава? Дали пък и това може, светът да се обърне наопаки и техните мъже да не пиянстват, да не буйстват, да не ги бият, да не ги псуват? Както беше Никола Догана към Велика. Благатка Велика, че не чу от него зла дума, ни лош поглед дори. Благатка, че, на, такъв син отхрани,

за всички, дето теглят, все има по някоя хубава дума, а към изедниците няма милост.

Мъжете слушаха или със застинала на устните усмивка, или с отсъстващ поглед. Да се говори за жените от една естрада, това бе донякъде дързост. И да се проповядват такива странни неща. Мъжете и жените равни. Хайде де! Това може да е тъй за Европа, ама у нас? Жена да му съди? Тя да си знае къщата и повече нищо. Как тъй ще допусне той още един господар на себе си? Малко ли господари има, че сега пък и жената да стане негов господар! Ба, всичко друго може да е вярно и да е хубаво, но това – не. Тук никой не смее да му се бърка. Той е господар в къщата си и ако Богумил Доганов си позволи да му чете такива наставления лично, той би го сметнал за лична обида. Така общо като говори, по не е обидно, но че си е празна работа, това е явно.

Разбира се, че Богумил Доганов забелязваше това впечатление, което правеше на мъжете неговата защита на слабия пол. И реши да наблегне още повече на тая точка, за да насолва малко своите съграждани: той бе вече разбрал за слуховете, пръснати по негов адрес и по адрес на една фантастична рускиня, която той откраднал от мъжа ѝ. В гласа му се появи нотка на подигравка и очите му загледаха весело събранието, когато той се обърна към всички, за да хвърли едно ново предизвикателство.

– Нас ни обвиняват – каза той, – че искаме да направим жените общи. Мисля, че между вас тук се намират мнозина, които все още вярват на тая глупост, пусната от враговете на социализма, за да изплаши мъжете. Нека се успокоят – никой не иска да прави жените общи, никой от социалисти-

те, а искаме да премахнем общите жени. Исус беше казал: който е безгрешен, нека пръв хвърли камък върху падналата жена. Към тия жертви на мизерията и на господарския произвол ние нямаме омраза. Ние знаем, че мнозина от ония, които викат против тия клетници, отиват при тях. Да престане това лицемерие – ето кое искаме ние. Ние искаме еднакво отнасяне към мъжа и към жената, ние искаме както те еднакво вземат участие в производството, еднакво да участват в богатата, ние искаме жената да има право да си избира мъжа така, както мъжът си избира жената, искаме равнопоставеност на половете не за да усилим разврата, а да го намалим, да го унищожим. Обвиняват ни, че искаме да правим жените общи, тъкмо най-развратните, които имат по една законна жена и толкова незаконни, колкото могат да имат, тъкмо ония, които са узаконили проституцията и изтезават жените си, които не смятат дори за хора, а за някакви вещи, за нещо по-долу от добитък. Против това се борим ние, защото жената не е добитък, не е вещь, а човек и като човек има право на еднакво отнасяне с мъжа. Вие, които се смятате за честни, за любознателни, за просветени и наистина сте такива, би трябвало да дадете първи пример на подобно отношение.

Това дойде малко солено, но мъжете го глътнаха без възражения. Не беше убедителен в тая точка, както бе убедителен в другите неща, но в едно бе прав: глупост бе, че социалистите искат да направят жените общи. Скандални истории имаше в града, всички ги знаеха, но засега поне името на никой социалист не беше замесено. Но от това го равенство на половете бе далече. По-добре е да се остави тоя въпрос за най-подире.

Това отнасяне на по-възрастните мъже имаше на своя страна освен дългата история на човечеството, и турското владичество. Народът, който ненавиждаше турците във всичко, дори за тяхното многоженство и за покриване лицата на жените, бе несъзнателно усвоил много от мислите, които бяха довели турците до подобни нрави. Българинът бе усвоил тия презрителни и унизителни към жената мисли с оная леснина, с която се възприемат поговорките, защото всички турски максими от моя род са звучно и ритмично казани, но той не бе отишел по-нататък, не бе приложил тия максими до крайните им последици не защото те не му се харесваха, а защото не харесваше тяхното приложение. Бихте могли да си помислите, че някой, който се горещи против неправда и изказва бунтовни думи, е готов да хване оръжието и да се бори против неправдата, а той при всяко спиране на уличното движение се ядосва и негодува толкова против тълпата, колкото и против правителството. От думата до делото има едно голямо разстояние, в което се тълпят толкова противоречия, колкото чифтове мисли се пораждат в това време. От усвояването на максимите, които бяха довели турците до затваряне жената в харем и покриване лицето ѝ с яшмак, българинът бе направил само оръжие и оправдание за неговото отнасяне към жената. А това отнасяне във от разликите в характерите и темпераментите беше такова, че създаваше от жените същински мъченици. Смяташе се за мекошавост и женственост да се отнасяш добре с жената. Към нея бе усвоено грубото „мари“, което звучеше като псувня. Не смятаха за позорно да се хвалят, че са били жена. Хвалеха се, че не са постъпили тъй, както ги е съветвала жена-

та. Тия прояви се смятаха за бабаитлък, за мъжественост, за достойнство и достигаха понякога у излезлите от релсите членове на това общество от груби животни, особено у пияниците и малоумните, до зверство, против което никои не протестираше. Не бе запомнено в тоя град някой да бе се застъпил за изтезавана жена или дете; да не говорим за изтезаване на животните, което беше най-обикновено явление. Тия зверски прояви, които създаваха една атмосфера на озлобеност, на мрачност, на постоянен смут, защото душата е неспокойна винаги, когато звярът живее в нея, и не се успокоява, докато не го унищожи с победа над доброто или не унищожи самия индивид като престъпник против закона на любовта, даваха на целия живот отпечатък на нещо незавършено, правено на бърза ръка, сякаш са работили хора, които се съмняват в себе си. В тая среда, гдето жените вървяха след мъжете, гдето побоят се смяташе обикновено нещо, отгде бе почерпил Никола Доганов правилата на своето отношение към жена си и към жените изобщо, ако не от дълбочините на едно избрано, благородно сърце? Тоя прост търговец бе имал дързостта да постъпи против общите правила. Синът сега продължаваше делото му, донесъл от Запад оня зов към братство и зачитане на най-низшия обществен слой, какъвто бяха работниците, и зовът към равенство на жената. Сега бе друго време – много вода бе изтекла от оня ден, в който Никола Доганов бе тръгнал „алабраца“ с Величка и бе предизвикал подигравките на мъжете и одумките на жените. Все нещо бяха направили училищата, свободата, казармите, общуването с другите народи. Пък и общият полък бе такъв. Сега всичко старо се разрушаваше, какво чудно, ако е дошел ред и на тия ус-

той? Едно време беше най-богат родът на Лечо Аламана, чорбаджия и силен човек. Сега внукът му бе в Русе хамалин на пристанището, а на негово място бяха тия селендури Богатиновците и Вичо Доганов. Едно време, ако мине богат човек или стар човек по улицата, та децата да не му сторят път – това бе невъзможно, а сега не искаха и да знаят. Едно време жените, насядали при вратите да плетат или да лупят фасул, ставаха на крака, кога минеше мъж по улицата, а сега стават само старите, а младите се подсмиват. Едно време в училището имаше фалага, а сега децата така са ги разпуснали, че се качват по главите на учителите. Едно време в града имаше абаджии, кундураджии, мутафчии, кожухари, бъчвари, колари и нямаше машини. А сега няма вече абаджии, хората носят алафранга грехи, правят си кораби обуца, престанаха да носят толкова много кожуси, мутафчиликът западна, лозята ги изяде филоксерата, а откак прокараха царския друм, тръгнаха файтони с по три и по четири коня. Едно време богатите бяха богати, сиромасите – сиромаси. Да рече сиромас да си купи скъпа риба – сом, паламуд, гори шаран, – чорбаджията му се скарваше. Всяка жаба си знаеше гьола и сиромасите се облажаваха с косат. А сега всеки си купува каквото иска. Като минеше едно време мюлязитинът и си пускаше саблята да чатка по калдъръма – всички му правеха темане, а сега минава околийският началник и никои си не вдига главата. Така е било някога, младите не знаеха, но старите са го запомнили и го разправяха на по-младите, та сравнението неболно се налагаше на вниманието на всички. Всеки ден ставаше по една революция, та какво има чудно, ако жените не само станат равни на мъжете, а станат и господари?

Както е тръгнало, всичко може да се очаква. Имаше неща, по-силни от човешката воля, които идваха като съдба. Не можеше да ги спре нищо. Но голямото зависеше нещо от едно пожелание, мнозинството женени мъже биха желали да не дойде това време в техните години. И като чувстваха едно малко угризение, че не бяха довели тук жените си и че като говореше против ония, които не зачитат жената като човек, Богумил Доганов сякаш изваждаше на показ някаква тяхна интимна семейна тайна, която светът не бива да знае, те все пак се радваха, че бяха дошли сами и че жените им не слушаха тия бунтовни слова.

Биха могли да възразят, че подобно състояние на ума е невъзможно и че възприели веднъж с готовност една бъдеща обществено-икономическа промяна, еснафите и работниците на това малко градче неминуемо трябваше да приемат всичките му последици. Но тяхното поведение не е така чудно. Макар да бяха прости, почти безкнижни хора, те не се отличаваха по умствен строеж от онова мнозинство просветени хора, които и сега, и във всички векове на човешката история са били непосредствени и които, приемайки идеите, които им изнасяха, не ги докарваха до прилагане в ония области, где то те докачаха живо техните интереси, привилегии или наследени предразсъдъци. Изглежда ни чудно днес, че е можело да има робство, а цели поколения просветени, напредничащи, религиозни, гори милосърдни човеци, между които има и царе, и владици, и писатели, и философи, въздушевени видими от най-възвишени идеи за милост и справедливост, изповядващи най-възвишената и най-милосърдна религия в света, християнската, не само са търпели тоя позор, но са теоретизирали за него-

вото запазване. Еснафите и работниците от българската провинция се различаваха от тия високоставени особи само по количеството на знанията и по външността си, но качествено те бяха еднакви с тях. Без да им служи за оправдание, това обяснява тяхното умствено състояние.

Богумил Доганов продължи да говори на тая тема толкова с по-голямо удоволствие, колкото виждаше недоволството на мъжете. Но като четеше така един след друг пластове на идеите, той достигна до една дълбочина, гдето започваше сам той. Защото идеите, колкото да ги смяташе плът от плътта си и кост от костите си, бяха всъщност само нанос, чието изриване докарваше до истинската почва. По едно време той усети, че се засрамва, че се зачервява, че го избива пот. Всичко, което досега бе казал, бе го казал с чувство на превъзходство и изведнъж, отдавна след като бе говорил против грубото отнасяне с жените, той усети как се изправя във въображението му Лидия Павловна и цяла редица спомени се изнизиха за няколко мига. Той почувства смут, сякаш бяха го уловили в училище, че преписва на класно упражнение. Гласът му трепна и се поколеба, в цялото му настроение настъпи прелом. Но една реч е битка и чувството на самозапазване извежда оратора така, както извежда воина. Богумил Доганов спря за момент, пи глътка вода и си изтри потта. Тая пауза му помогна да прогони, да отложи за после разрешението на това противоречие, в което бе изпаднал. И внезапно му дойде наум Тошо Богатинов: той хвърли поглед напътък и видя, че Тошо го гледаше с широко отворени, учудени и печални очи. „После, после“, каза си той и като се свързе, побърза да завърши сказката си. Като правеше резюмето, той от-

ново се увлече от стройността на изложението и се вдаде цял в желанието да втълпи в умовете на своите слушатели някои изречения, които смяташе за много важни, тъй както учителят повтаря пред малки деца многократно названието на буквата, която преподава. Но той търсеше ефектен завършек и все му се струваше, че онова, що казва, не е достатъчно ефектно, и продължаваше заключението си премного, както човек, поставен да избира между много ако не еднакви, поне сходни предмети, ги премията през ръцете си и се двоуми на какво да се спре. Най-после, като се побоя да отегчи съвсем слушателите си, той реши да завърши с възгласа, написан на стената над главата му: „Работници от всички страни, съединявайте се.“ Щом го изказа обаче, той тутакси схвана, че впечатлението е слабо, и с вдъхновение покани слушателите си да извикат с него: „Долу буржоазията! Да живее социализмът!“ Отговори му дружни ръкопляскания и викове „ура“, младежи запяха „Работнишкия марш“. Получи се един почти театрален ефект, какъвто и той желаше.

Дуневски се изправи отново на естрада, за да благодари на оратора, да съобщи, че вместо дует китара и цигулка ще има дует на две цигулки и че дава пет минути отгих.

Богумила заобиколиха приятелите му и докато всички в салона настанаха, за да раздвижат краката си и да подишат чист въздух навън в двора и на улицата, Ана Дуневска го хвана под ръка и го отведе при Зорка и Невена, които бяха застанали малко настрана от групата и гледаха с бляскави очи как той се усмихваше на поздравите и се шегуваше с тогоз-оногоз.

— Вие казахте бляскава реч! — каза Зорка, ка-

то му стисна ръката с меката си и нежна като пух ръка.

— Слушах ви с много голямо внимание — каза Невена, като също му подаде своята тънка и жилага ръка.

Докосването на тия две ръце, така различни по обем, по коравина, по сила, му подейства упойно и го сведе изведнъж от височините на идеите, где то бе досега, до веселите градини на удоволствието. Всъщност и двете тия девойки бяха очарователни посвоему. Може би най-интелигентните в тоя град! И той е взел да се оплаква.

Той им поблагодари:

— Когато мъжът се показва пред публиката, той неволно разбира колко е приятно на жената, когато получава комплименти. Благодаря ви, госпожици, трогнат съм. Искам да ви се отплатя с нещо. Братовчедке, не бягай — каза той, като забеляза, че Ана иска да се отдели, — а ни заведи да пийнем нещо, макар по една лимонада. Нима увеселителната комисия не е наредила поне един скромнен бюфет?

— Бюфет? Как да няма! — извика Ана. — Я погледж къде отива светът!

И тя посочи няколко души, които влизаха в една стаичка зад естрада. В тая малка стая, без прозорец, някакъв килер на едновременно крчмар, сега бяха поставени няколко бутилки пивоквас, лимонада и сода, няколко кутии с локуми и една друга с бонбони. Богумил поиска да поднесе на дамите сироп, но сироп нямаше, та пиха лимонада и сода и излязоха няколко бонбона. Около тях се натискаха други посетители, стаичката се натъпка и те едва си пробиха път да излязат в салона, а оттам на двора. Като наближиха до вратата, той, макар да поддържаше разговор с госпожиците, си

спомни за Тоша Богатинов и го потърси с очи: мястото му до вратата беше празно, никъде в салона не го виждаше. Отишел си е.

Те излязоха навън и там той забеляза, че и Ана Дуневска беше ги оставила. Остана сам той между двете госпожици и както обикновено се случва между хора или наскоро запознати, или много отдавна познати, те скоро изчерпаха общите теми за разговор и започнаха да се повтарят. Впечатлението от неговата сказка не беше неизчерпаем източник за разговор и Зорка и Невена, след като казаха по няколко изречения, разбраха, че всичко са казали, макар да беше им се струвало, че имат да кажат толкова много, че да говорят с дни. При това те узнаха, че нямат едни и същи впечатления, че не им са се харесали едни и същи места от речта, макар че като седяха една до друга, притиснати рамо до рамо, те бяха изказвали непрекъснати и еднакви възторзи за всичко. Тук внезапно всяка от тях разбра, че гругарката ѝ не е била искрена, и забравяйки, че и тя не е била искрена, обвини я в лукавство и помежду им настана охлаждане, което още по-малко можеше да оживи разговора. Самият Богумил, още тръпен от напрежението, макар и разпуснат, като ученик, който си е издържал изпита и отива да се похвали на близките си и да погуляе, забеляза по-късно, че двете приятелки престанаха да се интересуват така живо една от друга. Щом забеляза това, той реши да ги сближи, защото това му даваше възможност да се занимава с тях и да се позабавлява. Той отвори разговор за странство и разказа за оратори, които бе чувал.

— Срамувам се, когато ме хвалите, госпожици — каза той. — Защото съм чул такива майстори... Едно време свирех на цигулка и предполагах, че

свиря добре, дори ме харесваха в клуба, като цигука. Но като чух един знаменит виртуоз, едва не си строших цигулката, като се върнах вкъщи. Разбрах колко струвам, когато чух Плеханов, а разбрах, че нищо не струвам, като чух Жореса.

— Вие сте слушали Жореса! — с възторг се обади Зорка. — Я разкажете, разкажете!

И тя неволно допря ръката си до неговата.

— Трябва да е голям оратор! — каза недоволно Невена.

Дъщерята на Страхил Лесновски бе направила голяма жертва, по нейните понятия, като бе дошла на това събрание. Тя не беше социалистка, тя не се интересуваше от обществените борби, тя имаше само една голяма задача: да стане лекарка и да помага на страдащите. Поради голямата си любознателност и безразборно поглъщане всяка книга, която ѝ попаднеше, тя бе се запознала с всички най-нови учения, от които се увличаше младежта: социализъм, анархизъм, толстоизъм, възгържание, вегетарианство, символизъм, мистицизъм и боготърсене. Тя бе ги видяла през призмата на своята задача и бе усвоила само едно: всички искат да помогнат по свой начин на нещастните, тя иска също да им помогне по свой начин. Животът е къс, за да бъде човек всичко. Но хората, които желаят доброто на ближните си, трябва да се разбират и тачат помежду си. Затова, като бе дошла на това събрание, което не отговаряше на нейните убеждения, тя бе слушала търпеливо всичко. А се бе възхищавала от оратора. Би могла да отговори, ако я запитаха, защо прави тая непотребна жертва, която никой не иска от нея, би могла да отговори, но никога не би отговорила, че тя е дошла за Богумил Доганов. Тя се страхуваше още да

признае това пред себе си и се опитваше да се самоизлъже, че е дошла на събранието с надежда... с надежда, че може да се убеди в правотата на социализма и да стане социалистка, макар да усещаше, че това самоизлъгване не струва нищо. Тя не харесваше в социализма именно онова, що той смяташе за своя сила: колективът. По нейните разбирания по-важна и по-значителна е личността и от личността трябва да се захване издигането на тия клетници, работниците. Да узнае нещо повече на това събрание, отколкото бе узнала от прочитане книги по социализма, и да се убеди сега, след като не бе могла да се убеди толкова дълго време, тя не можеше да помисли сериозно подобно нещо. Но тя се подчиняваше на едно влияние, което изглеждаше, че няма нищо общо и сякаш не напомня с нищо Богумила Доганов. Това бе влиянието на Зорка. Тая мома ѝ правеше впечатление с хубостта си, която тя презираше, понеже не я притежаваше, привличаше я именно с онова, що тя презираше, и с оная спокойна увереност, която Невена също тъй не притежаваше. Невена нямаше спокойствие никъде и в нищо. Тя гореше, кога четеше, гореше, кога говореше, кога гледаше, кога ходеше, както горяха очите ѝ, както бяха неспокойни ръцете ѝ, цялото ѝ тяло. Струваше ѝ се, че постоянно има температура, че треската е в кръвта ѝ и не ще я остави нито минутка. Дори сънищата ѝ бяха неприятни, пълни със скитания, тичания, плувания по мрачни реки и губения из пустинни места. Зорка Христова правеше впечатление на тъкмо обратното: на спокойна уравновесеност, на избистрени мисли, на ясни чувства. От оная среща на моста Невена се усети докачена, макар да не можеше да каже от какво. Но без да може да разясни защо бе

обидена, тя усещаше, че в гържането на Богумил Доганов имаше предпочитане на Зорка пред нея. И като се запитваше постоянно, с разни отсенки на чувствата от смирение и съжаление до разгразнение и гняв: „Но какъв ми е тоя Богумил Доганов и защо мисля за него“, тя продължаваше да мисли постоянно за него и за Зорка. И за да се отърве от тия мисли, тя се сближи още повече със Зорка, постоянно я търсеше, постоянно искаше да бъде наедно с нея. И като си разменяха образци за дантели и шевици, като говореха за прочетена книга или за човека, който минава по улицата, те неволно идваха до него, до Богумил Доганов. Зорка не вярваше в клюките, които се пръскаха из града; тя не вярваше, че Богумил е могъл да открадне жената на другиго. „Неговите убеждения не допускат това.“ Невена, която бе чела повече и се догаждаше, че убежденията значат малко в тия увлечения, поддържаеше същото само за да угоди на Зорка. Като досещаше, че Зорка поради хубостта си може да бъде предпочетена от Богумила, тя неволно пренесе симпатията си и към нея, както би я пренесла към всеки предмет, който предпочиташе той. А като я обикна с онай странна любов на отхвърлените към избраниците, любов, толкова смесена с омраза, че по всичко изглеждаше такава, защото дебнеше слабостите и чакаше спъванията и паданията, и провалянето на избраницата с търпение и постоянство и бдителност, тя усвои видимо всички предпочитания на Зорка. Докато бяха наедно, тя слушаше какво говори Зорка, потвърждаваше, съгласяваше се, а вътрешно критикуваше всяка нейна дума, всяко нейно движение. А вечер, като застанеше пред огледалото, тя се разглеждаше внимателно, разчесваше и причесваше косата си по разни начи-

ни, обръщаше главата си на разни страни, за да види кое положение е по-изгодно за нея, ядосваше се на разкритвените си черти, на това гаванчесто мургаво лице, на тоя широк нос и със сълзи на очи оглеждаше некрасивото си тяло. Като се наплачеше, тя започваше да си припомня Зорка и да изследва търпеливо всичко в нея. Тук тя си завърта главата така, а си издига ръката ето тъй, за да подхване косата си. Всичко излиза хубаво у нея, каквото да направи. Но има много други недостатъци, които всеки мъж трябва да види: първо, тя е глупава... да, глупава, като патка глупава и никои умен мъж няма нужда от глупава жена, а пък Богумил Доганов е умен, това твърди и самата Зорка. Второ, тя е лекомислена. Тя не схваща важността на чувствата и особено не разбира какво представлява бракът. Днес тя каза: „Защо ми е да се женя? И така ми е добре.“ Едно момиче с честно сърце не може да каже това. Явно е, че Зорка се радва на обичта, с която е заобиколена, а това развращава сърцето. Тя мечтае за много мъже. Трябва да я подпита утре и да разбере дали няма слабост тя към брата ѝ Василя и към Бонча Доганов наравно със слабостта ѝ към Богумила. У такива всичко е допустимо. Нали из града се пръскат разни слухове за нея? На, слухове се пръскат за Зорка, малко ли е това? За кое честно момиче ще се пусне, че е развратно? Остава само да ѝ залепят портата с камран някоя нощ. Дали пък и това няма да стане?

Невена Лесновска мечтаеше за едно опозоряване на своята приятелка, за да може да се доближи до Богумила. И макар да се смяташе за много интелигентна и издигната умствено и нравствено, мислеше с радост за такава възможност. Но с нищо не я показваше, а, напротив, удвояваше вни-

манието си и възторга си към Зорка.

Минала така от несъзнателен възторг към избраницата през упорито търсене недостатъците ѝ, откриването им и най-подир го съзнателна, но скривана омраза, тя продължаваше да се усмихва и да ласкае приятелката си. Тая вечер, като седяха рамо до рамо и почти глава до глава и слушаха Богумила, те си разменяха еднакви мисли, еднакви гуми почти. Но Невена виждаше слабостите в речта на Богумила и съзираше достойнства, които Зорка не съзираше. Тая вечер тя реши да удари Зорка там, гдето тя беше най-слаба: в разсъжденията. И затова, когато Зорка започна да говори кое място от речта се е харесало, Невена изтъкна друго място. Но неочаквано за самата нея Зорка се разговори за някои мисли от сказката, които ѝ се най-вече харесваха, а кога си разменяха двете впечатления, не беше ги казала. И Невена се сепна от страх дали Зорка е наистина така глупава, както я мисли? Дали не разбираше тя нейната игра и не я следеше с презрение и с високомерие? И това, що Богумил схвана като изстудяване между двете приятелки, беше всъщност заставане на позиция за борба. Невена нямаше смелостта да се възхити от Жореса, за когото малко знаеше, и като чувстваше, че Богумил ги увелича в една област, гдето тя беше по-слаба от Зорка, мислеше как да обърне разговора на друга страна. Тя не слушаше какво говореше Богумил, а се уполяваше само от гласа му, както жените в черква гледат попа, но не слушат неговите поучения. Тоя глас я галеше и цялата ѝ душа тръпнеше от докосването на звуците. И същевременно тя забелязваше с отчаяние, че близостта между Богумила и Зорка бе по-голяма сега. Дали не се срещат те някъде тайно? Кой знае, всичко може да се повярва за Зорка.

Впила огнения си поглед в лицето на Богумила, тя с мъка го отместяше, но все пак го отместяше, за да види лицето на Зорка и да прочете, ако може, какво имаше между тях.

Суетността не е само женско качество. Но докато жената търси суетността, мъжът я приема. Нещо повече – той чувства възхищението на околните, макар и неизказано с думи, по-силно, отколкото жената не защото има по-тънка чувствителност, а защото тя му иде отвън неочаквана и нетърсена.

Богумил Доганов чувстваше себе си оживен и поласкан и за пръв път от толкова месеца доволен в обществото на тия две момичета, които той досещаше влюбени в него. Тая атмосфера на флирт, на харесване, на полуобожаване и завистливите и любопитни погледи на околните го оживяваха още повече и той продължи да говори с патос дори по-голям, отколкото бе говорил на естрада. И като виждаше, от една страна, пламенните очи на Невена и, от друга – спокойната, уверена усмивка на Зорка и наведените ѝ надолу очи под дълги и извити нагоре мигли, той си каза, че животът не е дотолкова лош, колкото беше му се представял през последните месеци, и че дори в неговия роден град, в това забравено от всички гнездо на бедняци и клюкари може да се живее поне за кратко. Сепна се по едно време, че говори сам, че говори за неща далечни, чужди и всъщност съвсем неинтересни за тия къдравии главици, които, каквито знания да бяха натрупали, си оставаха мили и нежни главици на млади девойки, които мечтаят за любов и чакат не да им говори за Жореса, а да им каже по някой комплимент. Затова той завърши бързо спомена си за речта на Жореса, която бе слушал в Париж, и мина на друга тема:

— Бих се почувствал истински клетник, ако вие не бяхте тая вечер на моята беседа. Аз се вдъхновявах, като ви гледах.

Като изказа това грубо ласкателство, Богумил Доганов не се зачерви, както не се черви поетът, който след дълго писане и заграбване, и гризане писалката принуди вдъхновението си да даде като плод на няколкочасово усилие няколко строфи и ги поднася на своята любима като вдъхновени от нея. Не се зачерви, тъй както не се черви никои политически агитатор, когато говори на народонаселението, че мисли генонощно за участието на бедния народ. И в трите случая целта се постига: народът вярва, любимата на поета вярва, двете госпожици повярваха на Богумила Доганов. Ласкателството е най-силното оръжие, което са измислили хитреците, не защото хората желаят да слушат лъжи за своите качества, а защото всички хора мислят, че заслужават по-добра участ, че те са поумни, по-честни, по-красиви, отколкото ги ценят светът, че те са таланти, на които условията са попречили, гении, които не могат да се проявят поради враждебността на средата. Увлечени всеки в своята работа, в интересите си, в грижите си, хората се обиждат непрекъснато. Душите се нараняват взаимно и ожесточението помежду им расте. И тогава, вместо да се яви обичта между тях, явява се нейната крива сянка, ласкателството, за да заглади гонякъде грапавините. Там, гдето трябва да се пролее еликсирът на любовта, протича упойката на ласкателството. Когато хората са забравили бога, те вярват в дявола.

Богумил Доганов, като изказваше това ласкателство, не се лъжеше за ефекта му — госпожиците бяха зарадвани. И все пак неговото положение

не беше цветущо. Беше му приятно да говори и да кара да се усмихват двете госпожици от двете му страни, но повече би му било приятно, ако той говореше насаме с едната. Той не даваше с нищо да се разбере това, стараяше се да бъде еднъкъв, ласкаеше го, че и двете бяха така любезни с него, но това положение и усилието му да го запази му струваше много внимание и грижливо търсене. Би желал да се появеше друг някой познат момък, който да го освободи от едната, от Невена. И му дойде наум тогава за братя и Василя и за неговия приятел Бонча, а покрай това възникна в ума му въпросът, как са пуснали бащата и майката, такива консерватори, момичето си само на социалистическо събрание. Той се обърна учуден към Невена и промълви:

— Но къде е брат ви? Няма ли да си имате неприятности, като сте дошли сама при нас?

Той срещна погледа на нейните черни очи и тоя поглед му каза повече от всичко друго, повече и от незначителните думи, които устните ѝ промълвиха:

— Не съм малко дете.

Той се трогна и уплаши. Трогна го нейната преданост, уплаши го силата на нейното чувство. Всъщност той не беше казал нищо още на Зорка, той само се забавляваше, така както котката си изостря ноктите о постелките. И усети, че бе заинтересуван и поколебан и че трябва да вземе някакво решение, а пък не може да го вземе, защото нямаше нищо определено в сърцето му. Но тя сама го избави от смущението му, без да иска:

— Още месец и половина — и ще бъда във Франция — продължи тя. — Кой ще ме пази там? Нима брат ми? Той себе си не може да опази, та ще трябва аз да бдя над него. Моите родители трябва да

свикнат, че дъщеря им е самостоятелен човек.

— Вие наистина ли ще следвате медицина? — попита той.

— Вас може ли да ви учудва това? — предизвикателно му отвърна с въпрос тя. — Или и вие сте от ония, които на теория признават всички права на жените, а на практика им ги отричат?

— Нима прилича да съм такъв човек? — обърна на шега той. — Аз само питах. Напротив, аз имам познати медички, които не стоят по-долу от колегите си мъже.

— Но не и по-горе, нали? О, да, това е винаги тъй. Но най-после, няма що да се прави — засмя се тя. — Нима ще обвиняваме за това мъжете, когато самите жени мислят така? Попитайте Зорка и тя ще ви каже, че е неприлично за една жена да бъде доктор.

— О, аз не съм казала нищо такова — меко възрази Зорка. — Аз казах само, че това е госта тъчно.

— И че не е женска работа, точно това, което и аз казах — злорадо възрази Невена. — Аз не мога да разбера каква е тогава женската работа, щом облекчаването на човешките страдания не е женска работа? Кажете, господин Доганов, вие така красиво говорихте за жените тая вечер, не е ли женската работа именно това?

— Това мнение е твърде буржоазно все пак — нерешително възрази той. — Облекчаването на страданията е палиатив. Медицината не може да освободи човечеството. Вие не можете да лекувате например туберкулозата, ако не промените условията на живота у бедните класи. Вие ще давате лекарства на болните, ще ги угоявате в санаториуми, а като ги пуснете, те ще се върнат в сред нехигиеничната си среда, лишени от всички усло-

вия за здрав живот. Не, медицината е палиатив.

— Да допуснем, че е така — оживи се много Невена и дори започна да размахва гясната си ръка, сякаш скандираше стихове. — Да допуснем, че медицината е палиатив, аз съм готова да призная, макар още да не съм медичка, че има социални болести, за излекуването на които е нужно да се изменят социалните условия. Вие, социалистите, работите в тая посока и медицината може да ви бъде благодарна. Но нали няма само социални болести? Има болести, които се предизвикват не само от социалните условия.

— Няма болести, които да не се предизвикват от социалните условия — доктринерно и с пълна самоувереност, че владее истината, възрази Богумил. — Хората боледуват при съвременното общество или от глад, или от преядане.

— Но това е крайност — възразяваше Невена, разгразнена от възражението му и радостна, че е могла да го увлече в разговор и да го отвлече от вниманието му към Зорка. — Вие прекалявате. Нима например едно строшаване на крак се дължи на социалните условия? От такава злополука може да пострада и буржоата, и работникът.

— Това е истина, но те ще пострадат при различни условия и ще бъдат лекувани различно. Медичите твърдят, че тяхната наука е извънкласова, а употребяват различни средства при лекуване на бедния и при лекуване на богатия. Ако един лекар иска медицината му да бъде полезна, той трябва да я направи работническа, защото сега тя служи само на буржоазията.

— Тук може би имате право — продължаваше все тъй оживено тя, като се стараше да задържи разговора на тоя предмет, който беше ѝ ясен. — Ме-

гигиената има социално приложение и зависи от медицина как той ще гледа на пациентите си, но самата медицина, като наука, лекува телата на хората, нали, а те са еднакви у богатите и у бедните.

Но тук Богумил Доганов я смая и забърка с едно неочаквано възражение. Той цитира един френски автор, който, като гледал в наборните комисионни бедните и богатите момчета, добил впечатление, че те са сякаш от различни раси и с различен анатомичен строеж.

Тоя научен разговор, така несериозен на пръв поглед, имаше за събеседниците по-голямо значение, отколкото разпратата на двамата учени върху някой неустановен научен факт има върху самите тия учени. Двамата млади хора говореха за неща, които не разбираха, но смятаха, че ги разбират, и поради това бяха фанатично уверени в правотата си. От друга страна, след като се попрепират и си хвърлят по някой сърдит поглед и някоя саркастична закачка, учените се връщаха вкъщи и обявяваха макар не тъй спокойно, все пак по-спокойно, отколкото щеше да вечеря тая нощ Невена Лесновска, която обичаше опонента си и въздържаше острия си език, така богато упражняван към братата ѝ. Тоя разговор я окриляваше, тя не усещаше, че стъпва на земята: той говореше с нея! И макар в тона му да имаше превъзходство, и макар във възраженията си да беше неправ, тя се радваше и беше готова да се съгласи с него. Но като чувстваше, че ако се съгласи с него, всеки интерес към нея ще се изчерпи, тя продължаваше да възражава, за да не му даде да се обърне към Зорка. И заедно с това трябваше зорко да бди да не го отегчи.

— Съгласна съм с вас, че социалните условия могат да изменят и телесната структура — на-

мери наскоро едно възражение тя, — но медицината изучава и помага на всички. Аз ви благодаря, че ми дадохте това сведение, то ще ми послужи по-нататък, от вас човек може много неща да научи. Но лично за мене, като искам да стана медичка, то е, за да помагам на бедните и на нещастните.

Това самохвалство не смути ни нея, ни него. Напротив, то задоволи нея и направи на него хубаво впечатление. Той самият имаше желание да помага на бедните и нещастните, та такава декларация не му звучеше като нещо изкуствено и заучено.

— Много благородно от ваша страна — покровителствено каза той. — Вие сте от състоятелно семейство и това ви прави чест.

— Преди всичко не толкова състоятелно — възрази със смях тя. — И после това ще бъде за мене удоволствие и жизнена цел. Вие сте си поставили вашата цел независимо от състоянието си. Аз също не смятам, че човек си поставя цели и задачи в зависимост от материалното състояние.

— Битието определя съзнанието, казваме ние. Човек е такъв, какъвто го правят материалните условия.

Той се впусна да развива теорията за материалните условия и кой знае докога би продължил, ако не го сепна звънецът от салона. Той се опомни тогава и разбра, че в това време, докато бе говорил с Невена, Зорка не бе прогумала дума и той беше я почти забравил. Стана му неприятно и той се обърна към нея:

— А вие, госпожице, какво мислите по всичко това?

— Нищо — отговори тя, без да вдигне очи. — Мисля, че трябва да влезем да послушаме декламациите и музиката.

Тя не би могла да изрази по-ясно недоволството си от неговото невнимание. Затова той реши да посвети останалото време от вечеринката на нея. Но Невена, като усети, че само една дума на Зорка го отвлича от нея, удвои вниманието и усърдието си.

— Аз идвам за пръв път на социалистическа вечеринка — каза тя, — за мене всичко е интересно. Пък изобищо аз по вечеринки не ходя.

— Нима такъв затворен живот живеете? — попита той, ще не ще, понеже все пак не можеше да прекъсне разговора изведнъж.

— О, за мене няма ония удоволствия, които си позволяват другите момичета. Когато човек си постави някаква задача в живота, вие знаете, че той жертва всичко за нея. И вие също сте си поставили такава задача и аз съм уверена, че вие постъпате точно тъй, както постъпат всички.

— О, тук се лъжете! — извика той, като се засмя. — Ние, социалистите, не сме анархисти, нито лицемери. Защо да се лъжем, аз обичам да се повеселя въпреки целта, която вие виждате, че съм си задал. Впрочем вие ще отидете на Запад и ще видите, че тия неща ние ги разбираме малко своеобразно. Човек трябва да умее и да си почива...

— Вие ще се върнете ли на Запад? — със замряло сърце попита тя и веднага разбра, че направи нетактичност, като забеляза, че лицето му се помрачи.

— Не знам — отговори той. — Но навярно не ще мога. Въпрос е дори ще мога ли да продължа образованието си в София, а камо ли да мисля за чужбина.

Те влязоха в салона и седнаха близо до естрада, гдето ги повика семейството Дуневски. Седнаха и тримата недоволни: Зорка, загдето той

беше обърнал всичкото си внимание на Невена, Невена, загдето направи последната нетактичност, а Богумил, загдето не съумя да се отърве от Невена и да остане със Зорка. Затова и тримата се престориха, че слушат гимназиста с дългата коса, който най-сериозно декламираше „Срутените кумири“ от Д. И. Полянов, влагайки всичките сили на гласа си, на темперамента си, на тялото си, за да изрази колко много той харесва това стихотворение и колко много желае аудиторията да го хареса също тъй. И макар гласът му да бе глух и дрезгав, гърдите тесни и хлътнали, а ръцете дълги като мотовили, той издигаше костеливите си юмручета нагоре, разтърсваше гливата от черни коси, която се плускаше по главата му, и очите му се наливаха с кръв, когато завърши:

*И екът понесе от скала на скала
проклятие, гибел, смърт на капитала!*

Той сложи ударението на последния слог на скала, а изрече капитала, без да се смуцава, че бе нарушил римата, която сигурно смяташе за предразсъдък, ако се съди по решителността, с която срутяваше кумирите на стария свят.

Наградиха го с бурни ръкопляскания и с виковете „бис“. Гимназистът се качи на естрадата, зачервен, и се поклони. И като се усмихна, радостна усмивка на успеха и същевременно предупреждение, че онова, що има да изрече, е нещо смешно, той задекламира едно стихотворение на Ст. Михайловски, в което се казваше накрай, че най-здравото, най-хубавото и най-славното нещо на света е дебела сопна по гърба. Това се хареса толкова много на публиката, че като не стигнаха ръкоплясканията и ви-

ковете, започнаха да тропат и с крака по пода. Щастливият гимназист, смутен от такъв колосален успех, бе уловил челото си в ръка, за да си спомни какво би могъл да изнесе сега. Мигновено му мина през ума, че трябваше като второ да декламира пак сериозно стихотворение и чак като трето смешните стихове за сопата, но публиката ревеше и не искаше от него никакво колебание. Той тръгна към естрадата и се остави на инстинкта си. Когато се обърна към публиката, дойде му веднага първата дума от стихотворението на Ботева „Патриот“! Но след сопата на Михайловски патриотът на Ботева бе нещо много слабо. Напол бе публиката с татул, а сега ѝ поднасяше вино. Публиката не харесва подобни игри. И понеже сопата на Михайловски допаднаше тъкмо на вкуса и на разбиранията на тая публика, сарказмът на Ботева ѝ се показва безвкусен. Все пак ръкопляскаха — нямаше друг поет за тая аудитория освен Ботева. За някои той беше божество, както за мнозина млади от онова време не само в средите на социалистите. Бездарник, глупак и подлец биваше за тях всеки, който се осмелеше да открие макар сянка от недостатък в стиховете, в прозата или в живота на Христа Ботев. Макар да се смятаха напредници, макар да говореха с негодувание против всяко посегателство на свободата и да наричаха инквизиция всяка полицейска мярка, те бяха инквизитори, по-страшни в своята нетърпимост към чуждото мнение, и в своето обожаване към Ботева те биха покачили на кладата всекиго, който се осмели да открие петно върху слънцето им. Самото име на Ботева бе ключ към успех. Начинаещият декламатор, който си плетеше краката, като се качваше на естрадата, можеше да бъде сигурен, че ако

декламира стихотворение от Ботева, ръкопляскацията няма да го отблъзнат. Оратор, който влечеше аудиторията през пустините на скъдна мисъл и бледи чувства, можеше да похарчи най-добре стоката си, ако изпъстреше речта си с цитати от нашия гениален поет, на когото сегашните поетчета не могат „да обърнат чехлите“, „на нашия Ботев“, „на оня, който запечата с кръвта си идеите си и умря на Вола“, и ако най-последно завършеше възпламенителното си слово с вика: „Ще викнем ние: хляб или свинец.“

Като свърши стихотворението „Патриот“ от Христа Ботев и получи ръкопляскацията, която знаеше, че сигурно ще получи, гимназистът отстъпи естрадата на двама други гимназисти, които поставиха една стойка, разгънаха нотите и започнаха да настройват цигулките си, като ги слазаха между краката си, мръщеха се, затягаха и отпущаха клечките и посвирваха тихичко с камертона си. В това време публиката шумеше, разместваше столове, тропаше и се смееше. Хората се освобождаваха все повече и ставаха по-смели, колкото по-наближаваше краят на програмата. Още една декламация, един груг дует и... хора и танци. Поглеждаха към латерната в ъгъла до вратата, покрита с платно, като някакъв паметник, който очаква откритието си. Хвърляха си предизвикателни погледи момци към момите. Старите жени се прозяваха тихичко в шепите си.

Музикантите засвириха нещо, което беше отначало живо и сякаш весело, но след това падна в минорно настроение и заля цялата публика със смъртно отегчение. Биха започнали да шумят, да си изказват недоволството от тая приспивателна музика, ако не виждаха цигуларите и не наблюда-

габаха как движат лъковете си, как навеждат глави над цигулките, сякаш слушат свиренето си, с какво напрегнато внимание гледат нотите си. И това би им омръзнало и им омръзна найстина, но като виждаха с какво внимание слушаха учителите, Богумил, госпожиците до него, та дори Дуневски и Ана Дуневска, смълчаваха се, опитваха се да проумеят какво намират те интересно в това безсмислено цигукане. Но като не намираха нищо, като не им говореше нищо тая музика, те започнаха да си мислят свои мисли, както става в повечето случаи, кога се слуша музика. И ако би погледнал човек отстрана и видеше тия спокойно заслушани лица, той би се излъгал, че всички те са водени от звуците в онова царство, в което авторът и изпълнителите искаха да ги отведат. Ония неподготвени музикално хора, които слушат някоя музикална пиеса, повтарят в своите възприятия оня процес, при който едно действие предизвиква друго, различно от него действие. Музиката отваря душите, но във всяка душа има толкова и такива съкровища, които тя е натрупала до моя миг. Когато авторът удря върху тая душа, за да извлече със звуците си едно впечатление, той остава учуден, че извлича друго. Дуетът от Бетховен би събудил у по-изтънчена душа други чувства и мисли, ако не подобни, то поне близки до чувствата и мислите на автора, но у мнозина от тия хора той събуждаше най-делнични, най-материалистични мисли. Хубаво, кротко се мисли при акомпта на цигулките. Но моя акомпт събужда мисли независимо от качеството им.

Младите момци свършиха гуета и изтриха челата си: бяха се изпотили от усилие да гадат на своите ближни една душевна храна, която те още

не бяха готови да приемат.

– Тия момци са надеждни, Станое – каза Богумил на Дуневски. – Свирят добре.

– Възхитително! – каза Невена.

– Петко ще се радва много, като узнае вашето мнение – извика Зорка. – Петко! Петко! – извика тя към едно от двете момчета, но и другото тръгна с него. – Ела се запознай с другаря Доганов.

Петко Даскалов, братовчед на Зорка, се зачерви, другарят му Лазар Дуков също пламна. Двамата си приличаха като братя, приличаха си и по страстта си към музиката.

– Да не жалеях, па да взема и аз цигулката... че едно трио – обогри ги, като видя, че се смущават, Богумил. – Аз свиря по-лошо от вас, но ще ми бъде драго, ако ме приемете във вашата група.

Лазар Дуков, който изглеждаше по-свободен от Петка, се обади:

– Чули сме, че свирите много хубаво, не можем да се мерим с вас. Но наистина ли харесахте? Как ви се видя скерцото? Проклето нещо. Но моя Бетховен е чудо, нали?

– После ще говорим – ето че почва декламация – каза Невена. – Но какво е това, господи!

Сега един от учителите, Крум Сирманов, изскочи на сцената разчорлен, с вдигната яка, със запретнати крачоли и с лудо облещени очи и зарева:

Ей, бягайте, хора, опасен съм аз!

Това стихотворение от Цанко Церковски под надслов „Молепсаният“, както много други стихотворения от моя род Георги Бакалов беше събрал в две антологии, озаглавени „Към свобода“ и „Лъчите на поезията“, и от тях черпеха декламатори

рише ония съкровища, с които учудваха по-невежествените. Това се наричаше тогава социална поезия и се пишеха дълги и учени статии да се доказва, че има социална и несоциална поезия, че социалната поезия е жива поезия, а несоциалната – мъртва, че социалният поет никога не бяга от живота и че ония стихове, които не разбираме, са плод на бягане от живота и следователно са мъртва поезия. В онова блажено време мнозинството от българската интелигенция вярваше в това като в чиста истина и тровеше живота на неколцина истински поети, които бяха още живи тогава.

Учителят Крум Сирманов стресна публика с крясъка си, разбуди полузаспалите от Бетховена; гласът му изскочи из прозорците, стресна задрямалия стражар, мина през стоборите, плетовите, зидовете и достигна през няколко улици като някакъв тревожен ропот, сякаш някъде се биеха хора или се давеха кучета около някой кокал.

На устните на по-голямата част от зрителите бе застанала една конфузна усмивка. Те не знаеха как да приемат това: уж беше декламация, пък приличаше на представление. Напомняше много опита на малко дете да уплаши родителите си, като си е начернило лицето и влиза с дивашки рев в стаята. Винаги, когато в някое представление се вземе неверен тон, когато илюзията е неубедителна, а пък всякак иска да убеди, че е онова, що не е и на което не прилича, тая смутена усмивка се изписва на лицето на зрителите, които не знаят как да приемат онова, що се извършва пред очите им. Тоя господин, когото всички познаваха като Крум Сирманов, учител в село Безден, се кокорчеше и искаше да убеди съгражданите си, че като се е изчорлил и запретнал крачоли, е нещо друго, а не Крум Сирманов, но те не

му вярваха и все пак, като го знаеха за сериозен човек, не можеха да си помислят, че той върши нещо несериозно, а предполагаша, че тъй трябва да бъде, но че те ще трябва да приемат и това на доверие, с надежда, че кога да е, ще разберат смисъла му.

Макар че ръкопляскаха, не бяха щедри като на гимназиста: не харесаха декламацията на учителя, но той се реши да излезе на бис, след като си свали крачоли и си пригладя косата. Но новото му стихотворение беше много дълго и от неизвестен автор. В него се възпяваше зората, новият ден и свободата на всички отрудени, като се зовеше неизвестна една другарка да дойде да участва в борбата, която, кой знае отде, се явяваше в това утро. Богумил Доганов заподозря, че Крум Сирманов е авторът на тая поетическа творба, и като се обърна към Зорка, забележи, че тя бе навела очи и свиваше устни в усмивка. След Бончо Доганов и Крум Сирманов ли? И внезапно той я запита шепнешком:

– Чели ли сте това стихотворение?

– Това стихотворение? То не е печатано – смутено отговори Зорка.

– Но вие сте го чели, нали? Впрочем, какво право имам да ви питам? Извинете.

Зорка прехапа устни и наведе още по-нагоду очите си. Мълком извади кърпичка, уж да обърше устните си, а избърса сълзите си. Богумил обърна лице към Невена и каза:

– Подозирам, че другарят Сирманов е яхнал сам Пегаса. Но моя кон е луг и не търпи такива неопитни ездачи. Не ви ли се струва, че ритмите му хлопат като ватала, а епитетите му наганят на мухъл? „Слънце ясно“, „небе синьо, облаци скитници“ – сякаш кърпено с коцрява.

Невена вдигна очи и видя лицето му злъчно и

очите му гневни. И сърцето ѝ се изпълни с радост.

– Може и да не е хубаво, но има хора, които го харесват. Питайте Зорка и тя ще ви каже, че то е прекрасно.

Понеже разговорът се водеше шепнешком, Зорка не дочу какво си казаха и не вдигна глава. Тя гледаше ръцете си, сложени в полата ѝ, бели, пълни и така хубави върху тъмносинята рокля, и около устните се очертаваше една бръчка на огорчение и отчаяние.

Когато Сирманов завърши стихотворението си, той хвърли бърз поглед към Зорка, поклони се с ръка на сърцето и слезе от естрадата всред ръкопляскания.

Сега заеха мястото му Славко Писанов, учител, и... Зорка. Тя стана от мястото си спокойна, приближи се до Писанов и пое от него китарата, с дълги ленти украсена, без да гледа към Доганов, без да обръща внимание на никого, с вежди склучени, с устни стиснати. Тя се изкачи на естрадата и седна на стол. Писанов с мандолината се настани отгясно. Две минути те подрънкваха струните и след това сляха звуците си в строен ромон.

Богумил гледаше смаян. Тя не бе продумала нищо за участието си във вечеринката, той дори не знаеше, че тя свири така хубаво на китара. Но след първата строфа, изкарана в мълчание, един сочен глас се поге:

*С первой встречи полюбила,
душу свою загубила...*

Това беше изненада не само за него, но и за цялата публика. Зорка Христова пееше и пееше хубаво... Очите се разтвориха, устата се разшириха

в усмивка. Започнаха да си кимат един другиму: чуваш ли как пее, като славей! Иди се нагявай на Зорка. Малкият прихлупен салон се изпълни с ромона на струните и с кадифените вълни на циганския романс. Гласът крепнеше, в него зазвучаваха ноти на страст, които бяха някакви чудни у това момиче, така кротко навело очи над китарата си. До нея Писанов, внимателен, коректен, загледан в мандолината и угрящ енергично по двойните ѝ струни, поклащаше в такт излеко главата си и потрепваше с десния си крак.

Когато свършиха и станаха да се поклонят, посрещна ги такъв възторг, че те не можаха да слязат от естрадата, а се погледнаха, седнаха пак и започнаха втори номер. Това беше вече българска песен: „Години, години!“ И както винаги се случва с българска публика, когато чуе българска песен, макар песента и да е тъжна, хората се оживяват и развеселяват. Това всички разбираха: и най-простите, и най-просветените. Нямаше защо да се напругат, за да проникнат в незначителни дълбини: тук всичко беше кристално ясно за тях. С тия звуци те са били люшкани в люлката, тях са слушали от баба и от майка, от близки и далечни. Стигаше им само да отворят вратата на вниманието си за секунда, за да нахълта в душата им споменът за целия им живот и да отвърне на песента ритъмът на тяхната собствена кръв в жилите им. Сякаш ги бяха държали вързани досега, а сега развързаха ръцете им, краката им, очите им. Когато Зорка запя:

*Венчай, куме, венчай,
венчай, не проклинай,
че кумова клетва
стига и разделя,*

един млад работник от задните редове неволно се обади с въздишка: „Их, бре!“ Това обърна към него всички глави, мнозина се засмяха, но се засмяха приятелски: всекому се искаше да изкаже по тоя начин съчувствие към клетника, повикан да венчава първо либе с другияго. Обърна се и Богумил и забеляза, че Тошо Богатинов не бе си отишъл, както предположи при почивката, а бе застанал отново до вратата. Неговото лице, неговото насочено напред тяло, скритите в джебовете на палтото ръце с притиснати към туловището лакти, онова напрежение на всички мускули, което оприличава тялото на опъната струна, всичко показваше, че Тошо Богатинов слуша с особен, необикновен интерес песента. Богумил Доганов разбираше или по-скоро чувстваше какво значи това. И като се обърна отново към естрадата, в неговия поглед имаше насмешка: „И този ли?“ В това време той усети, че едно младо тяло се допира до неговото. И демонстративно, явно се притисна до него и наведе глава, и зашепна на Невена, която трепереше, че може да припадне от щастие:

– Хубава песен и хубаво изпята, нали? Но погледнете колко си подхождат Зорка и Писанов. Тъкмо двойка, каквато може да се желае. И сигурен съм, че горкият Писанов е влюбен в нея.

– Да. Мнозина са влюбени и на мнозина тя дава аванси – пошепна Невена.

– Това аз не обичам – заяви Богумил така, сякаш беше султан, който разговаря с любимките си. – Аз не разбирам как може едно момиче...

Неговите думи бяха прекъснати от един нов изблик на ръкопляскания. Писанов и Зорка се кланяха и искаха да слязат, но публиката реवेशе и искаше нова песен. Отново се спогледаха двамата и пак

седнаха. Тоя път песента беше весела, троплива, шеговита:

*Събра си Черньо чехлите
заради нищо и никакво,
заради мома Милкана.*

Тоя път бе дует. Към Зоркиния глас се присъедини мекият баритон на Писанов, октава долу. Публиката залудя. Започнаха да пригласят, някои потропваха с крака по пода в такт, други се смееха.

*Бащин двор бих заградила
и тебе, Черньо, турила
на мала порта долен праг –*

честяха певците. Сега и двамата бяха вдигнали лицата си и се смееха така, както се смееше и публиката.

Богумил Доганов се почувства пренебрегнат, оскърбен, обиден не от това, че публиката харесваше повече от сказката му една песен, която той се учудваше как бе харесвал някога и която сега му изглеждаше глупава, а от тая близост, от това съгласие, от тая сдушеност, която имаше между Писанов и Зорка. И както става обикновено, когато сме ядосани на някого, той си припомни всички лоши думи, които бе чул за Зорка, и си каза, че няма нищо чудно, ако са истина всички клюки, които се пръскат за нея. Разумът му казваше, че той няма никакво право да съди така за едно момиче, което познава отскоро, че не може да вярва на клюки, щом тия клюки са опитали и него да очернят несправедливо, че той няма защо да ревнува Зорка от тогова или оногова, защото той не ѝ е никакъв, тя не му е казала досега ни една дума, която да му дава

надежда, нито той бе ѝ казал нещо, което да я накара да помисли, че неговите чувства не са един каприз. Но колкото по-приемливи и по-силни доводи даваше разумът, толкова по-силно му противодействаше онова оскърбено честлюбие, което кара децата, като се заинатят, да напуснат трапезата, макар и да не са се нахранили, щом веднъж са заявили, че не са гладни.

Освен това оскърбяваше се, че тя не бе открила нищо по своето участие във вечеринката, сякаш не му доверяваше, а той намираше, че с нищо не е заслужил такова недоверие. Към това оскърбление се прибавяше дива ревност, че тя пее за толкова много хора, а не само за него, че всички в този момент не само се наслаждават от нейното пение, но я и желаят, защото, когато една жена показва на публиката най-хубавото, що има, тя възбужда у зрителите и слушателите мъже онова похотливо желание, което той познаваше от посещенията си във вариететата. Да я чувства заобиколена с толкова много желаниа, това бе мъка за него, който беше я обладал във въображението си, който бе я желал в сънищата си, откак я срещна преди седмица; който я смяташе за своя бъдеща любовница.

Той се разсърди, той я обиждаше в ума си, наричаше я с лоши имена, чувстваше, че я мрази, докато тя усмихнато се кланяше наред с Писанов пред възторжената публика. В това време една ръка се сложи на неговата и той трепна: Невена го гледаше в очите отгдолу нагоре с преданост на робиня.

— Танцувате ли? — зададе му тя невинен въпрос.

— Танцувам, но още жалея, та няма да играя — отговори той.

— И аз не ща да танцувам — каза тихо тя.

— Тогава ние нямаме работа тук, нали? — зас-

мя се пресилено той. — Ако нямате нищо против, да ви съпроводя?

— Разбира се, не. Ще ми е много приятно.

Зорка не се върна при тях — тя отиде при Писанов и Сирманов, зачервена, възбудена от успеха си. Като си търсеше шапката, Богумил следеше изпод око нейното гържане. То му се видя гръзко, предизвикателно, дори развратно. Тя се смееше високо, отмахваше косите от зачервеното си лице, поклащаше се на високите си бедра, кокетираше с хубостта си. Сякаш друга Зорка виждаше сега. Или тя беше се променила, или той бе ненаблюдателен, та не беше я видял такава, каквато е.

— Отиваш ли си? — извика му Дуневски. — Много рано.

— Ще съпроводя госпожицата — неохотно отвърна той.

— Няма ли да се върнеш?

— Не. Ще си отида. Уморен съм.

Но прелетя Ана Дуневска и го хвана за ръка.

— Видя ли Зорка? Разбра ли я сега каква е? — зашепна тя. — Ти си момък опитен и от малко разбираш. Къде отиваш? Венчето ли ще изпровождаш? Отваряй си очите, тя е лапнала въдицата по тебе, момичето е честно, брей, да не направиш нещо? Па за сватбата дар ще ме дариш! Чу ли?

Тя отлетя на една страна, без да го остави да ѝ отговори.

Когато останаха сами навън, на улицата, Богумил и Невена, още оглушени от шума и ослепени от светлината, вървяха бавно и мълчаха. Смелостта, която беше накарала Невена да прояви тая атмосфера на шум, на оживеност и на свобода, сега изчезна и се замени с внезапен страх. Не се ли гържа тя лекомислено и не му ли даде повод да помис-

ли лошо за нея? Особено като се приближи така до него и после когато си сложи ръката на неговата. Отде се взе тая храброст у нея? Какво бе това чудо? Ами ако той си е помислил лошо за нея и тук на улицата я презърне и започне да я целува? Господи, колко страшно стана изведнъж! Тя е самичка с него по тия писти улици и е полунощ. Но не, той е почтен човек, той няма да злоупотреби с нейното доверие. Макар че такива неща разказват за него. Дали са истина? Как върви мрачен. За Зорка ли мисли? Но тя все пак успя да го отвлече от Зорка, рече и го направи. Каквото е рекла, постигнала го е, това всички знаят. И ето на, макар да няма тая хубост, която се харесва на мъжете, оная глупава хубост на олеографни картини или като тия по обвивките на цигарените книжки, селянките им викат „кокони“, такава хубост макар да няма, ето че го отне от Зорка. Той вървеше редом с нея, такъв едър, строен и печален. Стана ѝ радостно, че го е отнела от Зорка, почувства се като победителка великодушна, сърцето ѝ се изпълни със съжаление към него, към това голямо момче, което имаше такъв печален, страдалчески поглед. Всесилният Ерос има безконечни преображения, но у жената често се явява във вид на нетърсено и нежелано, дори оскърбително за мъжа съжаление, което обаче той почти никога не чувства като оскърбление. Това лъжливо съжаление, което е търсене на близост и желание за погалване в неговите възвишени прояви, е различно от началния стадий на развитуието си и прилича на него толкова, колкото перурдата прилича на гъсеницата и какавидата. Съществува само за себе си едно чувство на съжаление към страдащите в сърцето на всяка жена. Това чувство може да отведе към отдаване, както

може да отведе към саможертва за страдащи от двата пола. Една жена, която съжалява здрав и як мъж, е гъсеницата на оная бляскава пеперуда на духа, която е обрекла себе си да гледа болните.

– Защо сте така мрачен, господин Доганов? – тихо каза тя. Целият ѝ страх се изпари, откак го съжали. – Това не е толкова любезно от ваша страна.

Богумил се извини и забеляза, че върви госта далече от нея. Той ѝ подаде ръка.

– Това не е прието тук. Забравили сте – каза тя. – Ако ни види някой, какво ще помисли?

– Та да мисли каквото ще! – извика той, като взе ръката ѝ в своята. – Нима вие, бъдещата лекарка, се страхувате какво ще кажат няколко беззъби старци? Хайде, не ме карайте да мисля, че сте някаква еснафка.

– Аз съм все пак еснафка и няма да тръгна под ръка с вас – каза решително тя.

– Ваша работа – студено каза той, като пусна ръката ѝ.

– Сърдите ли се? Не ми се сърдете – меко и страхливо каза тя. – Аз още не съм лекарка и съм живяла тук в такава среда, която ми е наложила своя отпечатък.

– Това лицемерие е страшно! – избухна той. – Аз не го разбирам, не го понасям, то ме задушва. Какво има, ако едно момиче тръгне под ръка с момък? Какво престъпление се извършва? Какъв морал се нарушава? Какво приличие се потъпква? Така ли е похубаво, както е сега: момъкът и момата се гледат като някакви добитъци отдалече, не смеят да си продумат. По ли е нравствено, като играят на хорото и се държат за ръцете, от това да тръгнат под ръка! О, това е ужасно! Тия стари лицемери мо-

гат да отровят най-чистата атмосфера и са отровили такова хубаво сърце като вашето!

– Не бъдете толкова строг. Най-после това и не е толкова необходимо, за да покажете любезността си.

– Ето че се сръзвам на няколко пъти с вас – засмя се той. – Вие постоянно ми напомняте, че характерът ми е отворителен. Аз, струва ми се, ви наругах, че сте лицемерка? Така ли излезе?

– Почти така – изсмя се тя. – Но не се опитвайте да се извинявате, защото не ви се сърдя.

– Вие сте чудно момиче! – каза възторжено той. – Аз съм винаги буден, когато съм с вас.

– Нима спите, кога говорите с другите момичета! – закачи го тя. – Аз съм значи нещо като амоняк? Пфу! Как не ви е срам, Доганов!

Те вървяха редом и си подхвърляха закачки. Избираха тъмните места, а осветлението в града беше твърде жалко, та тъмните места бяха повече от осветените. И там, на тъмните места, се случваше онова, което не се говореше: ръцете им се срещаха, лактите им се допираха, главите им се озоваваха твърде близко една до друга, докато си подхвърляха насмешки и говореха за съвсем други неща, а погледите, които си разменяха, ставаха все по-продължителни.

– Да спрем тук за малко, аз съм уморена – каза тя, като облегна гръб о ъгъла на един зид, гдето беше тъмно, но гдето да имаше някакъв голям камък. Той неочаквано се приближи до нея и хвана ръцете ѝ в своите. Поднесе ги до устните си и ги целуна, гясната, после лявата. Мълчаха и двамата. Той стисна ръцете ѝ, сбра ги в шепата си и ги сложи на гърдите си. Тя усети тупането на сърцето му и поиска да се гръпне. Но гясната му ръка прих-

вана кръста ѝ, над очите ѝ се надвесиха неговите очи, разширени, почти страшни.

– Вена... мила... любов моя... – зашепнаха безмислено устата му, сякаш повтаряха нещо отдавна забравено и припомнено в тая минута. – Имам толкова много да ти кажа, толкова много е пълно сърцето ми с нежност към тебе. Откак те видях там на моста, вярвай ми... залудях към тебе, така залудях, че нощи не съм спал... Твоите очи ме изгарят! Те парят сърцето ми. Ще умра за тебе, Вена, ти ме подлуди...

– Остави ме! Оставете ме! – гърпаше се тя.

– Няма да те оставя, сладко девойче...

Тя усети устните му зад ухото си, после в разреза на блузата, а след това на устните си. Трепетът, който я обзе, беше сякаш някакво смъртно-носно разрязване тялото ѝ на две половини. Тя почти изгуби съзнание, тя не знаеше какво върши, когато сплиташе ръце около врата му и вливаше устните си в неговите.

Когато неговите милувки станаха по-смели, тя се опомни, гръпна се и го отпласна силно, почти грубо.

– Как не ви е срам! – изсъска тя.

Той не чувстваше срам. Той прокара ръка по очите си, за да се оборава, и каза:

– Аз те любя, безумно, глупаво, гурашки те любя и те желая, Вена, затова съм такъв... Ти можеш да ме наречеш както щеш, да ме стъпчеш под твоите мънички чепичета, аз ще ти го повтарям пак. Твоите очи, ти не знаеш какво казват те. Те ме зоват, те ми обещават всичко, те говорят това, което устата ти не могат да кажат, не смеят да кажат. Ти си само външно еснафка, но душата ти е душа на пламенна любовница, която люби без

разум и без сметка. Ти си покрит с пепел възлен, о който се опари сърцето ми. Аз не чувствам срам, нито угризение, защото ти ме зовеш, без да искаш, зовеш ме с всеки твой поглед. Аз почувствах това с дивна ясност, когато ти се спря тук, под предлог че си уморена. Твоите очи ми го казаха: копнея за твоята прегръдка, беше техният вик. Не плачи, Вена, ти сама себе си не познаваш още.

Тя бе скрила лицето си в ръце и плачеше. Раменете ѝ потръпваха от ридания.

– Вена, Венче, милчка... – хвана той ръката ѝ, но тя я издърпа сърдито. – Слушай, извини ме. Прости ме. Искаш ли да падна на колене? Аз съм слаб човек... Виноват съм, но повече е виновата природата, че те е създала такава привлекателна... Нима ти не ме обичаш поне мъничко и не ще ми простиш? Хайде, вдигни главицата си, но вдигни я ге, дете!

Той презърна раменете ѝ с дясната си ръка, а с лявата се опита да улови брадицата ѝ и да я вдигне.

*Плачът ти ще спре с целувка,
сълзи ти с уста ще глътна –*

перифразира той стиха на Ботева и тоя най-малко любовен поет укроти плача на Вена.

– Аз не съм такава, за каквато ме мислите – все още хлупаше тя и освободи раменете си от ръката му.

– Говори ми на „ти“, ако не искаш да ти се разсърдя – шеговито каза той. – Когато двамата млади са такива добри приятели, каквито сме ние, те имат право да си говорят на „ти“. Нали тъй? Хайде, усмихни се, какво е станало? Никога не съм те

мислил за нещо лошо, Венче, и обичта ми не ми пречи да те уважавам. Но аз се питам ти за какъв ме мислиш, ако предполагаш, че мога да те направя нещастна? Клето дете, мила, хубава, умна главица, ти още не знаеш с кого имаш работа.

– Да забравим това...

– Ето това е умно. Между приятели малките неприятности трябва да се забравят. Да се помирим, подай ми ръката си.

И като се наведе над ухото ѝ, пошепна:

– Така е сладка целувката ти. Целуни ме, за да разбере, че си ме простила.

Тя го погледна с разплакани още очи, но на устата ѝ имаше усмивка на слабост, на любов, на смут.

– Защо не мога да ти се сърдя? – с недоумение се попита тя. – Ти си такъв безсрамен, а не мога да ти се сърдя... Никой досега не ми е говорил такива думи...

– Защото никой не те е обичал. Малко, пламенно сърце, самотно в тая бърлога на лицемери и издиготи, кой е могъл да види брилянта в тая смет? И слушай какво ще ти кажа още: ти не се познаваш. Не медицината, а любовта е призванието ти, Вена. Ти ще станеш истинска жена, когато залюбиш и те залюбят. Това време гоиде. Аз те обикнах, ти ме обикна още от първа среща. Защо да крием, че ние се желаем с всичкия плам на нашите млади години?

– Отде можеш да знаеш, че съм те обикнала от първа среща?

– Крий си очите, Вена, те те издават. Знаеш ли какви очи имаш ти? Те са пламенни като възлени, те са жив вик, ясно изразен копнеж за любов, за ласки, за безконечни милувки...

– Ти четеш в очите ми каквото ти се иска.

— Ще се препираме ли, ще се гразним ли? Готов съм да се съглася с всичко, що казваш, само да чувствам милувката на тялото ти до моето, като вървим така един до друг. И от това ли щастие искаш да ме лишиш, като се отдръпваш настрана? Тогава ще се задоволя с милувката на твоята сянка, която ме прегръща против волята ти. Не бъди плашлива, Вена. Аз нищо няма да ти сторя. Прости ми, че така се отнесох оде! То бе от любов към тебе. Помисли си само: ние се познаваме едва от една седмица и тая е третата ни среща...

— Четвъртата.

— Защо да е четвърта? Първата при моста, втората в градината и... ах, да, третата беше пред вашата порта... Нека са дори пет. И ето в тая седмица аз така те обикнах, така се увлякох от тебе, толкова много съм мечтал за тебе, бланувал съм за тебе, че любовта ми изблизна като пожар.

— Аз знам, че във всичко това има само една капка истина в цяло ведро лъжи. И все пак те слушам — с горчива усмивка каза тя.

— Какво доверие към мене! — засмя се той. — Допуща се поне капчица истина. Аз съм някакъв вагабонтин, който е решил да излъсти едно невинно момиче — това ли искаш да кажеш?

— На колко жени е повтаряно това, което казваш на мене? — тихо каза тя. — Аз знам две.

— Любопитно кои са?

— Една рускиня и една тукашна мома...

— Зорка ли?

— Аз чаках да поменеш името ѝ.

— Ето че навлязохме в област, гдето не се чувствам добре, понеже съм обвиняем от самия си съдия. Ще ти кажа само да ми вярваш, че на Зорка такива думи не съм казал, а за оная, другата, по-

добре не говори... Аз зная какво се говори из града и ти го знаеш. Защо си тровиш сърцето с мръсотии? Искаш ли да ти говоря неща, които не са за твоя детски слух? Какво разбираш ти още от тия неща, та ме съдиш? Та ти си самата невинност, Вена, и мене ми се ще да те грабна на ръце и да те полюшкам като малко детенце, миличка. Защото ти си дете още и аз не искам да ти тровя душата. Или ще ми кажеш, че си любила другиго освен мене? Кажи, нали не си? Нали любиш само мене?

Тя не отговори нищо. Вървяха мълком известно време. Държаха се далече един от друг. Той си свали шапката. И изведнъж каза, сякаш нищо не е било:

— Каква хубава нощ. Но да беше имало луна, по-хубаво щеше да бъде, макар че не обичам луната, глупавата луна, помните ли у Пушкина?

Той говореше на „вий“, с безразличен тон. Тя вървеше с наведена глава.

— Поетите възпяват луната, влюбените въздишат по нея, а пък аз съвсем не поетично предпочитам такава звездна нощ, без месечина. Тогава има повече звезди на небето, впрочем те са все толкова, но месечината пречи със светлината си да ги виждаме, тъй както слънцето ни пречи да ги виждаме гене. При слънчево затъмнение те се виждат и гене. Аз наблюдавах такова нещо в Женева. Странно беше, чудновато. Сякаш някакъв сън или фантастична пиеса. Внимавайте, тук има камъни. Не се решавам да ви предложа ръката си, не се обиждам, че ви предупреждавам, нали?

Тя вървеше мълком. От очите ѝ се ронеха слъзи, но той не ги виждаше, понеже не обръщаше глава към нея.

— Скоро ще стигнем. У вас спят навярно, както рано лягат всички в моя град — продължи той

със същия тон. — Това е много здравословно, признавам, но не мога да навикна сега, защото отгавна съм придобил други навици. Аз не съм като ония, които се връщат от странство и питат за бащината си къща, но навикът да бъдувам ноще го имам още от гимназията. Пояснявам, за да не се помисли, че искам да се покажа по-високомерен, отколкото съм. Защото съм високомерен, ако искате да знаете, амбициозен, честолюбив и страдам, когато ме обиждат, повече, отколкото страдат всички жители на моя град вкупом от нанесено оскърбление. Прощавал съм досега на жените само не защото съм от ония буржоазни лицемери, които се представят за светци, а тайно са най-големите грешници, та с това лъжат невинните, а защото ми е било винаги срамно, че съм бил по-нечист в живота си от тях. Едно чисто, невинно, нежно девойче, което познава любовта само по романите и по мечтите си, ми се представя винаги като жесток съдник към моята опитност, за която съм виновен не аз, кълна се, а самата природа и общественият живот. Момците като мене, а такива са повечето момци, избягват младите девойки не защото не ги предпочитат, а защото чувстват несправедливостта на присъдата им. Едно такова девойче ревнува от миналото му мъжа, когото люби, сякаш миналото е във властта на някой човек. То се цупи и плаче, ако някоя жена някога, някъде е обичала неговия любим, тогава, когато той дори не е знаел за съществуването на това девойче, не е знаел, че в такава нощ, такава дълбока звездна нощ, нейните устни ще се отворят за неговите като едва разпукнала роза. То не иска да знае, че е първото девойче, на което той казва „любя те“, то мисли, че тая дума любов той е казвал на много, на

цял полк жени едва ли не! Тя не знае, че тая свещена дума е била пазена ревниво за незнайната, която той не е познавал, но е знаел, че ще дойде оная невинна девойка, на която тая дума може да се каже, без да звучи като светотатство.

Той говореше, като че говореше на себе си, тихо, с леко възмущение. Тя бе престанала да плаче и го слушаше внимателно, все тъй с наведена глава. Вървяха много бавно, сякаш и двамата искаха да забавят разгялата.

— Аз имам прег себе си цял живот още — продължаваше той. — Какво ще ми даде, на какво ще ме научи — кой знае? Но знам, че сега няма нещо посвещено за мене от любовта, и когато изричам тая дума, сърцето ми трепти така, както едно време, когато се причестявах. Аз не искам да ме разберат, нито да ме оценят така, както заслужавам, защото знам, че е невъзможно. Но поне да ми вярват, че говоря истината. Любовта не се нуждае от други доказателства освен от любов. Никого не мога да накарам да ме обикне. Приемам като неволна слабост и увлечение оная страст, която избликна оеве и накара устните на невинното девойче да се слеят с моите, приемам, че съм я изненадал, че тя се е измамил. Приемам това, защото е възможно. Но не приемам да ме смятат за лъжец и лицемер. Особено ненавиждам лицемерието. И се смея, когато го забележа у младите и невинните. То е там очарователно, но е все пак лицемерие. Каква нужда има човек да лъже себе си и другите, но особено себе си, за своите чувства, когато те така явно личат и го изобличават на всяка стъпка? Не е ли по-добре с открито чело да каже „да“, вместо да мъчи себе си и оня, когото люби? Да се спрем тук, ако не ви отеждавам. Вашата къща се вижда вече, а мене

ми се иска да ви кажа още толкова много неща. Благодаря ви, аз няма да измамя доверието ви. Ще се държа настрана от вас, като че ли съм чумава. Приятно ми е да говоря с вас, защото зная, че ме разбирате. Ние се препирахме одева за медицината, не се съгласихме и все пак бяхме съгласни, повече съгласни, отколкото можете да си помислите на пръв поглед. През цялото това време вие ме обсебвахте полека-лека. Вие действахте много сърчно и умело. Вие бяхте от дясната ми страна, Зорка от лявата. Вие се борехте с някого за мене, така ми се струваше. А пък аз се смеех в душата си и си казвах: „Какво умно и какво глупава момиче все пак. Тя мисли, че аз съм увлечен по Зорка, а не вижда, че съм в мъничката ѝ ръчица и тя може да ме смачка, ако иска.“ Но тя не вижда, че това е тъй, не защото е глупава, а защото е много умна, на рядкост умна за моя град, за тая среда, и си представя опасности там, гдето те не съществуват. Каква чудна вечер беше тая вечер все пак, спомнете си: аз се възторгах от вас, когато говорех... Наистина ли аз казах някаква реч тая нощ, всичко изглежда така далечно и така отдавна станало. Едни пламенни очи, които не се съгласяваха с всичко и все пак бяха съгласни с всичко, защото бяха съгласни не с идеите ми, а с мене самия, с онова, що съм аз. А след това, ето, четири часа са се минали оттогава, и ние стоим един срещу друг като чужди. Аз можех там да стопля сърцата на всички, а тук мръзна от студа на вашето сърце. Езикът ми се преплита, мислите ми са разпокъсани – нищо чудно, щом е ранено сърцето ми, и аз си мисля как ще спя тая нощ и ще спя ли? А знам, че вие ще си легнете сега и ще заспите, доволна, че сте могли да ме раните смъртоносно и да избягате. Не е ли тъй? Аз

питам, но не чакам отговор... Да вървим ли?

– Аз не ви познавах досега – тихо каза тя. – Аз ви мислех друг.

– Какъв ме мислехте?

– Не зная. Но вие ме изненадахте и сега ме изненадвате. Слушам ви и се чужда: кога бяхте вие същински... там на събранието, тук ли, одева ли, сега ли?

– Винаги съм същинският, не се лъжете да мислите инак. Виждате само различни страни от моя характер.

– Има противоречия, които не мога да си обясня.

– Знаете ли какво? Съветвам ви да оставите времето само да ги обясни, защото ще се заблудите. Това, що ви се струва противоречие у другите, е понякога само противоречие в нашия собствен характер.

Тя стигнаха до вратата на техния дом, голяма, двукрила врата под чакла, и се спряха. Тя потърси в чантата си ключа.

– Така ли ще се разделим? – с треперещ глас тихо каза той. – Нима няма да ми кажете нито една дума?

Тя отключи вратата, обърна се и изведнъж го презърна и целуна така внезапно, че той не свари да ѝ отвърне. Тя се изкъсна, отвори вратата, влезе и пак я затвори бързо. Той чу как тракна ключът. Постоя малко замаян, усмихна се, мръдна рамене и тръгна напосоки из улиците.

Той чувстваше не угризение на съвестта, а една малка неловкост. Повече му харесваше Зорка, но Зорка го пренебрегна, а тая бе така мила и така влюбена в него. Мъжката любов е винаги един отговор на женски зов, съзнателен или несъзнателен е

тоя зов. В услуга на неговата страст се яви тая нощ умът му и му продукува такива слова, които изглеждаха искрени. Те бяха искрени, но само отчасти. Той харесваше темперамента тук, когато отпатък харесваше красотата. Впрочем той обясняваше на себе си сега поведението си. Докато говореше с Невена, той действаше не разумно, а по нагон. Тая мома събуждаше у него всички способности, вън от това, че бе възбудила неговата лесна влюбчивост. И все пак неловкостта, чоголността не изчезваше. Имаше нещо, което не беше така, както би желал да бъде. Какво се получи? Ана Дуневска, чинка му, майка му искаха той да се ожени за някое богато момиче. Той се възмущаваше, негодуваше. И макар всичко да го теглеше към Зорка, той тръгна с Невена... Е, сега, като разбра, че Невена го обича, като разбра, че и той не може да стои равнодушен при нея, какво ще последва? Значи той ще иска ръката на Невена, ще се сгоди, може дори да се ожени за нея? Каква неприятна история се получава от едно така приятно общуване на двамата млади! Те се прегръщаха, целуваха, препираха се, сърдеха се и се сгобряваха, без да споменат нито за годеж, нито за женитба. Те се забавляваха всъщност дори когато се препираха и когато се сърдеха. А утре трябва да гоиде прозата – сметки, сметки, сметки и необходимостта да се намерят пари, за да се спаси имотът, бъдещето му. А защо не? Защо да не бъде Невена? Тя му харесва, баща ѝ е състоятелен човек, той може да приеме комбинацията, предложена на Вичо Доганов, и те двамата, годеници или младоженци, ще отлетят на Запад. Защо не? Тя му харесва, той ще я обича... То се знае, че ще я обича, той е най-последен честен човек, я! Тя ще бъде щастлива с него. Защо не? Всички ще бъдат доволни, дори Зорка,

защото явно е, че тя и Писанов са влюбени... Той не трябва да бъде като ония зли кучета, които гържат под лапите си една кост и ръмжат, ако друго куче иска да вземе костта, що се намира наблизо до тях. Зорка нека си гледа своите обожатели, той ще се сгоди за Невена и ще бъде щастлив. Защо не? Могат да кажат, че той е действал по сметка. Могат да кажат... но що му значи какво ще кажат, когато то няма да бъде истина? Истината е, че той харесва Невена Лесновска, че те се целуваха тая вечер и макар да не си казаха много любезни думи, разбираше се, че ги свързва една истинска страст. Ба, та защо да не се ожени за това приятно, темпераментно момиче, целувката на което гореше още на устните му? Какво иска той повече? Но това е щастие! Той трябва да отхвърли само някои безнадежни мисли, родени от двумесечно гледане пред бездната на една провала. Той свикна да гледа на женитбата като на позорен изход, а всъщност позор би било само ако се продадеше, ако например се сгодеше за Вера Богатинова, но когато те се чувстват така близки един до друг, той и Невена, какъв позор има? Той просто бе отхвърлял такъв изход като невъзможен, а пък ето го не само възможен, но напълно естествен. Това е късмет! Всичко се нарежда като в приказка: той обича момата, тя го обича, богатството ще им създаде удобства... Но за такова съчетание могат да мечтаят само един на хиляда...

Той не се смущаваше от това, че бе изразил пред Невена любовта си по-силна, отколкото бе всъщност. Не се смущаваше, че бе изпаднал в толкова много противоречия, когато бе говорил с нея. Не се чудеше, че като беше в клуба, сърцето му го теглеше към Зорка, а вън от клуба той се впусна без предговор да прегръща и целува Невена. Всичко

това му изглеждаше съвсем естествено. Той не намери никакво противоречие и в това, че се върна вкъщи, съблече се и си легна щастлив, а пък беше казал на Невена, че нагали ще спи тая нощ. Така се говори на момичета, те обичат тия пози, иначе не вярват. Каква теория за младите момци, които отбягвали младите девойчета, и разви той тая вечер? Какви глупости не грънка човек пред жена. И всичко това – за да я спечели... За един миг наслада такава грамада от лъжи и безполезни поезии.

Той се обърна на другата страна и мислите му взеха друга посока. Какво нищожество е той, като мисли така за Невена! Какво му каза Ана Дуневска? „Момичето е честно, да не направиш нещо!“ Всъщност то значеше: гръж, тя е влюбена в тебе! Какви вулгарни са всички жени! До отвращение! До отвращение беше вулгарен и той със своите прийоми, приложими само към леки жени! Пфу! И той има за себе си такова високо мнение! А всъщност това бе първото младо, невинно, чисто момиче, което бе го целунало. Първата млада, чиста любов!

„Другарю Богумил Доганов, ти си една свиня“ – изруга се той мислено и заспа.

V

Какъв път има мълвата? Отгде изхожда, как се предава? Защо винаги преувеличава събитията и украсява или загрозява фактите? Донякога бактериолозите ще открият бацила на клюката, както са открили, че човек може да боледува от бацили, и ще проследят нейното зараждане, развитие и кулминация, а може би ще открият не един, а маса центрове против нея, последователно един след друг, като препоръчват днес един, а утре друг, без да се смущават,

че вчерашния цяр са препоръчвали така, както препоръчват днешния. Може би ще се проследи как една беззъба уста излива в някои запушени с памук уши първите отрови, които се предават по-нататък през друга беззъба уста до други запушени уши, и тъй нататък и ще разгадае оня тайнствен апарат, който започва да се движи и да меле отначало грехи и обуца, после плът и кости, кръв и мозък и да изплюва из широката си уста една кайма от одъбкани репутации и покрусена чест.

Древните са вярвали, че мухите, комарите, буболечките се самозараждат в сметта. Тия невинни животни науката откри, че имат подобни на себе си майки. Но че клюката се ражда в сметта и че тя се самозаражда, това може да се види ясно от големия шум, който се вдигна на другия ден след социалистическата вечеринка около Невена и Богумила. Най-добросъвестният и тънък изследвач можеше, като тръгне от последната версия и върви към началото, да достигне до долната махала, в чиято смет беше се излупила клюката. Там изчезваше личният елемент и се явяваше колективът. Кой може да назове съчинителя на една народна песен или на някое вярване? Те са народни. И тук беше народна клюката. Нея родиха комшулуците и плетовите на долната махала и тя пропъзля нагоре към центъра и към горната махала, гдето достигна към пладне така украсена, пременена и накитена, че не биха могли да я познаят вече ония, които я приеха сутринта и я препратиха нататък.

Отначало се чу – никой не би могъл да каже от кого се е чуло най-напред, – че снощи след вечеринката Богумил изпратил Невена до вкъщи. Баба Гана от долната махала, биярка, магесница и злоезична, та всички жени, и по-старите, се боеха от

нея, дигна тая вест и я прикомка нежно в сърцето си. Като отиде да нагледа Каля Мянкова, която страдаше от развиване на пъпа и колики и на която снощи бе похлупвала гърне на керема, тя намери своята пациентка здрава да подклада на гвора една арания вода, за да пере, докато мъж ѝ стягаше колата, за да отиде на село, отдето щеше да докара жито за Радој Постников, който бе го капарирал. Баба Гана си поиска една паничка брашно назаем и докато Каля слизаше в мутвака, старата кодошка, както я наричаха, разказа на Мянка, че снощи социалистите правили гуляй и след гуляя всеки си взел кой женена жена, кой мома, а пък на Никола Догана синът Богумил хванал момичето на Страхил Лесновски и го отвлякъл. Мянко беше човек мрачен, неразговорлив и разсеян. Новината падна в него и угасна, както пада и угасва възлен във вода. Той за приличие цъкна с език няколко пъти, каза: „Какъв свят се извъди“, но веднага след това забрави какво бе чул. Новината намери по-благоприятен прием в сърцето на Каля, която се прекръсти от ужас, завайка се, сякаш бяха отвлекли нейно собствено дете, и веднага припна на комшулука и извика на Тина Ружкина, стара мома, богомолна и строга като калугерка, която постоянно шиеше покрови за църковните престולי и хранеше сърцето си с клюки като с нафора. Каля Мянкова нямаше въображение и затова предаде новината такава, каквато я чу от баба Гана. Но Тина Ружкина се хвана за тая вест като за богата мина и реши да я използва до последна възможност. Много беше рано, за да тръгне по гости да я разнася, но като си запази правото да стори това по-късно и да обере лаврите, тя все пак не можа да противостои на изкушението и отиде против собствения

си интерес, като похлопа на комшулука на Дона Мутафчиева, чийто мъж бе някога мутафчия, а сега разсилен в съдилището, за където бе вече заминал. Тина Ружкина събщи на Дона Мутафчиева, че снощи са станали страшни работи в клуба на социалистите. След като яли и пили, напили се като копачи и след това угасили лампите. Какво е станало в тъмното – нека му мислят ония, които волят жените си и момите си на това дяволско сборище. Но подир това потърсили къде е гъщерята на Страхил Лесновски, адвоката, и не я намерили. Нямало и сина на Никола Доганов, Богумил, дето опропасти баща си с гуляи по странство. Загизнал я и сега я търсели. Осрами момичето проклетникът. Ама тъй се следва и на нея, и на баща ѝ, и на майка ѝ. Пуца ли се само момиче там, между тия антихристи? Дона Мутафчиева беше припряна, сприхава и свадлива. Тя веднага се развика, че това вече не може да се търпи, че трябва тия нехранимайковци да се избесят, че тя да знае, че гъщеря ѝ ще тръгне по тоя път, ще я сложи на гръбника и ще ѝ отсече главата с брадвата. Двете жени разменяха оживено мисли около половин час, като говореха и гвете едновременно, и Дона Мутафчиева кряскаше така, че я чуваха по цялата махала. Това кряскане беше нарочно: съседите Лъжичкови, с които Мутафчиеви водеха дълга гражданска война за един капчук, а след това за едно ябълково гърво, за един изгубен петел, за една умряла мишка, прехвърлена през зида, и за много други гребни и едри причини за добросъседски отношения, имаха син и гъщеря, които ходеха на тия социалистически събрания. Комшулукът между Мутафчиеви и Лъжичкови беше закован поради недоразуменията, та новината навлезе тук като в спяна улица. Но четири жени

бече знаеха, а цялата махала бе дочула нещичко от крясъците на Мутафчиева. Долнята махала пламна от клюката като плевник в няколко минути.

Като излезе от Мянкони и занесе паничката с брашното вкъщи, баба Гана не се свъртя в дома си, а излезе и отиде насреща, през две улици, у Нега Ванкова, жена на директора на местния клон на Народната банка, и я намери, че си къгреше косата. Баба Гана знаеше, че мъжът не обича нейните посещения, но знаеше също, че той излиза рано и прави разходка по височините, за да не затлъстее. Нега Ванкова приемаше баба Гана любезно, понеже тя беше я изцерила преди години, още като момиче, от уплашване, когато беше се увила една змия о крака ѝ, та после я тресе цял месец. Баба Гана влезе като свой човек, нарече Нега хубавица и ѝ съобщи новината. Нега Ванкова ахна и от изненада седна на стола и забрави да измъкне желязото от къдрицата си, та тя задимя. Новината тук беше предадена малко поинак. Баба Гана не би могла да отговори защо преобразява новината, която веднъж вече бе разказала, тъй както често пъти творецът, водим от интуицията само, не би могъл да разясни защо променя първоначалния си план. Баба Гана беше личност творческа, без сама да знае това, и постъпваше като писателите, без да знае дори, че съществува такава порода човеци. Тук тя неволно сякаш се съобрази със слушателката си и предаде на разказа си по-благообразен облик: снощи след вечеринката на социалистите Богумил Доганов отвлякъл момата на Страхил Лесновски, не е ли чула такова нещо? Те уж се били залюбили, а баща ѝ и майка ѝ не давали да се оженят. Тя снощи излязла с брат си уж на разходка, брат ѝ се отбил в кръчмата, а тя право при социалистите, а оттам на файтон, и да ги няма...

Нега Ванкова побърза да направи тоалета си и под предлог че иска да купи нещо от бакалина, каза на майка си да се погрижи за гозбата, взе си чантичката и изтича при госпожа Иванка Салтамаркова, която живееше на главната улица, беше жена на мировия съдия и нейна съученичка и другарка от детинство. Но като отиваше бързешком нататък, тя мина покрай фурната, спря се да попита дали довчера ще пали фурнаджията пещта, макар да знаеше, че ще пали, и там Тина Ружкина успя да допълни сведенията ѝ със своите за угасването на лампите и новата подробност, че майката на Невена си скубела косата, цялата си коса оскубала от гняв. Понататък Нега Ванкова мина покрай чешмата и там я запита Цвята Добруджанска, жена на съдебния пристав, която се отличаваше от жените на другите чиновници, че сама вършеше всичката късна работа и не вземаше слугиня, защото и тя, и мъжът ѝ бяха скъперници, къде бърза така на ранина. Нега Ванкова, макар да не обичаше Цвята Добруджанска и не я уважаваше, та друг път, като я забележеше на улицата, преструваше се, че не я вижда, сега се спря при нея и оживено ѝ разказа какво е чула за Невена Лесновска и Богумил Доганов. Нейното въображение ѝ подсказа една нова подробност, че Невена и Богумил навярно са избягали в манастиря и че не е чудно цялата тая история да е нагласена с участието на семейството Дуневски и на някой от калугерите в манастиря – нищо чудно, защото сега светът се изневери и между калугерите може да има социалисти. Нали миналата година хвърли расото Хрисант и забягна, макар че той още не беше калугер, а послушник само. Но на чешмата имаше повече жени, отколкото на фурната, и тук, между котлите и стомните, под кроткия ромон на две-

те чучурчета, които точеха безконечни тънки нишки от сребърна свила, се образува истински женски митинг. Заговориха всички. Всяка знаеше по нещо за Богумила и за Невена. Прибавяха нови сведения. Обогатяваха се една друга с много нови данни, които предсказвали отколе, че тъй цяла да свърши цялата тая история, но че нямало кой да види и да предвиди. Само една мома, която бе снощи на вечеринката, стоеше отгелно, но не смееше да се обади, едно, защото беше мома, и, друго, защото общественото мнение щеше да заяде и нея наред с Невена, а тя, макар да бе млада и да не разбираше, със страха си пред клюката чувстваше, че е зле да се отива против общото мнение. Тя се престори, че не знае дори че снощи е имало вечеринка, и понеже беше момиче хитро, възползва се от залисията и пререди няколко дошли преди нея жени, наля си стомните и си отиде. Но като внесе стомните вкъщи, не я сдържа, а веднага прескочи до една друга позната ней мома, с която снощи бяха на вечеринката, и ѝ разказа какво е чула на чешмата. Двете момичета се уплашиха още повече не от избягването на Богумила и Невена, а от изгасването на лампите в салона, защото и двете имаха любовници, които бяха им обещали да се оженият за тях, които ги придружаваха навсякъде, но които снощи се бяха запили и не дойдоха да танцуват. Сега тия момци ще се откажат от тях, макар всичко това да е лъжа. И както се крият на завет птиците, кога наближи буря, така двете момичета решиха да не се показват много-много по улиците и да се излагат на хорски одумки, та се нагласиха утре целия ден да прекарат на лозята с по-малките си братчета.

Клюката тръгна сега по всички посоки, както водата при наводнение, като навлезе в града,

тръгва по всички улици на долната махала, близо във всички дворове, поваля плетища и зидове и пълзи все по-нагоре. Чрез Неда Ванкова тя достигна до главната улица при Иванка Салтамаркова и оттам се прехвърли веднага чак на другия край на града чрез баба Деша Ножарова, вдовица, която бе дошла да си вземе елека, що бе забравила у Салтамаркова вчера, като бе прала, и да получи сомун хляб и няколко бучки сирене, за да нахрани децата на дъщеря си. Баба Деша беше жена проста, безкнижна и за да изкара прехраната си и да угоди на ония, от които вземаше работа, се преструваше на още по-проста. Но тя дочу всичко, що си говореха двете госпожи, и като отиде в горнята махала, пръсна там чудовищния слух, че снощи при социалистите в долната махала станали страшни работи, угасили лампите и си разменили жените, а пък главният им на социалистите, Богумил Доганов, заклал момата на Страхил Лесновски, адвокатина, защото му се опряла. Иди кажи сега, че не са се върнали кърджалийските времена. Какво ти! По-лошо от кърджалийско.

Но тук лъжата скоро беше изобличена, защото се яви жена, която каза, че минала тая сутрин покрай къщата на Лесновски и видяла, че изтрупват чергите, та май не приличало да е убита дъщеря им. Тогава се заловиха да разработват с голямо усърдие другите подробности на случката: тя се опирала, но той извадил нож и изревал: Закалам те, ако не ми пристанеш, и тя, горката, нямало какво да прави. Сега били в манастиря, там ги венчали и оттам Богумил пратила писмо на Лесновски: Или един милион, или главата на дъщеря ти ще взема; сега околийският началник събирал стражарите, ще ги бастисат в манастиря.

Клюката, след като отлетя толкова галече, върна се по следите на баба Деша Ножарова и заслиза нагоду към главната улица. Тя се вмъкна и в къщата на Дуневски, гдето Ана Дуневска, току-що замесила тестото, размяташе го и го поставяше на гъската, за да го носи на фурната. Ръцете на Ана бяха още в брашно и тесто покрити, когато съседката ѝ Вела Косеркова, с която бяха скарани до последна крайност, високо започна да говори през съседския комшудук на Ружа Монева какво е чула на чешмата. Ана се заслуша и лицето ѝ се помрачи. И като че ли някой я подгони, тя разне хляба бързо, вдигна гъската на рамо, нахлу чехлите си на боси нозе и изтича на фурната. Там остави хляба и припна към Догановата къща, която беше по-наблизо. Ана Дуневска чувстваше упоение, кога предаваше новини, сама ги украсяваше, имаше дарба да съчинява, но в тоя случай остави настрана талантите си, защото ако излезеше истина онова, що се приказваше, щеше да има да се говори не дни, а години. Трябваше първен да пие вода от главата на извора – от майката на Богумила, която сигурно има някаква вест от сина си. Баба Велика плесна с ръце, като чу какво е станало, ядоса се и прокълна всички клюкарки в града: нейният син се върна към полунощ и сега работи в стаята си, отде са измислили всичко това? Ана Дуневска си прехапа устните и побледня – толкова беше ненадеен обратът. Съвсем от нищо да съчинят такава история само доломхленки могат да се отличат така. Но ней хрумна една идея и това я раздвижи от вцепеняването ѝ.

– Така е по-добре, лелю Велико, не се коси. Не може току-така да е излязла гума за двамата млади. Той снощи излезе от вечеринката с нея – отиде да я изпраща. Аз да ти кажа, скоро ще тропаме на

сватба, ти мене слушай, не се бой, колкото повече приказват, толкова по-добре.

Тя изхвъркна от къщата на Доганови, за да разнесе първа новината, че отвлечането на Невена не е истина. „Ей сега ида от лелини Великини, господ да ме убие, ако лъжа“ – кръстеше се тя на фурната пред махленките. Тя опроверга и лъжата за изгасването на лампите, закле се, че е била до края на вечеринката, че таквоз нещо не е ставало, нито някога ще стане, но са го измислили чорбаджиите, гумбазите, ония, гето пият сиромашка пот. Ана Дуневска откри всекидневната си реч, с която класоосъзнаваше съмахленките си и ги убеждаваше да се запишат за социализма, докато не е станало късно. Днес тя беше още по-красноречива, защото буржоазията се намираще в настъпление против социализма, и тя се чувстваше като борец в защита на своите убеждения. След като каза публичната си реч, тя тръгна да пропагандира по къщите. Тя питаше събеседницата си дали знае новината и ако оная не я знаеше, разказваше клюката, както беше я чула, а след това я опровергаваше от най-достоверен източник, като изпитваше двойното удоволствие – да разпространи новината и след това да я унищожи. Там, гето новината вече се знаеше, Ана Дуневска не се задоволяваше да каже, че всичко това е лъжа от начало до край, а започваше да опровергава точка по точка. Тя имаше по тоя начин предимството да повтаря онова, що имаше да опровергае. Това отнемаше доста време, но Ана Дуневска говореше без препинателни знаци и по тоя начин скъсяваше беседата.

Така по следата на клюката тръгна истината. Но в разпространението на истината, която опровергава една явна, но приятна за хората заб-

луда, има винаги няколко пречки. Хората бяха си дали труд да повярват нещо, което смятаха за истина, и не искаха така лесно да се простят с него. Истината ги изобличаваше, а хората не обичат да бъдат изобличавани. Тя им сочеше освен себе си още редица други, по-неприятни истини. Не е голяма работа дали Богумил Доганов и Невена Лесновска са бягали, или не – това не можеше да засегне другите освен близките им. Неприятно е, че хората бяха приели лековерно една клюка. Лековерието е наивност, а наивността е признак на глупост. Ето докъде довеждаше опровержението на клюката. И вместо да признаят пред себе си, че са лековерни, хората се ядосваха, че лъжата, в която бяха повярвали, е лъжа. И за да защитят лъжата, хората се бореа против истината. Някои се бореа явно, открито, с ожесточение. Търсеха нови доказателства в характеристиките и живота на момата и на момъка, твърдяха, че дори да не е истина, все пак е възможно, допустимо, може да се очаква, правейки по тоя начин едно мнимо отстъпление от твърдението, че случката е станала, като запазваха всичкото озлобение, което беше породил слухът за нея. Други просто саботираха пътя на истината: запазваха я за себе си, не я пущаха по-нататък. А ония, които я пущаха по-нататък, предаваха я така неохотно и с такъв вид на съмнение и неувереност, че тя изглеждаше като лъжа. Затова тя стигна много късно до изходната точка на клюката. Преди нея все пак успя да стигне лъжата, но така много отрупана с нови лъжи, че не можеше да я познаят под новото ѝ рухо. Най-напред пристигна един вид като херолд лъжата, че Невена и Богумил са арестувани, според едни в манастиря, според други – у Дуневски, които също са арестувани.

След това пристигнаха челните отпреди: всички социалисти ще бъдат арестувани, понеже две майки подали заявление до околийския началник. Главният отпред потвърди, че жената на Лесновски се е отровила, след като си е оскубала косата, а самият Лесновски се закле, че докато не убие Богумила, няма да се успокои. Твърдеше се, че Невена била вече бременна от Богумила, нещо, което явно противоречеше на цялата фактическа обстановка и все пак бе потвърдено от мнозина. Това бе висшата точка, до която можеше да се стигне, по-нататък трябваше да измислят или смъртта на двамата млади, или намесата на някаква свръхестествена сила. Тогава пристигна известието, че всичко е лъжа, от начало до край.

Но ако за ония, които приемаха и предаваха тия лъжи, като ги снабдяваха със свои измислици, нямаше никакви лоши последици това съчинителство освен няколко прегорели тенджерери гозби и изпуснати брънки в плетката, за Богумила и Невена, особено за Невена, и за двете семейства то има големи последици. Семейството на Лесновски узна едно от последните лъжите, които се пускаха за него. Така обикновено се случва, че ония, против които се пускат клюките, последни узнават за тях не защото клюкарите ги съжаляват или защото се страхуват от последиците, ако им ги съобщат, а защото чувстват особено удоволствие да се запитват дали знае, или не знае пострадалият, че е пострада, или пък, че ето нă, съвсем спокоен е човекът и не знае каква беда му се е случила.

Дядо Благой Лесновски, който се прехраняваше около сина си, като се грижеше за полските му имоти, всяка сутрин получаваше харчлъка си: пари за тютюн и за кафе, и отиваше на кафенето на Лалю

Везирев да пие кафе, да изпуши няколко папирози и да научи новините. Той, разбира се, веднага се възмути, когато чу клюката, и бързо отиде в кантората на сина си. След няколко минути Страхил Лесновски излезе от кантората си и се върна вкъщи. Там още нищо не знаеха. Той извика жена си в гостната, затвори вратата и помежду им се заведе доста жив разговор, който продължи около един час.

Страхил Лесновски беше много зает с делата и имотите си, та цялата късна работа и надзора и възпитанието на децата бе оставил на жена си Елена, в чиято почтеност и интелигентност вярваше напълно. Елена Лесновска, по баща Бостанджиева, дъщеря на някогашния едър богаташ и чорбаджия Киро Бостанджията, бе жена горда, нагменна и с голямо мнение за себе си. Тя смяташе себе си така високостояща, че не намираще в града никоя жена, достойна да бъде нейна приятелка. В това малко градче, гдето хората общуваха помежду си така близко, че според местните шегобийци всеки познаваше миризмата на съседите си, тая жена живееше далече от всички, сякаш доброволна затворница, като намираще достатъчно храна за своята любознателност и за властта си в слугите и в къщната челяд. Помнеше се кога е отивала на сватба или на погребение. Само на големи празници отиваше в черква, и то заобиколена като с щаб с децата си, без да размени с някого поздрав или дума, без дори да обърне поглед и да погледне какви хора има наоколо ѝ. В такива случаи лицето ѝ имаше израз на такава студена, непристъпна отдалеченост, че никой, дори най-наглите не се осмеляваха да ѝ заговорят. Тая нагменност беше ѝ спечелила врагове, които бяха разпръснали слуха, че тя страда от припадъци, затова не се показва

между хората. Но Елена Лесновска беше твърда на своето поведение и продължаваше да живее в самотата си, презирайки съгражданите си. Тя беше получила добро образование за времето на своето детинство и обичаше да чете, особено религиозни книги и пътешествия. Като прочиташе учебниците на децата си, тая жена допълняше с новата наука скъдното си образование отпреди Освобождението, разбираше френски колкото децата си, напращаше ума си над математически задачи и се стареше да проумее новите научни открития. И съзнанието, че не остава назад от времето, даваше още по-голяма храна на нейната гордост.

Заг всяка чудатост на характера се крие някоя тежка преживелица в миналото и заг тая чудатост на Елена Лесновска имаше тежък трагичен случай, който познаваше Страхил Лесновски, нейният мъж. Някога, много отдавна, Елена Бостанджиева бе обичала един младеж, който не беше Страхил Лесновски. Един млад учител, хубав като ангел с русата си къдрава коса, с розовите си бузи, бяла кожа и сини очи, едно истинско чудо между тия чернооки и мургави мъже, беше пленил нейното сърце. Те си пишеха писма, обещаваха си да се вземат, кълнях се във вечна вяност. Една сутрин намериха моя момък смазан от бой пред къщата на една жена с леко поведение. Той умря след няколко месеца от гръдна болест. Докато боледуваше той, Елена не отиде да го види, не приемаше писмата му, не му отговаряше. Тя пожела да се покалугери. Приготвяваше се, молеше се коленопреклонно на бога да я приеме между своите служителки. Но Страхил Лесновски се яви, поиска я от баща ѝ и майка ѝ, поговори с нея. Беше така смирен, така я обичаше и така предпазлив и милостив

да не спомене нищо за оногова, когото тя още жалеше, обичаше и ненавиждаше, макар да беше изгнил в земята. Тя се ожени за Лесновски по молбите на родителите си, на които бе последно и едничко чаро, та не искаха да видят рога си изтрит от земята. Те се поминаха, след като видяха първото внуче, вече след Освобождението, което беше ги опростило. Но хубавият учител, така изменчив и така мил, когото престана да ненавижда, стана за нея някакъв скрит игол. Тя ненавиждаше сега съгражданите си, че са го убили, ненавиждаше ги, че го бяха оклеветили, ненавиждаше ги, загдето тя самата бе повярвала на клеветите им, та беше го оставила да умре, без да му прости. И тъй като ненавистта ѝ беше се насочила навън, вкъщи бе се развила силно любовта ѝ към децата. Така строга към хората, тя бе с широко сърце за децата си, обичаше ги до обожаване, искаше нищо да не им липсва. Страхил Лесновски се подчиняваше на нейния авторитет в тия области, макар често да сочеше себе си за пример: в неговото възпитание бяха липсвали удобствата, капризите му не бяха задоволявани и той все пак се издигна и стана това, на което едва ли не всички негови съграждани завиждат. Под предлог че родителите на село бедстват, той ги повика у дома си, за да може да повлияе косвено на жена си да промени отношението си към децата. Но той се излъга – родителите му се приспособиха и подчиниха на волята на жена му и се така отпуснаха, че разгалиха съвсем внучетата си.

Сега Страхил Лесновски бе силно ядосан и макар в мека форма, но доста настойчиво обвини жена си, че всичко това е плод на нейните възпитателни методи. Елена Лесновска възрази, че тя веднъж в живота си му е отстъпила по отношение

възпитанието на децата, като бе възприела неговото нежелание да пусне Невена да следва медицина, че на тая фалшива стъпка се дължат всички тия истории. Тя се държеше достойно и нападаше, вместо да се отбранява.

– Аз не мога да допусна, че Невена ще се забрави дотам, да даде повод за истински позор – заключи тя. – Клюките на нашите съграждани се хранят с нищо. Навярно Богумил Доганов снощи я е съпроводи до вкъщи. По старите обичаи – това е осъдително, по новите – не е. Като я пратим в странство – не един път ще бъде изпращана така. Тя не е малка и разбира много добре на какво се излага, ако пристъпи приличието.

– Изглежда, че не разбира – сърдеше се Страхил Лесновски. – Една мома, която дава повод за такива клюки, не се е държала прилично.

– Най-лесно е нея да попитаме – спокойно възрази Елена.

– Ти мислиш, че трябва да разискваме с нея подобни въпроси? Струва ми се, че ще направим двойно неприлично.

– Тя не е малка вече, освен това чела е повече от мене и от тебе. Сега романите развиват момичетата много повече, отколкото нас ни развиваха сетенките.

– Аз бих запретил всички тия романи, без да ми трепне око – сърдеше се Лесновски. – Това е глезотия.

– Хората не се хранят само с юриспруденция. На всеки случай без тебе, щом ти не желаеш, аз ще разбера от Невена какво е станало снощи. И отсега знам какво се е случило: случило се е онова, което ще се случва винаги, щом се доближи млад мъж до нея – ще се влюбват в нея. Защото тя, макар да

няма правилни черти, има пламенни очи, а през очите гледа душата. Тя ще запалва всеки мъж.

– Затова искам да я оженим – буйно възрази Лесновски, – затова не исках да я пращам в странство. Ти сама признаваш сега колко съм имал право.

– Напротив. Аз твърдя, че едно младо момиче като нашата дъщеря може да изразходва пламъка на своя темперамент в усилен умствени занятия...

– И да стане „*bas bleu*“, това ли мечтаеш за нашата дъщеря? Безполово същество, без очарование, без дом, без деца, една вечна нещастница.

Страхил Лесновски разискваше тия въпроси откровено само с жена си. Навън за хората той имаше проницателна усмивка на спокоен, уравновесен и подигравателен адвокат.

– Лекарките се женят по-късно от другите момичета, но се женят. Освен това ти забравяш, че тя желае това.

„Тя не би желала това, ако ти не я насърчаваше“ – искаше му се да извика на жена си, но изпъшка само и каза:

– Впрочем, изглежда, че по моя въпрос ние ще застанем скоро на противоположни становища пак. Ти се затваряш въкъщи, но навън не е тъй спокойно, както под моя покрив. Ключката, и да се опровергае, ще остави следи. Мене ще ми омръзне да се разправам с хората по мълвите, които ще се пускат из града.

– Презри ги, и нищо повече.

Страхил Лесновски се усмихна с подигравателната си усмивка, която се явяваше на лицето му винаги, щом срещнеше наивност или лукавство.

– Великолепно – каза той. – Аз се каня да сторя това и съм опитен да го сторя. Но това младо

момиче, което ще слуша за себе си най-ужасни гъсоти – за него няма ли да благоволиш да помислиш?

Червенина обля лицето на Елена.

– Струва ми се, че именно за него мисля – казва тя развълнувана, защото той беше я оскърбил с тона си.

– Бих желал да не ми противоречиш само заради противоречието – продължи той. – Ние си разменяме ролите: докато ти доскоро настояваше да замине Невена, сега аз настоявам. Или трябва да ѝ намерим мъж да я оженим.

– Ти мислиш, че Богумил Доганов...

– Нищо не мисля за него аз. Той е погребан човек, мъртъв инвентар при съдебния пристав. Старият вълк Вичо Доганов се е закарал да го изяде и ще го изяде. Той търси сега богата мома, тоя идеалист и социалист. Снощи се е опитал да завърти главата на Невена. Не ще е чудно да я е завъртял. Ако се бавим, може да стане по-лошо. Затова трябва да я изпратим час по-скоро или да я оженим.

– За Бонча Доганов ли? – сега пък тя издигна подигравателно тона си.

– Напразно искаш да ме уязвиш. Аз поменах и него между другите, без да настоявам. Защо да не бъде за някой учител, за някой млад търговец или начинаещ адвокат?

– Но разбери най-после, че така не може да се говори! Има и учители, и търговци, и адвокати различни. Аз не мога да разбера как ти цениш хората според занаята им.

– Не хората, а общественото им и материално положение. Време е да се разберем по моя въпрос и да не се запъваме на него. Аз настоявам да задомам нашата мома за човек с обществено положение и материално осигурен – това е моята ми-

съл. Затова не мога да гледам лекомислено как моя голтак Богумил Доганов се увърта около нея. Знам аз какво иска той: търси да го издържат в странство да свърши университет и да поддържат тука майка му. Това е предлагал и на Вича Доганов. Глупаво момче, което си въобразява, че всички ще си отворят кесии, защото е млад и идеалист. (Не мога да търпя тая гума!) Дотам ли дойдохме, че да трябва да купуваме мъж на гъщеря си? Струва ми се, че дотам не сме дошли, и дано не дойдем. Едно честно момиче не си купува мъж, нали, ние сме съгласни с тебе по тая точка.

— Ти напразно обвиняваш Невена, без да я изслушаш.

— Моля ти се, аз знам вече какво ще ми каже, щом чух тебе. Тя ще ми каже, че е влюбена в Богумил Доганов, и ще поиска да я оженим за него. Това ще бъде плодът на твоето романтично възпитание и на нежеланието да погледнеш презво на обстоятелствата. И докато по-рано имаме да се разправяме с една лудост, сега ще трябва да се разправяме с две. Добър е господ, и с двете ще се справим, ако не си пречим взаимно.

— Никога не съм ти пречила, но моля ти се и ти не ми годявай с твоите страхове — съвзе се Елена. — За пръв път нашето момиче вижда да го обикалят и ти вече вдигааш къщата на главата си. Не е дотолкова страшно, а е дори много приятно. Тоя Богумил изглежда красив момък, видях го веднъж от прозореца...

Страхил Лесновски се засмя подигравателно. Макар всички жени да ценяха мъжете по външността им и да ги деляха на симпатични и несимпатични, той не можеше да търпи тая черта у жена си и винаги се смееше подигравателно, когато

тя похвалеше някого по такъв начин.

— Красив? Това дай на жените. А че няма риза на гърба си, малко ги е еня. Впрочем, ти трябва вече да знаеш или не знаеш, тогава аз ще те осведомя, че това хрисимо на вид и според тебе красиво момче е успяло вече да извърши много пакости освен опропастяването на баща си. Известно ли ти е, че между другите донжуанства той е отвлякъл жената на един русин от Женева в Париж? Чула си значи и това не те смущава? Браво, госпожо! Според мене стига само фактът, че той опропасти баща си и го умори с прахосничеството си. Само това да беше сторил, а във всичко друго беше невинен като ангел, стига, за да не допусна мисъл, че той може да ми стане зет! А ти намираш, че в това няма нищо страшно, а дори било приятно. Аз преставам да те разбирам.

— Казвам само, че поначало ти не би трябвало да се ядосваш, ако нашата гъщеря се харесва на младите момци — по-кротко каза Елена.

— Против това начало никога не съм възразявал. Аз не желая да се оплаква тя цял живот, че не е момувала. Но не мога да търпя, когато и нея, и тебе лъжат такива шмекери като Богумила Доганов, които се присламчват не към момата, а към кесията на таткото. Не мога също да търпя тя да дава поводи с такива хора да става и тя, и ние за мезе в устата на клюкарите.

Тук внезапно едно подозрение се роди в ума му и избухна със силата на откровение:

— Сигурна ли си, че това не е било нарочно? — Той търсеше и с мъка намираше думи, за да обясни чувството си на подозрение. — Дали тоя тип не е нарочно тръгнал с нея, за да даде по тоя начин повод за клюки? Защо да не допусна, че той или негов

близки, нагласени от него хора са съчинили тая гънотия, която се разхожда днес из града, за да очерният името на Невена и нашето и по тоя начин да направят възможно едно сближение с нас? Близко до ума, че именно затова е съчинено, за да видим ние, че дъщеря ни е компрометирана с тоя господин, и да не се противим на неговите планове. Така е, инак не може да се обясни как може да пламне една такава безосновна, както ти твърдиш, клюка.

Елена замълча пред това ново подозрение, което не беше ѝ хрумнало. Тя беше започнала да се съгласява с мъжа си и да се бои.

— Аз не мога да се разправам с Невена, това не е мъжка работа, пък и както съм разгразнен, мога да направя някоя беля. Ти ще я разпитаеш, ама ще я разпитаеш за всички подробности. И ще ѝ кажеш, че ако има нещо помежду им, да се не надява, че ще се съглася за брак. Пригответи я психически за едно скорошно заминаване. В три дни можем да я изпратим. Няма да позволя да се позори къщата ми по който начин с тоя социалист.

Страхил Лесновски не отдаваше голямо значение на факта, че Богумил Доганов е социалист, понеже смяташе социализма за детска болест, като шарката и скарлатината, като блънуване на ненапълно нормални хора, което улавяше по-възрастни. Богумил Доганов бе млад и му приличаше да бъде мечтател и утопист и Страхил Лесновски бе убеден, че тая болест ще го остави с годините, та не отдаваше голямо значение на сегашните му увлечения, докато Богумил не бе докоснал с нищо него и близките му. Но щом досегна интереса му, всичко у Богумила стана неприятно, неприятен стана и социализмът му.

Елена Лесновска изпрати мъжа си, почака няколко минути, за да се успокои, и отиде в стаята на дъщеря си. Намери я, че си мери една кафява блуза пред огледалото. Майката седна на кревата и направо пристъпи към същността.

— Какво се е случило снощи между тебе и Богумил Доганов?

Майката беше зад гърба на дъщеря си, но виждаше в огледалото отражението ѝ. Една вълна от руменина обля бузите на Невена, но тя отговори почти спокойно:

— Нищо... Нищо особено. Той ме изпрати до вратата.

— Ти ме лъжеш, Вено — каза сериозно майката. — Между вас е имало повече от едно изпращане... повече от една обикновена любезност.

Ръцете на Невена трепереха, когато безсмислено разкопчаваше и закопчаваше блузата си. Ако досега имаше още колебание, сега майката беше сигурна и веднага наблегна с голяма сила:

— Пази се, Вена, да ме не лъжеш. Аз знам всичко. Вас са ви видели.

— Нищо лошо не е станало между нас — с разтреперан глас каза Невена. — Който да ни е видял, нищо лошо не е могъл да види.

— Докъде се простират твоите съждения за лошо и добро? Аз съм те учила на добро и на срам... Знаеш ли какво се говори за двамата ви из града? Как да разбирам, че нищо лошо не се е случило помежду ви? Кое наричаш ти лошо?

Невена съблече блузата си машинално, сви я между ръцете си и заплака.

— Ти за каква ме мислиш? — и сърдито, и печално каза тя. — Как можеш да си помислиш, че съм постъпила лошо?

Майката наблюдаваше вътрешно, внимателно гъщеря си. Не, тя не лъжеше, тя не умееше да лъже. И нейното женско въображение ѝ подсказва почти пълна и в общи черти вярна картина на снощното изпращане. Тя не искаше да мъчи гъщеря си с изтръгване подробности, но реши да ѝ съобщи какъв отзвук е намерило това в града, за да разбере доколко гъщеря ѝ беше увлечена по Богумила. Тя ѝ разказа какво се говори в града. Невена я изслуша през сълзи.

— Какво ще кажеш? — попита майката най-подире. — Като виждаш как ви славят хората, как мислиш за снощната си постъпка?

— Как ще мисля за снощната си постъпка, освен че в нея няма нищо осъдително? Всеки може да говори каквото ще.

— Значи ти твърдиш, че помежду ви няма нищо? Че вие сте съвсем безразлични един за друг?

— Не казвам това... Не съм казала това...

— Не мога да те разбера.

Невена мълчеше с наведени надолу очи, от които капеха сълзи.

— Обясни ми, моля ти се... — продължи майката по-меко, за да я предразположи към откровеност.

— Какво да ти обясня... аз сама себе си не разбирам — избухна в дълбок плач Невена, като прихлупи лицето си на възглавницата в ъгъла на дивана.

Сега беше ред на майката да мълчи и да се чуди как да продължи.

— Хубаво, хубаво, не плачи така — прегърна я тя през раменете и доближи главата си до нейната. — Кажи ми откровено какво се е случило.

— Та нищо, боже мой! — избухна пак Невена и отново захлипа.

— Без нищо не се плаче. Не ме лъжи, Вено, а кажи истината. Ти си още млада, ти не знаеш какви последици могат да имат едни наглед невинни отношения. Довери ми всичко.

Невена мълчеше.

— Ти го обичаш, нали? — продължи майката. И понеже Невена не отговаряше, тя продължи малко сърдито: — Впрочем можеш и да не отговаряш, то си личи, ти си се халосала по него...

— Най-после и тъй да е, въпрос е дали той е халосан по мене! — извика Невена, като скочи, хвърли възглавницата на пода и отплетна косите си от лицето. — Защо ме изтезаваш? Не видиш ли, че страдам? Вместо да ми помогнеш, измъчваш ме! Кажи ми, наистина ли не съм толкова грозна, че да мога да се харесам на такъв мъж като Богумил Доганов? Истина ли е, че очите ми... Ох, не... Остави ме, моля ти се, не ме мъчи, аз сама мъча повече себе си, стига ми!

И макар да не искаше да се измъчва, тя продължи с мъчителна въздишка, бързо и неспокойно, сякаш беше под нечие влияние, от което не можеше да се освободи.

— Нищо не се е случило помежду ни и това е лошото. Аз го обичам, защото да крия от тебе, мамо, ти знаеш всичките ми тайни, но той не ме обича. Той ме уверяваше снощи, че ме обича, но аз чувствах, че не ме обича, а е влюбен в Зорка... Аз снощи го отнех от Зорка, присвоих си го за един час, но това е временно, той може би днес на ранина е отишъл да се извини на оная... Той е такъв непостоянен, такъв подвижен и разнообразен. Аз не харесвам идеите му и все пак ние там се разбираме най-добре. По всичко друго се различаваме и говорим като двама глухи. Ние сме

съвсем, съвсем несходни, противоположности сме. Аз обичам ясните мисли и ясните чувства: обичам, не обичам, и свършено, а той, той може да говори думите, които снощи ми говореше, на всяка друга, аз чувствам това. Той е непостоянен, лицемерен, дори циничен и все пак аз го слушах снощи и му вярвах. А днес не му вярвам, не днес, а още снощи, като се разделих от него, разбрах, че не му вярвам и никога няма да му вярвам напълно. И все пак не мога да не мисля за него, не мога да не го обичам. Виждам, че не е добре това, защото как мога да обичам един мъж, на когото не вярвам, а все пак го обичам. Разбирам, че той не ми подхожда не само защото по характер се различаваме, а и защото не е искрен, аз не бих могла да търпя неискрен мъж. Но той е първият мъж, който ми каза хубави, мили думи, беше нежен към мене и не се отнасяше с мене като с момиче, а като с жена...

Тя се сепна и скри в ръцете си лице. Какво наговори на майка си, как можа да ѝ наговори тия неща! Тя се завъртя на пета и изскочи навън. Майката чу как се затвори дъщеря ѝ в гостната.

Вижди докъде дошло! Опасен момък е тоя Богумил Доганов.

Пред родителите застава въпросът за женитбата на дъщеря им или дъщерите им още от раждането им. Те мислят постоянно как по-добре да ги настанят, предвиждат уж всички възможности, а когато дойде решителната минута, винаги се оказват неподготвени, понеже не са предвидили тъкмо това положение, в което ги поставят деца им. Невена расна грозничко, сухичко момиче, умно, палаво, буйно, но все пак грозничко, та майката, която се смяташе навремето за хубавица, бе-

ше доста разочарована от детето си. И като кроеше как ще я ожени, тя винаги мислеше, че в най-добрия случай ще се намери някой много по-възрастен мъж, който няма да гледа на хубостта, а на имота и ще я вземе за жена. Затова ѝ приготвяха чеиз още от прогимназията и бяха натрупали камари копринени, ленени и вълнени покривки, грехи, възглавници и всякакви подаръци. В гимназията, както още от постъпване в училище, Невена бе отлична ученичка, занимаваше се с уроците си, четеше учени книги и беше си добила прякора „философката“. Тя презираше тогава мъжете и другарките си, обличаше се небрежно и дори нечисто и застрахована от грозотата си и от небрежността си, мина без любовна интрига. Тя се събуди за младежки копнеж едва когато свърши гимназията и се настани вкъщи. Тогава се промени: очите ѝ се разшириха, кожата ѝ се избистри, гласът стана звънлив и дълбок, тялото ѝ се оправи, то стана дори привлекателно, понеже беше подвижно и гъвкаво. Но за майката тя бе същата Пенелюшка гимназистка и както беше си начертала, очакваше, че нейната дъщеря ще бъде поискана от някой възрастен човек. Понеже Невена пожела да следва медицина, а бащата се противопостави, а след това тя победи с упорството си упорството на баща си, въпрос за нейната женитба вече не можеше да става, докато тя не свърши. Майката престана да мисли за сватба и дори престана да трупа чеиз. Тя беше се успокоила, а ето че дъщеря ѝ я изненадваше с първата си история!

Какво да предприеме? Да се съгласи ли с мъжа си и да изпратят по-скоро Невена в чужбина? Или да се чака? Но какво? Един годеж с тоя момък? Но един такъв годеж отваряше нови въпроси, нови неп-

рияности, които чакаха разрешение: трябваше да се поеме и неговата изгръжка, и изгръжката на майка му, и да се спасява имотът на баща му от продаване. А това тя сама не можеше да решава. За всичко, което беше в нейна власт, тя не се допитваше до никого, понеже едноличното нейно управление на къщата беше я научило да решава. Но тук беше замесено съгласието на мъжа ѝ –

ДУМИ ЗА РАЧО СТОЯНОВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Рачо Стоянов (Рачо Стоянов Генов – Дуфев) е роден на 7.X.1883 г. в Дряново. Учи в Априловската гимназия в Габрово (до 1902), прекъсва поради липса на средства. Установява се във Варна, където е чиновник, актьор в пътуващ театър. Коректор (1904–1910) във в. „Ден“, библиотекар в Народното събрание (1910–1914) и в БАН (1914–1926). Като журналист работи в редакциите на вестниците „Мир“, „Македония“ и „Знаме“.

Литературната си дейност започва с интимна и социална лирика, без особена художествена стойност. За пръв път печата през 1904 г. в сп. „Летописи“ – разказа легенда „Човекът“, за който А. Страшимиров публикува възторжени отзиви. Сътрудничи на списанията „Демократически преглед“, „Съвременник“, на вестниците „Ден“, „Македония“, „Литературен фронт“ и др. Първият му сборник „Разкази“ е посрещнат ласкаво от литературната критика. През 1927 г. Народният театър в София открива сезона си с драмата му „Майстори“, превърнала се в събитие за театралния живот на годината, играна с успех и в чужбина. След продължително мълчание през 1936 г. публикува новелата „Майка Магдалина“, наградена от БАН (1937). По-голямата част от произведенията на Рачо Стоянов остава в ръкопис. Основен проблем в творчеството му е човекът, разглеждан в сложен психологически план. Авторът се интересува не са-

мо от характера на личността, но и от пътя, който човекът изминава – от индивидуалист („Човекът“) до творец новатор („Майстори“). Този модел на художествено претворяване се обуславя от хуманизма на писателя. Човекът е „видян“ отвътре, уловени са нюансите в душевните му преживявания, специфичните характерологични черти. В повечето от произведенията му се чувства атмосферата на следвоенните години. Писателят се интересува предимно от нравствените и моралните последици от войната, от дълбоките социални промени, деформиращи личността, водещи я до трагичен край. Нов момент в българската литература от 20-те години е темата за изкуството, извисено над фолклорно-битовото (грамата „Майстори“), и за любовта, превърнала се в съдба за твореца. В годините на изострен политически живот, на литературни крушения и модни увлечения Стоянов остава верен на критическото изображение с подчертани психологически акценти. Със способността си да наблюдава и по оригинален начин да отразява ставащото около него той се утвърждава като творец със собствен художествен стил, със свое място в литературния живот между двете световни войни. Превежда творби от английски, руски и френски език – „Севастополски разкази“, „Поликушка“ от Л. Н. Толстой, „Юноша“, „Бели нощи“ от Ф. М. Достоевски, „Леонора“ от А. Бенет, „Мартин Игън“, „Лунната долина“ от Дж. Лондон, „Ранна есен“, „Двадесет и четири часа“ от Л. Бромфийлд, „Островът на съкровищата“ от Р. Л. Стивънсън и др. Псевдоними: Рафаил Миленков, Самин, Satin.

Умира на 12.I.1951 г. в София.

РАЧО СТОЯНОВ

През 1904 година в седмата книжка на списание „Летописи“ (редактирано от Константин Величков) се появява един разказ легенда „Човекът“ от непознат дотогава автор – Рафаил Миленков. Изведнъж това име привлича вниманието както на редактора, така и на тогавашната литературна среда. По-късно ще се види, че сам по себе си разказът не оправдава вълнението, което предизвиква, но за времето ефектът наистина е учудващ: Антон Страшимиров пише в един ежедневник три подлистника за неизвестния автор, редакцията открива своя сътрудник във Варна и скоро той бива привлечен в София и настанен като коректор във вестник „Ден“. Така неочаквано влиза в историята на българската литература бъдещият създател на „Майстори“.

По онова време той е само двадесет и една-две годишен, стеснителен провинциален момък. Ала зад него вече има едно не съвсем обикновено минало: сиромашката родна къща в Дряново, която той напуска с торбичка на рамо – шестдесет години по-рано Добри П. Чинтулов тръгва през Балкана също тъй с торбичка и с три гроша и половина пари

*Светът и хората да види
и да си търси там честта... –*

има недовършеното учение в Габровската гимназия,

оскъдица и безработни дни във Варна, има скитане с пътуващи театрални трупи, има книгите на Хамсун, на Горки, на цялата босняшка школа в Русия, от магията на която той няма да се освободи лесно. Това беше психозата на времето. Първите поеми и разкази на Горки – „Песента на сокола“, „Буревестник“, „Баба Изергил“, „Челкаш“, по-късно „На гъното“ – се носеха из въздуха и изпълваха главите на младежите и на писателите епигони с мъгла от надут словесен индивидуализъм, примесен с някаква самоизтъкваща се жертвеност, съвсем безпричинна и детинска, със смътни идеи за „волност“ и с едно сантиментално обществено чувство, без особена дълбочина. Авторът на нашумялата легенда не можеше да остане незасегнат от тая вълна, плиснала от Изток, но у него очевидно имаше нещо много по-здро и по-значително и то именно даде цената на неговото жизнено дело.

В София Рафаил Миленков, коригирайки вестник „Ден“, дава от време на време фейлетони на политически, литературни и театрални теми, като се подписва с нов псевдоним Сатин, избран от персонажа на любимия му тогавашен автор. В тия малки злободневни късове, които веднага обърнаха вниманието на читателите, личи вече промяната у младия журналист-литератор: скъсване с неясните символистични концепции, здрава реалистична стъпка, език – прост, естествен, сочен, който е едно от най-големите качества на бъдещия писател. Ала писателят още не бе се създал окончателно и може би затова издаденият от него през 1910 година сборник „Разкази“ мина почти незабелязан и неотбелязан от никого. Това бе жесток удар за младия болезнено чувствителен автор, посрещнат навремето толкова възторжено: той изведнъж оне-

мя и за повече от петнадесет години остана сякаш някъде встрани от живота. Сега неговото външно съществуване бе съществуване на обикновен малък журналист, на дребен чиновник – библиотекар в академията, в Народното събрание, – който посещаваше редовно само Арменското кафене, чувствайки се най-добре в оная среда на провинциалните актьори, към която запази до края на живота си своята първа привързаност. В същото време почна ожесточено да учи английски и френски език, за да се издигне скоро като един от най-добрите преводачи на големите руски, английски и американски писатели. А в хрониката на младата българска художествена реч побързаха да зачеркнат „още едно неосъществено обещание“ и да прибавят насмешливо към „непризнатите таланти“ още едно познато име.

Мъчно би могло да се предполага огромната вътрешна сила на тоя тромав, свитичък момък, който изтърпя с достойнство на обречен преждевременното погребение, което му бяха устроили. Може би той бе доловил вече чудото, което се приготвяше в тайнствената алхимична лаборатория вътре в него, дото след седемнадесет години непостижима за ума работа най-сетне в гъното на ретортата блесна зърно чисто злато. Защото, както е прието да се казва, една сутрин, а това беше сутринта на 11 септември 1927 година, след първото представление на „Майстори“ в Софийския народен театър Рачо Стоянов се събуди знаменит.

Това беше един от редките случаи, когато българската действителност дава приживе благородно възмездие на един писател за всички унижения и мизерии, изтърпени от него. Повече от година „Майстори“ шестваше триумфално по сцените

на всички български театри, бе преведена на чужди езици. Съвсем неочаквано пиесата даде възможност на своя създател да изпълни отдавнашната си мечта: да отиде във Франция. Той прекара там около шест месеца, върна се обогатен и освежен духовно, горд от съзнанието, че е бил в чужбина, но не като синекурист, нито като командирован от държавата писател. Отсега нататък Рачо Стоянов бе вече признат от всички голям драматически автор.

Неговото име призовава само по себе си строгата простота и мелодичността на оня ясен, чист и пътен език, който и днес още се пази в малките селища на Балкана. Тоя език трепти и вълнува във всичко, което написа Рачо Стоянов, но разкрива пълното си велеление в „Майстори“. Не бе потребно да учи тоя език – майчиния му език, – жив, лапидарен, сочен, който има гъха на горски ягоди. Дори само това да бе достойнството на пиесата, то пак би оставило името на писателя в историята на българската драматична литература. И когато човек си спомни укорите за „литературност“, за „книжност“, отправени навремето към автора на пиесата, остава отново изумен от завистта и невежеството, които винаги търсят да уязвят у нас тъкмо най-хубавото у човека и в изкуството. Онова, което само в малки ретуши на режисьора би придало още по-голяма естественост на израза, оня каданс и интонацията на речта, в които духът на пиесата намира своето музикално преобразование, всичко това бе осъдено като „изкуствен сценичен език“. А тоя „изкуствен език“ днес повече от всякога би трябвало да стане образец на стил, на художествена мярка и за непогрешимост във взаимното съответствие между форма и съдържание.

Всъщност езикът е само едно от качествата на тая пиеса, която остава и до наши дни може би най-съвършената българска грама. Човек може само да се учудва как дарбата на писателя е изляла такава скъпоценна сплав от идеи, нравствени проблеми и чувства в бляскаво възплъщение на изкуство, което вибрира като развълнувано сърце. Тук класическият канон за трите единства стяга рамката на художественото произведение като безпогрешен геометрически чертеж и заключеното вътре напрежение расте кресчендо всеки миг, през всички действия, за да се разреши накрая в съдбоносна експлозия. Тук битът е само най-сполучливият фон, на който се играе изконната грама на живота, любовта и смъртта. Тук всяка реплика звънни като стих от трагична поема и ни отнася в една висша духовност. В нашето сиромашко културно наследство подобни богатства не ни идват всеки ден.

Историята на световната литература знае писатели, които остават във вековете само с едно свое произведение, макар да са писали и други; все едно че тия други не съществуват. Така: знаменитият сонет на Феликс Арверс, „Робинзон Крузо“ на Даниел Дефо, „От ума си тегли“ на Грибоедов, „Червеният цветец“ на Вс. Гаршин, „Сирано“ на Ед. Ростан, „Големият Моли“ на Ален Фурние и др. Рачо Стоянов остави след себе си и други неща, дето дарованието на писателя е все така очевидно. Но редом с „Майстори“ те бледнеят и се загубват, без да прибавят нищо към значителността на автора. Като че пиесата е всмукала в себе си всички блясък и всичката красота, отредени на съзателя ѝ, за да стане тя единствен фокус на неговото творческо дело.

Днес, прелиствайки още веднъж малкото страници, в които се възплаъти това дело, аз минавам отново през няколко десетилетия – от ония далечни дни, когато започна нашата дружба, до неговия последен земен час. Ден по ден, година след година. То беше младостта, беше зрялата възраст и приближаващият залез: едно непрекъснато и постоянно преобразяване, което води към последното вътрешно избистряне.

Ние се виждахме често, понякога работехме заедно, живяхме няколко месеца в чужбина в един град и по едно и също време. Когато човек мине известни граници на годините, времето изгубва своя темп и образ и става наистина относително: далечните полуизгаснали дни оживяват като вчерашно минало, а вчерашният ден се отмества като че зад десетки години. И ето – пред мене е пак едрата фигура на Рачо Стоянов, с кроткото полуусмихнато лице на състарено дете, което едновременно можеше да избухне сприваво или да заплаче, с неговия бавен, тежък вървеж, с малките бели, досущ женствени ръце, с неговия напевен глас, който имаше гальовния тембър на балканските селяни.

След големия успех на „Майстори“ той замина за Париж, за да изпълни мечтата на младините си: да види големия свят. Рачо живееше към Монпарнас, близо до „Белфорския лъв“, госта далеч от моето жилище, но ние почти всеки ден бивахме заедно. Той бе разпределил времето и средствата си много разумно и пестеливо, та колкото е възможно по-дълго и по-полезно да прекара в тоя град. Ние ходихме заедно да гледаме *Големите води* във Версай, а цял груг ден прекарахме във Фонтенбло. Помня, че когато излязохме от двореца, отидохме да обядваме в едно евтино заведение – барака, гето

човек можеше да носи обета си и да поръча само пие. Заведението беше с три стени, като сцена, четвъртата беше открита и гледаше направо срещу музея. Нямаше много клиенти и ние останяхме по-дълго, докато всички си отидоха. Насреща беше огромният див парк с езерцето и увисналите в него върби, с павилиона, с фонтана на Диана, с първите жълти кленови листа, които бавно падаха върху един мраморен Аполон. Ние мълчахме, продължавайки мислено пътешествието си из тия безкрайни зали, сътворени с такова изкуство и изпълнени с толкова красота, че човек не може да ги понесе. Вдъхновени и силни мъже са минали тук и са оставили следите си за вечни времена. Бенвенуто Челлини е украсявал вътрешността; в дворцовия театър се е играла пиеса на Жан-Жак Русо; привечер, под ромона на фонтаните, Волтер е идвал тук, сядал в своето дълбоко кресло и просвещавал с ироничната си философия онай странна кралска фаворитка – покровителка на енциклопедистите. А малко по-отвъд, в околностите, беше *Барбизон*, усамотеното убежище на вдъхновената дружина, която роди няколко от най-големите слави на световната живопис: Коро, Миле, Русо.

Рачо беше наистина щастлив през тоя благословен ден и колчем си спомня онова време, винаги ми е драго, че след толкова тежки години животът все пак му даде една голяма радост, която той отнесе като подарък от съдбата.

Човешката гуша никога не е нещо елементарно, за да се изчерпва с една формула, и аз не правя литературен или психологичен портрет на писателя, който се е отразил напълно в своите произведения. Но потребно е да се каже само една дума, която казва всичко: Рачо Стоянов беше абсолютно

чист човек. Нещо твърде рядко за всички времена. Той не бе свързан с никаква партия и не обичаше политиканстването – намерената след смъртта му комедия „Политикани“ свидетелства за това. Но винаги бе с ония, които страдат и които се борят за справедливост и човештина.

За него нравственият закон бе над другите и това бе неговата единствена мярка. Тая мярка носеше разрешение на всичко: социалните проблеми, личното определяне, вътрешната свобода, въпроса за изкуството. И в това свое средо тоя иначе мек човек беше непоколебим, твърд и студен като камък.

Той си отиде тихо и незабелязано, както бе минал неговият живот. Ще си отидем и ние, всеки в своя уречен час. Но колцина от нас ще оставят нещо равно по значителност и красота като онава, което авторът на „Майстори“ подари така безкористно на българската литература и на българския театър?

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

ПОЗНАТИЯТ И НЕПОЗНАТИЯТ РАЧО СТОЯНОВ

Името на писателя Рачо Стоянов е свързано предимно с грамата му „Майстори“, отредила му заслужено място в редицата на най-изтъкнатите наши граматически автори. Колкото и странно да изглежда, дори и ония негови почитатели, запознати с повестта му „Майка Магдалина“, излязла в края на 1936 г. и донесла на своя създател единственото държавно отличие – наградата на Българската академия на науките и изкуствата, – въпреки тази нова негова творческа сполука продължават да го виждат и ценят единствено като автор на „Майстори“.

Малцина обаче знаят, че този майстор на словото, така блестящо разкрито в грамата му „Майстори“, е започнал литературното си творчество с римувана реч. Куп тетрадки, изпълнени със стихотворения, определят началото на творческото му стремление. Може би той е щял да се отдаде изцяло на тази си творческа страст, ако не се бе вмесил още в началните му стъпки известният пролетарски поет Димитър Полянов. Както сам Рачо Стоянов изповядва в един от дневниците си, пръв Дим. Полянов го насочва към прозата, като му предвещава в тоя дял на литературата несъмнени творчески успехи. Но „аз не го послушах и дълго още писах стихове и пренебрегнах прозата, докле сам не се убедих, че е бил прав“. Тази изповед на писателя се подкрепя и от множеството стихотворения и поеми, които открихме в неговия ар-

хив, станал напоследък изцяло наше достояние. Тя се подкрепя и от факта, че след като сам Рачо Стоянов се убеждава в правилната оценка на Дим. Полянов, не само се насочва към прозата, но се осмелява да предложи за печат първото си прозаично творение, легендата „Човекът“, като я изпраща на Константин Величков, редактор тогава на сп. „Летописи“. Както сам Константин Величков бележи в дневника си, той я одобрява и отпечатава в книжка седма (1904) на списанието. Едва излязла от печат тази първа творба на Рачо Стоянов, и писателят Антон Страшимиров ѝ посвещава три последователни възторжени отзива във в. „Ден“, като посочва, че независимо от видимото влияние на Максим Горки „нашият автор е самобитен талант и затова не се е отбил от правия път на човешката мисъл“ (в. „Ден“, бр. 311 от 17.X.1904 г.).

Така младият творец, поощрен от такива именити навремето писатели, се озовава в столицата, получава коректорско място във в. „Ден“ и възможност да се насочи изцяло към литературна изјава. Занизват се разкази и фейлетони, подписвани с началните му псевдоними – Рафаил Миленков и Сатин. А през 1910 г. излиза първата му книга „Разкази“, получила по-късно заглавие „Легенда за човека“.

Защо посочваме тези известни факти от творческата биография на Рачо Стоянов?

За да припомним, че въпреки огромния успех на грамата „Майстори“, направила го „знаменит“, както се изразява в спомените си Константин Константинов, Рачо Стоянов отново преживява редица огорчения, накарала го да „замлъкне“ за един период от близо десет години и да остане в литературата видимо само с грамата си „Майстори“, станала венец на творческото му дело.

Причините за това „замлъкване“ са известни. Но ние ще си позволим да се спрем отново на тях, като преди това – за да бъдат съвсем правилно разбрани – ще се върнем още по-назад и ще нагледнем в по-раншното му творческо „замлъкване“ и видимо „излизане“ от литературния живот.

Константин Константинов, като подчертава в спомените си „Път през годините“, че още с първия си отпечатан разказ Рачо Стоянов привлича вниманието не само на редактора на списание „Летописи“, но и „на тогавашната литературна среда“, посочва, че сборникът му „Разкази“ минава почти незабелязан от авторитетната литературнокритична мисъл. Но дали наистина само това е единствената причина, че книгата му е получила еднородна незначителна, па макар и хвалебна отзива, или други по-дълбоки творчески колебания и съмнения допринасят за видимото му „замлъкване“?

Сега, когато разполагаме с по-голямата част от разхвърляните му дневници, откриваме, че литературното му „замлъкване“ не се крие само в недостатъчно възторженото посрещане на първата му книга „Разкази“, а има по-дълбоки корени. Още в първите достигнали до нас страници от тези дневници откриваме, че в ония години са го връхлитали непрекъснати съмнения, че се е намирал в особено творческо горене, в процес на дълбоко преосмисляне, на болезнено търсене на нови истини за живота и предназначението на твореца. Тия именно неговите колебания и търсения са го водили до непрекъснато възглеждане в себе си, в обкръжаващата го среда, в обществените борби и събития. Те са давали отражение и върху здравословното му състояние, водили са го до крайни изводи, до готовност да скъса с живота си. „Всяка душа има свое

гълбоко, безкрайно страдание“ – бележи той на 14 февруари 1909 г. Месец и половина по-късно, на 31 март с.г., отбелязва: „Защо намирам всякога достатъчно сили, достатъчно кураж и вяра, за да убежда, за да утеша някой приневолен и отчаян човек, а когато сам съм отчаян, не мога себе си да раздумам...“ На 5 януари 1912 г.: „Взех да пиша нещо. Нищо не излезе. Бледно, мършаво, безсочно... Угаснал съм сякаш... На какво, на какво се дължи това? Или ми е било съдено да създам нещо, малко нещо, и да се изпиша? Пък защо ли да мисля? Мисълта ми е потънала в такава дълбока тиня от греболуци, от отбратителни греболуци, че не може да се дигне поне един пръст от тях! Ужас просто, а не живот!“ Още по-плътни творческите му съмнения са отразени в публикувания вече „Диалог със самия себе си“ (сп. „Септември“, кн. 12, 1973, с. 160–171). От този „диалог“ се вижда, че в ония години на преосмисляне и на изнурителен труд за задоволяване на неговите и на близките му настъпни нужди той се е намирал в непрекъснат вътрешен двубой, в непрестанни творчески терзания. Ту бликващите „разумни и мъдри“ говори го тласкат към примиряване и задоволяване с малкото, което може да прави (и той го прави, като превежда непрекъснато), ту поривите на неугасналия му творчески огън го водят до нови опити за творческа изява. И той пише непрестанно. Пише разкази – някои от тях завършва, а после ги къса, други оставя незавършени. Замисля пиеси и почва да ги пише. Но и тях изоставя недовършени. „Започнах преработката и дописването на отдавна замисления разказ „Смъртта се гаври“. Решен съм да го довърша, още повече че е цял в ума ми, когато много други са замислени, а негомислени. Мисля да напечатам най-напред него, пос-

ле „Цветана-Флора“, а след това „Зелените очи“ и т.н. Изобщо мисля тази зима да печатам, за да се побудя за работа. Романът ще остава за по-после... Може би това „по-после“ да се превърне в никога, както работя, това изглежда най-вероятно“ (23 юли 1911 г.). „Започвам да пиша на тая тетрадка, върху която отначало бях замислил да напиша грама, после повест, после – най-подир – както личи от първите няколко листа, – стихотворения в проза. Но изглежда, че каквото и да замислям да пиша, то ще се свършва най-после с писане за самия мене – за моите мисли, за мечтите ми и за преживяванията ми. По-далече от себе си не ще мога да скоча“ (6 март 1912 г.).

Въпреки тия непрестанно връхлитащи го творчески съмнения той не престава да пише, а съвсем определено се прехвърля от прозата към грамата. От незавършените пиеси, които открихме в неговия архив, се вижда, че още в ония мъчителни за него години той твърде упорито се е насочил към граматическото творчество. Преди започване на Балканската война (1912) той е нахвърлил две пиеси, останали само с първото си завършено и второто незавършено действие, условно озаглавени от нас „Ястребов“ и „Каранов“ – по имената на главните им герои. През 1913 г. пише комедията „Герой“, която също оставя недовършена към средата на второто действие. Все по същото време е писана и незавършената му пиеса „Чернозем“. През време на Първата световна война пише пиесата „Сивкови“, която също оставя недовършена. В края на войната започва, както е отбелязано на корицата на тетрадката, „пиеса в три действия – Добри Сватов“, но и тя е оставена недовършена почти към края на второто действие. Едва

през 1920 г. написва в едно тефтерче комедията си „Политикани“, като я скрива в чекмеджето си, навярно недоволен от постигнатото. На следната 1921 г. написва първия вариант на драмата „Майстори“, като след преработката ѝ „по съвета на добри приятели“, както сам посочва в непубликуваната си статия „Митарствата на драмата „Майстори“, я предлага за конкурса, обявен през 1922 г. за поощряване на родната литература и изкуство, защото му се сторило, „че от всички опити, които съм правил да напиша граматично произведение, тя има някои качества, които я правят годна за сцена... Истината е, че господата рецензентите не я одобриха. Защо и как – това е тяхна работа. Всеки има вкусове и разбирания, на които сам той е властен...“

И тъкмо тия „вкусове и разбирания“ на членовете на журито хвърлят писателя в нови съмнения относно творческите му възможности. Никак не е било лесно за такъв чувствителен човек и творец като Рачо Стоянов да се преборва непрекъснато срещу упоритото подценяване на творческото му дело и с едно махване на ръката да отмине с пренебрежение ударите по човешкото му и творческо честолубие. Особено в оня период на видим творчески подем след продължително себетърсене, уверен, че чрез тази си творба ще получи най-сетне венеца на признанието. Уви! И този път творческите му блянове са покрусени! А когато няколко години по-късно нещата око на такъв голям и опитен театрален творец като Н. О. Масалитинов я открива и поставя, Рачо Стоянов отново трябва да преживява обиди и огорчения. Още докато драмата се подготвя в Народния театър, из столицата плъзват всевъзможни слухове. Мнозина от то-

гавашните „корифеи“ не са могли да скрият изненадата и учудването си, че отписаният от тях като литератор Рачо Стоянов, когото са свикнали да виждат като обикновен чиновник и преводач, сега блясва отново на литературния хоризонт, и то с грама, твърде много харесана от главния режисьор на Народния театър, заловил се да я поставя с много любов и убеденост, че ще покаже на зрителите една прекрасна българска пиеса, отминалата с пренебрежение от литературните и театралните ценители. „Имаше хора, които счетоха, а и сега считат, че представянето на моя пиеса е едва ли не оскърбление, нанесено лично тям“ – посочва сам Рачо Стоянов в споменатата непубликувана статия „Митарствата на драмата „Майстори“. Но навярно не е допуснал, че засегнатите литературни и театрални корифеи ще продължават с предишното си ожесточение да пречат за евентуалното поставяне на бъдещи негови пиеси. Предполагал е, види се, че те най-после ще се примирят с новото му появяване в литературния живот, особено след безспорния успех на „Майстори“, успех не само негов, но успех и на родната ни драматургия, както се е подчертавало в повечето от рецензиите и отзивите в тогавашния всекидневен и периодичен печат. Поради тази своя вътрешна увереност в началото на 1929 г., след завръщането си от Париж, където прекарва шест месеца с получения от представянето на пиесата хонорар, той предлага на главния режисьор на Народния театър Н. О. Масалитинов новата си грама „Ратай“, убеден, че и нея той ще посрещне така радушно, както преди две години е посрещнал „Майстори“.

За негова изненада и огорчение вместо нов възторг и готовност за поставяне получава се не-

що като отказ, поднесен му в учтива форма: „Да се направят съкращения и поправки.“ Както е известно, разбрал, че вратите на Народния театър са затворени за нова негова пиеса, Рачо Стоянов изгаря драмата си „Ратай“ и решава да не пише повече за театъра.

Тези, които го познаваха по-отблизо, не можеха да не забележат огромните усилия, неподозираната титанична сила на духа, присъща на мъдрите и одарените, с които посрещаше и устояваше на непрестанните удари, нанасяни му от тия, които не можеха да се примирят с това внезапно негово извисяване до върховете на творческото признание. Макар да се мъчеше да не дава вид, че това нескривано подценяване твърде много го засяга, все пак не можеше да скрие огорчението си, особено в минути на мигновено откровение, каквото рядко проявяваше, верен на природата си на видимо примирен.

И наистина това е било само видимо примирение!

Огорченията от косвения отказ да включат драмата му „Ратай“ в репертоара на Народния театър, дошли в годините на жизнената му и творческа зрелост, макар да го довеждат до твърдото решение да не пише повече за театъра, не го тласкат към неверие в творческите му възможности, а го насочват отново към прозата, донесла му някога първите успехи.

През този нов творчески период, когато писателят навлиза в петото си десетилетие, действително е писал твърде много. Приел като неотменно условие, че писател, който не пише всеки ден, губи от остротата на перото си, губи усета си за творческо възбеляване, той се отдава на мълчали-

во, но упорито всекидневно творчество. От намеренията в архива му бележителни творби от този период се вижда, че Рачо Стоянов е пишел непрекъснато дори и тогава, когато е бил уверен, че това, което пише, ще остане неизвестно, потулено, че не ще види „бял свят“, както сам обичаше да се изразява. Тази му творческа максима го е вдъхновявала и в най-тежките мигове от живота му, за да натрупа купища завършени и незавършени прозаични творби. На някои от тях са отбелязани датите на започването им, други нямат дати, но от появата на някои от тия творби в тогавашния периодичен печат се подразбира времето на тяхното създаване. Това ни дава възможност да определим, че този негов творчески период започва от началото на трийсетте години и обхваща повече от едно десетилетие – десетилетие на упорит и резултатен творчески труд. На първата страница в тетрадката, на която е писан незавършеният му роман, условно наречен от нас „Доганови“, в левия горен ъгъл писателят е поставил дата „10 септ. 1930“. На началната страница на друг незавършен роман, условно озаглавен от нас „Зарко Горанов“, пак в левия горен ъгъл е поставена дата „16.II.1941“. Единствената му отпечатана повест, „Майка Магдалина“, излиза в края на 1936 г. Кога точно е започната, няма как да се узнае, тъй като след отпечатването ѝ той не е запазил нито ръкописния, нито машинописния си вариант. Но „митарствата“, които съпътстват нейното излизане, както и връщането на повестта му „Вълчи дол“ от редакторите на библиотека „Завети“ под благовидния предлог, че цензурата по печата не би я допуснала, са познати на неколцина от близките му приятели. Познати им са и огорченията, и тре-

вогите, преживени от писателя до излизането на „Майка Магдалина“. Колкото и да тръпнеше пред неизвестността как ще се приеме тази нова негова творба, той не скриваше увереността си, че тя е нова негова творческа сполука. И той не се излъга в тази си увереност. Повестта „Майка Магдалина“ веднага обърна внимание на читатели и критици. Читателите я потърсиха, защото искаха още веднъж да усетят художественото майсторство на писателя, покори ги с грамата си „Майстори“, а критиците откриха в прозата му чертите на граматурга, който умее да вае пълнокръвни и незабравими образи. Не можем да не посочим, че и читатели, и критици бяха единодушни в признанията си, че писателят Рачо Стоянов не е измамил очакванията им.

От заключението на една от рецензиите, появили се тогава в печата, може да се види колко висока оценка ѝ е дала критиката: „Богатството на повестта се получава и от изразните средства на Рачо Стоянов. Стилът му е спокоен и улегнал. Езикът му – ясен, точен, предметен и убедителен. Той не претрупва фразата, макар че речникът му е богат, изобилен и разнообразен. Той нюансира без повторение и не прибегва към излишно живописване. Във всичко – изразни средства, езикови възможности, конструктивни задачи – Р. Стоянов се ръководи от едно – мярка и художествена правдоподобност. Това малко се среща в нашата литература, затова е двойно по-ценно“ (Мицо Андонов, в. „Заря“, бр. 5171, 1938).

Колко по-възторжена щеше да бъде оценката на критиката за повестта му „Вълчи дол“, ако тя бе се появила в ония години, когато писателят я завършва и предлага на библиотека „Завети“! Но... из-

дателството не се решава да я отпечата, а му я връща, защото се бои, че цензурата няма да разреши нейното отпечатване. Повестта „Вълчи дол“, написана също в годините на творческата и жизнена зрелост на писателя, може да се причисли към най-доброто от прозаичното му творчество. Дали тя предхожда по замисъл и изпълнение повестта „Майка Магдалина“, няма как да се установи, известно е само че и двете повести той завършва през лятото на 1936 г., като „Вълчи дол“ предлага на „Завети“, а след това „Майка Магдалина“ на Христо Чолчев, който по него време заедно с „Вестник на жената“ издаваше и отделни книги от български и чужди автори. След като „Завети“ отказва печатането на „Вълчи дол“, а Чолчев протака отговора си под предлог, че в момента е материално затруднен, Рачо Стоянов, за да се увери, че редакторите на „Завети“ са склонни да издадат друга негова прозаична творба вместо „Вълчи дол“, взема от Чолчев повестта си „Майка Магдалина“ и я дава на „Завети“, където, както се знае, тя излезе в края на 1936 г. като книга десета на библиотеката.

Докато повестта „Вълчи дол“ разкрива в ярък реалистичен рисунк гражданското становище на писателя към противонародната същност на една вълча власт, довеждаща обикновения човек до престъпност и до смъртна битка с нея, то в „Майка Магдалина“ тази действителност е само фон, върху който се открива личната съдба на една примирена с негодите на живота жена и майка, приела мъченичеството си като отредено ѝ свише. Така различен е Рачо Стоянов в тези си две повести! И колко различни свои житейски и творчески търсения е заложил в тях! А те най-красноречиво подказват непрестанните колебания на писате-

ля в стремежа му да намери истината за справедливо обществено устройство на живота, за съдбата на отделния човек! И като че ли твърде съзнателно той изгражда тия два образа като антитези един на друг. Докато Марин Обчаря, главният герой на повестта „Вълчи дол“, е стихуен и яросен бунтар, неспособен да се примири с гнетящата го действителност, то Магдалина Данева е обрисувана като човек, на когото окръжаващата действителност също създава мъки и грижи, но тя се примирява с тях и в своето примирение стига до самоотречение, до живеене не за себе си, а за децата си. На пръв поглед като че ли писателят приема нейната философия на примирението, като че ли в този образ е отразил свой житейски идеал. При едно по-задълбочено сравнение обаче на двата образа, изградени почти едновременно от него, ще се види, че Рачо Стоянов като истински художник реалист рисува два антитепа на тогавашната действителност, за да разкрие по пътя на художественото изображение, че вълчатата действителност, в която са принудени да живеят, създава при различни обстоятелства различни човешки съдби, за да завърши всеки един от тях живота си, без да е получил възможност да го изживее така, както повеляват законите на природата. Че той не се обвързва с нито един от своите герои, че никога от тях не е рупор на неговото светоусещане, се долавя не само от съпоставянето на тези две неговии повести, но и от внимателния прочит на другите завършени и незавършени неговии прозаични творби от този период.

Ако проследим съдбата на главния герой на повестта „Стоил Няголов“ (която също намерихме в архива на писателя без заглавие), а така също и на

всички останали, ще се види, че Рачо Стоянов рисува с непогръбена точност една галерия от релефно и живо изградени образи, за да ни покаже моралната разруха на едно общество, което той твърде добре познава и с хищническата същност на което не може да се примири. В тази жестока сатира на тогавашната буржоазна действителност той сякаш е излял цялото си презрение към ненавижданите от него тунеядци и техните лакеи. Поради тази нескрита своя гражданска ненавист писателят не е пощадил нито в една проява своя главен герой, а покрай него не е щадил и партньорите му, защото всички те са „гадини“, както ги назовава адвокатът Леков – един от героите на повестта: „Такива гадини като мен трябва да бъдат мразени, разбира се, макар че, право казано, и ти си такава гадина, каквато съм аз и дори по-лоша, понеже си простак.“ Докато в „Майка Магдалина“ и във „Вълчи дол“ все пак срещаме и по някой положителен образ, то в тази повест всички – от първия до последния – са обрисувани доста релефно, но нито на един не е оставена частица от човешко достойнство, нито един не е очертан като пример за подражание, като отливка от чиста сплав.

За съжаление Рачо Стоянов е оставил тази си повест в нейния начален вариант, макар че и в този си вид тя подсказва огромното му художествено майсторство и будното му гражданско съзнание, неспособно да се примирява с една действителност, която му е противна с неприкритата си порочност и хищничество.

С още по-дълбоко съжаление и огорчение трябва да се отбележи, че е оставил недовършени двата си много интересно замислени и разработени романа, които също открихме в неговия архив. Особено романът, условно озаглавен от нас „Доганови“, ос-

тавен почти пред своя край, който се предусеща от цялата постройка на повествованието – от първата до последната дума и до последното недовършено изречение. Този роман е една панорама на нравите в едно малко подбалканско градче (вероятно родния му град Дряново, както личи от описанията на града и неговите околности), чрез която писателят разкрива остриите социални и морални сблъсъци в края на миналия век, когато зародишото се у нас социалистическо движение дава отражение в цялостния социален и политически живот на страната и определя поведението на неговите герои.

В този роман Рачо Стоянов отново се разкрива като остър и проникателен наблюдател на действителността, като проникновен съдник на едно общество, в което човек за човека е вълк, хищник, а не брат и другар. И поради това той не отминава незабелязана нито една постъпка на своите герои, а ги разкрива в цялата им нравствена същност. И тук трудно бихме могли да открием образ, който да му е скъп и към който да проявява каквото и да било авторово пристрастие. Може би с изключение само на учителката Зорка Христова, към която като че ли запазва определено зачитане. Още в началото на романа, когато характеризира Вича Доганов, чичото на главния герой Богумил Доганов, Рачо Стоянов чрез една подробна и точна портретистика ни помага да навлезем в цялостния му душевен свят, за да не ни изненадва след това нито едно негово действие, продукувано от хищническата му природа, от алчността му за трупане на богатство. „Погълнат в грижите си за богатство, той бе минал през много по-силни въннения, отколкото вънненията на любовта към жена“ – дотолкова у Вича Доганов е изчезнал чове-

кът, способен на топли чувства, на хуманни дела. А и когато портретира останалите герои на тази широко разгърната картина на тогавашната действителност, писателят намира точни определения, за да ни подсказва нравствения облик на всеки един от тях. Той не щади и младия социалист Богумил Доганов, принуден да търси изход след смъртта на баща си за довършване на висшето си образование, като прибегва до женитба с богатата мома, разигравайки умело пред нея ролята на „безумно влюбен“.

С удивителна художествена образност писателят разкрива в последната глава на романа зловонната същност на мълвата, на клюката. В това описание е събрана сякаш цялата му ненавист към всички ония, които стават съзнателни или несъзнателни проводници на злоезичието, способно така да окаля и омърси човека, че после цял живот да не може да се изчисти от петната на това окаляване и омърсяване. Като започва с въпроса: Какъв път има мълвата? Отде изхожда, как се предава? – той не само твърди, но с умения си разказ доказва, че тя наистина се ражда в сметта, а след това се самозаражда и достига до неимоверно големи размери. А когато вече ни е убедил в силата на зловонното ѝ въздействие, той ни отвежда в дома на Невяна Лесновска, където бащата и майката на девойката искат да узнаят от нея истината за случилото се... Читателят, който предварително знае истината за станалото между Невяна и Богумил Доганов и очаква предполагаемата развръзка, с учудване вижда, че писателят е прекъснал романа си с едно недовършено изречение, за да ни накара до болка да съжаляваме, че не е намерил вдъхновение да довърши тази своя дълбоко промислена и с

голямо художествено майсторство изграждана епична творба.

Прави впечатление, че Рачо Стоянов е тръгнал една след друга доста белегистични творби, като повечето е изоставял недовършени. И както в годините, когато усилено се насочва към драматургията и изписва куп незавършени пиеси, за да стигне до „Майстори“, така и в този най-зрял жизнен и творчески период неведнъж се е доверявал на постигнатото, но трите му завършени повести ни убеждават, че Дим. Полянов правилно е видял още в началните му стъпки бъдещия майстор на прозата и с основание го е насочил към този род литературно творчество.

АТАНАС СМИРНОВ
ГЕОРГИ КРЪНЗОВ

„МАЙСТОРИ“ – ЧУДО НА СЛОВОТО И СЦЕНАТА

Рачо Стоянов живее в българската литература преди всичко като автор на забележителната грама „Майстори“. И това донякъде е справедливо, защото измежду малкото публикувани негови творби пиесата е истинско чудо на словото и сцената. Но е време Рачо Стоянов да бъде измерен в целия му ръст и величие на драматург и белегист и съобразно непубликуваното му творчество. То е далеч по-обемно (а може би и по-значимо?) от познатото и известното. Скромен като човек и прекалено възискателен като писател, Рачо Стоянов работи дълго и упорито над своите произведения и не ги публикува, преди да е напълно убеден в тяхната художествена значимост. Скъмността и прецизността обаче ощетяват литературата, защото тя не получава няколко повести и цял роман (недовършен), които вероятно биха я тласнали по друг път. В непубликуваните повести и в романа (както и в „Майстори“ и „Майка Магдалина“, разбира се) Рачо Стоянов бележи нови тенденции и изразява новия тип герой, появил се в обществото с разпада на Йовковия хармоничен и колективистичен свят.

Героят на Рачо Стоянов е наистина нов и непознат в българската литература. Той е по особен начин недоволен от живота и по особен начин ощетен от него – странник, който иска още и още, но когато го получи, не е щастлив и доволен. Този човек смята, че му се полага повече; че е пренебрег-

нат, а хората са длъжни непременно да му бъдат благодарни заради някакви добрини, които им е сторил. Самолюбието и егоцентризмът му са изострени до болезненост. Но този човек не би трябвало да бъде наречен просто егоист, защото той никога или почти никога не отказва да помогне, когато може; той умее да съчувства и прощава. Обаче доброта му е агресивна, категорична и натрапчива. Такава доброта често преминава в злоба и отмъстителност, ако не бъде забелязана и оценена навреме. Обикновено тя е присъща на външно – във физическия образ или в обноските – груби, недогялани и не съвсем изискани в поведението си хора. Без да искат, те скандализират обществото и го принуждават то да ги гледа подозрително или направо да ги отхвърля. Не защото са лоши, жестоки или престъпни, а просто защото нарушават установените му привички и норми на държане и защото са по „непозволен начин“ различни. И понеже с различieto си нарушават обществените норми и привички, те предизвикват остра реакция, която пък ги кара да отговарят също толкова остро и дори престъпно. Така се завързва заплетен и труден за разрешаване конфликт, приемащ формата и обема на социално-класов и политически проблем. Но невинаги. Най-често този проблем засяга вътрешната организация на личността и нейната приспособимост към реалностите. Обикновено тя не успява да я постигне и затова изпада или в отчаяние, или се ожесточава още повече, или просто се затваря в себе си, в своя безпощаден егоизъм. Тази личност е посвоему силна и борбена, но най-вече последователна. Никой не е в състояние, освен самата съдба, да я накара да се промени, смири и подчини на външните изисквания. И така се самоосъж-

да на вълчи живот, на вечно изпитание и страдание. Макар да си мисли, че е победител и властелин, тя всъщност е сразена.

Подобен герой не бе възможен в епохата на епичната колективистичност, когато всички са единни и обединени от общото разбиране за задачите на обществото. Когато обаче този свят се разпадне и избуят плевелите на съмнението, разрухата, разединението, се появяват хора, които не могат да се приобщават и да служат на общото благо. И не защото не искат! Напротив, те искат да бъдат заедно с хората и да живеят заради хората, но нещо ги възпрепятства, разубеждава, разделя. Най-често това е всеобщият егоизъм, конкуренцията, враждебността на жадуващите печалби и пари. Или още прекъснатите изконни връзки между хората, нуждата им да живеят затворено и ограничено един от друг, за да не изгубят спечеленото.

Цялото творчество на Рачо Стоянов е населено с такива герои. Такива са те и в драмата „Майстори“. Тази драма обаче се анализира или порядко като битова и най-често като конфликт на две начала в изкуството. В битов план тя се възприема като израз на чистотата и неизменността на българския народностен бит и морал, въплътен в образите на Милкана и на майсторите резбари. Битът има важно място в творбата на Рачо Стоянов и авторът изтъква високия му морал и принципност. Неговите правила за чест и нравствените му критерии му придават благородство и красота. В такава именно среда се развива действието и от такива принципи се оценяват постъпките на двамата основни конфликтующи герои – Найден и Живко. Драмата се поражда от това, че

единият от тях оспорва тези правила, не ги зачита и внася смут и напрежение в обществото. Това обаче е последица от други причини, не заради възхвалата на традиционния бит и морал.

По-трайно и упорито е тълкуването, че проблемът в „Майстори“ е за сблъсъка на два подхода към изкуството, на творчески принципи и два типа творци. Единият е традиционалист, движещ се неотменно в коловоза на установеното и каноничното. Другият е бунтар, новатор. „Традиционалистът“ отнема годеницата на „бунтаря“ и сега, когато той се е върнал, на изпитание е поставено и изкуството, и семейството му. Сега изведнъж се вижда, че той само е повтарял наученото, че използва опита на предходниците като канон, за да задоволи установения вкус. И понеже е сръчен, умел и изпълнителен, придобил е име на голям майстор. Това е Найден. В един момент обаче се завръща след седемгодишно изгнание Живко и разбива на пух и прах мита за „големия майстор“. Той се завръща, за да оспори това майсторство, да унизи майстора и да си възвърне галата му някога дума неговата жена Милкана. Така се играе обикновено тази пиеса в театрите; така се интерпретира и от критиката.

Тези две схеми, в които е вкаран шедевърът на Рачо Стоянов, не съответстват както на богатството от идеи, проблеми и характери в пиесата, така и на замисъла, и на самия текст. Правят се произволни изводи, защото неусетено и неразбрано е изкуството в словото на Р. Стоянов.

В грамата „Майстори“ има няколко пласта, всеки от които (както е във всяко голямо произведение на изкуството) е свързан с другия, прелива се в него и съществува заедно с него. Тяхното единство произвежда цялостното внушение и значимост.

Рачо Стоянов поставя конфликта между героите в среда на творци, защото хората на изкуството са особено чувствителни и себични. А едно съперничество в изкуството им, което да определи кой е по-добрият, допълнително ще изостри напрежението и ще възбуди честолюбието им. На този фон ще изпъкне сложността на характерите, особеностите на типа личност, който писателят възвежда в литературата. Живко е болезнената амбиция на човек, който или е нямал нищо, или е имал не всичко, което смята, че му се е полагало. Сирак и авантюрист, буйна глава, тайно завиждащ на приятеля и връстника си Найден за това, че е син на известен майстор – техен общ учител в занаята, харесал най-красивото момиче, което трябва да е дължно да го чака. Когато се завръща от дългото скиталчество, обявява претенциите си, които не е имал по-рано смелостта и основанията да ги постави. Животът според него е дължен най-сетне да му даде онова, което му е спестил в детството и ранната младост. На какво разчита Живко? На честолюбието на своя съперник. Найден не е свикнал на подобна агресия и се стъписва пред нея. Оспорено му е майсторството, първенството, щастието да бъде почитан и уважаван. А когато разбира, че в основата на конфликта е Милкана, пламва неугържима ревност, съизмерима с тази на Отело. Пораждайки ревността на Найден, Живко буквално сразява своя съперник в изкуството и любовта. Той му отнема сигурната опора, разколебава духа му и го изважда от обичайното му равновесно състояние. Оттам насетне няма да му е трудно да утвържи победата, която толкова жадува. Тази победа обаче е само едно отмъщение – нищо повече.

Две различни страсти на двамата съперници

са в трагичен сблъсък: честолюбието и отмъстителността на Живко и ревността на Найден. Те са от различен порядък и не могат да се срещнат пряко. В това е и сложността на конфликта в драмата „Майстори“, дълбочината и богатството на характерите в нея и тяхната непредвидимост. Но както в „Отело“ на Шекспир проблемът не е в една обикновена, доведена до патологичност ревност, така и тук неразрешимостта не е в съмненията на Найден и на Живко, че тяхната обща изгора Милкана не удържа на обещанията си. Честолюбието и отмъстителността на Живко разпалват още повече ревността на Найден и парализират напълно жизнените му сили. Обратно: ревността на Найден дава сили на Живко, амбицира го. Това е особен стимулатор – също както кръвта за хищниците. Но Живко не е злодей – той просто е човек с комплекси, обременен от амбиции и неосъществени желания. Найден от своя страна пък е изживял и притежавал онава, от което Живко е бил лишен. Така двамата стават двете лица на един и същ човек, огледални образи. Между тях е Милкана.

Милкана трябва да понесе страданията на двамата, да ги изкупи със страданията и дори живота си. Тя е тяхна необходима жертва, чрез която те очакват удовлетворение за мъжкото си самолюбие. Прав е Живко, когато в самия край на писмата казва на Найден: „Сега нашият облог е свършен – и двамата ние загинахме като майстори... В нея живееше и с нея погина нашето майсторство.“ Милкана съществува в живота заради двамата. Тя присъства реално в живота на Найден; за Живко е мечта, желание, страст. Битката между тях е битка за осъществяване на стремежи, дарби, умения и начин на живот.

Спорът между двамата разбунва обществото и го разрушава. То не е вече спокойно, единно, способно да поддържа хармонията и равновесието в себе си. Живко е този, който привнася разрушителната сила; той е поривът на индивидуализма, който поразява живия и жизнен организъм. Важно е, че вътре в обществото няма сила, която да неутрализира този процес, да овладее личните страсти на двамата и да ги отстрани. Така е обаче в света на Вазов, Йовков и Талев. Там подобни стихии не получават развитие – за разлика от света на Рачо Стоянов.

Живко е първообразът на основния герой в творчеството на Рачо Стоянов, негов, така да се каже, „мек“ вариант. Далеч по-отчетливо той се проявява в образите на Магдалина Данева от повестта „Майка Магдалина“, Марин от „Вълчи дол“, Стоил Няголов от едноименната повест и особено Богумил Доганов и Вучо Доганов от едноименния недовършен роман. Това са много сложни и все още неразчетени образи в българската белетристика на XX век. Обединява ги егоизмът им да живеят за себе си – все едно дали за сметка на другите, дали този егоизъм е изцяло користен, т.е. осъзнат и налаган в ущърб на останалите. Те живеят изцяло за себе си – дори когато осъзнават този си порок, те не могат да го отстранят и да се избавят от него. А може би и не желаят да го сторят. Егоизмът им е всъщност живот извън обществото или срещу обществото. Ако се приобщат към масата, ще се обезличат и ще изгубят способността си да съществуват като властващи. Той е тяхното оръдие на властта върху отделни членове на обществото и върху самото общество. Стоящи над или извън него, те всъщност го владеят и изцяло подчи-

няват на себе си. Това са граматични личности, у които бушуват (явно или скрито) силни страсти, които ги карат да преминават нормите на установените привички, да станат дори убийци и престъпници. Но в тях не се поражда угризение на съвестта, съжаление, разкаяние. Егоизмът е тяхната сила, която ги крепи и им дава увереност, че са прави и безпогрешни.

Появата на такъв тип герои и характери в българската литература свидетелства за настъпили дълбоки пропуквания в колективистичното общество. Бих казал, че това са някакви особени мутанти на индивидуалистичната личност, доведени до крайност индивидуалисти, които рушат и мачкат. Те са дори страшни. Вероятно поради това писателят не е посмял да публикува творбите си, за да не скандализира читателите си. Тези герои очевидно са му чужди като дух и морал, но той ги изгражда, защото те вече съществуват в обществото и са все повече изразители на това общество. Те ще се проявят в други обстоятелства и в друго обкръжение в творчеството на други писатели, но ще запазят духа си. Докато не се промени самото общество и не роди нови личности.

ПАНКО АНЧЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

МАЙСТОРИ / 5

ПРЕД ЗАКЛЮЧЕНАТА ВРАТА / 65

Сцена-етюд

МАЙКА МАГДАЛИНА / 87

ВЪЛЧИ ДОЛ / 207

ДОГАНОВИ / 327

Недовършен роман

ДУМИ ЗА РАЧО СТОЯНОВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА / 625

РАЧО СТОЯНОВ – К. Константинов / 627

ПОЗНАТИЯТ И НЕПОЗНАТИЯТ

РАЧО СТОЯНОВ – А. Смирнов, Г. Крънзов / 635

„МАЙСТОРИ“ – ЧУДО НА СЛОВOTO

И СЦЕНАТА – П. Анчев / 651

Рачо Стоянов
МАЙСТОРИ

Съставителство
и биографични бележки
ПАНКО АНЧЕВ

Редактор
ИВАН ГРАНИТСКИ

Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор
ВАЛЕРИЯ СИМЕОНОВА

Предпечатна подготовка
ЕКАТЕРИНА РУСКОВА

Формат 84/108/32
Печатни коли 41,5

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
www.zstoyanov.com
e-mail: office@zstoyanov.com

Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
В 120 тома

2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паусий Хилендарски – СЛАВЯНОВЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР
26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ

27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЙ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев –
ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешков – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеньо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славеиков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ
60. Емилиян Станев – АНТИХРИСТ

61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талев – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талев – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ
66. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Ангел Каралийчев – РЪЖ
69. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
70. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
71. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
72. Никола Вапцаров – ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА
73. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
74. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
75. Йордан Йовков – АЛБЕНА
76. Йордан Йовков – ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА
77. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
78. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
79. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
80. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
81. Пенчо Славеиков – КЪРВАВА ПЕСЕН
82. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
83. Александър Вутимски – СКИТНИКЪТ И ВРАНИТЕ
84. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
85. Рачо Стоянов – МАЙСТОРИ

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

86. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
87. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
88. Асен Заатаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
89. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
90. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
91. Антон Страшимиров – ХОРО
92. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
93. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
94. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
95. Чудомир – НАШЕНЦИ
96. Васил Пунев – ДНЕСНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
97. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ

98. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
99. Михаил Арnaudов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
100. Георги Курков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
101. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
102. Иван Хаджийски – БИТ-И ДУШЕВНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
103. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
104. Христо Радевски – ПУАС
105. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
106. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
107. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
108. Валери Петров – СВОГУВАНЕ С МОРЕТО
109. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛАНО
110. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
111. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
112. Андрей Германов – ОЦЕЛЕЛИЯТ ПРИ ТЕРМОПИЛИТЕ
113. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
114. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
115. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
116. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
117. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
118. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
119. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
120. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1124, ул. „Николай Ракитин“ № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

ISBN 954739616-1

7 лв.